

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «СОФІЯ КИЇВСЬКА»
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «СВЯТА СОФІЯ»

Бібліотека Софії Київської

СОФІЯ КИЇВСЬКА У НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Київ 2018

Відповідальна за випуск:

Н.М. Куковальська – генеральний директор Національного заповідника
«Софія Київська», дійсний член Української академії архітектури

Науковий редактор:

Н.М. Нікітенко – д.і.н., професор

Редакційна колегія:

В.І. Ульяновський – д.і.н., професор; *В.С. Александрович* – д.і.н., професор;
А.О. Пучков – д-р мистецтвознавства; *В.В. Корнієнко* – д.і.н., *Н.О. Сінкевич* – к.і.н.;
С.О. Божко – канд. політичних наук; *І.Є. Марголіна* – к.і.н.; *Р.В. Демчук* – канд. філософ.н.

Рецензенти:

І.Б. Гирич – д.і.н.; *Л.О. Філіпович* – д.філософ.н., професор

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного заповідника «Софія Київська»; протокол № 7 від 12.10.2018 р.

С 68 **Софія Київська у новітніх дослідженнях.** Колективна монографія. –

ПрАТ«Вінницька обласна друкарня», 2018. – 368 с.

ISBN 978-966-621-644-4

Друге десятиріччя XXI ст. ознаменоване тисячоліттям Софії Київської. У 2011 р. в Україні і у всьому світі відзначалося 1000 років з часу заснування Св. Софії, а в 2018 р. – її освячення та першого богослужіння в ній. Відзначення цих ювілеїв, що стало результатом новітніх досліджень пам'ятки, здійснених вченими заповідника, отримало широкий суспільний та науковий резонанс. У цій збірці опубліковано результати досліджень Софії Київської, які були здійснені фахівцями заповідника й інших установ за останні роки та склали колективну наукову монографію. Вивчено, підсумовано й узагальнено для впровадження в музейну діяльність та осмислено на перспективу досліджень великий, надзвичайно цікавий пошуковий матеріал, який дає змогу побачити Софію у новому світлі й стане неабияким внеском у вітчизняну та світову науку.

Куковальська Н.М.

СКРИЖАЛІ ВІЧНОСТІ

*До 85-річчя Національного заповідника
«Софія Київська», на пошану видатного
дослідника Софійського собору,
професора Надії Нікітенко*

Друге десятиріччя XXI ст. ознаменоване тисячоліттям Софії Київської. У 2011 р. в Україні і у всьому світі відзначалося 1000 років з часу заснування Св. Софії, а в 2018 р. – її освячення та першого богослужіння в ній. Відзначення цих ювілеїв, що стало результатом новітніх досліджень пам'ятки, здійснених вченими заповідника, отримало широкий суспільний та науковий резонанс. Це не є випадковим. Софія – не лише визначна пам'ятка історії, культури та високого мистецтва, але й одвічне вогнище народного духу, невичерпне джерело народної пам'яті. Так само, як біблійний Єрусалимський храм, і як знаменита Софія Константинопольська, Софія Київська присвячена Премудрості Божій, під егідою якої має плинути все життя кожної людини і кожного народу, здійснюватися його державотворення. Від часу своєї побудови Софія була оселею Вищої Премудрості, місцем найдавнішої в Русі-Україні бібліотеки зі скрипторієм і центром літописання, тут працювали мудрі вчені й черпала від них знання учнівська молодь. Усвідомлення духовної та історичної місії Софії Київської привело до створення в 2016 р. у заповіднику науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія»», що поклав початок фундації тут однойменного науково-дослідного Інституту. В українському музейництві він став «першою ластівкою», хоча подібні інституції при музеях існують у зарубіжжі та довели свою доцільність і ефективність. Дослідження, реставрація і популяризація Софії Київської, нашого великого Храму, є державною справою, яка має велике значення для нашої науки і культури. Інститут «Свята Софія» об'єднав потужну команду дослідників, що складається з маститих вчених – ветеранів заповідника і наукової молоді, які комплексно і всебічно вивчають велику пам'ятку – її археологію та архітектуру, мозаїки та фрески, монументальний і станковий живопис XVII, XVIII і XIX ст., написи-графіті, святі реліквії, осмислюють колосальний доробок поколінь учених і реставраторів, які присвятили Софії

своє життя та працю. У стінах Інституту активно формується власна наукова школа софієзнавства, яка, своєю чергою, має ввійти у вітчизняну науку як її спеціальна галузь.

У цій збірці опубліковано результати досліджень Софії Київської, які були здійснені вченими заповідника й інших установ за останні роки та склали колективну наукову монографію. Вивчено, підсумовано й узагальнено для впровадження в музейну діяльність та осмислено на перспективу досліджень великий, надзвичайно цікавий пошуковий матеріал, який дає змогу побачити Софію у новому світлі й стане неабияким внеском у вітчизняну та світову науку. Знайомство з ним ще раз переконує в тому, що древні стіни Софії Київської – то справжні Скрижалі Вічності, в яких закарбовано витоки нашої духовності, тисячорічний поступ історії та культури Руси-України.

*Генеральний директор
Національного заповідника
«Софія Київська», заслужений
працівник культури України,
дійсний член Української
академії архітектури*

Н.М. Куковальська

**АРХЕОЛОГІЯ,
АРХІТЕКТУРА,
МОНУМЕНТАЛЬНИЙ
ЖИВОПИС,
РЕСТАВРАЦІЯ**

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАШТУВАННЯ ФУНДАМЕНТІВ І СМАЛЬТОВОЇ ПІДЛОГИ П'ЯТИНЕФНОГО ЯДРА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Масштабні і систематичні археологічні дослідження у Софійському соборі розпочались після передачі його у власність державі і створення Софійського заповідника в 1934 р. У довоєнний і повоєнний часи науковими співробітниками заповідника та інших установ у соборі були проведені масштабні археологічні розкопки. Зазначимо, що до кінця 90-х рр. ХХ ст., у зв'язку із засекреченням результатів топографічних зйомок, дані у звітах про абсолютні відмітки висот (далі – а.в.) відкритих у соборі археологічних і архітектурних об'єктів відсутні. В даний час, в результаті проведеного нами нівелювання долівки в соборі, встановлені а.в. відкритих у зондажах фрагментів смальтової підлоги; їх співставлення показало деякі особливості її влаштування. Важливою передумовою для цих досліджень стали здійснені нами дещо раніше археологічна розвідка і ручне буріння на подвір'ї собору, які вперше дали можливість визначити профіль лесової платформи під його будівлею.

Нівелювання фрагментів підлоги в зондажах проводилось за допомогою водяного нівеліру від точки біля входу до тамбуру (а.в. 188.50) з південно-західного боку собору. А.в. прийнятої нами в соборі нульової лінії дорівнює 189.22. У п'ятинефному об'ємі храму фрагменти давньої підлоги збереглися у зондажах 1-9, 12, 13 (рис. 1: 1). Зондажі 1-4 знаходяться у вімі вівтаря Петра і Павла; 5 – між хрещатим стовпом і першим з північного сходу восьмигранним стовпом північно-західного трифоріуму; 6 – біля північно-східної лопатки другого хрещатого стовпа цього трифоріуму; 7 – з північно-східного і південно-східного боку південного підкупольного хрещатого стовпа; 8 – між другим з північного сходу восьмигранним і хрещатим стовпами південно-східного трифоріуму; 9 – між першим з північного сходу хрещатим і восьмигранним стовпом цього ж трифоріуму; 12 – у центральному нефі, на місці давнього південно-західного порталу; 13 – біля південно-східного боку стіни у вімі вівтаря Георгія. Виконано плани і розрізи фрагментів смальтової підлоги у зондажах 1-5, 8, 9 (мал. 1,4; 2,2 -7).

Натурні дослідження давньої топографії під будівлею храму раніше не проводились. Вважали, що собор побудовано на рівній нахиленій на південний схід лесовій платформі [Асеев 1982, с.50]. За даними ручного буріння, проведеного нами на подвір'ї біля собору, встановлено, що він побудований на гребені вододілу, що тягнувся з південного заходу на південний схід і проходив приблизно по центральній повздовжній вісі храму. Гребень вододілу понижувався в бік дзвіниці, а його бічні «крила» – на північний захід, до Бурси, та на південний схід, в бік вулиці Володимирської. Собор, щоб уникнути при такій топографії влаштування надзвичайно високих фундаментів, був орієнтований по гребеню вододілу, тобто на північний схід. Відзначимо, що пізні-

ше на гребені вододілу були побудовані Брама Заборовського і Будинок митрополита. Гребінь вододілу закінчувався біля Володимирського яру, що проходив у 25 м на північний схід від апсид собору [Никитенко 2005, с. 423-428]. Охвістя цього яру відкрила І. Тоцькою на ділянці, котра розташована на південний захід від Хлібні [Тоцькая 1972]. Далі він тягнувся вздовж південно-східного фасаду корпусу № 3, ухотив під Трапезну і повертав, як вважаємо, біля Дзвіниці на північ паралельно апсидам собору. Яр, вірогідно, не виходив на площу, його там не було зафіксовано під час останньої її реконструкції, коли асфальтне покриття було знято до рівня лесу. Біля південно-західних фасадів будинків по Рильському провулку цей яр сполучався з т.зв. Рильським яром [Никитенко 2005, с.423-428], верхів'я якого знаходилося, з усієї вірогідності, між гаражем і т.зв. Мілеєвською церквою; його русло відзначалось дослідниками між Бурсою і огорожею XVIII ст. [Каргер 1961,с.212]. Вірогідно, Рильський яр тягнувся вздовж південно-західних фасадів будинків однойменного йому провулку, пересікав площу південніше будинку суду і розкривався над обривом у створі вул. Мала Житомирська. Таким чином, яри охоплювали собор з трьох боків, зручний прохід до нього був лише з південного заходу, між Георгіївською і т.зв. Мілеєвською церквами, побудованими в середині XI ст., невдовзі після Софійського собору, зведеного, як доведено [Никитенко, Корниенко 2012], в 1011 – 1018 рр., тобто в межах єдиної топографічної ситуації, що зумовило однакову орієнтацію їх апсид на північний схід. Отже, будівничі цих трьох храмів першої половини XI ст. вочевидь орієнтувалися на складну давню топографію цієї місцини.

Дуже важливий топографічний чинник, на котрий раніше не звертали уваги, поза сумнівами, позначився і на особливостях влаштування мозаїчної підлоги у Софійському соборі. Зазвичай вважають, що давня смальтова підлога в соборі лежить на материковому лесі. Це було б правильним, якби лесова платформа під собором знаходилась у горизонтальному положенні. Зазначимо, що попри значні підсипки на підвір'ї, схил платформи на північний схід, в бік дзвіниці, простежується візуально і в наш час. Для визначення профілю платформи, у 8-ми м від південно-західного фасаду собору і на такій же відстані від центральної апсиди ми пробурили до рівня лесу дві свердловини – № 48 і № 9, а.в. леса в котрих відповідно дорівнювала 187.10 і 185.87. Пряма лінія, що поєднала точки материкового лесу в свердловинах, є профілем лесової платформи під собором, яка має схил 2 градуси в бік дзвіниці (рис. 1: 1). Цей факт породив проблему, яка ніколи не розглядалася, – яким чином були влаштовані фундаменти і підлога собору на похилій материковій лесовій платформі. На місці собору можна було вирити в лесі котлован із горизонтальним дном, що передбачало влаштування високих, через різницю рівнів лесу, фундаментів храму. Такий варіант не був здійснений, оскільки висота фундаментів з південно-західного і північно-східного боків собору коливається у межах 1 м [Каргер1961, рис.57, с.177; рис.59, с.179]. Ця ж обставина виключає варіант улаштування на похилій лесовій платформі фундаментних траншей з горизонтальним дном. Похила лесова платформа передбачає, що для влаштування підлоги в соборі на неї для вирівнювання треба було підсипати «земляну подушку», тобто, як вважаємо, підлога в храмі могла бути влаштована лише на насипному ґрунті. З цього випливає, що підлога в Софії складається не з двох елементів – підмазки зі смальтою і підготовки, а з трьох – під-

мазки, підготовки і ґрунтової вирівнюючої підсипки. Остання, судячи за даними розкопок, складалася, як правило, з лесу, а також із чорнозему, піску і будівельних залишків [Зацепина 1936; Волков, Гончаров, Асеев 1953].

Фундаменти під фасадами п'ятинефного об'єму собору вивчені недостатньо. Відомий шурф біля центральної апсиди, який був доведений до рівня підосви її фундаменту [Каргер 1961, с.57, рис.177]. В інтер'єрі собору розкопи поглиблювалися лише до рівня давньої підлоги, оскільки вважали, що зафіксований під нею лес є материковим.

Судячи з фотографії, наведеної М. Каргером [Каргер 1961, рис.56, с.176], бічні стінки шурфу біля апсиди виглядають як повністю чорноземні, шар лесу біля придонної частини на них не простежується. На розрізі шурфу показано, що шар лесу знаходиться на рівні підосви фундаменту і заходить на нього. Таким чином, шурф прорізав чорноземний шар до лесу, на рівні якого знаходиться підосва фундаменту апсиди, тобто він не був поглиблений у материковий лес. На розрізі шурфу можна помітити, що лесова платформа в цьому місці не горизонтальна. Її рівень і, отже, рівень підосви фундаменту підвищується на північний схід, до гребеню вододілу, відповідно до підвищення південно-східного крила лесової платформи. На софійському подвір'ї внаслідок ерозії шар деградованого чорнозему має потужність усього 10 – 15 см. На багатьох ділянках подвір'я він, судячи з результатів буріння, був повністю відсутній. Отже, можна припустити, що фундамент апсид собору був влаштований не в котловані і не в лесових траншеях, а, імовірно, в неглибоких зачистках, прокладених по похилій лесовій платформі. Тому не виключено, що фасадні фундаменти пятинефного ядра собору могли бути ступінчасті, якщо прийняти до уваги, що лесова платформа, на котрій він побудований, мала нахил в трьох площинах.

Нівелювання елементів стратиграфії в шурфі М. Каргера від відмітки верху цоколя (188.85), яка не змінилась з часу розкопок, дає наступні результати: а.в. обрізу фундаменту центральної апсиди – 186.85, підосви фундаменту і лесу – 185.81. Собор зведений на фундаментах неглибокого закладення, тому вони для захисту від промерзання і руйнації потребували додаткової підсипки як в середині, так і ззовні. Внаслідок підсипки ґрунту в ньому утворилася т.зв. «чорна підлога», на котрій після закінчення будівельних робіт встановили нові риштування і пересувалися до закінчення мозаїчних і фрескових робіт [Никитенко 2012, с.282]. Фундаменти апсид з напільного боку до рівня їх обрізу також були присипані чорноземом. У XVIII-XX ст. потужність підсипок біля собору збільшилась до 1.7 м. За даними розвідкового буріння підсипка з чорнозему 1.4 – 1.7 м простежувалася по всьому подвір'ю, за виключенням колишніх ярів, де потужність насипного ґрунту, тобто їх глибина, сягала декілька метрів від денного рівня.

А.в. обрізу і підосви внутрішніх фундаментів собору в даний час без натурних досліджень визначити неможливо. Лише в одному випадку відмітки елементів фундаменту стінки між вівтарями Петропавлівського і Георгіївського приділів можна встановити у звіті про розкопки В.Волкова. Його “архітектурний шурф” було заглиблено до рівня підосви стінки [Волков, Гончаров, Асеев 1953]. За результатами нашої реконструкції а.в. двобічного обрізу фундаменту цієї стінки дорівнює 187.12,

підшови – 186.45. Як зазначив В. Волков, підшовка фундаменту стінки знаходилась не на лесі, а на шарі чорнозему (до 10 см), нижче якого залягав, як він стверджує, чистий, тобто материковий лес. Таким чином, лес у вівтарях Петропавлівського і Георгіївського приділів вище підшови фундаменту стінки є насипним, на якому і була влаштована смальтова підлога. Це відкриття, що могло до певної міри покращити методику розкопок у соборі, на жаль, залишилося непоміченим у науці, і М. Каргер навіть не згадав про нього у своїй монографії «Древний Киев». Виявлена особливість дає змогу допустити, що внутрішні фундаменти у соборі, складені насуху із рваного каменю з прошарком на них міцного вапняного розчину, знаходяться не в котловані і не в траншеях з горизонтальним дном, а в *поздовжніх і поперечних неглибоких зачистках, виритих по схилах лесової платформи*. Такі зачистки глибиною в лесі до 30 см і вдвічі ширші фундаменту, а також фундамент на чорноземі, простежені у Десятинній церкві [Каргер 1961, с.25; рис.8, с.33]. Внутрішні фундаменти у соборі, як видно зі звіту В. Волкова, могли бути влаштувані і на частково збереженому на лесовій платформі давньому чорноземі. Останній, як, вірогідно, визначили будівничі собору, мав майже таку саму несучу здатність, як і лес у котловані чи в траншеях будь-якої глибини, що робило їх риття нераціональним, тому воно і не було здійснено.

Як відомо, стовпи всередині собору не мають своїх власних фундаментів. Підшови стовпів влаштовані не на материковому лесі, а на т.зв. перехрестях, тобто в місцях сполучення внутрішніх поздовжніх і поперечних кам'яних фундаментів, перекритих шаром (до 10 см) надзвичайно міцного вапняного розчину [Каргер 1961, с.179]. Таке розташування стовпів і фундаментів було єдино ефективним будівельним прийомом возвести собор зі складним ааточно-купольним перекриттям на лесі, який є просадочною породою. При такому вирішенні проблеми тиск стовпів розподіляється через шар розчину по кладці фундаментів на більшу площину, ніж підшовка стовпа. Тиск на лес при цьому зменшується, що і забезпечило достатню стійкість собору. Він встояв, хоча й отримав пошкодження у вигляді тріщин у склепіннях арок і відшарувань тиньку, які виникли при влаштуванні опалення в 1882 р., коли були пробиті в приділах Петра й Павла, а також Якима та Анни поперечні фундаменти, в тому числі ті, на які спираються чотири підкупольні стовпи.

М. Каргер зазначив, що в соборі «Фундаменти другого типу (внутрішні – М.Н.) закладені на глибину від 0.7 до 1.42 від рівня давньої підлоги будівлі...» [Каргер 1961, с.180], що підтверджує наше припущення про влаштування фундаментів собору на покатій лесовій платформі. Дійсно, з південно-західного боку собору, де лес вище, відстань до підлоги буде меншою – 0.7 м. У північно-східній його частині, де рівень лесу понижувався, відстань від нього до горизонтально влаштованої підлоги збільшується до 1.42 м. Таке ж саме явище відзначив М. Каргер і в Десятинній церкві. Він визначив, що глибина залягання фундаменту південної галереї храму зменшується за напрямом із заходу на схід. При цьому різниця рівнів його підшови біля західного рогу галереї і крайньою східною точкою досягає 40 см [Каргер 1961, с.28]. Зазначимо, що Софійський собор і Десятинна церква не лише однаково орієнтовані – на північний схід, але й споруджені на місцинах з подібною топографією, зокрема на покатах у бік базиса ерозії – Дніпра лесових платформах Старокиївської гори.

Тому допустимо, що підлога в обох храмах могла бути влаштована на підсипці, що побічно підтверджує їх хронологічну близькість за ознакою подібності прийомів будівництва.

Абсолютні відмітки рівня смальтової підлоги в центральній апсиді можна встановити за даними шурфу Д. Мілеєва [Милеев, 1911, рис. 6, с.217] біля проходу в апсиду приділу Якіма та Анни. Згідно нашого нівелювання, а.в. підлоги кінця XVII ст. з фігурних полив'яних плиток, яка за свідченням Д. Мілеєва лежала на давній смальтовій підлозі, дорівнює 187.92. Використовуючи мірну лінійку, наведену на розрізі шурфу, визначаємо, що товщина підлоги з фігурних плиток дорівнює 8 см (товщина плиток 2 см, підготовки 6 см), тобто а.в. давньої смальтової підлоги в апсиді центрального вівтаря дорівнює 187.84. За допомогою мірної лінійки визначаємо також, що а.в. підлоги з гладких чавунних плит в апсиді дорівнює 188.62, з шестикутних плиток – 188.39, підосви підготовки горизонтальної площадки смальтової підлоги – 187.60, дна шурфу Д. Мілеєва – 187.23 (рис. 1: 3).

Абсолютна відмітка будь-якої точки на профілі лесової платформи може бути визначена наступним чином. Від нульової лінії (189.22) необхідно відняти відстань по вертикалі до потрібної точки профілю. Застосовуючи цю методику, можна встановити а.в. частин підосви поперечних внутрішніх кам'яних фундаментів, що знаходяться на гребені вододілу. За нашими замірами, а.в. лесової платформи і підосви поперечного фундаменту на місці головного західного входу до собору дорівнює 186.93, в середній частині центрального нефу – 186.84, по центру головного трансепта – 186.48, в середній частині центральної апсиди – 186.18. А.в. лесу під фундаментом центральної апсиди, що визначається за цією методикою, дорівнює 186.05, обрізу фундаменту центральної апсиди (при його потужності 104 см) – 187.09.

Використовуючи ці дані, можна визначити, що різниця залягання лесу під південно-західною стіною п'ятинефного об'єму собору (186.93) і його центральною апсидою (186.18) дорівнює 75 см. У Десятинній церкві, де в південній галереї різниця рівнів закладення фундаменту була 40 см, він сходинок не мав – М. Каргер їх не згадує. Однак наявність східчастих фундаментів у Софійському соборі не виключена, оскільки в ньому більша різниця в рівнях леса і підлоги, при цьому потужність розкритих при розкопках фундаментів у високій південно-західній і низькій північно-східній частинах собору майже однакова (до 1 м).

Судячи зі звіту В. Волкова, в проході з центрального вівтаря у вівтар приділу Якіма та Анни, де знаходилась шиферна плита підлоги, нижній край тиньку мав нахил в бік апсиди приділу. Це дало йому підстави припустити, що в проході між вівтарями був влаштований пандус [Волков, Гончаров, Асеев 1953, с.3]. Верхня точка пандуса мала бути розташована на рівні підлоги центрального вівтаря (187.84), нижня – на рівні підлоги частини трансепта біля цього приділу (187.66). Шиферна плита була відкрита і в проході між Петропавловським і Георгієвським вівтарями [Волков, Гончаров, Асеев 1953, с.4], яка також могла відноситися до влаштованого тут пандуса.

У зондажах 1 – 4 частина підготовки підлоги нахилена до стіни, потім вирівнюється і примикає до неї горизонтальною полозою. Д. Мілеєв, який брав участь у розкопках смоленських храмів XII ст., що повністю зруйнувалися внаслідок

сповзання підмитой частини берега у Дніпро, бачив нахилені частини підлоги, котрі, як він вважав, просіли внаслідок просідання стін і стовпів. Ця ідея була перенесена Д. Мілеєвим на ситуацію в Софійському соборі в Києві [Мілеєв 1911, с.281], де простежуються більш низки ділянки підлоги вздовж стін і стовпів у центральному вівтарі, вімі приділу Петра і Павла, а також у північно-західній і південно-східній арках-трифоріумах підкупольного простору. М. Каргер прийняв точку зору Д. Мілеєва, також вважаючи, що нахилені ділянки підлоги в соборі є результатом просідання стін і стовпів [Каргер 1961, с.188,196,198].

Але чи є коректним такий висновок? Для відповіді слід залучити натурні спостереження у соборі. У зондажі 1 (рис. 1: 4) знаходиться нахилена до стіни підготовка смальтової підлоги з підмазкою з надміцного темно-сірого вапняного розчину з гніздами від смальт. Не доходячи до стіни, підмазка виклинюється, відкриваючи між її вертикальним краєм висотою до 1 см і стіною вузьку (16 – 18 см) горизонтальну полосу більш світлої підготовки підлоги. Тріщини і розломи у двох місцях перегину підготовки підлоги відсутні. А.в. верхньої точки нахиленої частини підлоги, видимої в зондажі – 187.65, горизонтальної полоси біля стіни – 187.57. Якщо прийняти ідею про просідання частини горизонтальної підлоги, то постає питання: як вона могла двічі зігнутися без розлому і тріщин у місцях вигинів? І як пояснити той факт, що відстань по профілю перегину підлоги до стіни більша на 1 – 2 см довжини цієї ж ділянки підлоги по горизонталі? Ще одне питання: якщо пресловуте «просідання» відбулося, то куди подівся ґрунт, вичавлений з-під ділянки підлоги, що начебто просіла? Д. Мілеєв вважав, що в смоленських храмах ґрунт витіснявся в середню частину архітектурного об'єму, внаслідок чого в ньому і сталося спучування підлоги. Зазначимо, що такого процесу руйнації в Софійському соборі, будівля якого збереглася, ніколи не спостерігалось. Просідання стіни на 25 см (за Д. Мілеєвим) означало б руйнацію кам'яного без розчину фундаменту під нею, і це, поза сумнівами, призвело б до зруйнування східного підкупольного стовпа, що стоїть на цьому ж фундаменті, а також пов'язаних з ним попружної арки та центрального купола і далі – «за принципом доміно». Проте будь-які дані про таку масштабну руйнацію собору відсутні. Немає свідчень і про капітальний ремонт цієї північно-східної частини собору, яка б, звісно, неминуче постраждала від просідання, тобто *його насправді і не було*. З усієї вірогідності, нахилений край підлоги біля стін і стовпів у соборі був зроблений на нахилених укосах лесової підсипки під підлогу з певною метою [Никитенко 2009, с.280].

У зондажі 2 (мал.2,1) нахилена підготовка підлоги, яка, не добігаючи до стіни апсиди, переходить у горизонтальне положення, утворює вздовж неї полосу завширшки до 18 см. А.в. верхньої точки нахиленої до стіни підготовки – 187.66, горизонтальної полоси – 187.56, що відповідає відміткам аналогічних елементів підлоги у зондажі 1.

Нахилена до південно-східної лопатки північного підкупольного стовпа підготовка підлоги і підмазка зі смальтою знаходяться у зондажі 3 (мал.2,2) На відстані 18 см від стовпа підмазка виклинюється, відкриваючи горизонтальну полосу підготовки (187.59). Вздовж північно-західної і південно-західної стінки зондажу знаходиться бортик підмазки висотою до 1 см. Він підкреслює перехід між горизон-

тальною площадкою підлоги (187.71) і її нахиленої до стовпа і трансепта частини. Бортник утворився при інкрустації смальти в підмазку горизонтальної і нахиленої частин підлоги. Південно-західніше бортика площадка понижується в бік трансепта. Її нахилена частина примикає без горизонтальної полоси до північного кута північного підкупольного стовпа на відмітці 187.59. Різниця рівнів підлоги в центральному вівтарі (187.84) і у вімі вівтаря Петра і Павла (187.71) дорівнює 13 см, що свідчить про наявність пандуса між цими членуваннями собору.

Біля південно-східного боку зондажу 4 (мал.2.3) простежується частина тієї ж горизонтальної площадки (187.71), край якої понижується у двох напрямках – на північний захід до лопатки хрещатого стовпа і на південний захід у бік трансепта. Не доходячи до стовпа, нахилена підготовка підлоги вирівнюється і половою завширшки 18 см примикає до нього на відмітці 187.59. До прокладення у 1882 р. опалювального каналу обидві нахилені до трансепта частини горизонтальної підлоги віми у зондажах 3 і 4 були єдиним цілим. Це був пандус з горизонтальної площадки у вімі вівтаря Петра і Павла в прилеглу до нього ділянку трансепта з перепадом висот 12 см. Пандус починався біля південно-західного бортика горизонтальної площадки віми і закінчувався у північному і східному кутах обох хрещатих стовпів.

У зондажі 5 (мал.2.4), біля південного кута хрещатого стовпа, зберігся фрагмент горизонтальної підмазки підлоги зі смальтою (187.65). Між хрещатим і 8-гранним стовпами північно-західного трифоріума у зондажі знаходиться горизонтальна підготовка цієї підлоги з граф'єю (187.60); підлога понижується до північного заходу, утворюючи пандус з трансепта приділу Петра і Павла у трансепт приділу Георгія. Відмітка верхньої точки пандуса в трансепті приділу Петра і Павла – 187.65, в трансепті приділу Георгія – 187.50, тож перепад висот дорівнює 15 см. Площадка пандуса вельми пошкоджена, від неї *in situ* збереглися декілька фрагментів (на плані позначені цифрою 4).

У зондажі 7, біля північно-східного боку східного хрещатого стовпа, лежать одна на одній дві підготовки підлоги, кожна з яких має схожу граф'ю – поздовжні і поперечні лінії, що утворюють квадрати. А.в. нижньої підготовки підлоги – 187.50, верхньої – 187.60, фрагмента підмазки зі смальтою у середній частині зондажу (тобто в центральному нефі) – 187.66. Гадають, що наявність біля стовпа двох підготовок підлоги є свідченням її просідання [Каргер 1961, с.188]. Проте горизонтальне примикання обох підготовок до стовпа не підтверджує такого припущення. На нашу думку, через помилку при заливці першої підготовки підлоги рівень останньої біля стовпа і в центральному нефі виявився нижчим розрахункового. Тому, аби не збільшувати кількість сходинок в солеї, вирішили додати ще одну підготовку товщиною 10 см з тією ж граф'єю, яка, згідно проекту, була на першій підготовці. Як наслідок помилки, верхню підготовку довелося додати не лише в центральному нефі, але й у нефях приділу Петра і Павла, а також Якіма і Анни, тому смальтова підлога в них має однакову відмітку – 187.66. За межами трьохнефного об'єму, на периферії собору, заливку не додавали. В результаті, у всіх трьох трифоріумах довелося влаштувати пандуси у більш низькі приділи Михаїла, Георгія і в крайньому південно-західному трансепті біля головного входу в собор. Тому пандуси необхідно було влаштувати і в проходах з вівтарів у трансепт приділів Петра і Павла, а також, Якіма та Анни.

У зондажі 8 (рис. 2: 5) у первісному горизонтальному положенні збереглися шиферна плита (на плані позначена цифрою 6), чотири вузькі полоси смальтової підлоги вздовж її боків (5), вузькі шиферні плитки біля північного кута хрещатого стовпа (6). А.в. всіх цих елементів підлоги в зондажі дорівнює 187.54. Останні елементи підлоги – підготовка (1), частина підлоги зі смальтою біля північного кута хрещатого стовпа і фрагмент підлоги зі смальтою на підготовці (4) – мають нахил на південний схід, тобто від центральної частини собору до його периферії. Біля Г-подібної підмазки підшва підготовки підлоги переходить у горизонтальне положення (3). Таким чином, у зондажі 8 в південно-західній частині трифоріума фіксується пандус з трансепта приділу Якіма та Анни в трансепт приділу Михаїла. Від пандуса частково збереглися обидві нахилені площадки зі смальтою (4) і нахилена частина підготовки підлоги (1). Перепад рівнів підлоги в членуванні трансепта приділу Якіма та Анни (187.66) і шиферної плити в трифоріумі (187.54) дорівнює 12 см. Вважаємо, що підлога в членуванні трансепта приділу Михаїла, що не була виявлена під час розкопок, могла бути влаштована на рівні шиферної плити, тобто на відмітці 187.54. Відзначимо, що приблизно на такому ж рівні (187.50) було влаштовано підлогу і в «дзеркальній» йому ділянці трансепта приділу Георгія (зондаж 5).

У зондажі 9 (рис. 2, 6) у первісному горизонтальному положенні знаходяться шиферна плита (на плані позначена цифрою 4), вузька полоса (з її південно-західного боку) смальтової підлоги (3), підмазка підлоги біля південно-східної і північно-східної стінки плити (1), окремі фрагменти підмазки у північно-східній частині зондажу (2а), підмазка у західному куті зондажу (1), шиферні плитки з північно-східного, південно-східного і південно-західного боку плити (4), частина підготовки з граф'єю в західному куті (2) і окремо вцілілі смальти з північно-східного і південно-західного боку плити (6). Відмітка підмазки у західному куті зондажу дорівнює 187.69, підготовки під нею – 187.66, плити – 187.62, тобто перепад висот між підмазкою і плитою складає 7 см. Наведені відмітки перепадів висот у зондажах 8 і 9, що знаходяться в двох протилежних частинах південно-східного трифоріума, дають можливість припустити наявність у ньому пандуса з членування трансепта приділу Якіма й Анни в ділянку трансепта приділу Михаїла. Таким чином, можна стверджувати, що підлога першого поверху собору мала сім пандусів: два в проходах з центральної апсиди в бокові, два в проходах з цих апсид в головний трансепт и три пандуси в трьох трифоріумах.

Пандус у південно-східному трифоріумі починався в членуванні трансепта приділу Якіма та Анни по лінії північно-західних лопаток обох хрещатих стовпів і закінчувався в їх північно-західних кутах. Таким чином, довжина нахиленої частини пандуса по горизонталі відповідає довжині виносу північно-західних лопаток хрещатих стовпів. На південний схід від пандуса, між стовпами, лежить шиферна плита в обрамленні полос смальтової підлоги і шиферних плиток. Горизонтально укладені плита і плитки є перехідною частиною від пандуса у південно-східному трифоріумі до підлоги приділу Михаїла. Пандус у північно-західному трифоріумі починався на лінії хрещатих стовпів в приділі Петра і Павла і закінчувався на рівні підлоги приділу Георгія. Пандус у південно-західному трифоріумі, як вважаємо, міг бути влаштований на взірць одного з двох згаданих пандусів.

Відзначимо, що пандуси в трифоріумах і нахилені до стін і стовпів ділянки підлоги в апсидах, що традиційно розглядаються як «результат просідання стін і стовпів» у соборі, насправді є реальними архітектурними об'єктами з оригінальним улаштуванням і певними функціями. За усією вірогідністю, пандуси у трифоріумах були улаштовані замість сходинок, аби в умовах скупого освітлення собору забезпечити прочан від травмування, тим більше тоді, коли вони швидко заповнювали храм (або виходили з нього) юрбами. Пандуси у проходах з вітварів мали оберігати від падіння чи спотикання під час богослужб, коли духовенство виконувало певні ритуальні дії. Звернемо увагу на те, що пандуси були також влаштовані в обох сходових вежах собору, які ведуть на хори, тобто такий тип підлоги є характерним для Софії Київської. За Н. Нікітенку, у вежах пандуси мали функціонально-богослужбовий характер [Нікітенко 2014, с. 144].

У зондажі 12 відмітка підлоги з рваних шиферних плит, що покладені перед сходишками південно-західного порталу собору, дорівнює 157.58. Широкі шви між нерівними краями плит, що не стикуються, заповнені затертим до їх верхньої площості розчином без інкрустації смальтою. Вважаємо, що підлога з шиферних плит не могла бути локальним вимощенням біля головного порталу собору; можливо, що така підлога покривала весь південно-західний трансепт. Це цілком вірогідно, адже при розкопках у західній частині центрального нефу і в нефах інших чотирьох приділів п'ятинефного ядра собору, ознак наявності смальтової підлоги не було виявлено. Натомість у соборі, при пониженні рівня підлоги у середині XIX ст., були знайдені численні шиферні плитки [Лебединцев 1879, с.503].

У західному куті зондажу 12, на території внутрішньої південно-західної галереї, на вапняній підготовці знаходиться *in situ* фрагмент шиферної плити на відмітці 187.70. Можливо, цей фрагмент є частиною підлоги з шиферних плит, якими було вистелено також і внутрішня південно-західна галерея. Зазначимо, що на такому ж рівні у зовнішній південно-західній галереї, біля західної вежі, знаходиться підлога з шиферних плит, що частково збереглася [Мовчанівський 1936; Нікітенко, Корнієнко 2010]. Ці факти дають можливість стверджувати, що не лише у крайньому південно-західному трансепті собору, але й в обох його південно-західних галереях, підлоги були влаштовані з шиферних плит.

У зондажі 13, біля північно-західної стіни віми вітваря Георгія, знаходиться нахилений фрагмент вапняної підготовки підлоги, який примикає до неї своєю нижньою частиною. Горизонтальна підготовка підлоги біля стіни, на відміну від підлоги у вімі вітваря Петра і Павла, тут відсутня. На зовнішній площині фрагменту підлоги знаходиться кругле (діаметр 10 см) заглиблення (2 – 3 мм); верхній край нахиленого фрагменту підготовки відбитий. Якщо повна довжина цієї підготовки була така ж, як і у нахиленої частині підлоги у вімі вітваря Петра і Павла (близько 60 см), тоді реконструйована а.в. горизонтальної площадки підлоги у вімі вітваря Георгія могла бути рівною 187.60. Зазначимо, що примикання нахиленої частини підлоги до стіни без горизонтальної площадки простежується у крайньому північно-східному членуванні північно-західної галереї [Нікітенко 2011], у т.зв. усипальні, яка датується часом Ярослава [Нікітенко 2003, с. 152 – 155].

Крупно бита плінфа у підготовці підлоги і великий кут її нахилу до стіни, а також

відсутність вздовж неї у підготовці горизонтальної полоси, відрізняє підлогу у вімі вівтаря Георгія від смальтової підлоги у центральному вівтарі і у вівтарі Петра і Павла. Під час розкопок у приділі Георгія слідів смальтової підлоги не було виявлено. Зазначимо, що на ділянці трансепта цього приділу, біля північно-західного трифоріума, було відкрито фрагменти підготовки підлоги без слідів підмазки [Каргер 1961, рис.61,с.189]. Тож розглядати нахилений фрагмент підлоги у вівтарі Георгія як підготовку смальтової підлоги немає підстав. Можливо, що в приділі Георгія на вапняній підготовці була підлога з шиферних плит, як в «дзеркальному» йому приділі Михаїла, крайньому південно-західному трансепті й обох південно-західних галереях собору.

Судячи з даних нівелювання, смальтова підлога там, де відбувалися обряди Літургії – в трьох центральних вівтарях і відповідних їм членуваннях трансепта, була вищою від підлоги у двох крайніх приділах п'ятинефного об'єму храму – Михаїла і Георгія. У свою чергу, підлога у вівтарі приділу Петра і Павла, а також Якіма та Анни знаходилась нижче підлоги центрального вівтаря, в якому образно розгорталася історія Спасіння, кульмінація якої – хресна жертва Христа на Голгофі, символом ж останньої виступає вівтар. Це дає можливість зрозуміти наявність пандусів у проходах між вівтарями, різна висота підлоги яких відіграла також і свою семантичну роль, що акцентувалось і ієрархію архітектури. Рівень підлоги у вівтарях приділів Георгія і Михаїла, через відсутність даних, не визначається, але, з усієї вірогідності, він має бути вищим відміток підлоги в прилеглих до них ділянках трансепта (відповідно 187.50 і 187.54). Трьохнефне ядро собору виділяється і за ознакою обмеження його з північного заходу, південного сходу і південного заходу трьома трифоріумами (символами тріумфальних арок) з пандусами, по яких спускалися в більш низькі приділи Михаїла і Георгія і в крайній південно-західний трансепт.

Смальтова підлога солеї і центрального вівтаря, як і належало, знаходилась на одному рівні – 187.84. Рівень підлоги в центральному нефі дорівнює 187.66. Таким чином, перепад рівней між підлогою солеї і центрального нефу дорівнює 18 см. Цей факт дає підстави припустити, що солея мала одну сходинку висотою 18 см, чи дві по 9 см кожна.

Відмітка шиферної підлоги в нефі біля мармурових сходинок головного порталу дорівнює 187.58. Підлога у головному нефі між солеєю і трифоріумом знаходиться на рівні 187.66. Вірогідно, що перепад висот 8 см між ними міг бути оформлений у проходах південно-західного трифоріума у вигляді пандусу, як і в двох інших трифоріумах.

За М. Каргером, фрагменти смальтової підлоги були знайдені лише в центральному вівтарі, вівтарі Петра і Павла, прилеглих до них двох членувань трансепта, трансепті приділу Якіма та Анни, а також у центральному нефі [Каргер 1961, рис. 71-72]. На думку дослідника, «Другие части здания мозаичного убранства, по-видимому, не имели, или же от него не сохранилось никаких следов» [Каргер 1961, с 202].

Вважаємо, що смальтова підлога, яка закінчувалася у південно-східному трифоріумі рядом шиферних плиток (187.54), в трансепті приділу Михаїла не продовжувалася. Підготовка підлоги в приділі Михаїла не була виявлена, однак, судячи з

наявності такої в «дзеркальному» йому трансепті приділу Георгія [Каргер 1961, 189, мал. 61], підготовка могла бути, проте від неї не збереглося жодних слідів. Проблема в тому, що саме знаходилося на цій підготовці. Відсутність ознак наявності на ділянці трансепта приділу Михаїла смальтової підлоги дає можливість припустити, що тут була підлога з шиферних плит. Вони, як і підготовка цієї підлоги, примикали до плиток і підготовки смальтової підлоги в трифоріумі. Наслідком такого примикання було те, що після зруйнування підлоги в приділі Михаїла, плитки в трифоріумі і, отже, підготовка під ними збереглась без ушкоджень.

На наше переконання, смальтова підлога в соборі знаходилася лише в трьох центральних вівтарях і прилеглих до них трьох членуваннях трансепта і в центральному нефі. По лінії північно-східних лопаток південного і західного підкупольних стовпів площа смальтової підлоги звужувалась до розмірів центрального нефу і закінчувалась пандусом у південно-західному трифоріумі (рис. 2, 1). Зазначимо, що припустимі межі смальтової підлоги собору співпадають з внутрішнім хрестоподібним контуром хорів його другого поверху, тобто смальтова підлога чітко виділяє підкупольний хрест – символ Спасіння. У цьому центральному високому об'ємі храму більше за все сонячного світла, завдяки якому яскраво освітлена смальтова підлога справляла на прочан найбільш сильне враження, що було її головною функцією. Крім того, мозаїчний малюнок підлоги мав позначати місця руху і зупинок процесій, адже саме тут вони відбувалися. У менш освітлених бічних ділянках п'ятинефного об'єму собору, де щільно стояли віряни, досягти такого ефекту було неможливо, та й не потрібно, оскільки присутні мали спостерігати за дійством, що розгорталося під куполом. Це і було, як вважаємо, головною причиною відсутності в бічних приділах смальтової підлоги. Павло Алепський, що відвідав Київ у 1654 р., так описав смальтову підлогу собору: «Когдаходишь в храм через западные двери, то глазам твоим открывается пол хороса (підкупольної частини собору – *М.Н.*), сделанный из удивительной многоценной мозаики с разнообразными тонкостями искусства. Такой же пол внутри алтарей и перед ними» [Павел Алеппский 1897, с.69].

Вважаємо, що в цьому пасажі міститься інформація про те, що інтер'єр собору був прикрашений смальтовою підлогою не повністю, а частково. У протилежному випадку Павло Алепський навряд чи звернув увагу на місцезнаходження її збережених частин як на якийсь важливий факт. Єдиним критерієм для рішення цієї проблеми є дані археологічних розкопок у соборі, згідно яких наявність смальтової підлоги в бічних приділах (вівтарях і нефах) Георгія і Михаїла не простежено. Не знайдено також його рештки і в нефах приділів Петра та Павла, а також Якіма та Анни. Натомість на відповідних їм ділянках трансепта смальтову підлогу було зафіксовано, про що згадувалося вище. Зважаючи на ці обставини, можна припустити, що цитований тут пасаж Павла Алепського стосувався тільки трьох центральних вівтарів, прилеглих до них членувань трансепта і центрального нефу (з солеєю), тобто простору, обмеженого трьома трифоріумами, на наше переконання, відкритої для урочистого руху і огляду «тріумфальної» зони, де проходили обряди літургії.

Література

- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982.
- Волков В.П., Гончаров В.К., Асеев Ю.С. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в здании Софийского собора в Киеве, проведенных в связи с устройством отопительной системы в центральном алтаре на месте престола (декабрь 1952 – май 1953 гг.). Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська» (далі НА НЗСК). НАДР – 917.
- Зацепіна Г.М. Київська археологічна експедиція 1936 р. в Софійському історико-культурному заповіднику/Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ). ПМК/К. Ф.20.
- Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.; Л., 1961.
- Лебединцев П. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 г. – К. 1879.
- Милеев Д.В. Древние полы в Киевском соборе св. Софии//Сборник археологических статей, поднесенных графу А.А.Бобринскому. – СПб., 1911. – С.212 – 221.
- Мовчанівський Ф.Н. Щоденник керівника археологічними дослідженнями в Софійському історико-культурному заповіднику. 1936 р./ НА НЗСК. НАДР 927/3.
- Никитенко М.М. Топографія лессового плато в межах подвір'я Софії Київської і прилеглих до неї ділянок//Могилянські читання 2004. – К., 2005. – С.423-428.
- Никитенко М.М. Смальтовий пол Софії Київської. Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. К., 2010. – С.280-286.
- Никитенко М. Ітоги археологічних досліджень Софії Київської і її подвір'я в 2002-2011 гг.// Софія Київська. Візантія. Русь. Україна. Збірка наукових праць присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862-1939 рр.). – К., 2012. – С. 276 – 288.
- Нікітенко М., Корнієнко В. Звіт про археологічну розвідку без шурфування на території Софії Київської в 2010 р./НА НЗСК. НАДР- 1674.
- Нікітенко М. Звіт про археологічну розвідку в Софійському соборі без шурфування в інтер'єрі Софії Київської в 2011 р./ НА НЗСК. НАДР- 1644.
- Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012.
- Никитенко Н. София Киевская и ее создатели: тайны истории. – К., 2014.
- Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003.
- Павел Алеппский. Путешествие патриарха Макария в Россию в половине XVII в. – Вып. II. – М., 1897.
- Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве (XI-XVIII вв.)/ НА ІА НАНУ, 1967/67.
- Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве. 1972. / НА НЗСК. НАДР- 965/1.
- Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических работах на территории Софийского заповедника в Киеве в 1974 г. /НА ІА НАНУ, 1974/88.
- Тоцька І.Ф. Нові дослідження підлоги Софії Київської//Археологія – 1982. – № 3. – С.99 – 102.

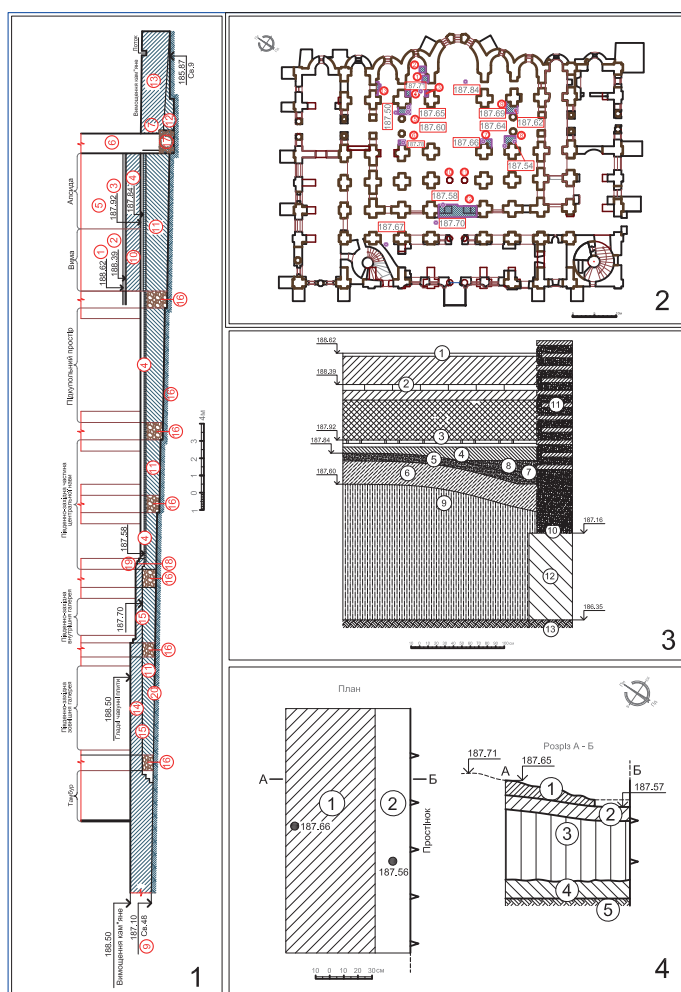

Рис. 1. 1 – Розріз підлоги собору по центральній повздожній осевій лінії [1 – рівень підлоги з гладких чавунних плит; 2 – рівень підлоги з шестикутних плиток; 2 – рівень підлоги з фігурних плиток; рівень смальтової підлоги; 5 – рівень підшви смальтової підлоги і насипного лесу; 6 – центральна апсида; 7 – обріз фундаменту центральної апсида; 8 – свердловина 9; 9 – свердловина 49; 11 – лесова підсіпка під смальтову підлогу; 12 – чорноземна підсіпка до фундаменту апсида; 13 – підсіпка XVIII-XX ст.; 14 – підсіпка XIX ст.; 15 – рівень шиферної підлоги; 16 – рівень материкового лесу, поперечні фундаменти; 17 – фундамент центральної апсида; 18 – східці мармурові в головному порталі собору; 19 – рівень чавунних плит XIX ст.]; 2 – план першого поверху собору з розташуванням зондажів і абсолютними відмітками смальтової підлоги; 3 – розріз шурфу Д. Мілеєва з реконструйованою нижньою частиною [1 – підлога з гладких чавунних плит; підлога з шестикутних плиток; 3 – підлога з фігурних плиток; 4 – підготовка підлоги з фігурних плиток; 5 – підмазка смальтової підлоги; 6 – підготовка смальтової підлоги; 7-8 – чинки смальтової підлоги; 9 – лес насипний; 10 – шар міцного розчину на фундаменті; 11 – простінок між центральної апсидой і апсидой Іоакима і Анни; 12 – фундамент під простінком; 13 – лес материковий]; 4 – план і розріз підлоги в зондажі 1. План: [1 – похила частина підлоги; 2 – горизонтальна смуга підготовки підлоги вздовж стіни]; розріз: [1 – підмазка підлоги; 2 – підготовка підлоги; 3 – підсіпка під підлогу; 4 – давній чорнозем; 5 – лес материковий].

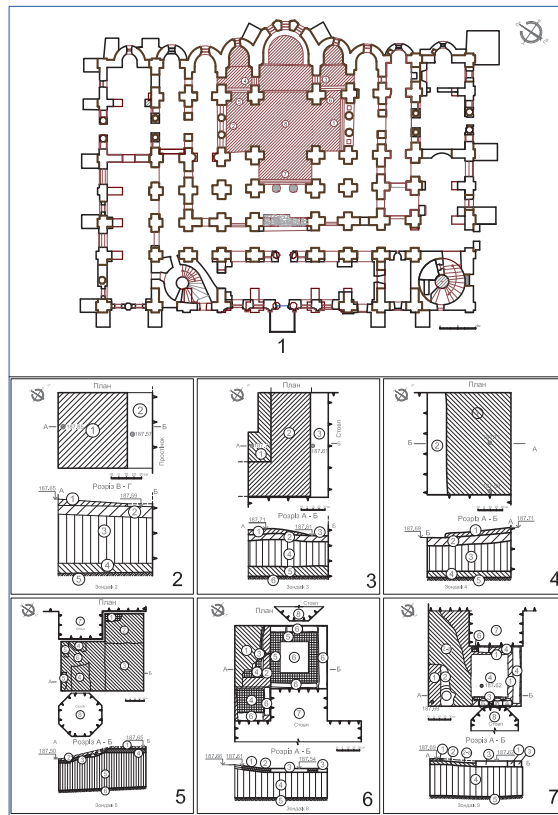

Рис. 2. 1 – план першого поверху собору з розташуванням смальтової підлоги і пандусів [1 – пандус в південно-західному трансепті; 2 – пандус в північно-східному трннсепті; 3 – пандус в апсиду Якіма та Анни; 4 – пандус в апсиду Петра і Павла; 5 – пандус в трансепт із апсиди Петра і Павла; 6 – пандус в трансепт із апсиди Іоакима і Анни; 7 – пандус в південно-західному трифоріумі; 8 – смальтова підлога в соборі]. 2 – план і розріз підлоги в зондажі 2. План: [1 – похила частина підлоги; 2 – горизонтальна смуга підлоги біля стіни]. Розріз: [1 – підмазка; 2 – підготовка; 3 – підсіпка; давній чорнозем; 5 – лес материковий]. 3 – план і розріз підлоги в зондажі 3. План: [1 – південний кут горизонтальної площадки смальтової підлоги; 2 – похила підмазка підлоги; 3 – горизонтальна площадка підготовки]. Розріз: [1 – підмазка; 2 – підготовка; 3 – горизонтальна смуга підлоги; 4 – підсіпка; 5 – давній чорнозем; 6 – лес материковий]. 4 – план і розріз підлоги в зондажі 4. План: [1 – похила підмазка підлоги; 2 – горизонтальна смуга підготовки]. Розріз: [1 – підмазка підлоги; 2 – підготовка підлоги; 3 – підсіпка під підлогу; 4 – давній чорнозем; 5 – лес материковий]. 5 – план і розріз підлоги в зондажі 5. План: [1 – смальтової підлоги фрагмент; 2-3 – підготовка горизонтальна; 4 – 5 частини пандусу in situ; 6 – зруйнована частина пандусу]. Розріз: [1-2 підмазка; 3-4 – підготовка; 5 – підсіпка; 6 – лес материковий]. 6 – план і розріз підлоги в зондажі 8. План: [1 – похила підготовка підлоги; 2 – підмазка; 3 – щілина в підмазці; 4 – смальтова підлога; 5 – смальтова підлога біля шиферної плити; 6- плита і плитки шиферні; 7-8 – стовпи трифоріуму]. Розріз: [1 – підмазка; 2 – підготовка горизонтальна; 3 – плита і плитки шиферні; 4 – підсіпка; 5 – лес материковий]. 7 – план і розріз підлоги в зондажі 9. План: [1 – підмазка; 2 – підготовка горизонтальна; 2а – підготовка зруйнована; 3 – смальтова підлога біля шиферної плити; 4 – шиферна плита і плитки; 5 – цегла, ремонт підлоги; 6 – залишки смальтової підлоги; 7-8 – стовпи трифоріуму]. Розріз: [1 – підмазка; 2 – підготовка; 2а – підготовка зруйнована; 3 – плита шиферна; 4 – підсіпка; 5 – лес материковий].

Картамишева Н.С.

ЩОДО ЕТАПІВ ПЕРЕБУДОВ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ: ПЛАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ

Софійський собор у Києві – всесвітньо відома пам'ятка історії, архітектури та монументального мистецтва поч. XI ст., яку було побудовано в період розквіту Київської Русі. Собор був збудований як головний храм держави і функціонував також як її громадсько-політичний і культурний центр.

В наш час київський Софійський собор є найдавнішим серед збережених кам'яних пам'яток давньоруської культури і вважається одним із найбільш визначних ансамблів архітектури та стінописного малярства середньовічної доби.

Через численні пізні ремонти та перебудови, які відбувалися у той чи інший період, зовнішній вигляд споруди дійшов до наших днів у зміненому барочному вигляді, а інтер'єр залишився майже без змін з давньоруської доби. Визначення первісних форм і послідовності перебудов Софії Київської було метою багатьох дослідників.

Вивчення пам'ятки розпочинається у перше десятиріччя XIX ст.

У 1809 – 1810 рр. було споряджено спеціальну історико-археологічну експедицію для замальовок та опису старовинних речей у деяких давніх містах та монастирях Росії у складі палеографа А. Єрмолаєва, художника Д. Іванова і архітектора П. Максютіна, яку очолив історик і археограф К. Бороздін. У 1810 р. Д. Іванов за участю П. Максютіна вперше обміряв собор. Виконані художником два плани собору (1-го і 2-го поверхів), його розріз, східний і західний фасади були незабаром опубліковані в альбомі малюнків до подорожі К. Бороздіна. План собору за обміром Д. Іванова не лише точно зафіксував пам'ятку на початку XIX ст., але й був першою спробою виділити найдавніше ядро [Нікітенко 2000, с. 179].

Перша спроба реконструкції давнього вигляду собору належить академіку, професору архітектури М. Щурупову, який у 1838 р. виконав ескіз до проекту реставрації Софії. Важливо відзначити, що цей проект базувався не на власних припущеннях, а на серйозних натурних пошуках. Розроблена М. Щуруповим методика є основою сучасного наукового підходу до археологічних та архітектурних досліджень. Саме він застосував метод з'ясування первісних форм споруди *на підставі зондажів її мурування* [Куковальська 2009, с. 8, 9].

Серед інших дослідників, які стали авторами найбільш відомих реконструкцій первісних форм і послідовності перебудов Софії Київської, можна виділити Ф. Солнцева, А. Новицького, Н. Брунова, І. Моргилевського, К. Конанта, А. Некрасова, О. Повстенка, М. Кресального, Ю. Асеева, В. Волкова, Г. Штендера [Куковальська 2009, с. 10; Повстенко 1954, с. 74,75,77-80].

Всі представлені до сьогодні проекти реконструкції первісних форм храму та

його подальших перебудов розроблені як на висновках проведених натурних досліджень, так і на припущеннях авторів цих реконструкцій.

Доказова база кожної версії недостатня: на більшість концепцій і тверджень одних вчених, приводилися контраргументи інших. Це пояснюється тим, що протягом усього майже 200-річного періоду вивчення Софійського собору, дослідження проводилися не цілеспрямовано, програмно та систематично, а розрізнено, епізодично. Як правило, вони виникали стихійно та ситуативно: у зв'язку з черговим ремонтом, прокладанням комунікацій, заміною покрівлі, перебудовою окремих ділянок, конкретних замовлень тощо. Як наслідок, не завжди вистачало часу для комплексних повноцінних досліджень, навіть по окремих ділянках.

На сьогоднішній день ситуація не змінилася: проводити цілеспрямовано, програмно та систематично натурні дослідження (зондажі, шурфи) в споруді, що експлуатується як музей, в споруді, насиченій настінним живописом, як і раніше неможливо. Матеріали по результатах попередніх досліджень, а це щоденники, звіти, замальовки, кроки, креслення, фотофіксація, друковані матеріали тощо зберігаються в різних місцях. Крім цього, багато архівних документів було втрачено.

Тому, першочерговим завданням нашої роботи у рамках плану комплексних досліджень етапів будівництва та перебудов Софії Київської є систематизація, упорядкування, узагальнення, аналіз виявлених архівних матеріалів, розробка їх графічних відображень. Сформовані звіти за результатами виконання вищевказаної роботи дозволять вченим отримати інформацію по заданій темі у максимально повному обсязі і в максимально стислі терміни. В майбутньому це дасть можливість зробити ґрунтовані на конкретних натурних дослідженнях попередників висновки та визначити подальший план роботи у цьому напрямку, що наблизить до створення більш точної, суто наукової реконструкції первісного вигляду собору, етапів його будівництва та перебудов.

На даному етапі здійснено наступне:

Зібрано матеріали натурних досліджень попередників за період 1924 -2011 рр. по фасадах, фундаментах, підлозі, інтер'єрах обох ярусів, перекриттів, даху, веж, куполів Софії Київської.

Розпочато роботу з відображення на кресленнях фасадів Софії Київської розташування усіх виявлених зондажів, які були зроблені за період 1924-2011 рр., збору і упорядкуванню усіх збережених матеріалів по них (а це негативи, фотографії, описи, коментарі, звіти, щоденники досліджень, замальовки, кроки, креслення, друковані видання тощо).

У даній статті для прикладу використовуємо креслення південного фасаду (рис.1) та, для наочності, його сучасну фотографію (рис.2), на яких відзначені місця виявлених зондажів за період досліджень 1924 – 2011 рр..

Маркуємо зондажі так: *1/1975(ф)*, де чисельник *-1* – це номер зондажу, знаменник – *1975(ф)* – час досліджень зондажу, літера *Ф* в дужках у знаменнику вказує, що зондажі виявлені на фасадах основного об'єму споруди (рис.1,2).

Далі, окремо по кожному періоду досліджень на кресленнях південного фасаду відображуємо розташування зондажів відповідного періоду (рис.3). Маркуємо зондажі так:

1/1975(Ф)АРК.30,31

де чисельник: **1/1975(ф)** - найменування зондажу, яке є таке ж саме, як найменування відповідного зондажу на кресленнях загального маркування (рис.1, 2), знаменник: **Арк.30,31** – порядкові номери креслень відповідного розділу звіту, на яких наданий матеріал по вказаному зондажу (рис.3).

Навіть початок цієї роботи дає цікаві результати.

Покажемо це на прикладі досліджень південно-західної вежі.

На фотографії 2018 року (рис. 4) ми бачимо квадратну зовні (обидва яруси) південно-західну вежу.

Передусім звернемося до досліджень попередників.

Ще архидиякон Павло Алеппський, який у середині XVII в. відвідав Київ, у своїх записках «Подорож Антиохійського Патріарха Макарія в Росію в середині XVII ст.» писав про величезні **круглі** вежі Софії Київської [Павел Алеппский, с.170, 171].

Свідчення про круглу в плані південно-західну вежу Софійського собору в Києві ми знаходимо на малюнку голландського художника Абрагама ван Вестерфельда. Він супроводжував литовського гетьмана Януша Радзивілла, чие військо тимчасово захопило Київ у 1651р. під час Визвольних змагань. Абрагам ван Вестерфельд, який зробив низку замальовок руїн древніх храмів, особливу увагу приділив Софійському собору, зокрема фасадам. Художник замалював собор після реставрації його митрополитом Петром Могилою. З малюнків Абрагама ван Вестерфельда (дійшли до нас у копіях кінця XVIII ст.) дізнаємося, що на той час Софія загалом зберегла свій давній вигляд. Арки первісних відкритих галерей ще не були закладені; південна і західна галерея перебували в поруйнованому стані, без склепінь [Нікітенко 2000, с. 130]. Що стосується південно-західної вежі, то на малюнку Абрагама ван Вестерфельда (рис.5) вона зображена круглою в плані [Повстенко 1954, с.64]. Позиція № 5, з якої Абрагам ван Вестерфельд виконав цей малюнок, вказана на Рис.6 [Повстенко 1954, с.58]. Оскільки дослідники архітектури собору вважають, що ця вежа здавна у першому ярусі зовні була квадратною (див. експонований у нартексі Софії макет її первісного вигляду за авторством Ю. Асєєва, В. Волкова і М. Кресального), то ствердилася думка про неточність малюнка Абрагама ван Вестерфельда, який начебто іноді замальовував собор не з природи, а заднім числом, «по пам'яті» [Каргер 1961, с. 112,113].

На фотографії, яку зробив І. Моргілевський у 1939 р. (рис.7), ми бачимо зондаж на I ярусі південного фасаду південно-західної вежі, який був описаний Г. Говденко у 1946 р. Г. Говденко зробив висновок, що цим зондажем була встановлена закладка цеглою XVII – XVIII ст. первісного входу в вежу. По конфігурації I ярусу південно-західної вежі коментарів не надано.

У 1946 році під керівництвом В. Грідіна були зроблені нові обміри. По зондажах I ярусу південного фасаду південно-західної вежі, які вказані на кресленні, жодних коментарів, описів, звітів, детальних обмірів не виявлено. Обидва яруси вежі зафіксовані на кресленнях квадратними в плані (рис.8).

В дослідженнях 1946 р. II ярусу південного фасаду південно-західної вежі Софій-

ського собору під керівництвом І. Грабовського та Г. Говденко вперше відзначені, по-перше, шиферний карниз, який розташований вище міжповерхового карнизу, по-друге, праворуч від вікна – напівциркульний декоративний елемент, який виконаний з паралельно покладених двох рядів цегли, по-третє, два види кладки вище міжповерхового карнизу: в центрі стіни ми бачимо один вид кладки, на яку з обох сторін накладається пізніша кладка (без перев'язки цегли). Лицьові поверхні обох видів кладки (стародавньої та пізньої) виходять в площину стіни II-го ярусу вежі на один рівень. Це дає нам підставу припустити, що II-й ярус південно-західної вежі спочатку не був квадратним в плані, а мав округлий обрис. Описів, обмірів, фотографій, звітів не виявлено. Обидва яруси вежі фіксуються квадратними в плані. (рис.9).

В дослідженнях 1952-54 рр. II-го ярусу південного фасаду південно-західної вежі архітектора М. Кресального з'являється ще одне наочне підтвердження того, що другий ярус вежі був округлий в плані. В коментарі М. Кресального до зондажу, який представлений на Рис.10 зазначено, що на відстані 50 см над карнизом I-го ярусу південного фасаду південно-західної вежі виявлений шиферний карниз. Цей карниз зрублений в площині стіни. Проте він зберіг свою форму і профіль по мірі заокруглення стіни башти. На кресленні пізня кладка замальована в перспективному зображенні. Це дає можливість чітко побачити, що пізня кладка, яка накладена на стародавню (без перев'язки цегли), зменшує товщину до центру фасаду вежі, виявляючи округлі обриси її II-го ярусу.

На Рис. 3 вказані місця розташування зондажів, які були досліджені у 1975 р. на I-му та II-му ярусах південного фасаду південно-західної вежі під керівництвом архітектора Р.Бикової. Зондаж 3/1975(ф) (рис.11) відкрив укiс отвору, який існував в стародавньому об'ємі стіни I-го ярусу. Зондаж 4/1975(ф) (рис.12), за висновком Р. Бикової, показав, що первісна кладка кутової пілястри на I-му ярусі була виконана, скоріш за все, з плінфи на цем'янковому розчині. Пілястра внаслідок руйнування була перекладена в цеглі. Зондаж 5/1975(ф) (рис.13) відкрив фрагменти давньої кладки з плінфи на цем'янковому розчині на I-му ярусі. На цих зондажах по конфігурації I-го ярусу південно-західної вежі коментарів не надано.

В дослідженнях 1975 р. II-го ярусу південного фасаду південно-західної вежі під керівництвом архітектора Р. Бикової можемо простежити вже набагато більше інформації. Зондаж 1/1975(ф) (рис.14) відкрив праворуч від вікна напівциркульний декоративний елемент, який виконаний з паралельно покладених двох рядів цегли. Зовнішня частина цього елемента, яка, очевидно, колись виступала з площі стіни, внаслідок більш пізніх ремонтів зрубана.

Замкова частина віконного отвору зруйнована і забита вапняним розчином і боєм цегли. В результаті зняття штукатурки ліворуч від віконного отвору подібного декоративного елемента не виявлено. За висновком Р. Бикової зондаж 2/1975(ф) (рис.15) виявив залишки стародавньої круглої вежі.

Результати досліджень по зондажах, які були виконані на I-у і II-у ярусах південного фасаду південно-західної вежі за період 1924 – 1975 рр. (зондажі, які були виконані в 2011 р. архітектором В. Отченашком, знаходяться на цей час в стадії опрацювання), на сьогодні не дають нам відомостей про остаточну геометрію та

конструкції вежі, її оздоблення, час зведення тощо. Тому зробити повноцінний проєкт реконструкції первісних форм та перебудов I-го і II-го ярусів вежі, визначитися з часом їх побудови поки що неможливо.

Проте, проаналізувавши усі виявлені нами на сьогоднішній день матеріали, які стосуються безпосередньо I-го та II-го ярусів південно-західної вежі (щоденники досліджень, звіти, замальовки, кроки, обміри, креслення, фотографії, друквані матеріали тощо), ми вже можемо стверджувати, що у I-му ярусі південного фасаду південно-західної вежі існував вхід, а II-й ярус південно-західної башти мав зовні округлі обриси.

Крім того, результати цієї роботи визначили напрямок подальших досліджень. Серед завдань з дослідження південно-західної вежі, які виносяться на перспективу, є: додавання досліджень по західному фасаду та в інтер'єрі;

детальний опис результатів візуальних спостережень (кладки, розчину, тиньку, фарби, обробки каменю тощо);

прив'язка зондажів до абсолютного нуля;

виконання хіміко-технологічних досліджень;

встановлення місць додаткових зондажів;

проведення додаткових обмірів;

проведення додаткового пошуку архівних матеріалів.

І це лише перший крок у комплексних дослідженнях найдавнішої кам'яної споруди, що дійшла до наших часів і збереглася в такому чудовому стані.

Другим кроком після глибокого комплексного аналізу всіх виявлених матеріалів досліджень по зондажах та шурфах і проведення додаткових досліджень, згідно складеного плану, є залучення досліджень фахівців інших спеціальностей – історії, живопису, мистецтвознавства, богослов'я тощо. Крім того, вважаємо доцільним проведення статичних розрахунків, вивчення давньоруських та іноземних методів проєктування та будівництва, аналіз впливу атмосферних явищ у період будівництва тощо. І тільки після виконання комплексу перерахованих вище робіт, поза сумнівом, знайдуться відповіді на значну кількість запитань, які нам ставить (вже пішло третє століття) Софія Київська. Якщо остаточної відповіді не буде, то сам храм підкаже нам напрямок подальших досліджень. І це буде не на рівні припущень: споруда є «живою», і саме їй маємо задавати питання, на які вона дасть об'єктивні відповіді.

Джерела та література

Асеев Ю.С, І.Ф. Тоцька, Г.М. Штендер. Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве // Древнерусское искусство. Художественная культура X – пер. пол. XIII в. – М., 1988. – С. 13 – 27.

Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.; Л., 1961. – 661 с.

Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1960. – 428 с.

Кресальний М.Й. Науковий звіт. Розділ: Дослідження пам'ятки архітектури XI ст. «Софія Київська» / Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Інв. № НАДР-87. – С. 128.

Кресальний М.Й. Обмірні креслення куполів та інші креслення на синьках / Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Інв. № НАДР-99.

Куковальська Н.М. З історії створення Софії Київської: сучасний стан проблеми // Софійські читання. Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.) Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – К., 2009 Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – С. 3 – 22.

Логвин Н.Г. Инженерно-конструктивная структура Софийского собора в Киеве // Строительство и архитектура. – К. – № 3. – 1980. – С. 26-27.

Нікітенко Н.М. Собор Святої Софії в Києві. – К., 2000. – 232 с.

Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / пер. с араб. Г. Муркоса. – М.: О-во сохранения лит. наследия, 2005. – 728 с.

Повстенко О.І. Катедра св.Софії у Києві. – Нью-Йорк, 1954. – 466 с.

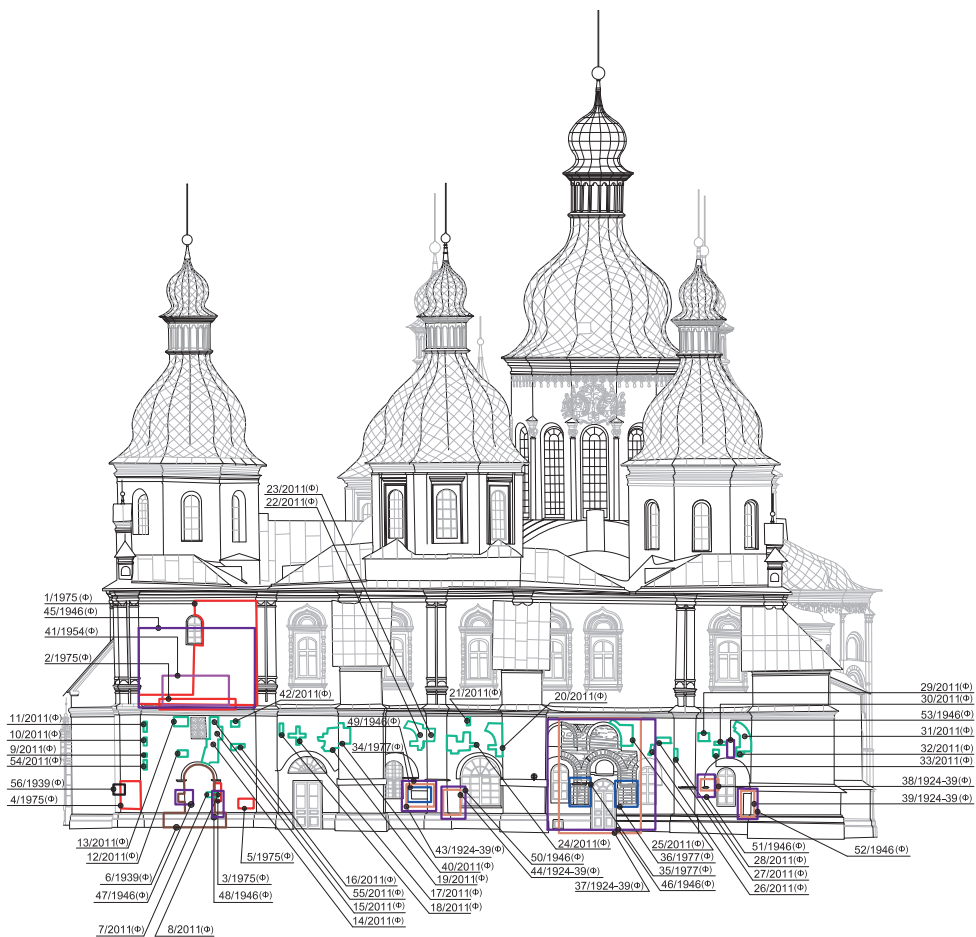

Рис. 1. Софія Київська. Південний фасад.

Маркування зондажів виявлених за матеріалами натурних досліджень періоду 1924–2011 рр.

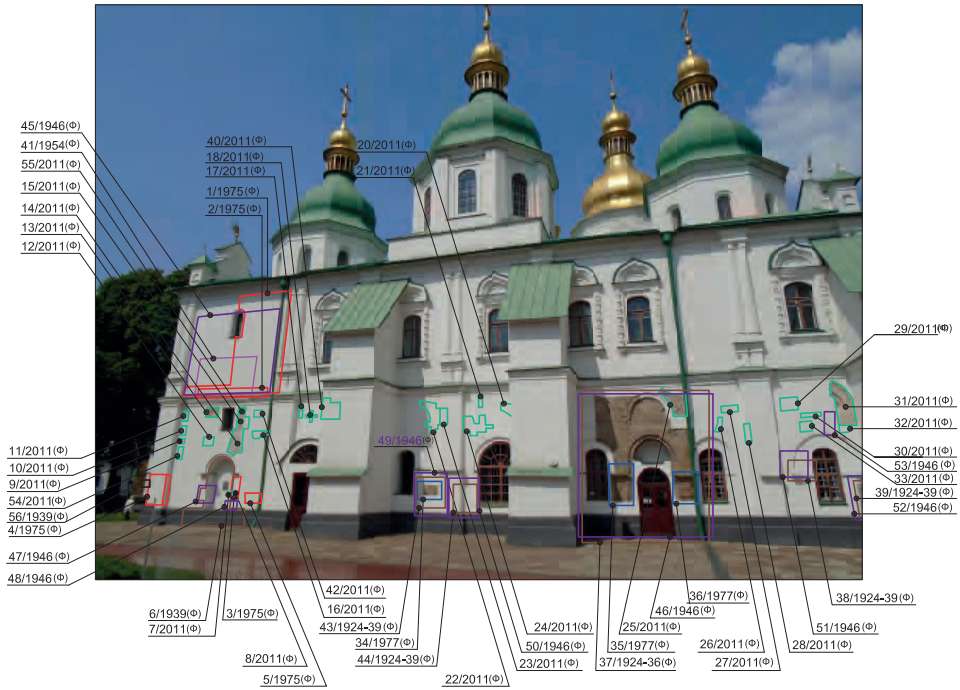

Рис. 2. Софія Київська. Фото південного фасаду 2018 р.
Маркування зондажів виявлених за матеріалами натурних досліджень періоду 1924–2011 рр.

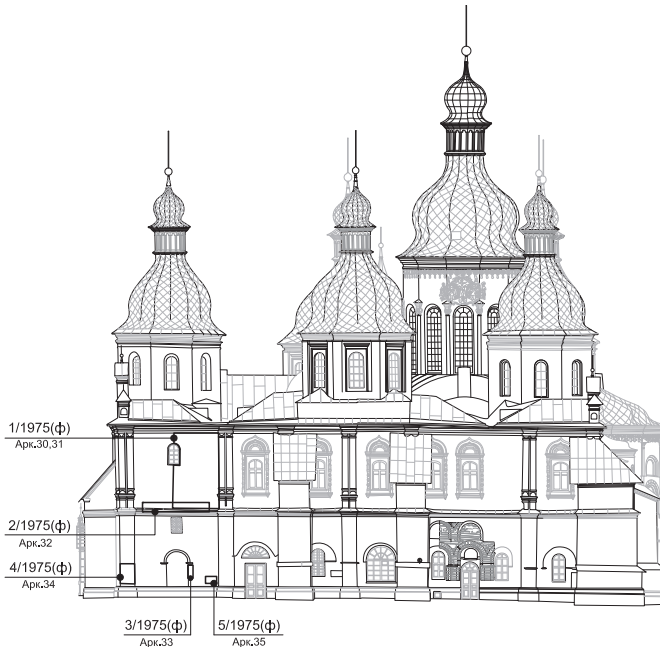

Рис. 3. Південний фасад.
Маркування зондажів досліджених у 1975 р. під керівництвом Р.Бикової.

Рис. 4. Софія Київська.
Південно-західний кут південно-західної вежі.
Фото 2018 р.

Рис. 5. Софія Київська. Фрагмент західного фасаду з зображенням південно-західної вежі.
Копія з малюнку Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

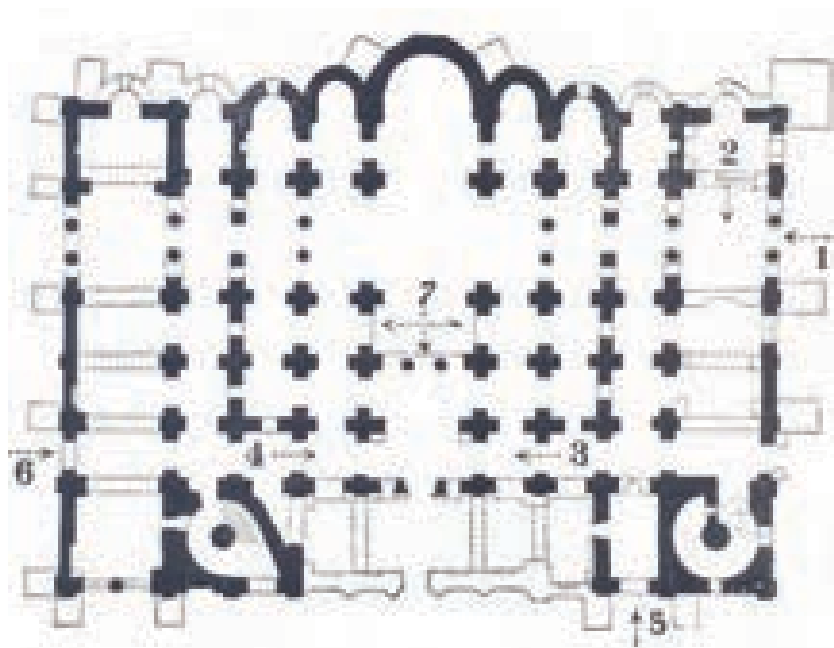

Рис. 6. План I ярусу Софії Київської з зазначенням позиції № 5, з якої був виконаний малюнок (Рис. 5.) Абрагама ван Вестерфельда в 1651 р.

Рис. 7. Софія Київська. Фрагмент I ярусу південного фасаду південно-західної вежі. Фото І.В. Моргілевського 1939 р.

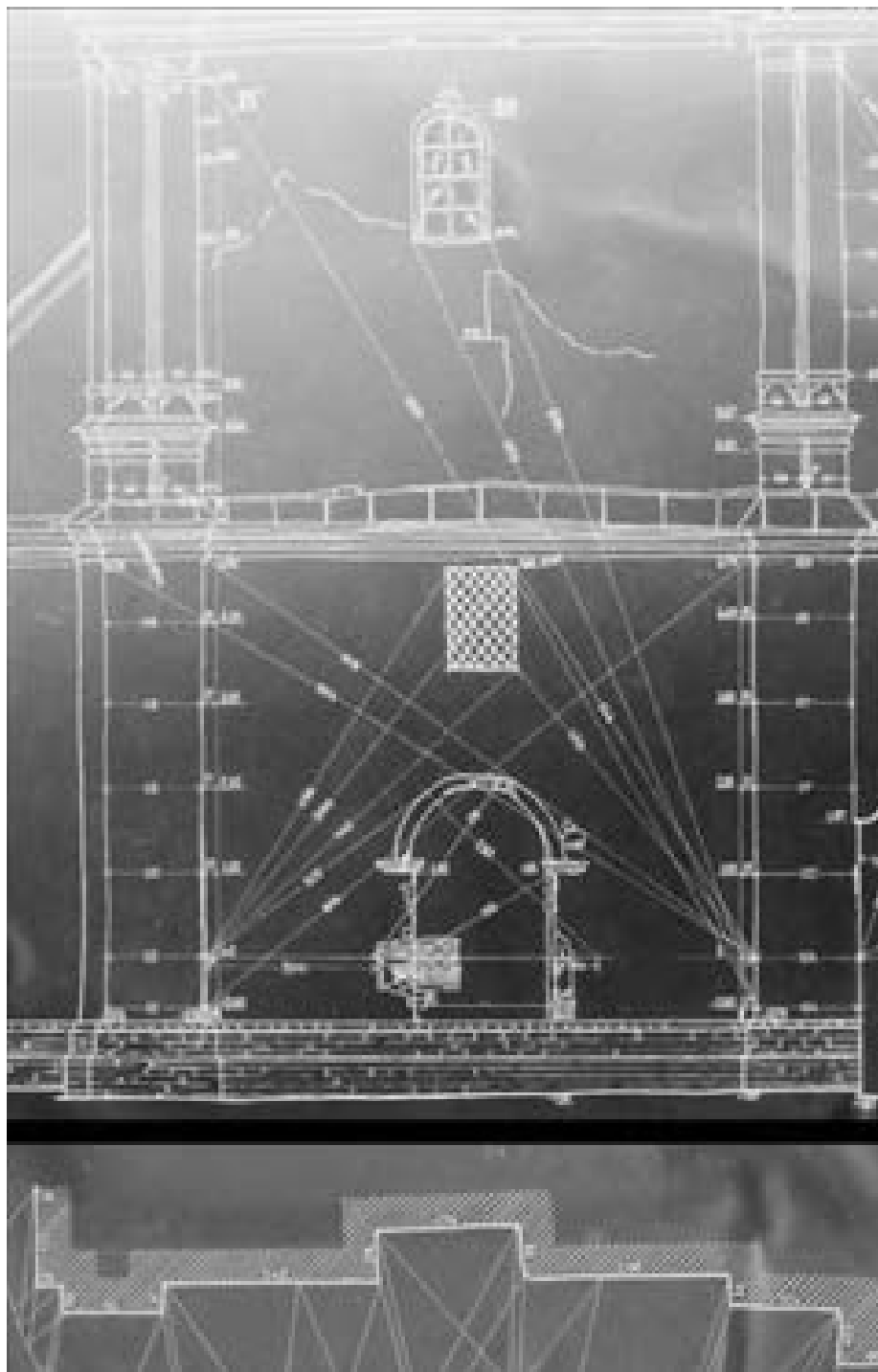

Рис. 8. Софія Київська. Фрагмент південного фасаду з вежею і планом I ярусу. Обмір 1946 р. під керуванням В.Грідіна.

Рис. 9. Софія Київська. II ярус південного фасаду південно-західної вежі. Дослідження 1946 р. під керівництвом І. Грабовського та Г. Говденко

Рис. 10. Софія Київська. II ярус південного фасаду південно-західної вежі. Дослідження М. Кресального 1952-54 рр. Зондаж 41/1952-54(ф).

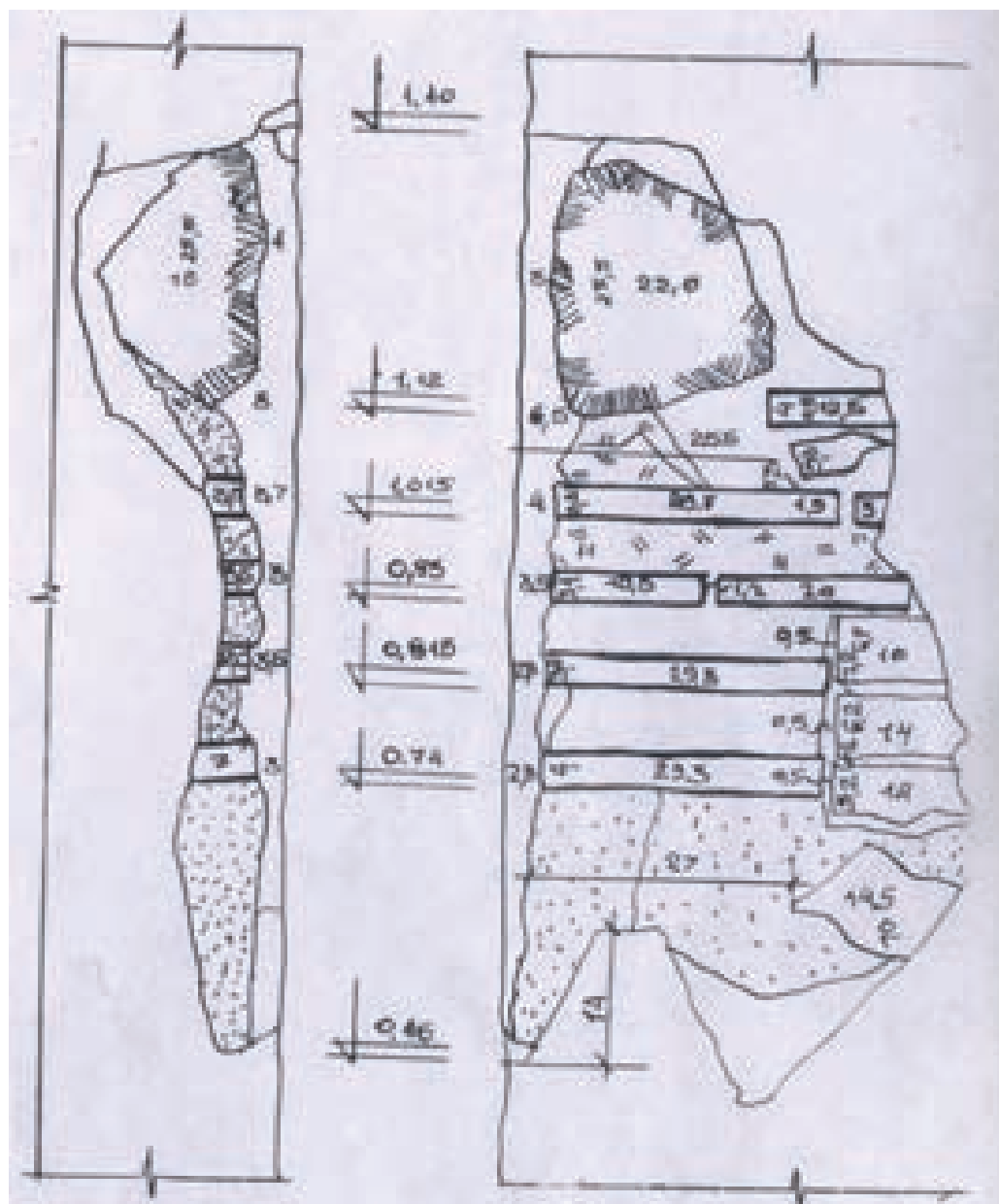

Рис. 11. Софія Київська. I ярус південного фасаду південно-західної вежі.
Дослідження 1975 р. під керіванням Р.Бикової. Зондаж 3/1975(ф).

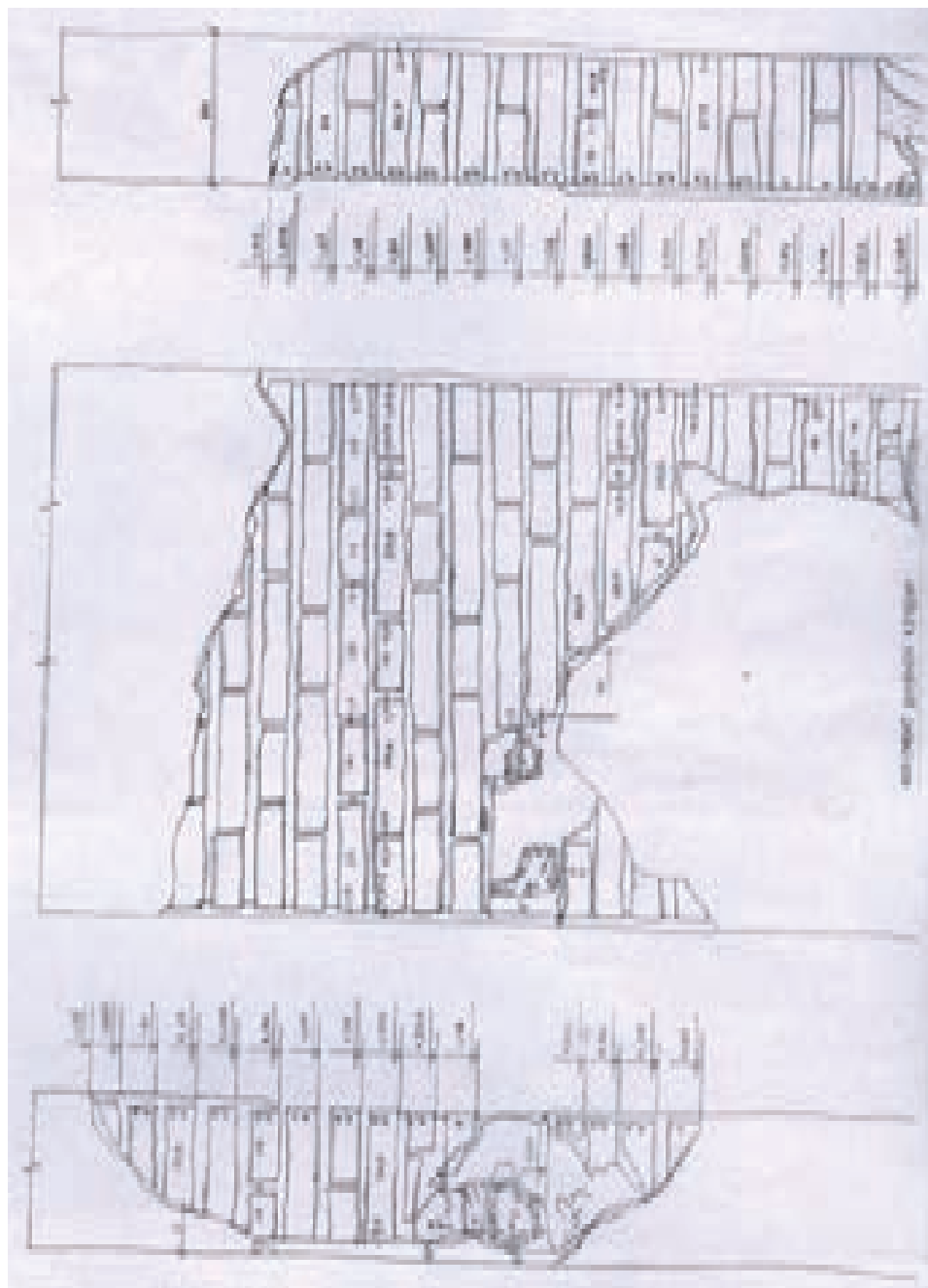

Рис. 12. Софія Київська. Іярус південного фасаду південно-західної вежі. Дослідження 1975 р. під керівництвом Р.Біликів. Зондаж 4/1975(ф).

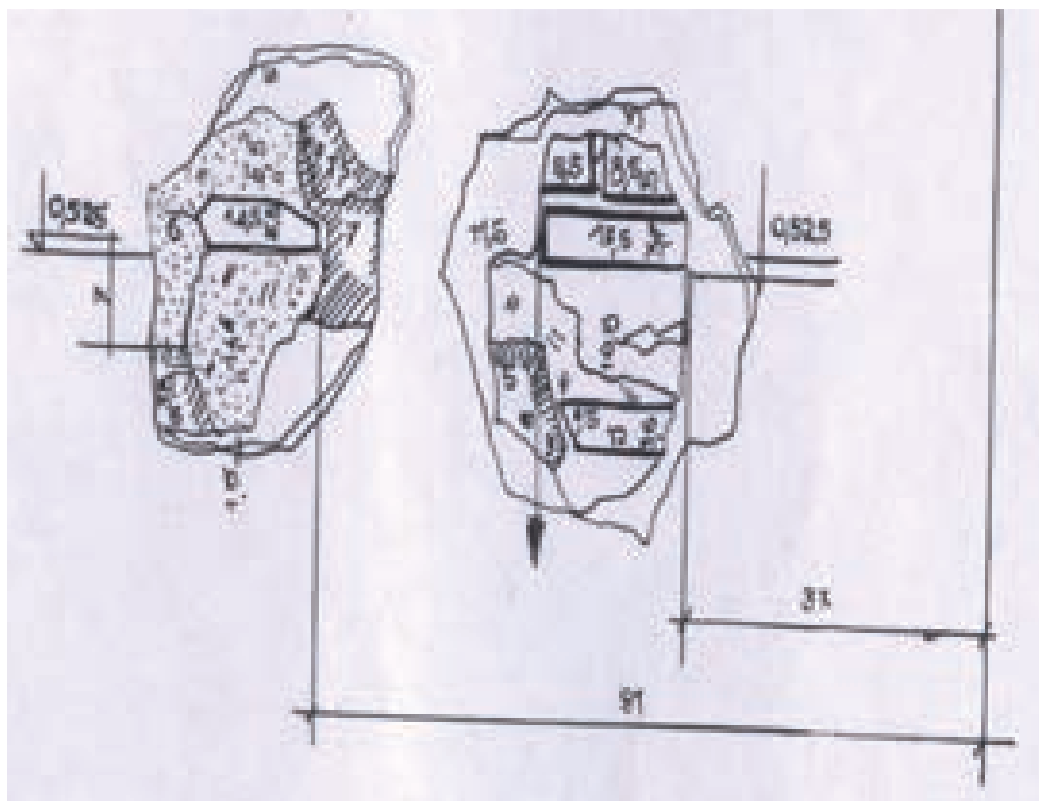

Рис. 13. Софія Київська. I ярус південного фасаду південно-західної вежі.
Дослідження 1975 р. під керівництвом Р.Бикової. Зондаж 5/1975(ф)

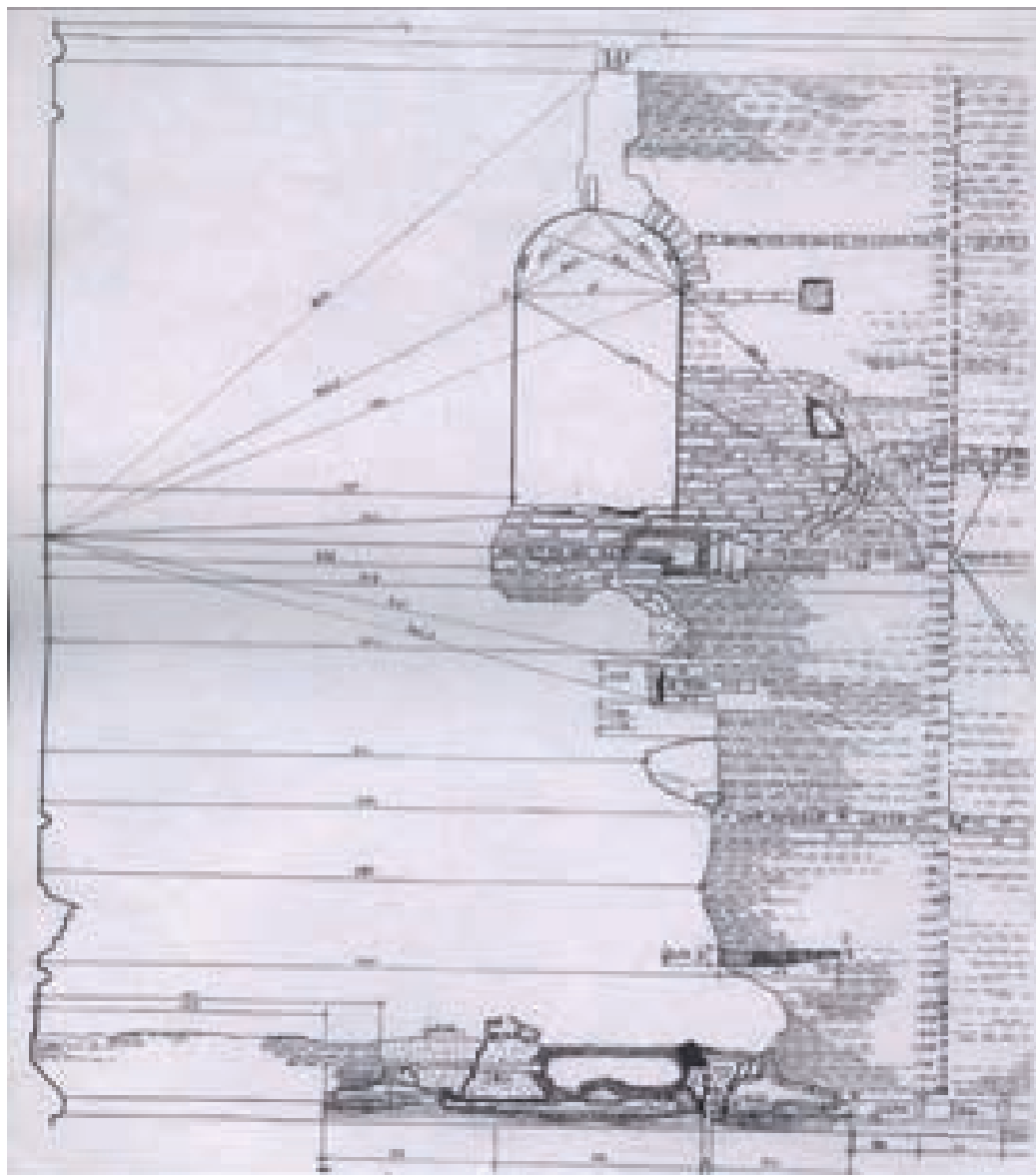

Рис. 14. Софія Київська. II ярус південного фасаду південно-західної вежі.
Дослідження 1975 р. під керівництвом Р. Бикової. Зондаж 1/1975(ф).

Рис. 15. Софія Київська. II ярус південного фасаду південно-західної вежі. Дослідження 1975 р. під керівництвом Р. Бикової. Зондаж 2/1975(ф).

Нікітенко Н.М.

ХРЕЩАЛЬНЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ: ЗАДУМ, ФУНКЦІЯ, ДАТУВАННЯ, ФРЕСКОВИЙ ДЕКОР

У південно-західному куті Софії Київської, у південній частині древньої західної зовнішньої галереї, знаходиться невелика прямокутна капела з коробовим склепінням і апсидою, влаштованою у товщі стіни, якою при вбудові капели в галерею заклали арковий отвір, що вів у внутрішню галерею (рис. 1, 2).

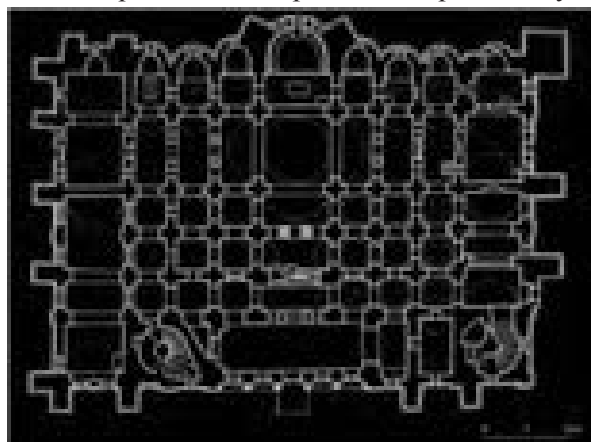

Рис. 1. Софія Київська. План першого поверху.

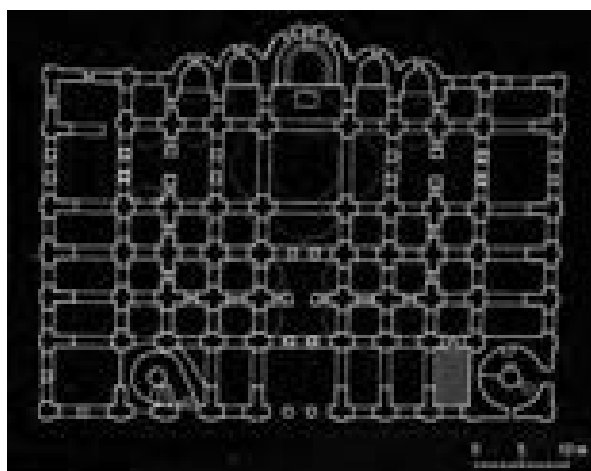

Рис. 2. План першого поверху Софійського собору з капелою у південно-західному куті (за реконструкцією Ю. Асєєва, В. Волкова, М. Кресального з уточненнями Г. Логвина).

Південною стіною капели є північна стіна південної вежі, сходи якої ведуть на хори. При створенні капели прохід з півночі у галерею залишився відкритим, а із заходу можна було вільно потрапити сюди з подвір'я через відкриту арку галереї. Тобто новостворена капела являла собою напіввідкрите приміщення, призначене для вільного входу сюди прочан.

На межі XVII – XVIII ст. приміщення капели перетворили на закрите, заклавши аркові отвори цегляним муруванням і влаштувавши вхід з вікном над ним із західного боку. Тоді ж переклали зруйноване коробове склепіння, рештки якого збереглися над капелою [Кресальний 1960, с. 60]. Наприкінці XIX ст. у зв'язку із спорудженням нартекса (на місці зруйнованої західної зовнішньої галереї) західний вхід з подвір'я в капелу заклали, а новий, що веде з нартекса, влаштували в її північній стіні.

У капелі збереглося чотири види мурування: а) первісне змішане мурування *opus mixtum* на рожевому вапняно-цементяковому розчині (стовпи і східна арка з пів-

циркульною нішею над нею – рештки давньої відкритої галереї, а також стіна південної вежі); б) давнє бутове мурування на вапняно-цем'янковому розчині (зведений після спорудження собору опірний стовп-прикладка під верхню п'яту давнього аркутана, що осів); в) давнє, але дещо спрощене мурування *opus mixtum* на майже білому вапняно-цем'янковому розчині (вбудована апсида); г) пізніе цегляне мурування ремонтів і перебудов межі XVII – XVIII та XIX ст. (склепіння і заклади давніх отворів) (рис. 3).

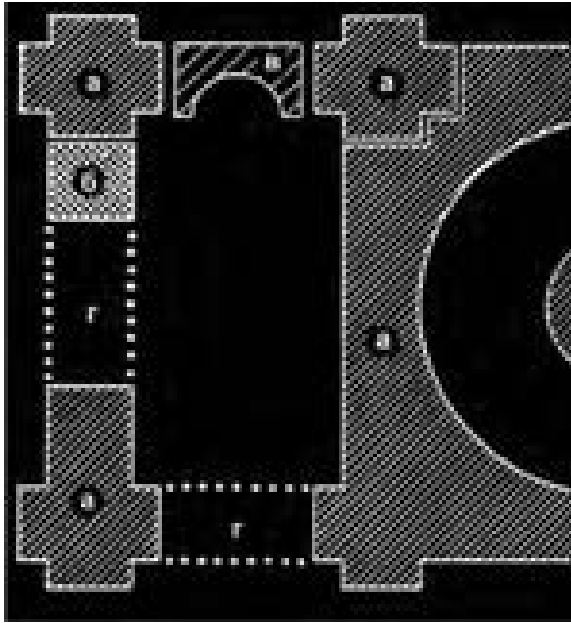

Рис. 3.

Різномасштабне мурування в капелі:

- а – первісне мурування;*
- б – мурування стовпа-прикладки;*
- в – мурування апсиди;*
- г – давні отвори галереї, закладені при пізніших перебудовах.*

північно-західна вежа збудована одночасно зі спорудою храму, а протилежна південно-західна – пізніш, у 1055 – 1062 рр. [Повстенко 1954, с. 182].

Проте з часом у науці ствердилася думка, що Софія повністю створена за один будівельний період, тож південна вежа (як і північна) була зведена водночас з усім собором, причому весь процес його будівництва, здійснений одним зодчим, тривав не більше 9 – 10 років, у межах 1017/19 – 1031/32 рр. [Логвин 1977, с. 183; 1982, с. 56 – 57; 2001, с. 36 – 42].

Але нами встановлено, що Софія Київська виникла дещо раніше, а саме у другому десятиріччі XI ст., що надійно підтверджують результати вивчення писемних джерел, монументального живопису собору та новітні дослідження софійських

Аби правильно розуміти питання задуму, датування і призначення цього приміщення, слід звернути увагу на вельми важливу обставину, пов'язану з історією будівництва Софійського собору. Дослідники архітектури собору раніше вважали, що собор будувався впродовж тривалого часу, від 50 до 75 років, причому поетапно, з великими перервами. Такі відомі вчені, як І. Моргілевський, О. Повстенко, М. Каргер, Ю. Асєєв, М. Кресальний та інші припускали, що нібито спочатку, тобто у першій половині XI ст., виникло п'ятинакове ядро, обведене одноповерховою галереєю. У другій половині XI, чи на зламі XI – XII ст. над галереєю звели другий поверх і прибудували до неї одноповерхову зовнішню галерею, південно-західний ріг якої зайняла сходовая вежа для виходу на хори. І лише у першій половині XII ст. виникла північно-західна вежа [Кресальний 1960, с. 76 – 87]. Щоправда, О. Повстенко вважав, що

графіті [Никитенко 1999; 2004; 2014; Никитенко, Корниенко 2012; 2014]. Цим часом слід датувати первісні архітектурні форми досліджуваної капели, що належать давній галереї, і фрески, що їх прикрашають. Апсидна ж частина капели та її фрески за всіма ознаками датуються хоча й давньоруським, але дещо пізнішим періодом, що з усією очевидністю говорить про те, що капела не була передбачена первісним задумом і є згодом вбудованою в крайнє південне членування галереї. Окреслимо коло проблем дослідження: коли саме вбудували в галерею капелу, ким її задумано і яким було її призначення?

Час виникнення капели, відомої зі старих планів собору і літератури як хрещальня (або баптистерій), а останніми роками – й саме функціональне призначення цього приміщення викликають неоднозначні тлумачення в науці. Пропоновані дослідниками датування коливаються від кінця XI до кінця XII ст., а призначення цього приміщення іноді пов'язують не з хрещальною, а з каплицею для освячення води у свято Богоявлення [Реутов 2003, с. 101-107], або навіть із усипальною Володимира Мономаха [Тоцкая 2002]. Сумніви в тому, що це була хрещальня, насамперед породжуються відкритим у давнину характером приміщення.

Певну ясність у розуміння даної теми внесла відома дослідниця візантійської і давньоруської архітектури Л. Хрушкова, що присвятила спеціальну роботу давньоруським хрещальням. На жаль, ця цінна для даної теми робота, досить глибока й цікава за спостереженнями і висновками, залишилася поза увагою дослідників, які сумніваються у функціональному призначенні софійської капели як хрещальні. Л. Хрушкова відзначила, що до нашого часу дійшло близько десятка давньоруських хрещалень, і вони завжди пов'язані із західною частиною храму. Якщо в ранньохристиянський час баптистерії могли розміщатися в будь-якій частині базилік, іноді поруч із вівтарем, то в купольних церквах розташування баптистерію в нартексі або поруч із ним – найбільш природне, якщо не єдино можливе. До часів будівництва давньоруських храмів східна частина церков призначалася винятково для літургії Євхаристії, а церемонія хрещення, ставши значно «більш інтимною і короткою», зайняла своє місце в протилежній частині храму.

Розміщення у відкритій галереї споріднює софійську хрещальню з ранньохристиянськими баптистеріями, що було зумовлено необхідністю масового хрещення дорослих у відкритих водоймах. Хрещальня Київської Софії має найпростіший і древній тип прямокутного баптистерія з апсидою. За типологією Ш. Дельвуа, вона, як більшість давньоруських хрещалень, відповідає типу «н» (баптистерії в церквах), а у середині його – групі 5 (баптистерії в південній частині нартекса). «Форма баптистерія у вигляді прямокутного в плані приміщення з апсидкою на східному кінці, – пише Л. Г. Хрушкова, – походить від античної цивільної архітектури, де подібні приміщення часто входили до складу палацових комплексів і різних суспільних будівель. Ця подібність є особливо прозорою, коли мова йде про хрещальні з купелями, розміщеними в маленьких апсидах, подібно тому, як у фригідаріях (холодних приміщеннях) римських терм в апсидах розташовувалися ванни або басейни. Таким чином, при відправленні ритуалу хрещення руське населення Києва або Чернігова в XI – XII ст. використовувало такі ж звичайні пристрої, як у Середземномор'ї або в Сирії в ту епоху, коли пам'ятали ще первісний зміст слова βαπτίζω (купати)» [Хрушкова 1992, с.

27 – 29]. Дослідження Євхологіїв (богослужбових збірок молитов і чинів, узятих зі «Службника» і «Гребника» – Н. Н.) показало, що в Київській Русі дотримувалися традиції константинопольської літургії, в тому числі й чину хрещення, що зберігав спадкоємність із ранньохристиянським чином [Хрушкова 1992, с. 26].

Погоджуючись із наведеною точкою зору, відзначаю, що відкритий характер софійської хрещальні, як і ранньохристиянських баптистеріїв, був значною мірою обумовлений також ідеологічними чинниками, а саме – необхідністю повторення обряду хрещення Христа в Йордані. При цьому таїнстві неофіт містично вмирає й воскресає з Христом для нового життя, тож має бути відтворена сама сакральна атмосфера обряду хрещення Христа.

У контексті полеміки щодо функціонального призначення розглянутої софійської капели не можна не відзначити, що її з початку XIX ст. традиційно визначали як хрещальню. Так назване це приміщення на плані собору, складеному за обмірами Д. І. Іванова в 1809/10 р. (рис. 4) Протоієрей Софійського собору в 1849 – 63 р. І. Скворцов, порівнюючи Софію Київську із Софією Новгородською, писав: «При Цареградському храмі була хрещальня настільки велика, що в ній засідали іноді Собори. При храмі нашім була, поза сумнівом, теж хрещальня. З усієї вірогідності, вона є тією древньою прибудовою до Собору, яку видно (із входу) на правій стороні його й усередині має фрескові зображення – до сходу Хрещення Христова, а до південної сторони – 40 мучеників, у Севастійському озері стоячих (над ними вінці). Ця хрещальня дуже не-обширна (сажня 2 завширшки й 3 у довжину)» [Скворцов 1854, с. 12].

Дане приміщення вважали хрещальнею відомі дослідники Софії А. А. Прахов, І. Моргілевский, О. Повстенко (він називає хрещальню «хрищальня-баптистерій») [Повстенко 1954, с. 183], М. Каргер, Ю. Асєєв, М. Кресальний, Г. Логвин та ін. Приміщення називають хрещальнею дотепер. Це, мабуть, спричинилося до того, що на разі в хрещальні стоїть маленький дитячий мармуровий саркофаг кінця XII – початку XIII ст. [Скоп-Друзюк, Скоп 1999], переданий до Національного заповідника «Софія Київська» в 1982 р. архітектором Є. О. Тимоновичем, який привіз його з експедиції Вінниччиною (саркофаг виявлено в с. Пиків, де його використовували в селянській садибі в господарських цілях). Цей саркофаг, що дійсно нагадує собою купіль, насправді не має жодного стосунку до софійської хрещальні. Радше за все, він належав до розташованого в Пикові маєтку можновладних графів Потоцьких, представник яких – Ян (1761 – 1815) був відомим письменником і першим вченим-славістом, етнографом і археологом, який чимало мандрував, у тому числі – Туреччиною, цікавився античними, візантійськими та слов'янськими старожитностями (рис. 5).

Перше дослідження софійської хрещальні здійснив М. Л. Окунєв, який присвятив їй спеціальну статтю, що не втратила свого значення донині [Окунєв 1915]. Учений, не сумніваючись у тому, що це хрещальня, звернув увагу на наступне важливе свідчення архідиякона Павла Алеппського, який відвідав собор у середині XVII ст.: «Праворуч від того, хто входить у західні двері, в даний час знаходяться два покинуті вівтарі: один в ім'я Богоявлення тобто Хрещення, де стоїть купіль для почесних людей із твердого червоного каменю, схожого на порфір, а всередині іншого вівтаря збереглися споруди» [Алеппский 1898, с. 68]. Тобто за часів Павла Алеппського тут був Богоявленський вівтар, в якому відправляли таїнство хрещення, отже ця

капела була хрещальною. Оскільки шиферні вироби широко використовувалися у прикрашанні й вжитку храмів, у тому числі – й Софії Київської, то виходить, що до середини XVII ст. у її хрещальні зберігалася древня купіль із червоного шиферу для «почесних людей», тобто знаті.

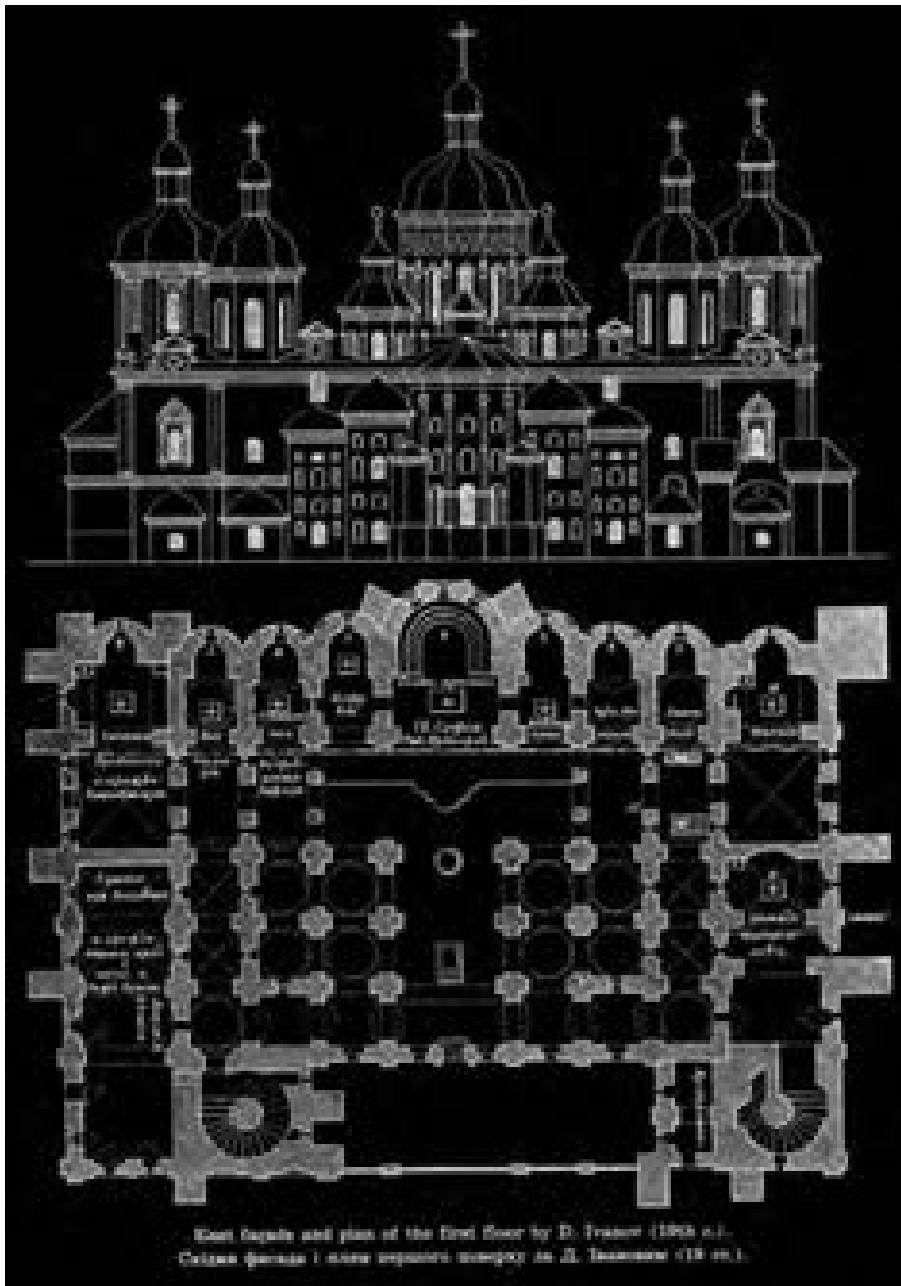

Рис. 4.

План першого поверху Софійського собору за обмірюваннями Д. Іванова (1810 р.).

Рис. 5.
Хрещальня. Вид на апсиду.

Цю купіль, що стояла в приміщенні хрещальні, зафіксував на замальовці південної частини західного фасаду Софії голландський художник А. ван Вестерфельд, який входив до почту польсько-литовського гетьмана Радзивілла, що захопив Київ у 1651 р. (рис. 6): вона прямокутна, досить висока (вище колін чоловіків, що стоять біля неї), орієнтована за віссю північ-південь, її ширина відповідає ширині вівтаря хрещальні (1,15 м). Цьому явно суперечить висновок І. Ф. Тоцької про те, що А. ван Вестерфельд нібито замалював тут довгу, вузьку й низьку мармурову гробницю, що зберігається донині в соборі; її здогадно атрибутують Володимирові Мономаху. Але довжина цієї гробниці – 2,37 м, ширина – 70 см, а висота – 49 см, що абсолютно не відповідає замальованій Вестерфельдом купелі. Якби в хрещальні дійсно стояла дана гробниця, вона практично перегородила б собою це приміщення, що ніяк не підтверджується джерелами. І ще одне: відкол на передній стінці зображеної Вестерфельдом купелі зовсім не аналогічний відколу на гробниці Мономаха, як уважає І. Ф. Тоцька, оскільки на купелі він розташований праворуч, а на лицьовій стороні гробниці – ліворуч; навіть якщо припустити, що гробниця стояла в хрещальні неорнаментованою тильною стороною до глядача, то в такому випадку відкол виявився б праворуч, але не на передній стінці (як у Вестерфельда) а на задній. Наведені свідчення очевидців – Павла Алеппського й Вестерфельда – спростовують здійснену Тоцькою спробу визначення приміщення в південно-західному куті Софії як усипальниці Володимира Мономаха, а, відповідно, і всі пов'язані з даним висновком гіпотетичні побудови дослідниці.

Рис. 6. Південна частина західного фасаду собору. Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

Л. Хрушкова відзначає, що хрещальні купелі, як правило, розміщалися в апсидках [Хрушкова 1992, с. 29, 31, 34]. Але софійська купіль розміщена перед вівтарем, відділеним невисокою тканинною завісою на шнури з кільцями, що свідчить про

функціонування вітваря, явно освяченого на той час. Сама ж хрещальня, зважаючи на все, ще реставрується, оскільки біля купелі зображені двоє робітників, один з яких спирається на кирку, а другий тримає в руці обух. На думку І. Тоцької, «один з них тримає в руці кирку, за допомогою якої намагається розбити або відкрити великий кам'яний ящик витягнутої прямокутної форми. . . сама форма ящика говорить про те, що це гробниця, а зображення людей покликані показати їхній інтерес до того, що в ній міститься» [Тоцькая 2002, с. 117-118]. Насправді «ящик» відкритий, а удавана дослідницею спроба розбити його в діючій митрополії серед білого дня (навколо зображені озброєні люди) була б сприйнята як злочин. Відомо, що табір Радзивілла розташовувався біля Св. Софії, а сам гетьман оселився «в покоях отця митрополита» в Софійському монастирі [Сборник материалов 1874, с. 42]. Усе це позбавляє припущення Тоцької будь-яких підстав.

Що стосується згаданих Павлом Алеппським споруд усередині другого покинутого вітваря, що знаходився праворуч від західного входу – це могли бути гробниці в створеній наприкінці XVI ст (імовірно в західній частині південного Михайлівського бічного вітваря) меморіальній каплиці, або сам цей бічний вітвар, західна частина якого ще не була впорядкована, тому він сприймався як занедбаний (покинутий). Еріх Ляссота, що відвідав Софію в 1594 р., бачив тут «гробницю княгині Юльці, матері Володимира», а також «гробницю, в якій у залізній труні спочиває царська дочка». «Там же, – повідомляє Ляссота, – в одному дерев'яному ящику показують тіло митрополита, що був обезголовлений татарами; тіло це й донині перебуває нетлінним, у чому я тоді особисто переконався, доторкнувшись до його руки й голови крізь полотняне покривало, що покриває тіло» [Сборник материалов 1874, с. 17]. Йдеться про мощі священномученика Макарія, митрополита Київського, чия рака після його загибелі в 1497 р. від рук татар була встановлена біля південної стіни Михайлівського бічного вітваря.

Священик А. Лінчевський, який присвятив Софії Київській фундаментальне дослідження, датоване 1914 р (на жаль, не видане, зберігається в рукописному вигляді), вважав, що перша згадка про софійську хрещальню є, імовірно, у протестації уніатського митрополита Веляміна Рутського, записаної в гродські книги його намісником із приводу відібрання Софійського храму від уніатів в 1633 р. Тут сказано, що вповноважені митрополитом Петром Могилою самоправно розбили «обухами» і «шаблями» «колодки», тобто замки в «церки» і «закристіа». Звичайний переклад слова «закристіа» як «ризниця» дослідник не вважав у цьому випадку точним й правильним, оскільки софійська ризниця містилася якщо не в дияконнику, куди не було входу ззовні, то на хорах, «полатях», де на думку Лінчевського, у давнину зберігалася церковна й князівська «кузьнь», тобто скарбниця. За змістом же протестації, гадає Лінчевський, замки були розбиті в західних дверях храму, тобто там, де перебувала хрещальня, з якою він ототожнює згадане в протестації «закристя» [Линчевский 1914, с. 83-84].

Насправді в протестації під назвою закритого – на замок «закристя» («захристя») згадується явно не хрещальня, оскільки остання, як видно з малюнка Вестерфельда, була відкрита для доступу. Таким «закристям» («захристям») могло

служити суміжне із хрещальною (себто, як і належить «захристю»-ризниці, що зазвичай знаходилась біля вівтаря) підсходове приміщення південної вежі (рис. 7).

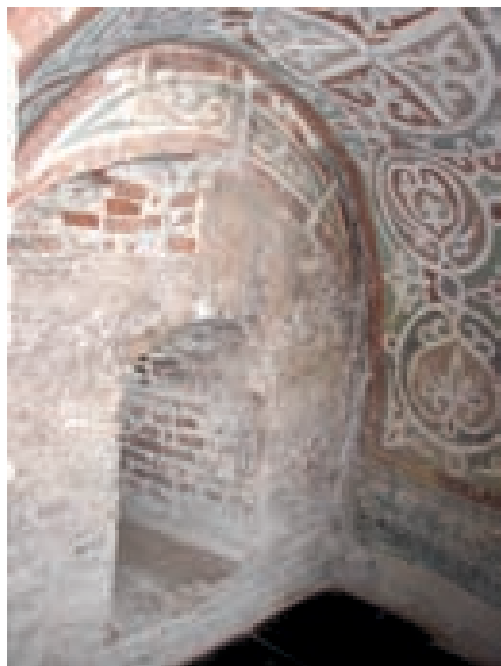

Рис. 7.
Підсходове приміщення південної вежі.
Північно-західний кут.

Воно було замуроване наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і відкрито під час археологічних досліджень вежі в 1934 р., тому Лінчевський не знав про його існування. Це приміщення, прикрашене чудово збереженим фресковим орнаментом, що ніколи не замальовувався, як гадають, могло в давні часи слугувати казносховищем [Повстенко 1954, с. 180]. Але в давнину тут навряд чи було казносховище, оскільки приміщення розташоване біля древнього входу у вежу, що був улаштований у її південній стіні й вів у неї безпосередньо з подвір'я. Казну біля входу навряд чи зберігали, зате для забезпечення охорони входу на княжі хори це приміщення тут було доречним. З огляду на явно палацовий характер цього пишно декорованого фрескою приміщення, в давнину воно було не сховищем а, радше за все, призначалося для княжої варти. Треба завважити, що сходження княжого двору на хори (отже, і його караульний супровід) мало

церемоніальний характер, і це зумовило розміщення та декор підсходового приміщення. Що стосується казносховища, в давнину воно дійсно могло перебувати на хорах, вільний доступ куди через вежі був надійно закритий.

Але в складних умовах протистояння уніатів і православних у першій третині XVII ст., коли точилася запекла боротьба за володіння вельми занепалою «митрополією руською», ситуація змінилася. Зберігати казну на хорах собору, який неодноразово грабували, стало небезпечно. Як впливає зі свідчення Мартина Груневега, який відвідав Софію в 1584 р., уже наприкінці XVI ст. на хори піднімалися не вежами, а спуском, влаштованим біля великих церковних (себто вхідних) дверей [Ісаєвич 1982, с. 124 – 125]. Вочевидь, через ушкодження верхньої частини веж підйом на хори тоді відбувався безпосередньо з центральної нави. У такому разі нижня частина південної вежі виявилася ізольованою, у неї можна було потрапити лише через двері з подвір'я й, вірогідно, саме з цих дверей, що вели в «закристя», тодішньої ризниці, грабіжники збили замок. Про те, що тут в XVII – XVIII ст. зберігалися церковні цінності, може свідчити ніша-сховище, утворена шляхом звуження древньої арки. Ця довга ніша, поступово звужуючись, впирається в стіну південної вежі. Можливо, у ній зберігали церковні корогви на довгих ратищах, які бачимо на малюнку Вестерфельда в руках киян, що зустрічають Радзивілла біля стін Софії

(рис. 8) враховуючи все вищевикладене, можна погодитися з Лінчевським у тім, що згадана протестація є найбільш раннім збереженим свідченням на користь визначення приміщення в південно-західному куті Софії як хрещальні.

Рис. 8. Ніша-сховище "захристя".

Розглянемо тепер точку зору А. Реутова, який доводить, що в давньоруських храмах не існувало спеціальних приміщень, призначених для хрещення дітей і дорослих язичників, тобто хрещалень. Дослідник наполягає на тому, що «уявлення про «хрещальні» – плід пізніших інтерпретацій, заснованих на західних аналогіях». Він аргументує це тим, що «слово «хрещальня» відсутнє у церковнослов'янській мові, а слово «хрестильня» означає саму купіль, призначену для хрещення» [Реутов 2003, с. 103, 106].

Але наскільки правомочний такий висновок? Відзначу, що назва того або іншого приміщення в храмі за його функціональним призначенням (напр. жертвник, дияконик) у давньоруських текстах зустрічається вкрай рідко, тому тут насамперед потрібно звертати увагу на вимоги церковної обрядовості. За звичаєм православної Церкви, що

керується 57 правилом VI Вселенського собору, хрещення повинне відбуватися в храмі, а саме, в храмі соборному, парафіяльному [Булгаков 1913, с. 980]. Така традиція існувала й у древній Русі. Правило київського митрополита Георгія (бл. 1065 – 1076 рр.) стверджує: «Аще церковь у кого будет в дому, достоит в ней пети литургию, а дитяти в ней не крестити, но в соборной церкви» [Хрушкова 1992, с. 27]. Виникає питання: де ще у соборній церкві могло відбуватися таїнство хрещення, якщо не в спеціальному приміщенні, у якому мала стояти купіль, зазвичай кам'яна?

У давньоруській літературі зустрічається й згадування хрещальні як окремого приміщення названого «крестильница». Йдеться про знамениту «Книгу Паломник» Добрині Ядрейковича, майбутнього Новгородського архієпископа Антонія, що відвідав Константинополь у 1200 р. Описуючи Софію Константинопольську, він згадує хрещальню: «Ту же и крестильница водна, и написан в ней Христос, в Иордане крестится от Иоанна с деянием написан, и како Иоанн учи народы, и како младые дети металися в Иердане и людие» [Срезневский 1878, с. 103]. Баптистерій Софії Константинопольської розташовувався біля її південно-західного кута і являв собою прямокутну в плані купольну будівлю [Хрушкова 1992, с. 32]. Поза сумнівом, що згадана Добринею «крестильница водна» цілком знайоме для давньоруського прочанина явище, яке його не дивує.

Існування хрещальні в київському Софійському соборі було зумовлене функціонально. У свято Хрещення (Богоявлення), 6 січня, тут могло здійснюватися велике освячення води, після чого відбувалося врочище хрещення оголошених. Освячена на Богоявлення вода потім використовувалася для таїнства хрещення, оскільки мала велику святість [Освящение воды 2006, с. 74]. Ліворуч від вбудованої в арку галереї вівтарної апсиди, на первісній стіні собору видряпаний малюнок-графіті XI – XII ст., що зображує «Йордань», яка споруджується на річці під час Водохрестя: встановлений на престол шестикінецьний хрест, причому престол стоїть на одноступінчастій голгофі. При малюнкові зроблений напис:

«Ольтарь пламяны
а цркы ледянай олта
рь погаснетъ Г(осподни)и цркы
ростаеть»

Читання цього графіті, опублікованого С. Висоцьким, [Висоцкий 1966, с. 108 – 109], уточнено В. Корнієнко, який слушно пов'язує напис із фрескою „40 мучеників” на південній стіні хрещальні й визначає його головну ідею: путь до Спасіння лежить через хрещення [Корниенко 2009, с. 238 – 241]. Оскільки В. Німчук вбачав у цьому графіті силабічний вірш [Німчук 1988, с. 29 – 30], виникає здогад, що воно є уривком церковного гімну, який виконувався при освяченні води в крижаній ополонці (Йордані) на Водохрестя (рис. 9). Освячена вода (агіасма) потім використовувалася парафіянами для омивання обличчя й рук. Але, з огляду на полісемантизм християнського світогляду, можна зробити й такий висновок: у графіті йдеться про Церкву, полум'яним вівтарем якої є Господь, про душу й тіло, про віру й безвір'я.

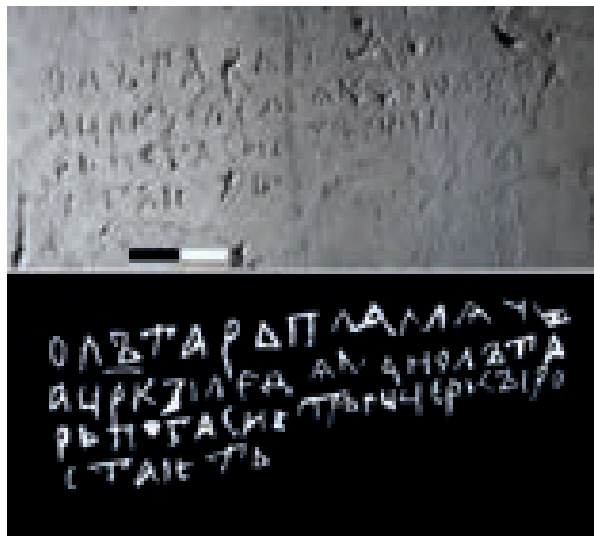

Рис. 9. Графіті "Вівтар полум'яний".
Фото і прорис (за В. Корнієнком).

Це свідчить про функцію приміщення, що служило як для хрещення людей, так і для освячення (хрещення) води.

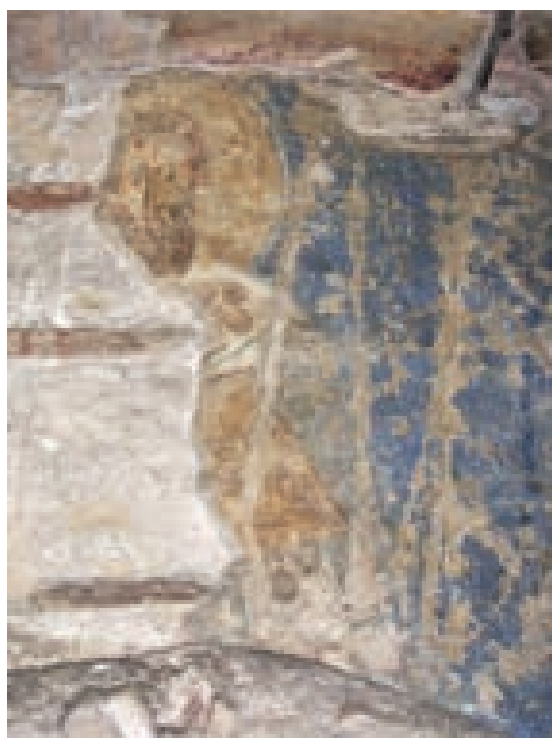
Найвагомішим аргументом на користь атрибуції цього приміщення як хрещальні є його фресковий розпис: у консі апсиди поміщено сцену «Хрещення» (при її відкритті на ній над Христом було зображення голуба – Духа Святого і читалися залишки грецького супровідного напису «Ο βαλτιςμός», нині втрачені), над якою в тимпані фігурують фрагменти поясного образу св. Василія Великого з частково збереженим грецьким написом-ім'ям, який

повністю читався ще на початку ХХ ст. [Окунев 1915, с. 131] (рис. 10, 11). На фресці «Хрещення» на тлі гірського пейзажу зображений Христос, що стоїть у водах Йор-

дану; на Христа покладає правицю Іоанн Предтеча (рис. 12). Праворуч – два ангели, які тримають одяг Христа (рис. 13). Іконографія цієї сцени дуже близька однойменній мозаїці церкви Успіння Богоматері в Дафні (друга половина XI ст.). Саме даний епізод життєдіяльності Христа встановлює перше таїнство Церкви – хрещення.

Рис. 10. Тимпан над апсидою хрещальні.

*Рис. 11. Св. Василій Великий.
Фреска в апсиді хрещальні
(бл.1115 р.)*

Рис. 12. "Хрещення".
Фреска в апсиді хрещальні
(бл.1115 р.)

Рис. 13. Ангели.
Фрагмент композиції "Хрещення".

Ще М. Окунєв, звернувши увагу на присвячення хрещальні св. Василю Великому, висловив здогад, що цього святого зображено тут як покровителя хрестителя Русі Володимира (у хрещенні – Василя) Святославича [Окунєв 1915, с. 331]. Цілком погоджуючись з дослідником, вважаю за необхідне уточнити, що у розписі хрещальні вочевидь акцентується особисте хрещення Володимира, оскільки саме над «Хрещенням» розміщений образ його святого патрона.

У літературі відзначалося, що образ «Хрещення» звичайний у хрещальнях» [Салтыков 2001, с. 23]. Це й зрозуміло, адже стінопис у храмах мав богослужбово-функціональний характер, будучи невід’ємним візуальним доповненням до відправ. Через це висновок І. Тоцької про те, що дане приміщення створювалося не як хрещальня, а як усипальня Володимира Мономаха є непереконливим. Дослідниця апелює до того, що акцентований тут мотив хрещення, мовляв, не суперечить темі смерті і поховання [Тоцькая 2002]. У міркуванні Тоцької наявне хибне розуміння символічного значення смерті й поховання з Христом, оскільки в Євангелії, на яке вона посилається, йдеться не про біологічну, тілесну смерть, а про смерть у хрещальній купелі плотської, гріховної людини і відродженні її від Духа Святого в життя духовне, святе: „Бувши похованими з Ним у хрещенні, у Ньому ви і співвоскресли вірою в силу Бога, Який воскресив Його з мертвих, і вас, що були мертвими у гріхах і в необрізанні плоті вашої, оживив разом з Ним, простивши нам усі гріхи” (Кол. 2:12-13). Не випадково сюжет „Хрещення” зустрічається саме у хрещальнях, проте аж ніяк не в усипальнях.

Цікаво, що розповідаючи про сцену «Хрещення» у хрещальні Софії Константинопольської, Добриня Ядрейкович зауважує: «Те ж усе Павло хитрий писав при моєму животі» [Срезневский 1878, с. 103]. Тобто згадана Добринею сцена «Хрещення» є фактично сучасною розглянутій київській фресці, що ще раз підтверджує тодішню традицію розміщати такий сюжет у хрещальнях.

Під сценою «Хрещення» – «Святительський чин» із чотирма фігурами святих, по двоє обабіч вікна (рис. 14). Серед них ліворуч від вікна добре впізнаються св. Григорій Богослов й Іоанн Златоуст, образи яких є традиційними для вітварних розписів і так само розміщені поруч у вітварній мозаїці «Святительський чин» Софії Київської. Цим святителям тут притаманні характерні для них за іконографією риси і омофори з відповідними формами хрестів на них (рис. 15). Тому не можемо погодитися з Ю. Коренюком, що поруч із Григорієм Богословом тут фігурує Афанасій Олександрійський. Серед образів інших двох святих, праворуч від вікна, Ю. Коренюк цілком правдоподібно визначив крайню справа постать св. Григорія Ниського, що має іконографічну аналогію з цим персонажем у софійській мозаїці «Святительський чин» [Коренюк 2002, с. 406 – 407]. Але запропонована дослідником персоніфікація зображеного поруч із ним святих (біля вікна) як св. Кирила Олександрійського є непереконливою, позаяк він не в сітчастій скуфії, як міркує дослідник, а лисий, з кучерявими потилицею і бородою. Крім того, навряд чи образи Кирила й Афанасія (парних святих) могли бути роз’єднані вікном (рис. 16).

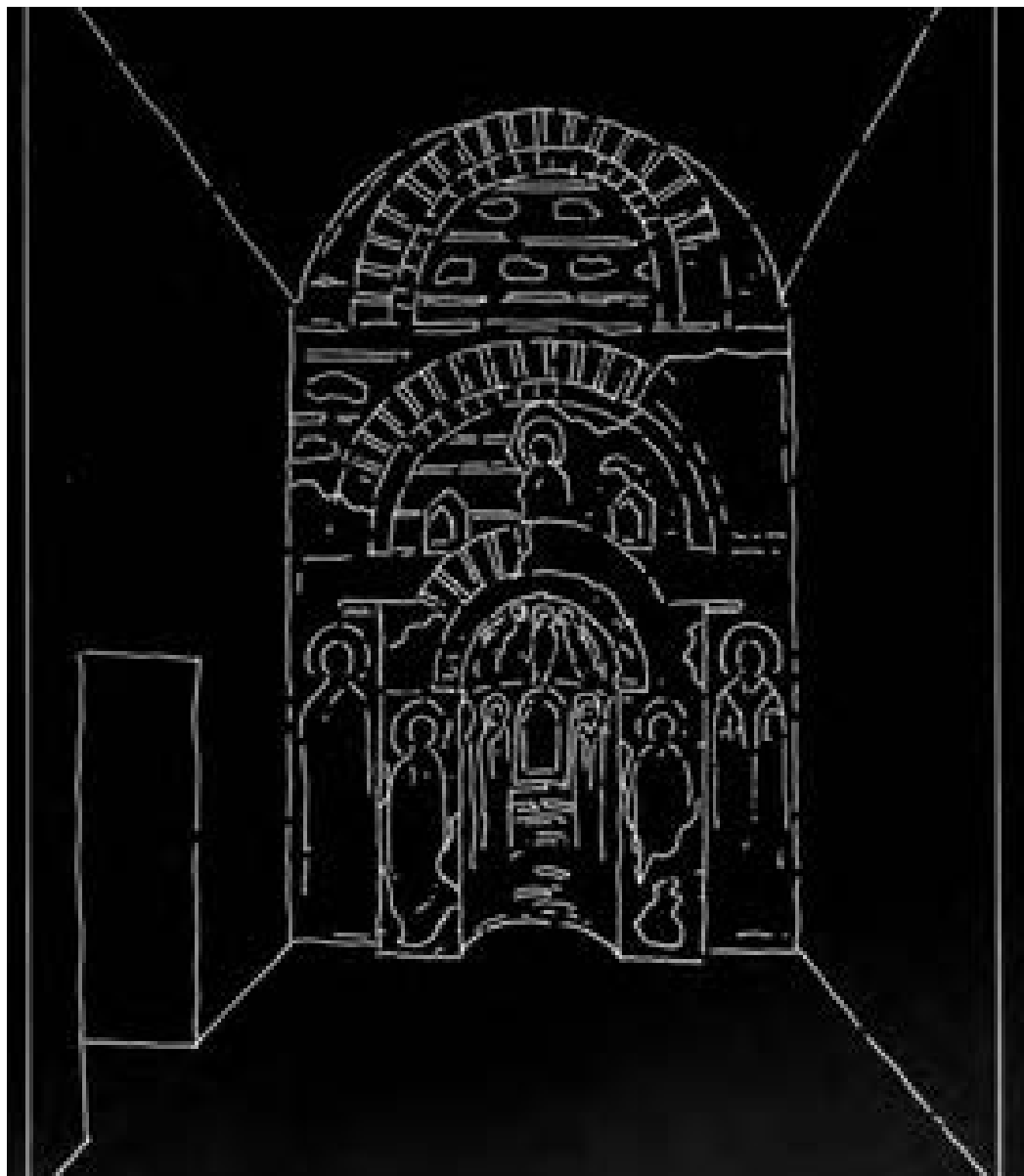

Рис. 14. Схема розташування фресок на східній стіні хрещальні (за Л. Колодницьким).

*Рис. 15. Святі Григорій Богослов і Іоанн Златоуст.
Фрагмент композиції "Святительський чин" в апсиді хрещальні (бл. 1115 р.).*

*Рис. 16. Святі Григорій Ниський (праворуч)
і невідомий святий. Фрагмент композиції
"Святительський чин".*

Наявність «Святительського чину», що є реплікою однойменної мозаїки Софії, вівтарного вікна і двох великих наскрізних слухових отворів над апсидою, що поєднують це приміщення із собором, переконує в його богослужбовому призначенні. Відомий німецький візантиніст Г. Й. Шульц, визначаючи вівтарний «Святительський чин» як «Літургію Отців Церкви», завважує, що зображення святителів у літургійних ризах слід розглядати як небесних співслужителів церковної літургійної служби, які невідривно дивляться на справжній престол у вівтарі. В такий спосіб відтворюється дійство, яке відбувається на престолі, а саме: уприсутнення Христа під час унаявлення Його жертви від епikleзи (прикликання Святого Духа на Святі Дари) до роздрібнення хліба [Шульц 2002, с. 183-185].

Оскільки, невелике приміщення хрещальні не могло вмістити всіх, хто прийшов узяти участь в обряді, тут, вочевидь, перебували духівництво, хресні батьки та близькі родичі, а решта людей стояли в західній внутрішній галереї. Ті, що стояли в галереї, мали *бачити й чути* відправу, тобто брати участь у ній, що є невід'ємною особливістю християнського культу. Саме цим, на мою думку, пояснюється наявність вікна у вівтарі й слухових отворів над ним. Те, що відправи відбувалися тут регулярно, підтверджує наявність на стінах хрещальні численних вертикальних рисок, якими клірики у вівтарях собору відзначали кількість літургій. Це означає, що хрещальня була придільною церквою св. Василя Великого з власним престолом, адже неофіти після хрещення мали бути присутніми на літургії й приймати причастя. Л. Ліфшиц цілком обгрунтовано вважає, що «у цікавлячому нас приміщенні розташовувався бічний вівтар, у якому відбувалася літургія. Про це свідчать: наявність апсиди, традиційна іконографія її розпису, де фігурують зображення фронтально представлених постатей святителів, і навіть деталі одягу ангелів у «Хрещенні», які виступають у ролі дияконів, що співслужать Іоаннові Хрестителеві. Їхні руки покриті платами, прикрашеними на зразок літургійних покровів-воздухів, хрестами» [Лифшиц 2006, с. 251-252].

Наявність у «Святительському чині» хрещальні образів Григорія Богослова й Іоанна Златоуста є не випадковою. Твори цих святителів наче коментують і те, що відбувалося в хрещальні, й її фрескові сюжети. Григорій Богослов – автор дивовижних за силою впливу «Слова на Богоявлення або на Різдво Спасителя» і «Слова на Хрещення», де звучить гімн хрещенню людини: «Таким є наше торжество, це святкуємо нині — пришесть Бога до людей, щоби нам переселитися або (точніше сказати) повернутися до Бога, тож, відклавши ветху людину, перетворимося в нову (Еф. 4:22. 23), і як умерли в Адамі, так будемо жити в Христі (1Кор. 15:22), що із Христом народжуються, розпинаються, погребаяться й воскресають... Незабаром потім побачиш й Ісуса, що очищається в Йордані, – моє очищення, або, краще сказати, через це очищення Він робить чистими води, тому що не мав потреби в очищенні *Сам Він* – що взяв на себе гріх світу (Ин. 1:29); побачиш і *розкриті небеса* (Мк. 1:10); побачиш, як Ісус приймає свідчення від спорідненого Йому Духа, і спокушається, і перемагає, і оточений ангелами, що йому служать... Із Христом погребасмося через хрещення, щоб з Ним і повстати; з Ним сходимо вниз, щоб з Ним зійти й на висоту; з Ним зійдемо, щоб і прославитися з Ним!» [Григорій Богослов 2000, с. 632, 635, 661].

Златоусту належать знамениті оглашальні слова до тих, хто готується до хрещення, проголошені, як думають, в 387 р. під час Чотиридесятниці, тобто у Великий Піст. Особливе значення для неофітів мало перше слово, в якому пояснюється духовний сенс хрещення, яке «обмиває душу, а не тіло. – Хрещення очищає нас від гріхів» [Іоанн Златоуст 1896, с. 252-253].

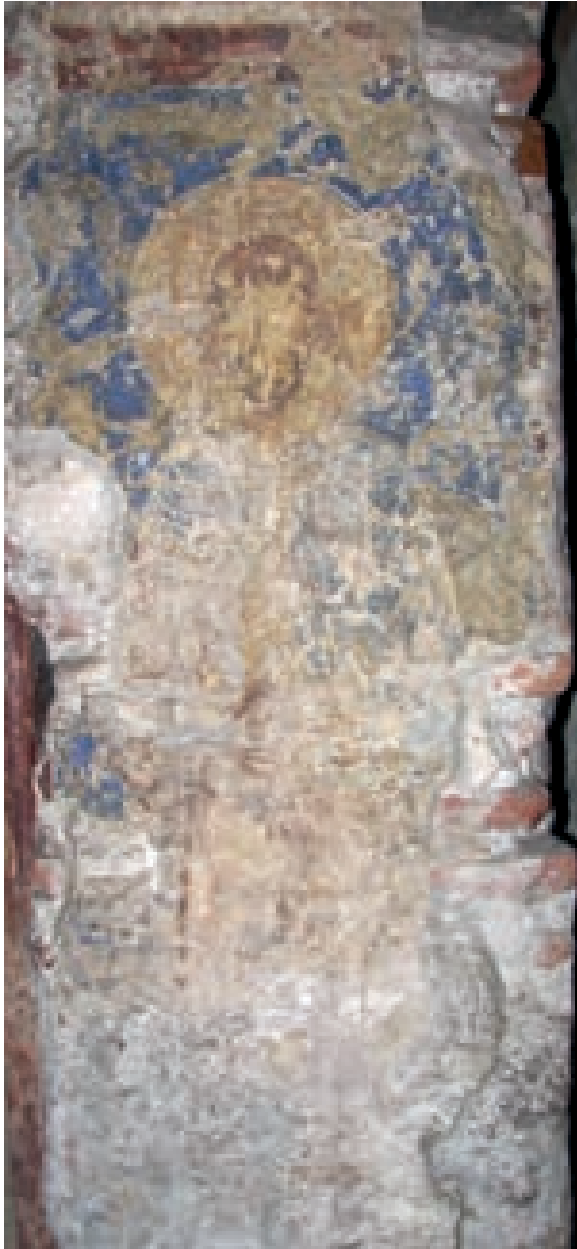

Рис. 17. Св. великомученик Євстафій Плакида. Фреска на північному пілоні біля апсиди хрещальні (бл. 1115 р.).

Вівтар хрещальні фланкують фігури двох мучеників, зображених на передвівтарних пілонах (рис. 17, 18, 19). Звертає на себе увагу фігура святого зі збереженим ликом, розміщена на північному пілоні. Святий має іконографічну подібність до великомученика Євстафія Плакиди, образ якого ще кілька разів зустрічається в Софії: у нижньому регістрі розпису північного стовпа триумфальної арки (цей образ нині закритий іконостасом), в арці-вікні над дияконом, а також у північній внутрішній галереї [Никитенко, Корниенко 2014, с. 115, 199 – 200, 206]. Таку увагу до св. воїна-великомученика можна пояснити тим, що в давньоруській літературі св. Євстафій Плакида виступає прообразом Володимира Хрестителя [Никитенко 2004, с. 233-238]. Отже, хрещальня була задумана як меморіальний міні-храм у величезному храмі-паладії Хрещення Русі.

С. Беляєв упевнений, що «Хрещальня ніколи не була храмом у власному розумінні слова, тому що там не було престолу й не відбувалися богослужіння, що входять у денний, седмичний, річний або великодній цикли, тому вони не були присвячені якому-небудь святому або святу й не мали власної назви. Ці приміщення призначені були виключно для здійснення таїнства хрещення й миропомазання й підготовки до них» [Беляєв 2002, с. 113].

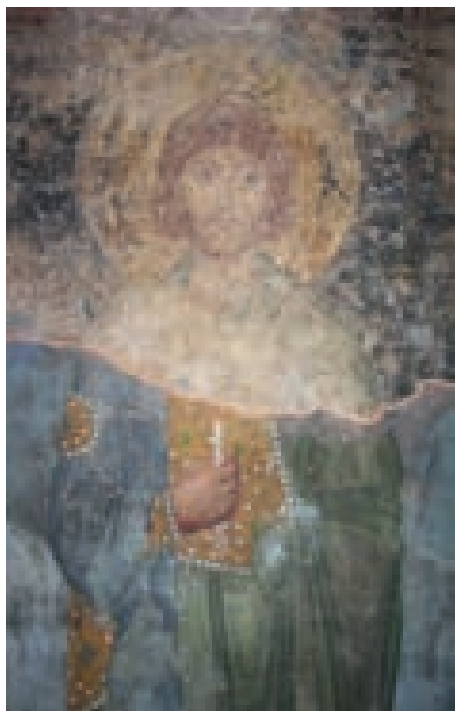

Рис. 18.

Св. великомученик Євстафій Плакида.
Фреска у вікні дияконика Софії (бл. 1018 р.).

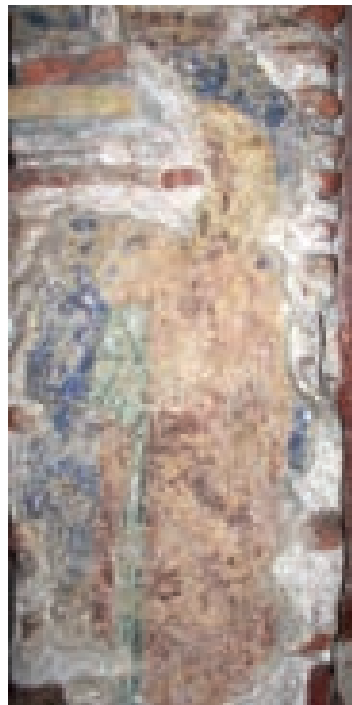

Рис. 19. Невідомий мученик.

Фреска на південному пілоні біля апсиди
хрещальні (бл. 1115 р.).

Але така практика характерна лише для перших часів християнства. Л. Хрушкова щодо цього доводить, що «у давньоруській практиці, на відміну від ранньохристиянської, баптистерій уже не сприймався як особливе утворення з відмінним від церкви литургійним простором», тому проведення в ньому ритуалу Євхаристії не може заперечуватися. Дослідниця вважає, що хрещальні могли виконувати функцію придільної церкви, що дозволяє припускати їхнє самостійне освячення й наявність престолу [Хрушкова 1992, с. 36-37]. Зазначу, до речі, що Павло Алеппський – безсумнівний знавець східнохристиянської традиції – називає софійську хрещальню Богоявленським або Водохресним вівтарем, тобто окремим приділом, а на малюнку Вестерфельда показано, що вівтарна частина хрещальні відокремлена від іншого приміщення завісою. Григорій Палама у своїй великодній проповіді так говорить про зустріч віруючих із Христом у літургії: «Цей Божий будинок – це справжній символ тої труни. Тому що за завісою в ньому є те місце, на якому було покладено Христово тіло, і саме там стоїть святий престол. Хто, таким чином, наблизиться до божественної таїни й до приміщення, де вона перебуває, і витримає до кінця. . . той, без сумніву, побачить самого Господа духовними, а навіть і тілесними очима» [Шульц 2002, с. 186]. Відділений завісою вівтар – це Свята святих функціонуючого храму, де приноситься євхаристична жертва.

Проте, вочевидь, присвята хрещальні Богоявленню (Хрещенню) – не первісна, адже вона не вписується в контекст присвят інших вівтарів Софії: вони присвячені

не святам, а конкретним святим. Заголовним образом хрещальні є поясне зображення св. Василя Великого в тимпані над апсидою, що цілком відповідає традиції, зокрема – іконографічній програмі розпису софійських вівтарів, де титульний образ завжди розміщений над усім іншим розписом.

Збережені біля образа св. Василя Великого й на сцені «Хрещення» грецькі супровідні написи свідчать про те, що тут працювали візантійські майстри. Розбіжності виникають у датуванні розпису: Ю. Коренюк бачить найближчі стилістичні аналогії до нього у фресках Кирилівської церкви в Києві, які він датує 80-ми рр. XII ст. [Коренюк 2002, с. 411-412]¹; Л. Ліфшиц зіставляє розпис апсиди хрещальні з фресками вежі Георгіївського собору Юр'єва монастиря в Новгороді (бл. 1130 р.) і вважає, що розпис апсиди виник на рубежі 20 – 30-х рр. XII ст. [Ліфшиц 2006].

Така розбіжність у датуванні розпису апсиди хрещальні привертає увагу та змушує з обережністю ставитися до методу датування за стилістичними аналогіями (включаючи й виявлення специфіки психологічного нюансування персонажів як одного з аспектів такого методу) у тих випадках, коли йдеться про пам'ятки, що виникли з різницею в кілька десятиліть. Натомість не можна відкидати важливість стилістичного аналізу розглянутого стінопису для визначення його хронологічного місця в загальній історії східнохристиянського мистецтва.

Можна помітити, що фресковий розпис апсиди хрещальні відбиває стилістичні особливості візантійського мистецтва кінця XI – початку XII ст., ще багатьма рисами пов'язаного з попереднім Македонським періодом. Архітектонічна побудова сюжету «Хрещення», майстерно вписаного у склепіння апсиди, об'ємне моделювання ликов, динамічні пози, плавні жести, чудово написані вбрання, що нагадують античні драпірування, їх ніжний чистий колорит ріднять цей стінопис з більш раннім розписом основної частини Софії Київської. Водночас у ликах з вигнутими носами добре читається східний елемент, що характерно для комнінівського мистецтва кінця XI – початку XII ст., позначеного сплавом елліністичних і східних традицій. На той же час вказують трохи подовжені пропорції фігур, примхлива гра численних чітко промальованих складок одягів, переливчасті тони їхнього колориту. Проте не можна сприймати цей розпис поза історичним тлом його виникнення.

Цей контекст простежується, як відзначено вище, у самій присвяті хрещальні патрону Володимира Святославича – св. Василю Великому й у розміщенні в її апсиді сцени Хрещення Спасителя. Як відомо, на честь Володимира Хрестителя було названо Володимира (Василя) Мономаха (1053 – 1125). Успадкована Мономахом іменна пара (мирське та хрестильне ім'я) – не просто данина сімейній традиції, оскільки іменування дітей у Рюриковичів (як і в інших середньовічних династіях Європи) мало сакральне і політично запрограмований характер. Вибір імені навіть служив одним із інструментів передачі влади. [Литвина, Успенский 2006, с. 8].

Отже, хрещальню Софії радше за все створено на замовлення Володимира Мономаха в період його київського княжіння (1113 – 1125) на честь небесного патрона князя св. Василя Великого². Помічено, що в своєму знаменитому «Посланні дітям», що збереглося в Лаврентіївському літописі, Володимир Мономах «не лише демонструє знання творів Василя Великого, але й у певному сенсі намагається наслідува-

¹ Більш вірогідним є датування Кирилівського храму та його фресок 1139-1146 рр., всебічно і переконливо аргументоване в сучасній науці [Марголіна, Ульяновський 2005, с. 38-54].

² Показово, що зображення св. Василя Великого наявне у верхній частині великого новгородського софійського сіона, створеного на замовлення Володимира Мономаха [Янин 2004, с. 363]. Образ свого небесного патрона Мономах розмістив і на власних печатях [Янин 1970, I, с. 17-20, 30, 68-70, 170, 173., 187, 230, 234].

ти свого патрона» [Литвина, Успенский 2006, с. 126].

Вірогідно, що освячення софійської хрещальні сталося у 1115 р., у 100-річний ювілей кончини Володимира Хрестителя. Цей рік був знаковим для родини Рюриковичів, оскільки тоді ж вшанували 100-річчя загибелі святих мучеників Бориса і Гліба. Саме за ініціативи Володимира Мономаха 1-2 травня 1115 р. в надзвичайно урочисто освячений Борисоглібський храм-меморіал у Вишгороді було перенесено гробниці святих братів. В освяченні взяли участь Мономах із синами, будівничий храму Олег Святославич і його брат Давид, також із синами, Київський митрополит Никифор, єпископи Чернігівський, Переяславський, Білгородський і Юрійський та цілий сонм ігуменів найбільших київських монастирів, очолюваних Прохором Печерським. Акція задекларувала політичну програму нового київського князя – Мономаха, спрямовану на консолідацію Русі, символом чого стає родина Володимира Хрестителя. Трьох своїх старших синів від першого шлюбу (Ізяслава, Мстислава і Святослава) він називає мирськими, а ще двох синів від другого шлюбу (Георгія і Давида) – християнськими іменами синів Володимира Святославича. Таке припущення набуває ймовірності з огляду на патроніми княжичів (Володимировичі-Васильовичі). Небезпідставно вважають, що Мономах вбачав у собі «пряму подобу свого прадіда Володимира Святого. Принаймні, в ім'янареченні своїх синів він явно повертається саме до цього відрізка родової історії» [Литвина, Успенский 2006, с. 14-16, 121-122].

На моє переконання, задля реалізації власної політики Мономах звернувся до монументального будівництва, створивши низку храмів, пов'язаних з прославленням Володимира Хрестителя та його синів Бориса і Гліба. Крім храму у Вишгороді він вбудував у «митрополію руську» хрещальню на честь свого небесного патрона (що було традиційним для княжого будівництва) й водночас – патрона Володимира Хрестителя. У 1117 р. Мономах заклав на р. Альті, місці загибелі Бориса, ще одну кам'яну Борисоглібську церкву [ПСРЛ, I, стп. 291; II, стп. 285]. У 1121 р. Мономах збудував церкву св. Іоанна Предтечі у Копиревім кінці Києва [ПСРЛ, II, стп. 286].

Присвята храму св. Іоаннові Предтечі теж була в речіщі політики князя. Можна згадати, що в написаному Григорієм Богословом «Слові надгробному Василю, архієпископові Кесарії Каппадокійської» Василій Великий – «архітектор Божої скинії» й тезоіменний святий патрон Хрестителя Русі та й самого Мономаха порівнюється з Іоанном Предтечею, Хрестителем Господнім: «Й Василь чи не виразне зображення Іоаннова любомудрія? І він жив у пустелі, і в нього одягом по ночах була волосяниця – незнана й не показувана іншим, і він любив таку ж їжу, очищаючи себе Богові помірністю, і він сподобився бути проповідником, хоча й не предтечею Христовим, і до нього виходили, не тільки всі околиці, але й живучі поза межами країни, і він став серед двох Завітів...» [Григорій Богослов 2000, с. 760].

Будівнича діяльність Мономаха була продовженням стратегії його батька Всеволода Ярославича, котрий намагався закріпити владу на Русі за власною династією. Судячи з найменування Володимира Мономаха родовим і хрестильним іменами його прадіда Володимира Святославича (їх дав йому сам Ярослав) й водночас родовим іменем його матері, дочки чи племінниці імператора Константина IX Мономаха, на це у Всеволода були вагомі підстави. Всеволод був єдиним з Ярославичів, похованим у Софії Київській. Понад те, він, єдиний з нащадків Ярослава, заснував у Софії усипальню свого роду, в якій один за одним упокоїлися його сини Ростислав (1093), Володи-

мир Мономах (1125), онук В'ячеслав Володимирович (1154). Рештки цегляного склепу Всеволодовичів виявлено М. К. Каргером під північною внутрішньою галереєю, навпроти гробниці Ярослава. Хоча від склепу нічого не залишилося, в соборі дотепер зберігається мармурова гробниця Мономаха [Нікітенко 2003, с.156-161].

Володимир Мономах пішов ще далі від батька, «ввівши» життєвий цикл своєї династії у літургійно сакралізований час від народження до смерті, від хрещальні до усипальні, причому початок циклу він пов'язав із самим Володимиром Хрестителем. Фактично це було претендуванням на ктиторство (поряд з Володимиром Великим і Ярославом Мудрим) щодо «митрополії руської», а відповідно, серйозною заявкою на спадкову вищу владу в Русі.

Часові княжіння Мономаха в Києві відповідає техніка мурування вбудованих елементів софійської хрещальні, що тяжіє до кінця XI – початку XII ст.: вони, як і весь собор, викладені в змішаній кладці з «утопленим рядом», у якій поряд із цеглою-плінфою використовувалися також природні камені, але вже в невеликій кількості й не в такому строгому порядку. Відомо, що змішана кладка з «утопленим рядом» (*opus mixtum*) востаннє зустрічається в Києві та Вишгороді на початку XII ст. (Михайлівський Золотоверхий собор 1108-1113 рр. та Борисоглібський храм-меморіал, розпочатий будівництвом в 1070-ті рр. й освячений у 1115 р.). За своїм характером (товщиною плінфи – 4/4,5 см, складом розчину – вапно з цем'янкою, або (та) з дробленим вапняком, що скріплює куски сірого кварциту з валунами, які чергуються з плінфою), мурування хрещальні більше нагадує Борисоглібський храм. Ю. Коренюк слушно схиляється до думки, що техніка мурування апсиди хрещальні вказує на першу чверть XII ст., проте помилково датує її розпис серединою – третьою чвертю XII ст., що містить у собі істотну сутнісну суперечність [Коренюк 2002, с. 411 – 412].

Аналіз історичної ситуації, техніки мурування апсиди й стін, що заповнюють проріз первісної арки, ідейного змісту й стилю фресок апсиди хрещальні, розгляд цього розпису в контексті всього ансамблю переконують, що це дійсно була хрещальня, вбудована в галерею собору на початку XII ст., точніше – близько 1115 р.

Отже, можна думати, що сцена «Хрещення», що увічнюється образом Василія Великого, з'явилася тут разом зі створенням хрещальні, тобто у другому десятиріччі XII ст. Знаменно, що вона ідейно пов'язана з первісною фрескою першої чверті XI ст. «Сорок севастійських мучеників», яка декорує південну стіну хрещальні, що водночас є стіною південної вежі (Рис. 20, 21)

Це – одна з найбільших композицій Софійського собору, завдовжки 7 м, а заввишки – 4 м., що свідчить про її вагоме значення в програмі розпису. Пам'ять севастійських мучеників святкується 9 (22) березня. Вони постраждали в часи Ліцинія (308-324). Близько 320 р. у м. Севастії (Мала Вірменія, у той час римська провінція) стояло римське військо на чолі з воєначальником Агриколаем, ревним язичником. У його війську було 40 воїнів-християн. Агриколай наказав їм принести жертву язичеським ідолам. Коли вони відмовилися, їх роздягнули й поставили на лід озера, що знаходилося біля Севастії. На березі топили лазню для тих із сорока, хто наважиться відректися від своєї віри. Уночі, коли мороз посилювався й здійнявся сильний вітер, тіла воїнів скрижаніли. Один з них не витримав і кинувся до лазні, але, відтанувши там, упав на смерть. О третій годині ночі тепле світло, що заблищало над ними, розтопило лід. Тюремний сторож звів очі до джерела світла й побачив 39 вінців, що сходили з піднебіння. Вражений, він скинув одяг і з вигуком «І я християнин!»

кинувся до мучеників. Тоді зійшов сороковий вінець. Ранком після жорстоких катувань воїни-християни були віддані смерті, а їхні тіла спалені.

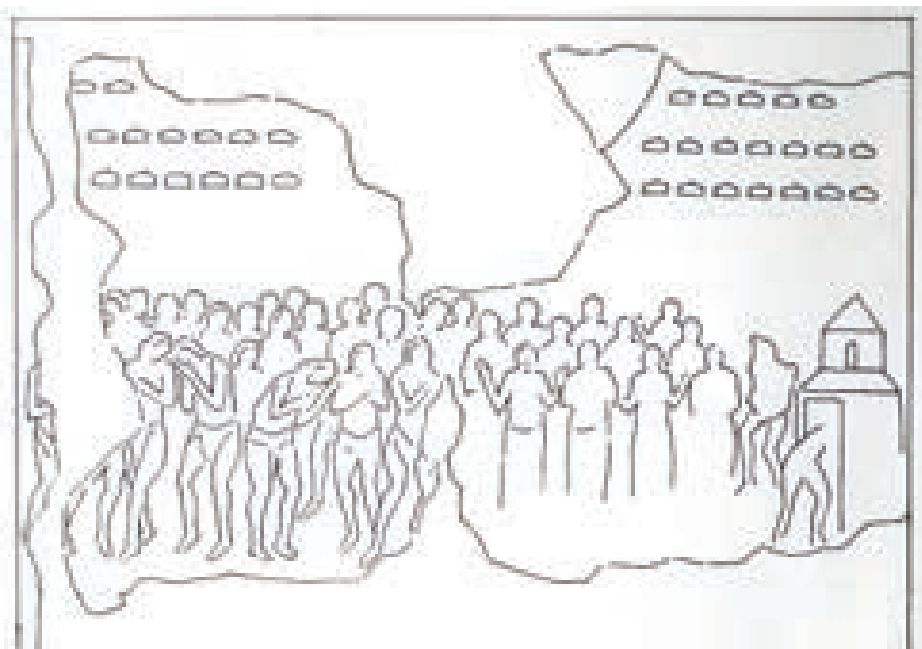

Рис. 20. Схема розташування фресок на південній стіні хрещальні (за Л. Колодницьким).

Рис. 21. Севастійські мученики.
Фрагмент. Фреска на стіні південної
вежі (бл. 1018 р.).

На фресці відбитий момент «водного хрещення» мучеників – воїнів, що замерзають в озері, але не відрікаються від Христової віри. Пози мучеників, що зігнулися під поривами крижаного вітру, передають момент нестерпних тілесних мук. Над їхніми головами – мученицькі вінці, що спускаються з піднебесся, які асоціюються з язиками вогню Св. Духа, що зійшов на апостолів у день П'ятидесятниці. Угорі в центрі фрески видно небесний сегмент, такий самий, як у сцені софійського підкупольного христологічного циклу «Зішестя Святого Духа на апостолів». Таким чином, у сюжеті «40 мучеників» міститься натяк на хрещення Св. Духом, що перегукується із зображенням в апсиді Хрещенням Христа в Йордані. Ліворуч від групи мучеників зображена невелика лазня у вигляді кам'яної вежі, у двері якої вбігає, зігнувшись воїн, що не витримав випробування. Біля нього зображений сторож, який вийшов із лазні (від нього на фресці вціліли лише ноги).

Севастійські мученики у Візантії, на Русі й Балканах належали до числа найбільш шанованих святих: у Софії Київській, крім великої сцени наративного характеру в хрещальні, персональні образи Сорока мучеників фігурують у медальйонах на попружних арках центрального купола. Подібні зображення зустрічаємо також на попружних арках Софії Новгородської (1108/9) і в Спасі Нередиці (1198/9).

Те чи інше розставлення акцентів у сюжеті «Сорок мучеників» залежало від функціонально-символічної ролі архітектурного об'єму, де цей сюжет був розміщений. На попружних арках образи севастійських мучеників супроводжували увінчану грандіозним зображенням Вседержителя купольну композицію й несли в собі еклезіологічну ідею: мученики – це опора Церкви Христової, зведеної на їхній крові. Крім того, у купольній композиції присутня ідея тріумфу, перемоги над смертю: страдницька кончина мучеників стала переможним торжеством, входом у Царство Небесне, що підкреслюється багатим одягом мучеників і царськими вінцями, які вони тримають у руках.

Сюжету «Сорок мучеників» у хрещальні наданий свій, особливий акцент. Можна згадати, що пам'ять Сорока мучеників збігається з Великим постом, що передує Великодню, себто Воскресінню, яке асоціювалося з хрещенням. Культ севастійських мучеників, які сприймалися «військовими» святими, був розвинений при константинопольському імператорському дворі й серед вищого складу візантійської армії, оскільки цих мучеників вшановували як переможне Христове воїнство. Можна думати, що в цій композиції є алюзія на хрещення Русі, яке трактувалося як хрещення князя і його дружини. Це цілком імовірно, тому що тема Сорока мучеників, які пройшли випробування вогнем і водою, у гімнографії традиційно пов'язувалася з таїнством хрещення: «Ми ввійшли в огонь і в воду, й Ти вивів нас на свободу» (Пс. 65:12). Недарма наративні цикли на тему «Сорока мучеників» зустрічаються в Псалтирах для ілюстрації наведеного тут псалму 65:12 [Толстая 1995, с. 748, прим. 10].

Щодо цього Т. Толстая слушно відзначає, що саме внутрішній зв'язок теми Сорока мучеників з темою Хрещення обумовив зображення севастійських мучеників у хрещальні Софії Київської й сусідство цієї сцени із зображенням «Хрещення». Дослідниця звертає увагу на те, що композиція «Сорок мучеників» зображена також у нартексі храмів у Сопочанах (бл. 1260 р.), Лесново (1349 р.), і у вежі-екзонартексі церкви

Спаса в Жиче (1309-1316), де перебували оголошені, очікуючи таїнства хрещення, де воно нерідко відбувалося. Т. Толстая також підкреслює, що «Купелі для хрещення знаходяться в нартексах у Пече, Грачаниці й Дечанах» [Толстая 1995, с. 751].

Протоіерей О. Салтиков зазначає, що найдавніші збережені зображення севастійських мучеників знаходяться у церкві Санта Марія Антиква в Римі (VIII ст.). Хоча культ цих мучеників був розповсюджений у Константинополі, ми не знаємо, якою мірою цей сюжет був представлений у його храмах. Вчений, приводячи приклади зображення Сорока мучеників у храмових розписах, що виникли за межами Константинополя, підкреслює, що «майже всі вони належать до більш пізнього часу, ніж те, що нас цікавить (тобто в Софії Київській. – Н. Н.) за винятком розписів у Каппадокії й в Охриді XI століття». Але в церкві Св. Софії в Охриді (бл. 1040 р.) присвячені Сорока мученикам композиції поміщені в жертovníку, тобто звернені, насамперед, до духівництва, залишаючись недоступними для народу. Тим часом у Софії Київській обидві композиції (під куполом і в хрещальні) цілком очевидно розраховані на народне поклоніння [Салтыков 2001, с. 16, 18].

О. Салтиков переконаний, що творці фрески «Сорок мучеників» у хрещальні Софії Київської вбачали в цьому сюжеті символ хрещення; у поєднанні з образом св. Василя Великого над апсидою фреска нагадує про хрещення Русі. Дослідник наводить слова древньої служби Сорока мученикам на вечерні, що відкривається стихірою: «. . . Друг ко другу глахолаху святии мученици: не бо риз совлачаемся, но ветхого человека отлагаем». Убачаючи в цьому паралель із таїнством святого хрещення, Салтиков звертає увагу на те, що буквально тими ж словами Київський митрополит Іларіон, сучасник створення Софії, говорить про навернення князя Володимира: «Съвлече же ся убо каган нашъ, и с ризами ветъхааго чьловека съложи тьленьная, отътрясе прах неверия и вълезе въ святую купель» [Салтыков 2001, с. 21, 24].

Оскільки західний вхід у храм, а також розташована поруч з ним хрещальня традиційно сприймалися символом приходу до християнства, пізніше тема хрещення Русі була розвинена приєднанням до композиції «Сорок мучеників» сцени Хрещення Христового з ключовим образом св. Василя Великого, що увінчує весь ансамбль хрещальни. Його образ ще й тому був доречним тут, що Василю Великому належить Гомілія (Бесіда) на день Сорока мучеників, у якій говориться: «Хай буде жертва наша перед Тобою, Господи, хай прийняті будемо, наче жертва жива, благогодна Тобі, у службі цей спалювана: блага приношення, нове всеспалення, не вогнем, але служею опалима» [Беседы 1824, с. 417].

Вибір сцени «Сорок мучеників» для декору тієї частини собору, яка знаменує вхід у Церкву, визначений і біблійною символікою числа 40. Це – число випробування на шляху Спасіння. Воно позначає в Біблії періоди, на які поділяється історія Спасіння: 40 днів і 40 ночей лився на землю дощ під час Всесвітнього потопу, після чого Господь дав Спасіння у Ноевому ковчезі. 40 років водив пустелею свій народ Мойсей перед тим, як ізраїльтяни ввійшли в Землю Обіцяну. 40 днів перебував на Синаї Мойсей, спілкуючись із Богом, стільки ж він припадав перед Ним, просячи за Ізраїль (Вих. 24:18; Втор. 9:25). 40 днів тривав піст Христа після Хрещення (Матф. 4:2). 40 днів проминуло від Воскресіння до Вознесіння Христового, коли Він являвся апостолам і говорив про Царство Боже (Дії 1:3).

*Рис. 22. Апостол Марко. Фреска на стовпі
східної арки хрещальні (бл. 1018 р.).*

Число 40 символізує також виконання вождями й царями «обраного народу» покладеної на них Богом місії: в 40-літньому віці почали своє служіння Мойсей і Ісус Навин (Нав. 14:7; Дії 7:23). По 40 років царювали Давид і Соломон (II Цар. 5:4; III Цар. 11:42), з якими в давньоруській літературі порівнюється князь Володимир (літопис під 996 р., «Слово про Закон і Благодать» Іларіона).

Т. Толстая також підкреслює зв'язок числа мучеників з темою духовного очищення й хрещення, «тому що це число Великого й Різдвяного постів, необхідне для підготовки до прийняття причастя вірними й до хрещення неофітів. Це число взагалі глибоко символічне для християн. Відповідно до Климента Олександрійського, сорок років Виходу потрібні були Мойсею для викорінення в ізраїльтянах єгипетського ідолопоклонства, а перехід через Чермне море, як пізніше й перехід через Йордан з Ковчегом Завіту Ісуса Навина. . . мав омити духовно обраний народ, – «новий Ізраїль» [Толстая 1995, с. 751– 752]. Варто відзначити, що Мойсей і Ісус Навин – також сакральні прототипи Володимира в давньоруській літературі й мистецтві.

Крім фрески «Сорок мучеників», у хрещальні збереглися й інші сюжети від розпису першої чверті XI ст., що висвітлюють проблему первісного призначення цього приміщення. Йдеться про образи святих, зображених на пілонах стовпів; між останніми пізніше вбудовано апсиду хрещальні. Завдяки виявленим на цих фресках графіті, що називають імена святих, фігура апостола на північному стовпі визначається як «Марко», а святителя на південному стовпі – як «Анфим» [Корнієнко 2008, с. 148 – 156;

Корниєнко 2009, с. 240 – 241; Никитенко, Корниєнко 2014, с. 134 – 135] (рис. 22, 23). Обидва образи знаходять переконливі іконографічні паралелі в монументальному живописі центральної частини Софії Київської (Марко зображений у мозаїках на південно-західному парусі та в «Євхаристії»; Анфим – у «Святительському чині» Михайлівського вівтаря, де біля його фігури видрапане це ім'я³).

³ Графіті виявлено С. Висоцьким [Висоцкий 1985, с. 25].

Саме Євангеліє від Марка починається розповіддю про Хрещення Ісуса, і ця розповідь ілюструє написана пізніше в апсиді фреска. Марко був супутником і духовним сином первохрестителя язичників апостола Петра, що називає його «Марко, син мій» (1 Пет. 5:13). Єпископ Папій Ієропольський, що жив у II ст., говорить про Марка: «Він не чув Господа й не був у Його оточенні, але в ньому був Петро». За церковним переданням, Марко написав Євангеліє для неофітів з язичників. Це підтверджує християнська традиція, називаючи Марка «перекладачем», «тлумачем» Петра. Згідно з цією традицією і народилося друге Євангеліє — ніщо інше, як коротко списана проповідь саме апостола Петра [Джирланда 2005, с. 210]. Лев – символ євангеліста Марка – персоніфікував здатність Христа наvertати у Свою віру язичників [Апостолос-Каппадона 2000, с. 124].

Оскільки персонажі розпису розглядалися як співслужителі при відправах, Марко немов проповідує слова свого Євангелія про Хрещення Ісуса Христа, а від його напарника (згідно розпису) святителя Анфима охрещувані при здійсненні ним руковозложення під час занурення їх у купіль приймають благодать Святого Духа. Святитель Анфим Никомідійський був хрестителем воїнів-язичників у «якійсь ріці», духовним пастирем вельмож і царедворців, що вдовоїлися за віру вінця мучеників. Все це не лише перегукується із сюжетом «Сорок мучеників», але містить прозору алюзію на хрещення знатних язичників-воїнів. Поставлено виразний акцент на темі масового хрещення знаті, що народжує думку: вже при зведенні Софії тут улаштували хрещальню у вигляді відкритого баптистерія в притворі храму⁴. У цьому

Рис. 23. Святитель Анфим Никомідійський.
Фреска на стовпі східної арки хрещальні
(бл. 1018 р.).

⁴ Л. Хрушкова, відзначаючи культурні зв'язки Русі з Південно-Східною Європою, а також спадкоємність архітектури хрещалень новонаверненої Русі з давньохристиянською традицією, вказує на те, що "Дослідження хрещалень та їх декорації в Югославії показало, що в низці випадків в період навернення слов'ян відновлювалися ранньохристиянські баптистерії" [Хрушкова 1992, с. 34].

сенсі видається переконливою точка зору О. Повстенка, який вважав, що асиметричне розташування веж Софії, яке викликає різні пояснення в науці, було зумовлене «потребою виділити баптистерій» [Повстенко 1954, с. 194].

Причому баптистерій був присвячений якомусь святому: на малюнку Вестерфельда видно, що в люнеті під склепінням галереї зображена напівфігура святого, яка увінчує стінописний ансамбль даного компартимента. Тут же, як гадаю, дотримуючись традиції, продовжували хрестити й пізніше, трохи видозмінивши хрещальню наприкінці XI ст. шляхом вбудови у відкриту галерею вівтаря, прикрашеного чітко запрограмованим розписом, чим надали хрещальні меморіального й більш інтимного характеру. Ймовірно, спочатку неофіти після прийняття таїнства йшли через галерею в центральний неф, де відповідно до обряду брали участь у літургії вірних і причащалися. Після прибудови апсиди весь обряд міг відбуватися в хрещальні, що мала свій престол.

Не виключено, що хрещальня в Софійському соборі мала й функцію водосвятельниці. Тут могла знаходитися фіала – кам'яна чаша, у якій омивали святою водою (агіасмою) лице й руки при вході в церкву, як це було заведено в греків. Візантійці називали такі приміщення з фіалами «малими водосвятельницями» («мікрон баптистеріон»). Тут у перше число кожного місяця освячували воду малим освяченням через накреслення хрестом у воді хрестів. Хрещальні ж називалися греками «великими водосвятельницями» («мега баптистеріон») [Голубинский 1904, с. 247]. Припускаємо, що ідея хрещення як входу в Церкву, пов'язується з цим приміщенням від самого початку існування собору, обумовила поєднання в ньому обох функцій та його відкритість для вільного доступу.

Можна припустити, що меморіальна хрещальня в «митрополії руській» призначалася в давнину для еліти, про що не забували в Києві протягом століть, адже це засвідчено в середині XVII ст. Павлом Алеппським, якому показували в хрещальні Софії «купіль для почесних людей». Одержуючи благодать Святого Духа в купелі Софії Київської, знатні неофіти наче вступали на шлях Спасіння слідом за «апостолом Русі» – князем Володимиром і тим самим прилучалися до його місії проводити «народу Божого».

Можна зробити висновок, що влаштування відкритої хрещальні-баптистерію одночасно зі створенням собору, «князівсько-дружинний» характер її розпису, який прославляє Володимира й акцентує масове хрещення народу, добре узгоджується з датуванням Софії 1011-1018 рр., коли це мало особливий сенс. Нагальні політичні завдання, що постали з приходом до влади Володимира (Василя) Мономаха та актуалізація теми хрещення на 100 – річчя кончини Володимира (Василя) Великого обумовили архітектурну трансформацію хрещальні в невелику капелу св. Василя Великого. Стінопис цієї меморіальної капели, освяченої на день св. Василя, 1 січня 1115 р., було майстерно вирішено в контексті загальної ідейно-декоративної програми розпису Софійського собору, який є грандіозним храмом-меморіалом Хрещення Русі. Враховуючи те, що замовник хрещальні Володимир Мономах був відомим книжником і, як він свідчить у своєму «Повчанні», «за церковним порядком і службою сам наглядав», князь, очевидно, взяв участь у розробці та реалізації проекту цієї унікальної меморіальної капели в складі «митрополії руської».

Література

- Апостолос-Каппадона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск, 2000.
- Беляев С. А. «Крести же ся в церкви Святого Иакова, и есть церкви та стоаще в Корсуне посреди града, идеже торг деют корсуняне» (методика сопоставления письменных и археологических источников)// Проблемы исторического познания. – М., 2002. – С. 105-140.
- Беседы Св. Отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийской, на разные материи. – СПб., 1824
- Булгаков С. В. Настольная книга для священно- церковнослужителей (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства). – М., 1913.
- Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. – К., 1966.
- Высоцкий С. А. Киевские граффити XI-XVII вв. – К., 1985.
- Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – Т. 1, ч. 2.
- Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. – М., 2000. – Т. 1.
- Джирланда А. Ключ до Біблії. Новий завіт. – Львів, 2005.
- Иоанн Златоуст. Слова огласительные // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского в русском переводе. – Т. 2: в двух книгах. – СПб., 1896. – Кн. 1. – С. 249-270.
- Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К., 1982. – С. 113-129.
- Коренюк Ю. А. Росписи апсиды крещальни в Софийском соборе в Киеве// Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. – СПб., 2002. – С. 399-412.
- Корнієнко В. В. Дослідження графіті на фресці «Святий Анфім» в хрещальні Софії Київської// Чернігівські старожитності. Науковий збірник. За матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». – Чернігів, 2008.
- Корнієнко В. В. Граффити – молитвы к сорока святым мученикам в крещальне Софийского собора: к проблеме изучения культов святых в Киевской Руси// Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К., 2009. – С. 218 – 242.
- Линчевский А., свящ. Св. София Киевская (XI – XX вв.). Историко-археологическое исследование. – К., 1914. Рукопись. – ГНАСБЗ.
- Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей X-XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006.
- Лифшиц Л. И. Росписи апсиды «Крещальни» Софийского собора в Киеве. К вопросу о датировке // СЮФИА: Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча. – М., 2006. – С. 249-274.
- Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве// Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1977 г. – М., 1977.
- Логвин Г. Н. Киев: Очерк по художественным памятникам Киева. – М., 1982.
- Логвин Г. Н. Собор Святої Софії в Києві. – К., 2001.
- Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. – К., 2005.

- Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003.
- Німчук В. В. Давньокиївські написи – пам'ятки літератури XII – XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988.
- Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999; 2004. – Изд. 1 – 2.
- Никитенко Н. София Киевская и ее создатели: тайны истории. – Каменец-Подольский, 2014.
- Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012.
- Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К., 2014.
- Окунев Н. Л. Крещальня Софийского собора в Киеве // ЗОРСА РАО. – СПб., 1915. – Т. 10. – С. 113-137.
- Освящение воды // Реликвии в Византии и Древней Руси: Письменные источники / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2006. – С. 74-82.
- Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. – Нью-Йорк, 1954.
- ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись; Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 2001.
- Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским/ Пер. с. арабского Г. Муркоса. – М., 1896 – 1898. – Вып. 1-4.
- Реутов А. В. О назначении так называемых крещален в древнерусских храмах // Лаврський альманах: Кисво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 101-107.
- Салтыков А., протоиерей. Историческое значение изображений Святых Севастийских мучеников в Софии Киевской // Искусство христианского мира: Сб. статей. – М., 2001. – Вып. V. – С. 15-28.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.
- Скворцов И. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843 – 1853 годах. – К., 1854.
- Скоп-Друзюк Г., Скоп Л. Детский саркофаг эпохи Данила Галицкого // ВВ. – Т. 58 (83). – 1999.
- Срезневский И. И. Св. София Царьградская по описанию русского паломника конца XII века. Реферат // Труды III Археологического съезда. – 1878. – Т. 1. – С. 95-113.
- Толстая Т. В. «Сорок севастиийских мучеников» в иконографической программе жертвенника Софии Охридской // Byzantinoslavica. – 1995. – Т. 56. – №3. – С. 743-752.
- Тоцкая И. Ф. Крещальня Софии Киевской // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура. – СПб., 2002. – С. 115-123.
- Хрушкова Л. Г. Крещальни древнерусских храмов. К вопросу об истоках // Russia mediaevalis. – 1992 – Т. VII, 1. S. 23-38.
- Шульц Г. Й. Візантійська літургія: свідчення віри та значення символів. – Львів, 2002.
- Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – М., 1970.
- Янин В. Л. Средневековый Новгород: Очерки археологии и истории. – М., 2004.

Корнієнко В.В.

ФРЕСКОВІ ЗОБРАЖЕННЯ СВЯТИХ СЕВАСТІЙСЬКИХ МУЧЕНИКІВ У ПІВДЕННІЙ ВНУТРІШНІЙ ГАЛЕРЕЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Для встановлення загальної іконографічної програми розписів середньовічних храмів Руси-України важливими дослідницьким завданням варто назвати максимально повну атрибуцію збережених фрескових образів чи композицій. Проте виконання такого завдання зазвичай ускладнюється поганим збереженням давнього живопису, відсутністю супровідних написів, фрагментарністю фресок, у зв'язку з чим встановити всю систему розписів буває надзвичайно складно. Тому мистецтвознавці вимушені вдаватись до різних аналогій з інших храмів, не завжди синхронних досліджуваному. Залучення цих аналогій звісно не позбавлене сенсу, проте й не позбавлене високого ступеню гіпотетичності.

Не винятком є стінопис Софійського собору в Києві, в якому комплексна збереженість мозаїчного та фрескового живопису найкраща порівняно з іншими пам'ятками монументального живопису цього періоду. Проте в історіографії більшість однофігурних фрескових образів, яких нараховується більше 500, досі фігурує як зображення “невідомих святих” з варіаціями “пресвітерів”, “мучеників”, “воїнів”. Інший варіант, коли внаслідок залучення іконографічних аналогій, припускається кілька варіантів ідентифікації образу, що також не сприяє встановленню чіткої картини стінопису храму.

Зважаючи на певною мірою обмежені можливості залучення іконографічних аналогій для вирішення питання визначення образів святих на фресках собору, мистецтвознавчі дослідження передбачають пошук додаткових джерел для їх впевненої атрибуції. Ними стали написи-графіті, що називають їх імена (підписи до фрескових образів або ж молитовні звернення до святих), виконані як безпосередньо під час виконання фресок, так і в наступні століття, а також написи-дипінті часів розпису храму, збережені повністю або частково.

Біля витоків залучення графіті для іконографічних досліджень стояв дослідник київської епіграфіки С. Висоцький, який виділив в окрему групу “написи, які відносяться до фресок” та запропонував на підставі цієї інформації ідентифікацію низки фрескових зображень [Висоцький 1966, с. 88–92, 103–105; Висоцький 1976, с. 34–37, 68–76, 101–106; Висоцький 1985, с. 25]. Незважаючи на певні недоречності, як, наприклад, визначення на підставі помилкового прочитання графіті постаті невідомого християнської традиції святого “Сомна” [Висоцький 1976, с. 105], методика залучення епіграфічних пам'яток для ідентифікації фрескових образів довела свою результативність, тож отримала подальший розвиток в працях російських та українських дослідників: Н. Герасименко, А. Захарової та В. Сарабьянова, Н. Нікітенко та В. Корнієнка [перелік

робіт зазначених авторів див.: Никитенко, Корниенко 2014, с. 6–8].

Суттєвим кроком вперед на шляху вдосконалення запропонованої С. Висоцьким методики стало паралельна верифікація наявної в епіграфічних пам'ятках інформації з іконографією образу та іншими іконографічними аналогіями, що стало основою для дослідження та атрибуції великої кількості однофігурних образів Святої Софії, здійснене Н. Никитенко та В. Корниєнком. Вже на підставі встановлених атрибуцій дослідниками пропонувалося можливе тлумачення ідейного навантаження розписів окремих архітектурних об'єктів Святої Софії, а також встановлювалися можливі причини відбору тих чи інших постатей для такої програми [докл. див.: Никитенко, Корниенко 2014, с. 39–42].

В подальшому верифікація на підставі відомостей епіграфічних пам'яток та іконографічних аналогій поглиблювалась аналізом пошуку пам'ятей цих святих у місяцесловах. Цей метод, особливо у зв'язку з відсутністю багатьох іконографічних аналогій синхронних образам софійських святих, або ж за умов значної фрагментарності фрески, що унеможливило встановлення такої аналогії, дозволив в деяких випадках підтвердити або заперечити можливість запропонованої атрибуції [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, ., с. 30–31, 34 та ін.]. Окрім аналізу місяцесловів, до верифікації доцільно залучати й інші писемні джерела, зокрема, й життя святих, відомі на час будівництва Софії Київській візантійцям у грецькому оригіналі, або ж у церковнослов'янському перекладі.

Такий комплексний підхід із залученням широкого кола джерел (епіграфічних, іконографічних, писемних) дозволив визначити причини відбору однофігурних фрескових образів з-поміж груп святих, які постраждали в один час і пам'ять яких правиться під одним днем. Зокрема, мовиться про святих образи трьох воїнів-мучеників з числа сорока, що постраждали за Христа у Севастії на початку IV ст., виконаних на північній стіні другого з заходу компартимента приділа свв. Антонія та Феодосія Печерських – колишньої південної внутрішньої галереї Софійського собору. Адже комплексне залучення джерел дозволило встановити, що у відборі трьох з сорока мучеників при складанні іконографічної програми будівничі спирались саме на життя цих святих. Висвітлити результати цього дослідження покликана ця стаття.

Первісно на північній стіні знаходились три постаті святих – дві ростові обабіч вікна та одна погрудна під ним. Саме ця фігура збереглась дуже фрагментарно внаслідок розширення віконної пройма, вочевидь, під час перебудов наприкінці XVII ст. Тому краще простежуються, попри низку пошкоджень, саме ростові фігури мучеників (мал. 1).

Святий одягнуті у хітони з декорованими подольниками та поручами, на плечах святих – мантії з тавліонами. Ліворуч від вікна на стіні виконаний образ сивочолого старця з довгими пасмами волосся (мал. 2), а праворуч – безвусого та безбородого юнака з довгими каштановими пасмами волосся (мал. 3). Оскільки у Ф. Солнцева вони обидва фігурували, відповідно, як св. Памвон та св. Леонід, то цю атрибуцію, щоправда, зі знаком питання, підтримали російські дослідники Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2007, ., с. 36–37, позначення на схемі 12, 14].

Дослідження з метою атрибуції цих святих, здійснювані на виконання “Комплексної програми дослідження, реставрації та популяризації Софійського собору на 2016–2021 рр.”, були розпочаті з ретельного вивчення поверхні фрескового тиньку

в місці ймовірного розташування залишків напису-дипінті. Було встановлено, що вони збереглися над лівим плечем юного мученика праворуч від вікна. Зокрема, були виявлені розташовані у три рядки літери. У верхньому збереглась нижня частина вертикальної шогли ліворуч та нижня частина літери Е або С, у середньому рядку збереглась літера Л, а у нижньому – фрагментарні Ω та Н. Частково збережені літери відновлювались на підставі аналогій з літерами збережених підписів-дипінті, так само відновлювались відсутні літери. Це здійснювалось після того, як були визначені всі можливі варіанти імен з таким набором збережених літер та розмірів наявної ділянки, де знаходились втрачені літери дипінті (мал. 4). Власне, цей аналіз видав тільки одне можливе ім'я – [Ме]л[іт]ωн ‘Мелітон’.

Іконографія юного святого воїна-мученика завдяки виявленню напису-дипінті однозначно дозволяє атрибутувати фресковий образ як одного із сорока мучеників Севастійських – св. Мелітона. На жаль, мозаїчний образ св. Мелітона Севастійського XI ст. на підпружених арках Софійського собору не зберігся, тут знаходиться олійне живописне зображення XIX ст. з образом юного мученика. Більш пізня іконографічна аналогія 1546 р., що належить кисті Феофана Критського, походить з афонського монастиря Ставроникита [Ο ἁγιος Μελίτων]: тут також зображено святого воїна-мученика з хрестом в руці, а не зі зброєю. Звернення до життя святих мучеників Севастійських, церковнослов'янський переклад якого міститься у Супрасльському рукописі кінця X – початку XI ст., повністю відповідає іконографії святого юного воїна, а конкретно з ім'ям Мелітона пов'язаний доволі емоційний епізод мучеництва:

“сзѣнъ же оучѣнѣнъ матерѣнъ · нменемъ мелнтъ · іеште дъхадше · повѣлеста же мжчнтелѣ прѣвестн возъ · н вскладъше тѣлеса сватънхъ прѣвезоша а на брѣвѣ рѣкы · дѣставѣше ѿношъ ѣдѣшѣ іемоу живоу бзѣн · видѣвшн же матн іего тъ іедннъ дѣставѣнъ · дѣгвръгъшн жєнѣскѣнъ немощѣ вѣземъшн же мжжѣскѣнъ крѣпость и мждрость · н вѣземъшн сѣд своіего на ramoу крѣпъко · вѣсѣдъ колъ ндѣвѣше носнмъ же сѣмъ матерѣнъ прѣдѣстъ дѣхъ свон радоуа са”
[Супраськи 1982, с. 179]

Відтак, дослідження поверхні тиньку біля правої фігури святого дозволило виявити залишки напису-дипінті XI ст., на підставі чого реконструювати ім'я – Мелітон. Спільно з аналізом іконографії образу, залученням іконографічних аналогій та відомостями життя вдалося впевнено атрибутувати постать як одного зі святих сорока мучеників севастійських – юного Мелітона.

На жаль, біля постаті святого ліворуч від вікна тиньк в місці ймовірного розташування напису-дипінті зберігся погано, його слідів тут виявити не вдалося. Натомість на висоті 186 см від рівня підлоги було виявлене напис-графіті (№ 5048), яке дозволило реконструювати ім'я.

Права частина напису знищена обвалом тиньку, який стався внаслідок розширення віконної пройма, збереглися тільки сім літер СТОНКОУ (мал. 5). Хоча для палеографічного датування даних бракує, проте за формою написання и з горизонтальною перемичкою та розімкненою к графіті можна датувати в межах другої чверті XI – кінця XV ст. За своєю структурою воно найімовірніше є молитвою, зверненою до зображеного на фресці святого, від імені якого залишився тільки перший склад

Кур. Зважаючи на те, що у церковнослов'янській мові грецьке *v* передається через *y* або *ou*, для реконструкції повної форми імені були взяті всі можливі варіанти імен присутніх у місяцесловах святих, що починались на *Kv*. Перелік вийшов доволі суттєвим: *Kvпpиaнъ*, *Kvрикъ*, *Kvрилъ*, *Kvрини*, *Kvрионъ*, *Kvриакъ*, *Kvръ*.

Проте, зважаючи на іконографію – адже на фресці зображений воїн-мученик, з усіх варіантів залишилось два: *Кур[рионъ]* ‘*Кирион*’ або *Кур[рилъ]* ‘*Кирил*’. Обидва належать до числа мучеників Севастійський, що й згаданий вище Мелітон.

Прикметне, що у Софійському соборі мозаїчні медальйони XI ст. на попружних арках із зображеннями святих севастьянських мучеників Кирила та Киріона не збереглися. А на фресках Феофана Критського обидва воїни-мученики зображені подібно [*Martyr Cygion*; *Martyr Cyril*], тому залучення іконографічних аналогій в цьому випадку не дасть бажаного результату.

Проте звернення до перекладу життя Севастійських мучеників дозволяє впевнено атрибутувати фреску як зображення св. Киріона, адже саме цей святий на сторінках опису подвигу святих відзначається дієвістю, саме він одним зі стовпів, на які спиралася віра інших воїнів. Відтак, у тексті життя мучеників його ім'я згадується неодноразово:

“вѣдаше же старъи ѿ нмъ вѣ пѣснехъ стѣзи курѣонъ . ѿ вѣ отъвѣтѣхъ стѣзи канѣдндъ . ѿ доменъ .”

“стѣзи курѣонъ глагола . не вѣза властн мжѣтн насъ нъ взпращатн .”

“стѣзи курѣонъ глагола . братнѣ не вѣзвонимъ са . егда во вѣ ратехъ обрѣтахомъ са . ѿ помолѣхомъ ба . то помагаше намъ ѿ ѡделѣкадохомъ . ѿ всен повѣгадохъ . ѿ мзи ѿдннн мѣ . пѣрѣдоу нхъ обрѣтахомъ са . помынте лн егда са вѣрахомъ на велнцѣи бранн . съ слъзми мѣлѣхомъ ба . ѿ дастъ намъ бѣгъ слѣж .”

“стѣзи Курѣонъ рече . боржштнн са съ намн вразн нашн тн ѿзнемогаша ѿ падоша . вѣ ѿстннж да вѣндетъ ѡржжнн нхъ вѣ срѣдца нхъ . ѿ лѣцн нхъ да съкроушатъ са”

“стѣзи Курѣонъ рече . мзи къ ѿдному Богу прнвлнжаемъ са . рави Іс Хса стѣаго дѣа . съвршнтн ѿзвѣленнн н теченнн страстемъ . ѿ вѣнѣца вѣзатн негѣлѣннѡ . повѣднвѣше ваша зѣлокъзньнзѣ правзи”

“начѣ стѣзи Курѣонъ пѣтн съ вѣсѣмн ѿмн глагола . къ тебѣ вѣзведохомъ ѡчн нашн жившѣтѣооумоу на невесн . се ѿакъ ѡчн рабъ вѣ рѣкоу господнн свонхъ . ѿакъ ѡчн рабънѣ вѣ рѣкоу господа своѣа . тако ѡчн нашн къ Гоу Боу нашемоу донждеже ѡуштѣдрнтъ нзи”

“ стѣзи же Курѣонъ рече . къто Богъ велнкъ ѿко Богъ нашъ . тзи ѿен Богъ творѣн чюдеса . сжштѣа во нзи по насъ сътворн . ѿ лишеннн четърѣ десѣтъ наплѣннѣ ѿен” [*Супраськи* 1982, с. 159, 161, 163, 167, 169, 177].

Таким чином, звернення до життя святих дозволило атрибутувати обидва фрескові образи мучеників, встановивши, що принципом відбору з-поміж сорока була репрезентативність обох святих та згадка їх у тексті окремо від інших мучеників, чії імена просто перераховані. З огляду на це, а також зважаючи на можливість зображення на північній стіні південної внутрішньої галереї саме севастьянських мучеників, погрудний образ під вікном можемо також ймовірно ідентифікувати, зважаючи на інформацію життя. Окрім св. Киріона та Мелітона, на окрему увагу в тексті заслу-

жили Кандид та Домн, обидва вправні “вз отъвѣтѣхъ” своїм мучителям.

При цьому частіше на сторінках життя згадується ім’я саме Кандида, у діалозі з мучителем Агріколаєм:

“сѣѣинъ кан’дидъ глагола · протнѣжъ твоѣмоу правоу ѣ нма твоѣ положено възѣтъ”

“сѣѣинъ кан’дидъ глагола · ієлма же въз нзи ієсть не тзи оубо сверѣпоуні отъ ба ненавдннмъ не ѣзволн лювнтн насъ”

“кан’дидъ глагола възъмн ѣ поаѣси наша ѣ тѣлеса · ннчтоже во намъ хѣ чєстѣнѣнше”

“сѣѣинъ кан’дидъ глагола · наставѣннчє тѣмѣ · ѣ вѣсєго безаконнѣ оубѣнтєлю · нач’нн сє творнтн · ѣ оубѣрєшн мьстѣ своѣжъ” [Супраськи 1982, с. 161, 165–167].

В цьому ж діалозі один раз зустрічається ім’я Домна, який набагато емоційніше викриває улєсливі промови Агріколая, який намагався відвернути їх від Христа:

“сѣѣинъ доменъ рєчє · тако мн хѣ вѣ нашъ вѣмѣстнлъ сѣ ієсть · вєстоуд’на же лнца ваша глаголѣштад на ба неправѣдѣ · вєс’чєстна во ѣсплѣнн · не стѣдншн н сѣ прѣвѣподѣннн темѣннн днѣволе · ѣ штѣждѣ ѣстннѣ · податєлю влазномъ · глава днѣволѣ тзи ієсн Агрнколау · ѣ опашь лнснѣ доук’сѣ · ѣже сѣ товоѣжъ · ва оба слоужѣ сотонннѣ · ієште лн не оубѣрнтѣ ваѣ прѣвѣнн начатѣзкъ мѣкамъ · нач’нѣта ѣ взторє” [Супраськи 1982, с. 167].

Якщо звернути увагу на особливості згадок у житті св. Киріона та св. Мелітона, впадає у вічі та обставина, що із цими святими пов’язані найбільш емоційні моменти мучеництва святих, підтримка Господом їх подвижництва. Зокрема, у житті через промови св. Киріона Господь укріплює воїнів у вірі та загартовує в стражданнях. Через матір св. Мелітона Господь не дозволив зруйнувати мучителям число сорок, адже саме мати понесла святого юнака разом з іншими тридцятьма дев’ятьма воїнами. З емоційним напруженням цих оповідей перегукується сміливе викривання св. Домном підступності Агріколая, після якого святих повернули до в’язниці в очікуванні страти за сповідування християнської віри. Адже діалог зі св. Кандидом такого наслідку не мав, і Агріколай продовжував улєщувати святих, намагаючись відвернути від істинної віри. А через св. Домна Господь остаточно перервав надію гонителів на успіх цієї справи. Зважаючи на це, найвірогідніше, що посередині між св. Киріоном та св. Мелітоном був зображений св. Домн.

Отже, комплексний підхід із залученням широкого кола джерел – графіті, дипінті, іконографічних аналогій, життя святих, дозволив ідентифікувати три фрескові образи у колишній південній внутрішній галереї, встановивши принципи відбору давніми майстрами-іконописцями образів святих мучеників з числа сорока для розміщення в цій частині Софійського собору.

Література

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976.

Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985.

Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // Византийский временник. – 2007. – Вып. 66 (91).

Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К. 2014.

Супраськи или Ретковъ сборник. В 2 тома, Увод и коментар на старобългарския текст Й. Заимов, подбор и коментар на гръцкия текст М. Капалдо, т. 1, София 1982, Ο ἅγιος Μελίτων, [електронний ресурс], режим доступу: <https://www.koinoniaorthodoxias.org/agiologio-eortologio/o-agios-meliton/>.

Martyr Cyriion (or Quirio) of the Holy 40 Martyrs of Sebaste, [електронний ресурс], режим доступу: <https://oca.org/saints/lives/2015/03/09/100707-martyr-cyriion-or-quirio-of-the-holy-40-martyrs-of-sebaste/>

Martyr Cyril of the Holy 40 Martyrs of Sebaste, [електронний ресурс], режим доступу: <https://oca.org/saints/lives/2013/03/09/100738-martyr-cyрил-of-the-holy-40-martyrs-of-sebaste>.

Рис. 1. Північна стіна другого з заходу компартимента приділя свв. Антонія та Феодосія Печерських (колишня південна внутрішня галерея) з образами Севастійських мучеників. Загальний вигляд.

Рис. 2. Образ св. мч. Киріона Севастійського.

Рис. 3. Образ св. мч. Мелітона Севастійського.

Рис. 4. Фотографія та прорисовка напису-дипінті XI ст. біля постаті св. мч. Мелітона Севастійського. Пунктиром позначені реконструйовані літери.

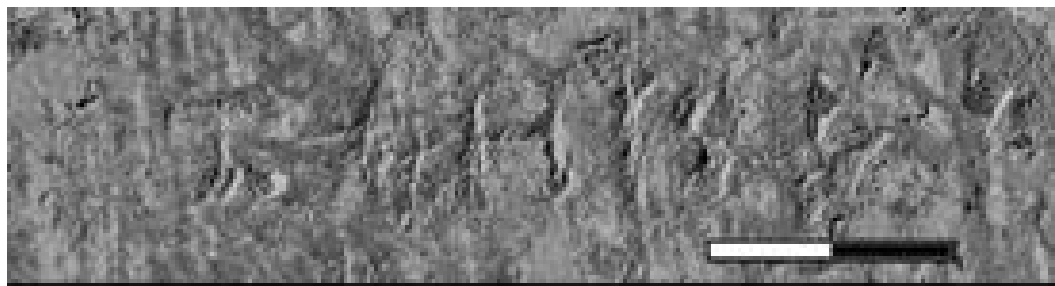

Рис. 5. Фотографія та прорисовка напису-графіті XI–XV ст. під фресковим зображенням св. Киріона Севастійського.

Вільчинська І.М.

ІСТОРИЧНІ ОБРАЗИ У СЮЖЕТІ МОГИЛЯНСЬКОЇ ДОБИ «СВІТОПРИЇМНА СВІЧА» БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО ВІВТАРЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Софійський собор у Києві, створений у період найвищого розквіту Київської Русі як головний митрополичий храм, займає особливе місце в історико-культурному просторі України. У цій пам'ятці, як у дзеркалі, відбивалися найголовніші події суспільно-політичного, культурно-мистецького життя країни. Все це знаходило своє відображення в архітектурі, монументальному живописі.

Маючи довгу мистецьку історію, собор пережив дві вершини досягнень, які, на думку відомого історика архітектури і мистецтвознавця Григорія Логвіна, припадають на XI-XII та XVII-XVIII ст. [Логвин 1991 С 53-54]

Величезним внеском, навіть фундаментом для подальшого формування культури Київської Русі, стала її християнізація із наступною «візантинізацією». В історії світової культури християнська церква вперше почала організовувати внутрішній простір храму за допомогою живопису, що був підпорядкований певній програмі. І це дозволяло створювати гармонійний ансамбль у нерозривному зв'язку із особливостями архітектури. Ця практика, перенесена із Візантії до Київської Русі, збереглася у подальшому розвитку вже українського мистецтва, як спадкоємця давніх мистецьких традицій [Лихачева 1971 с.9-11].

XVII-XVIII століття надали величезного піднесення українському мистецтву. Мистецтво Заходу, потрапляючи в Україну, виборюючись у протиріччях та єднуючись зі східною традицією, переоплаваючись у «горнилі» місцевих традицій, створює чудові, оригінальні зразки українського мистецтва.

Особливу цінність ці зразки являють собою, як зазначила дослідниця Олена Суховарова - Жорнова, не тільки, як мистецькознавчі об'єкти дослідження, але, будучи «продуктом» певної історичної доби, є цінним джерелом історичної інформації. З цього погляду іконографія українського іконопису XVII –XVIII ст. займає особливе місце в історико-джерелознавчих дослідженнях і має виняткове значення для вчених, оскільки містить величезний інформативний матеріал про свій час: культуру, побут, одяг, архітектуру. Окрему цікавість викликають зразки ікон, що мають портретні зображення історичних осіб – політичних, культурних діячів, духовних осіб. Цікавим завданням для дослідників стає розшифровка визначаючих чинників для появи в іконі тієї чи іншої особи, відображення тих чи інших подій. [Суховарова-Жорнова 2005 С 255-278].

Для Софії XVII століття ознаменувалося величезними змінами та перебудовами, які започаткував Петро Могила. Ідеологічна направленість діяльності Петра Могили

була спрямована на відродження православ'я та піднесення слави Києва княжої доби і відновлення Київської метрополії, як духовного і церковно-політичного осередку, що згуртував «руську націю» навколо її лідера – митрополита. В соборі розпочинаються ремонтні та відновлювальні роботи з огляду на нові естетичні засади, що запанували у церковному мистецтві того часу. І, хоча ці роботи не внесли суттєвих змін до первісного зовнішнього вигляду Софійського собору, але саме вони поклали початок відродженню святині і тим великим змінам, які сталися пізніше. Відновлюючи храм після занепаду та руйнацій, він не обмежується ремонтно-консерваційними роботами. Але, на думку доктора історичних наук Н. Нікітенко, Петро Могила втілює в монументальному комплексі собору власну церковно-політичну програму уславлення Володимира Хрестителя. Ця його концепція максимально втілилася у реконструкції північних галерей собору – у східній частині внутрішньої галереї, де з давніх часів знаходився саркофаг Ярослава, він влаштував вітвар св. Володимира та освятив його, а у зовнішній – суміжну з цим вітварем каплицю. Яку роль відводилося цій каплиці у планах Петра Могили, можна зрозуміти з того, що митрополит мав намір встановити у Софії раку із мощами Володимира, виявленими ним 1635 року у руїнах Десятинної церкви. [Смирнов 1908 С 458, Нікітенко 2000 С 21-25] (рис. 1)

Рис. 1. Софія Київська. Благовіщенський приділ. Загальний вигляд інтер'єру.

Стіни каплиці зберегли фрагменти стінопису різних епох – від фрески XI ст. до барокових олійних розписів XVII-XVIII ст. На думку Н. Нікітенко, на замовлення митрополита каплицю було прикрашено сюжетами Богородичного акафісту, що відповідало і попередній тематиці фрескового розпису і яким надавалося саме в той час актуального церковно-політичного значення – тріумфу православ'я як основи християнської державності. Ця тема також співпадала й з функціональним призна-

ченням каплиці – головна вселенська панахида правилася у суботу Великого акафісту. [Нікітенко 2000 С 21-25, Нікітенко 2015 С 25-41]

Рис. 2. Світоприїмна свіча. Ферапонтово. Монастир Різдва Богородиці. Фреска. XV-XVI ст.

Рис. 3. Світоприїмна свіча. Софія Київська. Благовіщенський вівар. Олія. XVII ст.

Акафіст був написаний у пам'ять про чудесне заступництво Пресвятої Богородиці та спасіння Константинополя від навали ворогів після молитовного звернення до Богородиці патріарха Сергія. Час написання твору, на думку Н. Кондакова, залишається невизначеним. Цей гімн отримав назву «Акафіст» (Несідальний) і, отримавши головуюче місце у богослужбовому житті Православної Церкви, є єдиним включеним у богослужбовий церковний Устав. Являючи собою один з найдосконаліших творів християнської гімнографії, Акафіст не міг не знайти своє відображення у християнській іконографії. Завдяки різноманітності згадуваних подій богородичного циклу – від Благовіщення до Стрітіння, він надихав художників на створення все нових і нових мистецьких творів. Причому, ці композиції були пов'язані з текстом більше асоціативно та ілюстрували не тільки оповідально-історичну євангельську основу Акафісту, вони включали і догматичну гімнографічно-шанувальну візуалізацію твору. Найбільшої вигадливості від майстра вимагали саме ці вірші другої частини тексту. Адже вони, надаючи абстрактні художні образи, надихали художників на створення більш вільних форм їх втілення. І тому робота іконописців не була механічним текстологічним ілюструванням, це була співтворчість, яка народжувала різноманітність і відмінність зображень [Языкова].

Дослідниця Є. Громова, у своїй монографії, присвяченій дослідженню іконографії Акафістної ікони з клеймами з Успенського собору Кремля, поділяючи ілюстративні сцени Акафісту на історичні та догматичні, наголошує, що у сценах догматичних – поклоніння Ісусу Христу та Богородиці, превалює більш символічний зміст. [Громова 2005 с. 36]

Одним з яскравих прикладів передачі обрзної метафори циклу є образ «Світоприїмна свіча», який виникає як візуалізація

ікоса 11. У ньому Свята Діва виступає в образі світоносної свічі, що, як промінь світла розганяє морок ночі та вказує вірним шлях розуму та душі. Образ цей, як один з найдавніших, виникає у стінописі балканських пам'яток, таких як монастир в Високих Дечанах XIV ст. (Балкани, Сербія), пізніше – у фресках Ферапонтова монастиря. (рис. 2) Обидва сюжети мають дуже лаконічну форму, схожу композиційну побудову. В центрі композиції струнка, навіть, занадто видовжена постать Богоматері, силуетом, ніби нагадує свічу. У першому випадку – із немовлям на руках, у другому – тримаюча у руці запалену свічку. Діонісійська композиція Ферапонтова монастиря включає вже і інших дійових осіб. У центрі композиції – Діва, тримаюча тонкими руками з довгими пальцями палаючу свічу у лазуровій туніці, що контрастує з пастельними кольорами тла – рожевими гірками та білими ліщадками. Наближені до неї дві постаті пророків з німбами також у лазурових хітонах, нижче – люди, вільні вже від «гріховної скверни», у світлому одязі, піднімаються до Діви. [Михельсон 1966 С 158-159]

Іконографія цього сюжету має подальший розвиток. З одним із таких зразків, вже барокової доби, ми можемо познайомитися в Благовіщенському приділі Софії Київської. (рис. 3) На думку дослідниці Р. Фурман, ця композиція з'явилася за часів П. Могили. [Фурман 1993 с. 35-41] Перед очима постає надзвичайно виразний та зворушливий образ Діви – «Світоприймної свічі». У центрі композиції Богоматір, над головою якої, у золотавому сьйві серед темних, грозових хмар напівпостать Христа Благословляючого. Світло, що сходить від Христа, ніби огортає її постать у мерехтливе сьйво. Її струнка постать, загорнута у зелений плащ із червоним підбором піднесена на високому постаменті. Біля підніжжя клубочаться залишки п'їтьми. У правій руці вона тримає запалену свічу, а ліву простягає до натовпу, ніби звертаючись до людей та, водночас, благословляючи їх. Ліворуч від Богоматері розташовано гурт світських осіб, яких очолюють дуже цікаві персонажі. З огляду на яскравий, ошатний одяг, корони на головах – це державці, очільники громади. Окрім того, вони мають яскраво визначені портретні риси. (рис. 4)

Рис. 4. Світоприймна свіча. Софія Київська.
Благовіщенський вітвар. Олія. XVII ст. Фрагмент.

Традиція долучати до са-
кральних пам'яток портрети
історичних осіб в Україні
має глибокі корені. Вони
йдуть з давньоруської тра-
диції, запозиченої з візантій-
ського мистецтва. Такий на-
очний приклад ми маємо у
київському Софійському
соборі у вигляді фрескового
портрета князівської родини
XI століття. Козацька доба
повернулася до цієї тради-
ції. Портретний український
живопис саме у XVII-XVIII

ст. зайняв самостійне, а часом і провідне, місце серед інших жанрів. Окрему групу становили зображення козаків, долучених до сакральних пам'яток – ікон та настінних розписів. Однією з поширеніших іконографій, до яких долучалися портрети світських осіб у XVII ст. – Покрова Божої Матері. Цей сюжет набув особливої пошани у козацьку добу в Україні, зважаючи на його богословський зміст – захист Богородицею народу під час тяжких випробувань, що, за своєю ідеєю, збігалося із захистницькою місією козацтва. [Ковальова 2007, с. 24-34]

Композиційно ці сюжети були дуже схожими до софійської композиції «Світлоприймна свіча». У верхній центральній частині знаходилась постать Божої Матері, яка оморфом своїм покривала персонажів, розташованих у нижньому полі ікони. Там, зазвичай, і зустрічаються портретні зображення світських та духовних осіб.

У софійському сюжеті першим, праворуч від Божої Матері, ми бачимо коліноукліного чоловіка, що у молитовній поставі склав руки перед собою. Вбраний він у багатий одяг червоного кольору, затканий золотом, у золотому опліччі. Його одяг нагадує собою царську мантию. На голові – золота, прикрашена самоцвітами, корона. Обабіч неї спускаються до плечей дорогоцінні підвіски. Обличчя видовжене, з прямим видовженим носом та великими виразними очима. Він має довге витке напівсиве волосся, таку саме, кучеряву борідку, що є роздвоєною та темно-русяві вуса. Цей чоловік-середовік у царських шатах явно виділяється з натовпу. Якщо звернутися до історії складання іконографії рівноапостольного Володимира-Хрестителя, то можна пересвідчитися, що цей образ відповідає основним правилам відображення цієї історичної особи.

Найдавніші зображення Володимира збереглися на монетах Київської Русі, які карбувалися після її хрещення, на межі X-XI ст. (рис. 5). На лицьовому боці златників та срібників розміщено зображення Володимира Святославича за зразком погрудних зображень імператорів на візантійських монетах та печатках. Для усіх зображень князя характерними залишаються фізіономічні особливості та атрибути – вуса та виголене підборіддя, на голові вінець із підвісками перпендуліями, навіть проглядається висока руська шапка, а в правиці – хрест.

Монети за доби князя Володимира Святославича

Рис. 5. Златники та срібники часів Володимира Святославича.

Згідно концепції Н. Нікітенко, малюнок А. Вестерфельда представляє нам образ Володимира початку XI ст. у стінописі Софійського собору. Ми бачимо державця у дорогоцінних шатах – розшитому плащі-корзно, застігнутому на лівому плечі, у царському вінці та тримаючим у руках релікварій. (рис. 6)

Іконографічна традиція зображувати Володимира у царській короні простежується з кінця XIV – початку XV століть – *підноситься до XV століття*. Якщо у більш ранніх пам'ятках його зображали у князівській шапочці (мініатюри Радзивілівського літопису), то вже з кінця XIV століття у пам'ятках з'являється Володимир у відкритій, городчастій короні, що має прирівняти його, рівноапостольного святого князя, до рівноапостольного імператора Константина. Ймовірно, що складання іконографії св. Володимира пов'язано із Великим Новгородом. На думку Т. Царевської, одне з найдавніших зображень св. Володимира, як старця у синьому кафтані, збереглося у розписах дияконника церкви св. Ніколи на Липні поблизу Великого

Рис. 6. Зображення князя Володимира (за версією Н. Нікітенко) на копії малюнка А. ван Вестерфельда з фрески Софійського собору «Портрет князівської родини».

Новгорода (1292-1299 рр). [Царевская 1997, с. 421, 426, 429-430]. Наприкінці XIV – на початку XV століть зображення Володимира Святославича отримали широке розповсюдження, причому, разом із синами – Борисом та Глібом. (рис. 7)

У софійській композиції звертають на себе увагу портретні риси, які є характерними для іконографії Володимира з найдавніших часів, що знайшли своє відбиття у пізніших іконописних оригіналах: сивина, тип зачіски, кучерява роздвоєна борода. «Образом и брадою аки Иоанн Богослов, а власы на главе кудреваты, аки Минины», – саме так подано цей образ у іконописному описі [Большаков 1873, с. 120].

Обабіч Володимира бачимо дві чоловічі голови – також у царських коронах, із виразними рисами облич. Ліворуч – чоловік середнього віку, з довгастим лицем, темнорусявим волоссям, гострою борідкою. Він має прямий довгий ніс, гострі, невеликі очі, аскетичне обличчя. Чоловік, що виглядає праворуч від Володимира, має круглолиде безбородє молоде обличчя, великі виразні очі, якими допитливо дивиться перед собою.

Можна припустити, що це сини Володимира – Борис та Гліб. Ікони із зображеннями Володимира, Бориса та Гліба відомі з кінця XIV ст., а найширшого розповсюдження зазнали у XVI – XVII ст., найчастіше разом із житійними клеймами святих. Виразними іконографічними особливостями цих образів є саме вікова різниця, яка підкреслюється доступними художникам засобами. Відомо, що старший брат, Борис, був вже зрілим чоловіком, на відміну від юнака, майже дитини, Гліба. Тож, Борис на іконах, зазвичай, має мужнє, видовжене із загостреним підборіддям, обличчя. Гостру бороду та вуса ще не торкнула сивина, але це мужній та досвідче-

ний воїн. Гліб же має кругле, безбороде юнацьке обличчя. Ніс коротший, риси обличчя більш м'які, майже дівочі. І це добре видно у софійській композиції. Головні убори, у яких традиційно зображуються брати (князівські гостроверхі капелюхи, оторочені хутром), замінені тут на корони, що натякає на право спадкоємності ними батьківського, «царського» столу.

Трохи подалі, за Володимиром, відступивши на півкроку, виступає сивий чоловік із густою довгою бородою, довгим сивим прямим волоссям. Руки схрещені на грудях, як перед прийняттям причастя. Шати на ньому не менш багаті, ніж на попереднику. Царська мантия відіграє золотим відблиском. Ймовірно, саме так уявляли собі наступника Володимира – Ярослава. Він представлений тут старим чоловіком. І, дійсно, якщо Володимир помер, не перетнувши 60-річного віку, то Ярослав пішов з життя глибоким 75-річним старцем.

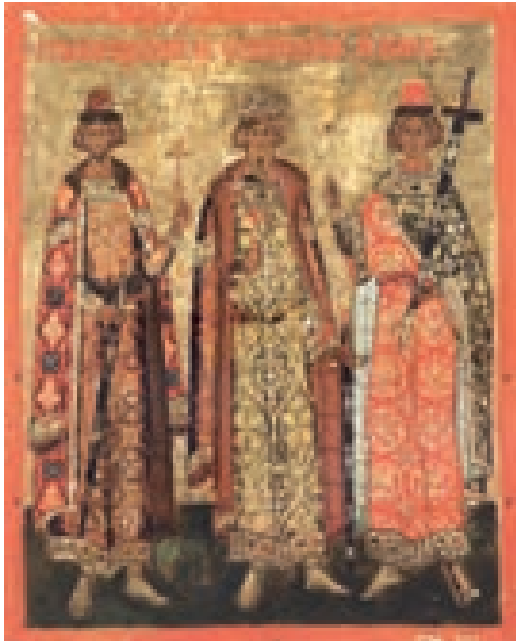

Рис. 7. Ікона «Святі Володимир, Борис та Гліб». Новгород. Софійський собор. XV ст.

Тож, припускаємо, що ми маємо рідкісний зразок портретного живопису XVII ст., ще більше цікавий тим, що серед персонажів, відображених в іконі сюжеті, можна побачити не тільки історичних осіб, канонізованих на той час (Володимира, Бориса, Гліба), але й Ярослава Мудрого, якого канонізовано ще не було. Та, незважаючи на те, у 1075 році Адам Бременський у «Діяннях первосвящеників Гамбурзької церкви» згадує Ярослава Мудрого, вже як святого. Ймовірно, масштабність цієї історичної постаті та його державницька й церковна місія мали, навіть через століття, такий відгомін, що послугував вагомим чинником для включення його імені з початку XVII ст. в усі повні каталоги руських святих – святці, які виходили окремими виданнями.

Але, тільки після канонізації Благочинного Великого князя київського Ярослава Мудрого у 2004 та 2008 роках, на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату було визначено писання чесної ікони новопрославленому святому для поклоніння відповідно до визначення Сьомого Вселенського собору. Найдавнішими, прижиттєвими ще, портретними зображеннями Ярослава за версією Н. Нікітенко, вважається фрескове зображення в Софійському соборі – у княжому груповому портреті [Никитенко 2014. С. 104], причому Ярослав зображений ще зовсім юним чоловіком, а також, зображення на новгородській печатці 1019 року. (рис. 8) Пізніші його зображення, аж до нашого часу, невідомі.

Тож, портрет Ярослава Мудрого в представленій композиції XVII ст. можна вважати вже спробою створення іконографічного образу шанованого благовірного

київського князя, з намаганням дотримання історичності.

З іншого боку до Богоматері підступає юрба народу, очолювана духовенством. У першому ряду ми бачимо трьох ченців у чорних клобуках, а посередині, на передньому плані, постать також духовної особи у чорному одязі, зі складеними у молитовній поставі руками. Верхня частина зображення: голова, обличчя – дуже пошкоджені. Але вгадуються обриси чорної мантиї, що спадає на плечі з-під високого клобука.

Можна припустити, що тут, скоріш за все, було зображення самого митрополита Петра Могили. Згадавши про те, що він закарбував свої старанні труди на благо Софії, її відновлення, у ктиторському написі на попружних арках центрального куполу храму (напис знищено у 60-ті роки минулого століття), цілком припустимо, що і свій образ він міг увіковічнити у вівтарній композиції облаштованого ним вівтаря. Тим більше, що приклад зображення особи митрополита Петра Могили у ктиторській композиції на стінах київського храму Спаса на Берестові ми можемо бачити і сьогодні (рис. 9).

Таким чином, розглянута нами композиція Благовіщенського вівтаря, є ще одним свідченням того, як майстерно поєднується в українському мистецтві доби бароко візантійські напрацювання церковного мистецтва із місцевими реаліями. Як тонко вносилося у канву світової історії Церкви свій, місцевий акцент, що візуалізував перед очима конкретні персоналії та пробуджував історичну пам'ять народу.

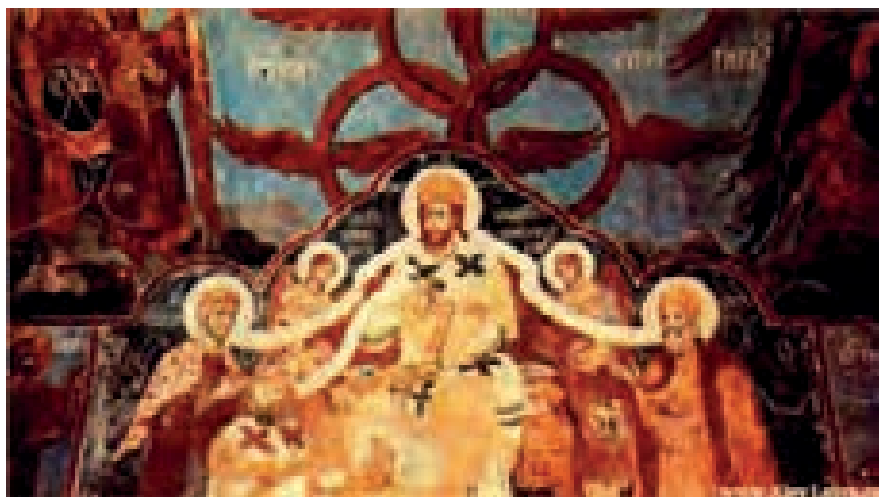

Рис. 9. Спас на Берестові. Ктиторська композиція. Фреска. XVII ст.

Література

- Громова Е.Б. История русской иконографии Акафиста. Икона «Похвала Богоматери с Акафистом» из Успенского собора Московского Кремля. М.: «Индрик», 2005.
- Большаков С.Т. Подлинник иконописный, 1873.
- Ковальова М.М. Портретні зображення козацької доби та їх зв'язок з іконописом (наприкладі образів Павла Полуботка XVIII ст). Вісник ХДАМД, 2007 №11. С. 24-34
- Лихачева В.Д. Лихачев Д.С. Художественное наследие Древней Руси и современность. М.: Наука, 1971.
- Логвин Г. Украинское барокко. Византия и Запад. Београд, 1991.
- Михельсон Т.Н. Живописный цикл Ферапонтова монастыря на тему Акафиста. Труды Института литературы (Пушкинский дом) отд. древнерусской литературы. В. XXII. М., 1966.
- Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. К.: «Либідь», 2015.
- Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. К., 2000.
- Никитенко Н.Н. София Киевская и ее создатели. Каменец-Подольский: «Медобори-2006», 2014.
- Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908.
- Суховарова-Жорнова О. Історичні постаті в українському іконописі та церковних портретах XVII-XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Інститут історії України НАНУ. – 2005.
- Фурман Р. Акафист Богоматери в росписи северной наружной галереи Софийского собора в Киеве (идейные истоки). Филевские чтения к 300-летию пам'ятника архитектуры XVII ст. «Церковь Покрова в Филях» (1690-1693г.). 1993.
- Царевская Т. Новые данные о составе росписей церкви Николая на Липне // Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы. XIII век. Спб., 1997; Царевская Т. Ю. Новые данные о составе росписей церкви Николая на Липне // ДРИ. Спб., 1997. [Вып.:] Русь: Византия: Балканы: XIII век. С. 421 (схема), 426, 429–430)
- Языкова Ирина. Акафист Пресвятой Богородицы в иконах и фресках. Молодежный интернет журнал МГУ «Татьянин день» // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.taday.ru/text/962095.html>

Рясная Т.М.

ПРИХОВАНИЙ ЖИВОПИС СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

На вигляді тисячолітньої Софії Київської минулі епохи відбилися численними позначками: наслідками часткових руйнувань і пошкоджень, ремонтів і перебудов, змін чи поновлень стінопису, реставраційних робіт. Кожен такий слід – сторінка історії, аналітичне прочитання якої надає багатий матеріал, що значною мірою доповнює відомості про певний період існування стародавнього храму.

Особливо яскраво в історії Київського Софійського собору вирізняються три важливі періоди, позначені кардинальними змінами в його стінописному оформленні.

Перший період – це XVIII ст., коли втілюється нова програма розписів, і стародавні фрески повністю, по всьому собору закриваються нашаруваннями штукатурки, побілки, нового олійного живопису. Під новими зображеннями зникає навіть мозаїчна купольна композиція – «Христос Пантократор і Архангели»¹. І якщо зовнішні перебудови доби гетьмана Івана Мазепи збереглися до наших днів, зрослися зі стародавньою спорудою і сприймаються як невід’ємна її частина, то бароковий олійний живопис, що виконаний був поступово, кількома етапами протягом XVIII ст., зазнав значних втрат і пошкоджень. Переважна частина його згодом неминуче мала бути видалена заради розкриття безцінних фресок і мозаїк XI ст.

Другий період – найкоротший у часі, проте такий, що залишив найпомітніший слід – це десять років так званої «солнцевської» реставрації (1843 – 1853 рр. Керівник робіт – академік Федір Солнцев). Тоді фрески розкрили і поновили. Окремі композиції XVIII ст., що виконані були на новому ґрунті в місцях втрат стародавніх фресок, також були поновлені, деякі замальовали новими зображеннями. На вільних від фресок архітектурних поверхнях виконали нові розписи олійними фарбами².

Третій період – це масштабні реставраційні роботи 50 – 60-х років XX ст., коли стародавні фрески були розкриті і закріплені, доповнення XIX ст. до них збережені, кольори доповнень приглушені. Значна частина олійних композицій XVIII ст., а також тих, що з’явилися в середині та другій половині XIX ст. були закриті суцільними шарами фарби нейтрального тону.

¹ Болховітінов Євгеній, *митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 68: «По возобновлении купола в самом своде оного малярским искусством изображен Спаситель, благословляющий обеими руками, и в облаке от него исходящий Дух Святой, ниже Его Архангел Михаил, держащий в одной руке меч, а в другой воинское знамя, против него Архангел Гавриил, держащий ветвь лилейную, за Михаилом Рафаил с алавастром в руках, Варахиил с цветами, Уриил со свечею зажженною, Селафиил с четками, Иегудиил с венцом. Между всеми сими Архангелами огненные языки. Ниже Архангелов Собор всех девяти чинов ангельских, окружающий и поддерживающий Престол Вседержителя. Ниже их, между 12 окнами купола в простенках изображены во весь рост 12 Апостолов, поставленные на 12 Ветхозаветных и Апокалиптических камнях... Над каждым из Апостолов златые звезды, в середине коих огненные языки, а над ними красными буквами надпись...: *на главе ея венец от дванадесяти звезд*. Такими же историческими, аллегорическими и эмблематическими картинами расписан весь собор и все древние галереи его... Но пристройки новые оставлены белыми, а по ним развешены только портреты многих киевских и других архиереев и князей».

² Див.: Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879; [Скворцов И. М.]. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – Киев: Типография Феофила Глюксберга, 1854.

Мета реставраційних робіт і в середині XIX ст., і в середині XX ст. була одна й та ж сама – максимально наблизити оформлення інтер'єру Софійського собору до його первісного стану. Проте різнилися вони методами і принципами, що застосовувалися, ставленням до оригіналу та найбільше – відчуттям і баченням функціонального призначення споруди.

У численних наукових працях, присвячених Ф. Солнцеву, поряд з визнанням його заслуг та високою оцінкою грандіозного творчого спадку, наслідки робіт 1843 – 1853 рр. у Софії Київській все ж подаються як невдалі і як такі, що нанесли непоправної шкоди пам'ятці.

Реставраційні роботи музейної доби мали велике наукове значення, адже завдяки їм відкрилася можливість дослідження найбільш повного комплексу оригінальних мозаїк і фресок XI ст. Проте одним із негативних наслідків реставраційних робіт 50 – 60-х років минулого сторіччя стало забуття цікавих стінописних композицій XVIII і XIX ст., що їх просто викреслили з історії пам'ятки. Інформація про прихований живопис, фрагментарна, неповна та викривлена була занесена лише до реставраційної документації, і відтоді більше ніхто її не оприлюднював. Вистачило короткого відрізка часу, всього лишень півстоліття, для того, щоби сірі склепіння Софії стали сприйматися як природні і щоб укорінилася думка, що на тих склепіннях нічого не збереглося.

Наявність пізнішого живопису, захованого під фарбами нейтрального тону на склепіннях центральної нави і головного трансепта Софії Київської, була встановлена нами 2007 року у процесі роботи з матеріалами наукового архіву Національного заповідника «Софія Київська». Працюючи з реставраційними документами, ми потрапили на інформацію про пізніші розписи склепінь нави і трансепта. Так вдалося прослідкувати долю цього живопису, етапи реставрації, зауважити стан збереження та проблему атрибуції, а також встановити, що до категорії «потворного живопису XIX ст.» керівниками реставраційних робіт було віднесено живопис, що відображав систему розпису центральної частини собору XVIII ст. і який дозволяє відтворити ядро стінописної програми Софії Київської XVIII ст.³ Назви більшості з цих композицій не були вказані, деякі отримали помилкові визначення. Атрибуції живопису, що «не становить жодної цінності» не надавалося хоч якогось значення, адже в реставраційній документації наполегливо зазначається, що це живопис дуже низької якості, потворний, і він нібито відволікає увагу від стародавніх мозаїк і фресок⁴. Згідно ухвалених рішень багатьох композицій олійного живопису, що визначалися виключно як живопис XIX ст., було покрито суцільними шарами фарби нейтрального тону⁵.

На наш погляд, ці приховані і забуті композиції варті уваги принаймні тому, що

³ Див.: Рясная Т. До питання про стінопис Софії Київської XVIII ст. // Труды Київської Духовної Академії. Матеріали науково-практичної конференції «Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба» (8-9 листопада 2009 року, м. Київ). – Київ, 2009. – С. 141-144.; Рясная Т. К реконструкции «забытой» стенописи Софии Киевской XVII – XIX вв. (по материалам реставрационной документации) // Сугдейский збірник. Вип. IV. Матеріали IV Судацької міжнародної наукової конференції «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» (м. Судак, 23 – 24 вересня 2008 р.). Київ – Судак, 2010. – С. 192-201.

⁴ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 280/1. – Арк. 4 – 5; Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 273. – Арк. 201; Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 276. – Арк. 1 – 3.

⁵ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 273. – Арк. 201; Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 277/1. – Арк. 264.

являють собою складову частину багатогранної історії Софії Київської, вони є зразками монументального мистецтва, що відображують особливості церковного живопису конкретних історичних епох.

У наукових публікаціях достатньо уваги приділяється бароковому живопису XVIII ст., що зберігся в Софії Київській. До недавнього часу висновки або ж припущення щодо стінописної програми Софії Київської XVIII ст. робилися на основі доступних зараз для огляду збережених фрагментів та окремих цілісних композицій олійного живопису доби бароко, а також за даними письмових джерел, що серед них визначну роль відіграють свідчення митрополита Євгенія (Болховітінова)⁶. Однак без відомостей про характер зображень у центральній частині, зокрема на величезних поверхнях склепінь центральної нави, цих даних недостатньо для того, щоби скласти беззаперечні твердження щодо концептуальних засад системи розпису Софії Київської XVIII ст. Свого часу знаний дослідник українського сакрального живопису Павло Жолтовський з цього приводу зазначив наступне: «Збережені фрагменти приблизно можуть свідчити про систему всього розпису XVIII ст., без будь-якої можливості уявити його цілісність»⁷. Живопис XVIII ст., що вкривав склепіння центральної нави, вважався безслідно втраченим, і марно було робити припущення щодо його змісту.

Звинувачення за нищення стінопису собору XVIII ст., що лунають на адресу реставрації 1843 – 1853 рр., а конкретніше – на адресу академіка Ф. Солнцева, певною мірою небезпідставні, адже рисунки чи кальки з живопису, що тоді видалявся, не знімалися, сюжети не описувалися. Принаймні, на сьогодні про це нічого не відомо. Та наступна цитата, яку можна вважати хрестоматійною і такою, що її положення підтримуються переважно більшістю сучасних реставраторів і дослідників, демонструє узагальнене, гордовито зневажливе ставлення до «солнцевської» реставрації з боку представників реставраційної науки радянських часів: «Все работы проводились под лозунгом восстановления древней фресковой живописи. ...на деле вся реставрация свелась к тому, что грубыми методами была уничтожена живопись XVIII в., ...да еще сделать и ряд композиционных дополнений, вроде «Вселенских соборов», отвратительных как по технике исполнения, так и по живописному решению. ... Солнцев ... доверил это дело разного рода ремесленникам типа Пешехонова, иеромонаха Иринарха и др.»⁸.

Так історично склалося, що реставратори в усі часи переважно негативно відгукуються про роботу своїх попередників, забуваючи, що кожна епоха має свої естетичні ідеали і що невідомо як буде оцінена якість сучасних реставраційних робіт з плином часу. Відповідно, напрошується питання: чому під час наукової реставрації, що проводилася під керівництвом Луки Калениченка, фотофіксація живопису XIX, що видалявся з поверхні стародавніх фресок, була далеко не повною, вибірковою? Відповідь очевидна: видалений живопис тоді офіційно вважався таким, що не має ніякої цінності. Таким чином було безслідно втрачено багато сторінок історії тисячолітньої

⁶ Болховітінов Євгеній, *митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 67-68.

⁷ Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. – К., «Наукова думка», 1988. – С. 42.

⁸ Калениченко Л. П., Плющ О. Ф. Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника. Книга первая. Автор-составитель Евгений Борисович Огарков. Киев, издательство «Молодь» 2010. – С. 17.

споруди. Серед іншого, заради бажання повернути пам'ятці вигляд, якомога більше наближений до первісного, був знищений без фотофіксації і належного дослідження пізніший напис під куполом, що містив дату закладин Софії Київської – 1011 рік⁹.

Не варто забувати, що під час реставраційних робіт Ф. Солнцева живопис XVIII ст. видалявся лише на тих місцях, де під ним було виявлено фреску. Мали місце й виключення – наприклад, у Михайлівському приділі залишили барокові композиції «Чудо Архангела Михаїла в Хонех», «Архангел Єгудийл», хоча вони й закривають фреску – орнаменти XI ст., що добре збереглися.

Більше того, Ф. Солнцев планував зберегти увесь живопис XVIII ст., що знаходився на нових місцях, тобто, якщо під ним не було виявлено фресок XI ст. і він був виконаний на новому ґрунті. І саме Ф. Солнцеву належить першість у визначенні пізнішого, аніж фрески, живопису Софії Київської як такого, що має певну цінність. На його думку, «живопись эта, принадлежа к временам давним... может служить как бы некоей историей Софийского собора»¹⁰. Це положення пізніше присвоїли метри радянської реставрації, подаючи його як власний, новий, прогресивний принцип наукової реставрації, щоправда застосовували його лише щодо барокового живопису – малювання солнцевського періоду підлягати виключно нищівній критиці.

Стосовно живопису XVIII ст. Ф. Солнцев у липні 1849 р. пропонував наступне: «масляную живопись, находящуюся на *новых западных сводах, в среднем и большом куполе* (курсив наш – Т. Р.) и на хорах, где не было древних фресков, оставит, исправив оную, как исправляются древние фрески»¹¹. Не виключено, що таким чином він прагнув ще й зекономити час – поновлювати можна було скоріше, аніж наново розписувати величезні поверхні з попереднім складанням програми таких розписів та підготовкою нових ґрунтів.

Іконописець Макар Пешехонов у відповідь на таку позицію Ф. Солнцева пише скаргу. Тут треба пояснити, що на осінь 1849 р. напруженість у стосунках між виконавцем живописних робіт старообрядцем М. Пешехоновим, котрий «возобновлял древнюю живопись» і Комітетом з відновлення Софійського собору¹² настільки зросла, що відповідальний за роботи Ф. Солнцев, можна сказати, врешті-решт «махнув рукою» і погодився на відсторонення М. Пешехонова, хоча і вважав його єдиним майстром, котрий здатен виконати поставлені завдання. Але треба було спішно

⁹ Див.: Рясная Т. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – Київ, 2009. – С. 507-515; Рясная Т. Втрачені киторські написи Софії Київської // Могиланські читання 2008. Збірник наукових праць. – Київ, 2009. – С. 114-120.

¹⁰ Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 33.

¹¹ Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 33.

¹² Комітет з відновлення Софійського собору створено у червні 1844 р. Він мав керувати реставраційними роботами на місці та постійно доповідати Священному Синоду про результати. До його складу митрополитом були вибрані духовні особи, а світські – генерал-губернатором: намісник Києво-Печерської лаври, архімандрит Петро – голова Комітету; ключар собору, протоіерей Тимофій Сухобрусов; благочинний міських церков, протоіерей Єфимій Ремезов; правитель канцелярії генерал-губернатора, у званні камергера, дійсний статський радник Цисарев, що займав посаду помічника попечителя київського учбового округу, надвірний радник Юзефович і київський губернський прокурор, надвірний радник Матонін. Діловодом Комітету призначено чиновника канцелярії генерал-губернатора Єремєєва. До кола обов'язків протоіерея Сухобрусова входили господарчі питання та грошові витрати (див.: Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843 – 1853 г. – К., 1879. – С. 8).

продовжувати роботи, щоби закінчити їх у 1851 р., як велів імператор, а суперечки, протистояння між Комітетом та іконописцями майстерні Пешехонова зовсім не сприяли цьому, навпаки, робота була фактично призупинена. Між двома майстрами-професіоналами, Ф. Солнцевим і М. Пешехоновим, виникає непорозуміння, що переростає в конфлікт.

Отже, М. Пешехонов надсилає до св. Синоду «... просьбу о Киево-Софийском соборе, к которому во исполнение высочайшей воли по представлению академика Солнцева вверено мне открытые греческие фрески по стенам возобновить, с предположением на утраченных местах восполнить в одинаковом характере 11 века, но в нынешний приезд летом угодно было г-ну Солнцеву изменить, и мнение изъявил оставшуюся от очистки масляную живопись обновить как де историю прошедших времен владения России, Литвы и Польши, что и послано на разрешение св. Синода. Вашему превосходительству по долгу моего звания честь имею представить на благоусмотрение: Софийский собор благочестивым сыном равноапостольного Владимира великим князем Ярославом устроен вызванными из Константинополя зодчими и художниками греками, сия первопрестольного Киева церковь, как дочь грековосточной, как кафедра экзарха Константинопольской Софии, была светилом на всю Россию, но хлынул с запада бурный поток унии, время его проглотило, лишь следы лжемудрования католицизма на священных стенах остались, в главном куполе поверх мусии¹³ святотатственно дерзнули написать Спасителя благословляющего обеими руками и в облаке от него исходящий Дух святыи. Таковое изменение символа веры нашей православной выражается папешством на хорах софийских изображением Бога Отца в папской тройной короне и зеленой мантии руками держащего крест с распятием Сына Богочеловека, с таковою подписью: истинное изображение чудотворной иконы распятия Христова, которая от неверных тремя пулями уязвлена, и близ города Брунберга с великим благочестием в храм честного креста поставлена. Так в алтаре, где мозаикою греков как златотканной завесой стены одяены там польско-литовской живописью намалевано рубище с изображением девяти блаженств евангельских по рисункам немецкой библии, изданной в 1695 году в Ниренберге, написаны эмблематически фигуры женщин с ангелом полунаги, подобные им эмблемы веры, надежды, любви и правосудия, а предание церкви не позволяет внутрь алтаря вмещать и самих св. жен изображения, кроме благословенной в женах приснодевы, как только апостолов и иерархов. В сем алтаре в описании Киево-Софийского собора митрополит Евгений пишет: «все сии картины расположены без порядка, написаны без искусства, некоторые вдвойне, а вообще означают недостаток вкуса в выборе и рисунках, они не старее 18 века». Вот какое хотят восстановить рубище для истории прошедших времен владения России, Литвы и Польши... Можно ль русскому смотреть равнодушно на польско-литовскую живопись святых пророков, апостолов, святителей, сидящих¹⁴ пански как бы в кампании беседующих, а святых жен в польской прическе волос, с витыми локонами по плечам, это не к

¹³ Звертаємо увагу, що М. Пешехонов, а, значить, і Ф. Солнцев, знали про існування мозаїк у куполі. Однак, їх не розкривали, а вкрили ще одним шаром нових олійних зображень. Можливо, задля економії часу.

¹⁴ Частково цитата опублікована в кн.: Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К., «Мистецтво», 1970. – С. 199-200. Там читаємо – «стоящих».

посрамленню ли нашей церкви... – как к поборнику православия защитите кафедру Киева, имеющую влияние на всю Россию. Иконописец Макар Пешехонов»¹⁵.

Треба думати, М. Пешехонов відчував підтримку авторитетних осіб, його позиція мала значення і вплинула на остаточне рішення щодо долі живопису XVIII ст. Відомо, що композиції, «несогласные с православием», за словами протоієрея Петра Лебединцева¹⁶, були замальовані поперх: нові зображеннями мали краще співвідноситися зі стародавніми, мали бути «во вкусе древней иконописи». Тут варто ще раз наголосити, що в цьому випадку бароковий живопис не видалявся, а лише закривався новими олійними композиціями.

Із олійного живопису XVIII ст. відкритими залишили композиції на склепіннях центральної нави, їх лише підновили, про що свідчить П. Лебединцев: «Государь Император повелеть соизволил:... в двух арках, соборы святых, писанные в начале прошлого века, как замечательные (курсив наш – Т. Р.), исправит в настоящем виде...»¹⁷.

У 50-х роках XX ст. вказані композиції, що були визначені як живопис XIX ст., реставрувалися¹⁸, було здійснене художнє тонування і покриття цих величезних площ фарбою нейтрального тону¹⁹ (рис. 1).

Без урахування цих композицій неможливо робити висновки щодо концептуальних засад системи розпису Софії Київської XVIII ст.

На першому на захід від центрального купола коробовому склепінні центральної нави, над уцілілими частинами князівського групового портрета знаходиться композиція, що складається з кількох регістрів. У зеніті на золотому тлі у трикутнику зображено голуба – символ Духа Святого (рис. 2); нижче, на південному та північному схилах склепіння – дванадцять Апостолів: по шість фігур на кожному схилі (рис. 3; 4). Таке зображення Зішестя Святого Духа на Апостолів, своєрідне за іконографічним вирішенням, що було обумовлене необхідністю врахувати особливість архітектурної поверхні склепіння і розділити Апостолів на дві віддалені групи, певною мірою замістило відповідну стародавню фрескову композицію на західній стіні південної частини трансепта. Зображення сюжетів дванадцятих свят є одними із основних, обов'язкових у православному храмі, а на той час фрескове «Зішестя Святого Духа» XI ст. було закрито олійним зображенням VI (найвірогідніше) Вселенського собору.

¹⁵ Цит. за: Перунова Н. К вопросу о реконструкции монументальной живописи Киево-Печерского Государственного историко-культурного заповедника. Дипломная работа. – Киев, 1973. – С. 5-6.

¹⁶ Лебединцев П., *протоієрей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843 – 1853 г. – К., 1879. – С. 35.

¹⁷ Лебединцев П., *протоієрей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 34-35.

¹⁸ Про принципи реставраційних робіт середини XX ст., застосованих в Софії Київській, див.: Рясная Т. Н. К реконструкции «забытой» стенописи Софии Киевской XVII – XIX вв. (по материалам реставрационной документации) // Сугдейський збірник. Вип. IV. Матеріали IV Судацької міжнародної наукової конференції «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» (м. Судак, 23 – 24 вересня 2008 р.). Киев – Судак, 2010. – С. 192-201.

¹⁹ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 273. – Арк. 201.

Рис. 1. Сучасний вигляд склепінь центральної нави Софії Київської

Рис. 2. Голуб – символ Святого Духа. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1954 р. Склепіння центральної нави Софії Київської (перше на захід від центрального купола); зеніт.

Рис. 3. Шість Апостолів. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1954 – 1955 рр. Склепіння центральної нави Софії Київської (перше на захід від центрального купола); південний схил; верхня частина.

Рис. 4. Шість Апостолів. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1954 – 1955 рр. Склепіння центральної нави Софії Київської (перше на захід від центрального купола); північний схил; верхня частина.

У нижніх ділянках схилів вказаного склепіння, безпосередньо над південною та північною частинами князівського групового портрета, знаходяться зображення ще двох груп Апостолів із числа 70-ти: по 35 Апостолів у кожній групі (рис. 5; 6).

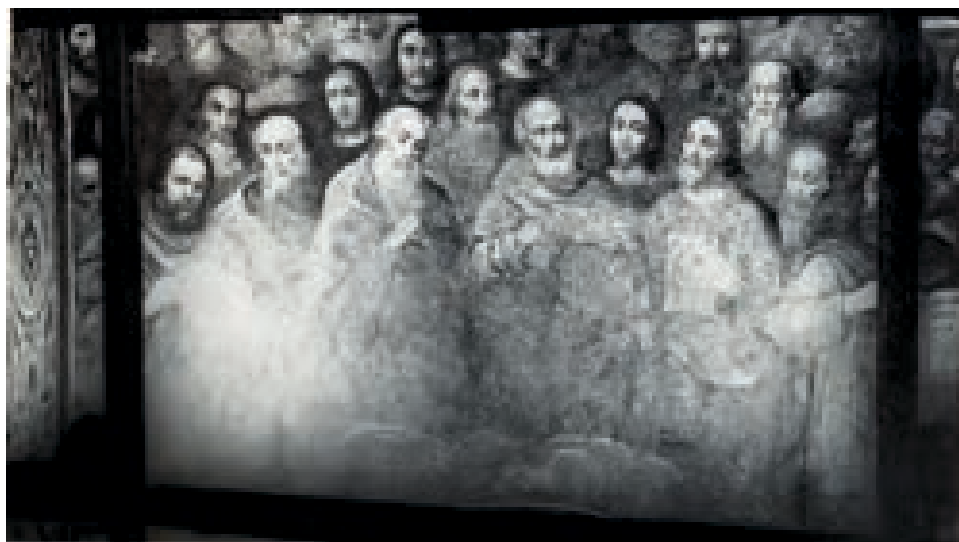

Рис. 5. Тридцять п'ять Апостолів. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1954 – 1955 рр. Склепіння центральної нави Софії Київської (перше на захід від центрального купола); південний схил; нижня частина.

Нижні групи Апостолів (ті, що по 35 ликів) відділені від верхніх (тих, що по 6 ликів) написами на стрічках; написи пошкоджені. На південному схилі можна прочитати: «... нвесна ... шврѣтохомъ вѣрѣ истиннѣю»; на північному: «Намъ Бгъ ѿкрыл ... Дхомъ своимъ стымъ ...же шко не видѣ и...хо неслыша на сердце невзыдоша ...же оуготова Бгъ любящимъ Его». У нижній композиції (35 Апостолів), що знаходиться на південному схилі, на передньому плані Апостол тримає відкриту книгу з написом: «Іаковъ Бгъ Гдъ Хрстъ рабъ дванадесатемъ колѣномъ».

Рис. 7. Христос Великий Архієрей. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1955 р. Склепіння центральної нави Софії Київської (друге на захід від центрального купола); зеніт.

Далі, на другому від центрального купола західному склепінні центральної нави в зеніті на золотому тлі знаходиться зображення Христа Великого Архієрея, що стоїть у хмарах і благословляє обома руками. Біля хмар – голівки ангелів (рис. 7).

Нижче, на північному схилі цього склепіння, знаходяться дві композиції, розташовані одна над іншою – зображення соборів святих (рис. 8; 9). Так названі усі композиції на обох склепіннях центральної нави П. Лебединцевим²⁰; ще одне його ж визначення: «соборы Апостолов и отцев церкви»²¹; у реставраційній документації XX ст. усі вони названі Вселенськими соборами, визначені як олійний живопис XIX ст., що під ним виявлено залишки більш раннього живопису та позолоти, мурування нове – XVIII ст.²²

На південному схилі збереглася верхня композиція – зображення одного із соборів святих (рис. 10), нижня, теж «Собор святих», втрачена: на момент проведення реставраційних робіт ґрунт і фарбовий шар її були в дуже поганому стані (рис. 11), тому старий пошкоджений тиньк замінили новим²³. Над верхніми «Соборами святих», що розташовані безпосередньо під зображенням Христа

Великого Архієрея (по обидва боки від Нього, на схилах), знаходяться стрічки з написами. На північному схилі читається: «Похваля силы нашеа ты еси Хріе Бже и воблаговоленіи твоємъ вознесетса рогъ нашъ...», на південному: «Гди восвѣтъѣ лица твоего пондемъ и шмени твоємъ возрадѣемса вовѣки».

²⁰ Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 35.

²¹ Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 35.

²² Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 280. – Арк. 15-37.

²³ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 273. – Арк. 26: «Штукатурка нижньої частини южної стіни, де була розположена втора композиція «Вселенський собор», совершенно разрушенная и разложившаяся. Укреплять ее не было никакой надобности. Она удалена и заменена новой».

Рис. 8. Собор святих. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1955 р. Склепіння центральної нави Софії Київської (друге на захід від центрального купола); північний схил; верхня частина.

Рис. 9. Собор святих. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1955 р. Склепіння центральної нави Софії Київської (друге на захід від центрального купола); північний схил; нижня частина.

Рис. 10. Собор святих. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Художнє тонування 1955 р. Склепіння центральної нави Софії Київської (друге на захід від центрального купола); південний схил; верхня частина.

Рис. 11. Собори святих. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Склепіння центральної нави Софії Київської (друге на захід від центрального купола); південний схил. Вигляд до реставрації. Нижня композиція втрачена.

Розписи склепінь центральної нави органічно поєднувалися з оформленням центральної частини західних хорів (рис. 12) – композицією XVIII ст. «Про Тебе радіє», значно поновленою і доповненою у середині XIX ст.²⁴ Безсумнівно, виконані вони були за єдиним композиційним задумом.

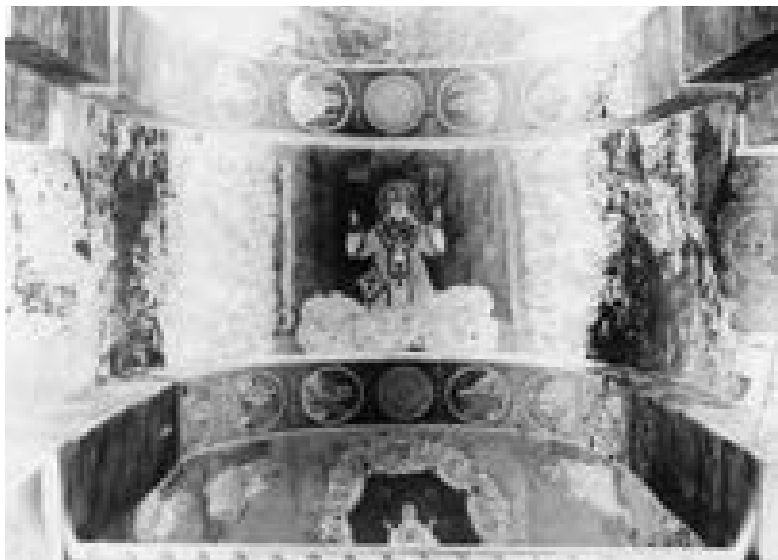

Рис. 12. Живописне оформлення склепінь центральної нави Софії Київської. Олія. XVIII ст. Поновлення сер. XIX ст. Вигляд до реставрації.

Заховані нині під шаром фарби оливкового тону зображення, що знаходяться на двох склепіннях центральної нави, суттєво доповнюють картину стінописного ансамблю Софії Київської XVIII ст., адже незважаючи на пізніші поновлення, вони зберігають сюжети композицій, виконаних у XVIII ст. Разом із композицією центрального купола, що була виконана поверх стародавніх мозаїк і пізніше детально описана митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) та з живописом на центральному склепінні західних хорів, разом із зображеннями семи Вселенських соборів, що оперізували перший поверх центральної нави і трансепта, вони становили ядро стінописної програми XVIII ст., що його ми зараз можемо реконструювати.

Бароковий живопис Софії Київської XVIII ст. становить вагому частину історії стінописного оформлення всесвітньо відомої пам'ятки. Барокові розписи собору, що нині є доступними для огляду, достатньо вивчені, їм присвячені численні наукові публікації. Та для доповнення картини живописного оформлення собору у XVIII ст. до розглянутих вище прихованих і забутих зображень на склепіннях центральної нави варто ще додати окремі дані.

Керівниками реставраційних робіт 50 – 60-х рр. XX ст. живопис XVIII ст. визначався як цінний, було ухвалене рішення зберегти його та залишити відкритим за умови хорошого стану збереження і якщо під ним не буде виявлено більш ранній

²⁴ Демчук Р. Храм Софії у символічному просторі Русі-України. – К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2008. – 164 с., [24] арк. Іл. – С. 143 – 144.

стінопис. У процесі проведення робіт вносилися корективи, і в результаті зустрічаються випадки відхилення від точного слідування початковій програмі. Так само, як і Ф. Солнцев, реставратори, що працювали в соборі в середині ХХ ст., не стали розкривати фрескові орнаменти ХІ ст. з-під олійних композицій ХVІІІ ст. «Чудо Архангела Михаїла в Хонах» та «Архангел «Єгудилл» – їх зберегли і залишили відкритими.

Фрагменти барокового живопису на стінах і склепіннях віми головного вівтаря, що краще збереглися, спочатку теж планувалося залишити відкритими і реставрувати «до повного відновлення»²⁵. Рішення стосувалося наступних фрагментів:

Рис. 13. Фрагмент композиції «Ангели, що славословляють». ХVІІІ ст. Головний вівтар Софії Київської; віма; південний схил.

композиція «Ангели, що славословляють»²⁶ у верхній частині південної стіни (рис. 13);

«Голова Йосифа» – фрагмент композиції «Поклоніння волхвів» у верхній частині північної стіни;

дві голови царських фігур на північній стіні над так званим «чорним орнаментом»;

композиція «Повернення блудного сина» та фрагмент іншої композиції над нею у нижній частині північної стіни;

фрагмент ХVІІІ ст.²⁷;

«Голова Богоматері» – фрагмент композиції «Різдво Христове» у верхній частині південної стіни (рис. 14);

«Немовля Христос» – фрагмент композиції «Різдво Христове» (рис. 15);

дві голови святих.

Після дискусій і обговорень більшість сюжетів з наведеного переліку було закрито, адже вони не гармоніюють з мозаїками головного вівтаря.

На цьому особливо наполягав академік Віктор Лазарєв²⁸. Зараз вони наглухо закриті суцільним шаром фарби вохристого тону.

²⁵ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 274. – Арк. 260.

²⁶ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 302/1. – Арк. 77: «Ангели в композиції раскрыты полностью. Ангелы изображены до пояса. Руками они держат надпись со словами «Слава в вышних Богу И». Раскрыто пять головок ангелов».

²⁷ Так вказано у реставраційних матеріалах. Див.: Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 274. – Арк. 261.

²⁸ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 301/1. – Арк. 234: «Особое мнение: Подписываю протокол с оговоркой, что живопись 17 – 18 вв. на стене вины Софии Киевской, после ее раскрытия и изучения должны быть покрыты охранительной пленкой и общим тоном, как это решено на заседании спец. комиссии в Киеве от 19 июня 1953г. В. Лазарев 22 июля 1953г.».

*Рис. 14. Фрагмент композиції
«Різдво Христове». XVIII ст.
Головний вівтар Софії Київської;
віма; південна стіна.*

*Рис. 15. Фрагмент композиції
«Різдво Христове». XVIII ст.
Головний вівтар Софії Київської;
віма; південна стіна.*

Серед втрачених розписів XVIII ст. варто ще раз згадати зображення Вселенських соборів, що склали цілісний стінописний ансамбль з розглянутими вище композиціями «Собори Отців Церкви» та «Собори Апостолів». На рівні відомої композиції «I Вселенський собор», що знаходиться на західній стіні центральної нави над стародавнім входом до собору, на південній та північній стінах центральної нави і на західних стінах трансепта було зображено II – VII Вселенські собори. За свідченням митрополита Євгенія (Болховітінова), перші п'ять Вселенських соборів були написані в 1718 р., шостий та сьомий – докінчені 1724 р.²⁹. Під зображеннями IV – VII Вселенських соборів під час «солнцевської» реставрації було виявлено фреску, тому їх «винесли» в західну галерею (заново написали сюжети олійними фарбами на склепінні центральної частини галереї, перед стародавнім входом до собору)³⁰. На місці II і III Вселенських соборів у 1894 р. з'явилися композиції українського художника Івана Селезньова «Хрещення Господнє» та «Стрітіння»³¹.

Встановлення факту наявності розписів на склепіннях центральної нави Софії Київської, виявлення і публікація архівних фотографій, попередня атрибуція сюжетів, реконструкція ядра стінописної програми XVIII ст. – все це суттєво поповнює дані щодо системи розпису собору XVIII ст. Незважаючи на пізніші поновлення, значні доповнення та художнє тонування, виявлений живопис зберігає композиційну схему розпису Софії Київської початку XVIII ст.

Поновлення композицій початку XVIII ст. на склепіннях центральної нави було доручено ієромонаху Іринарху 25 січня 1850 р., однак П. Лебединцев висловив переконання, що цю роботу о. Іринарх не встиг виконати³². Питання визначення виконавця (виконавців?) поновлення «Соборів святих» та «Соборів Апостолів» потребує уточнення. Немає жодної необхідності робити будь-які поспішні висновки, що на перший погляд здавалося б, лежать на поверхні. Дослідження проблеми майстрів «солнцевської» реставрації стінопису Софії Київської лише розпочато, його попередні результати – нещодавно виявлені роботи М. Пешехонова та Ф. Солнцева³³ – спонукають уникати спрощених однозначних висновків, що можуть бути помилковими.

Дотримуватися виваженого підходу необхідно також до питання атрибуції виявленого нами олійного живопису, прихованого на склепіннях трансепта Софії Київської. На великих площах північного і південного склепінь трансепта, там, де раніше були намальовані великі зірки на блакитних полях³⁴, за рисунками Ф. Солнцева виконуються художні композиції – Воскресенські сцени. Назви цих Євангельських сюжетів на час реставраційних робіт середини XX ст. не були визначені.

²⁹ Болховітінов Євгеній, *митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 68.

³⁰ Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 398.

³¹ Рясная Т. Сюжети І. Ф. Селезньова, відкриті нещодавно на стінах Софії Київської // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. – Київ, 2010. – С. 235-240.

³² Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 35.

³³ Див.: Рясная Т. Про роботи Макара Пешехонова в Софії Київській // Софійський часопис. Вип. 1. Збірник статей за матеріалами VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015 – 2015. – Харків: «ФОРМ Дюнова», 2017. – С. 514 с. – С. 85-101.

³⁴ Лебединцев П., *протоіерей*. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 35.

На західному схилі північного склепіння трансепта перед вітарем, присвяченим Апостолу Петру (перед жертвником) знаходиться композиція «Апостоли Петро та Іоанн біля Гробу Господнього» (рис. 16), навпроти, на східному схилі цього ж склепіння – «Жони-мироносиці біля Гробу Господнього» (рис. 17). На західному схилі південного склепіння трансепта перед вітарем, присвяченим святим Богоотцям Іоакиму та Анні (перед дяконником) розміщено композицію «Шлях до Емауса» (рис. 18), навпроти, на східному схилі цього ж склепіння – «Вечеря в Емаусі» (рис. 19). Назви композицій визначені нами за фотографічними знімками та картографами, описами сюжетів в реставраційних звітах, що зберігаються в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська».

Рис. 16. Апостоли Петро та Іоанн біля Гробу Господнього. Олія. Сер. XIX ст. Північна частина трансепта Софії Київської; західний схил склепіння. Вигляд під час реставрації 1954 р.

Про ці композиції є згадка у праці протоієрея Іоанна Скворцова, де у виносках називаються нові сюжети, що з'явилися³⁵. Назви, що їх навів І. Скворцов у 1854 році, відповідають виявленим сюжетам, хоча місце розташування кожного з них вказано таким чином, що майже неможливо більш-менш точно уявити, де саме виконані були ці композиції. Та головне – невідомо було, що з ними сталося і чи збереглися вони до нашого часу.

³⁵ [Скворцов И. М.]. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – Киев: Типография Феофила Глюксберга, 1854. – С. 43: «По другую сторону (к Северу), на западной стене, ничего не открыто, и потому написана новою живописью картина Воскресения Христова. Новою же живописью изображены под этой картиною – освидетельствования гроба Господня Петром и Иоанном, против картин Воскресения и Сошествия Св. Духа (поверх иконостасов), картины: Мироносец у Гроба Господня и явления Воскресшаго двум ученикам в Еммаусе, а над картиною Сошествие Св. Духа (выше галерей) – путешествие этих учеников в Эммаус».

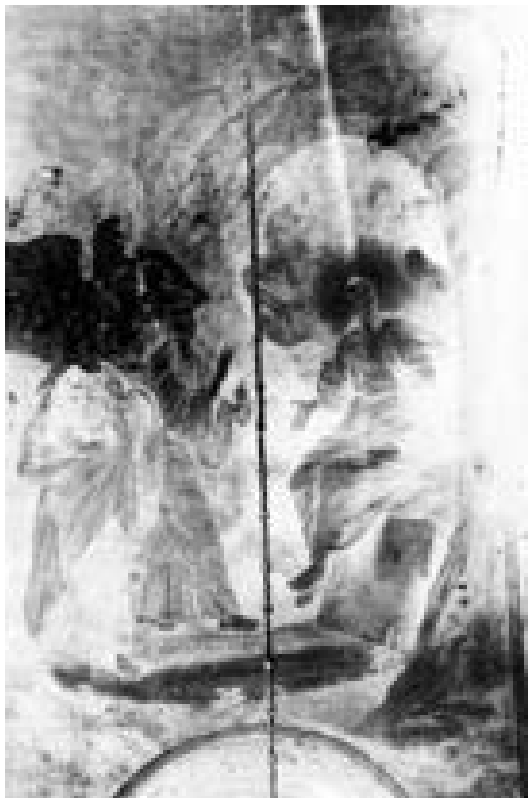

Рис. 17. Жони-мироносиці біля Гробу Господнього. Олія. Сер. XIX ст. Північна частина трансепта Софії Київської; східний схил склепіння. Вигляд до реставрації.

Рис. 18. Шлях до Емауса. Олія. Сер. XIX ст. Південна частина трансепта Софії Київської; західний схил склепіння. Вигляд під час реставрації 1954 р.

Рис. 19. Вечера в Емаусі. Олія. Сер. XIX ст.
Південна частина трансепта Софії Київської;
східний схил склепіння. Вигляд до реставрації.

На початок проведення реставраційних заходів (1954 р.) стан збереження масштабних, площею близько 30 кв. м кожна, сцен «Шлях до Емауса» та «Вечера в Емаусі» оцінювався як досить добрий, неодноразово наголошувалася тривкість фарбового шару³⁶.

Усі чотири Воскресенські сюжети, майстерно виконані у XIX ст., разом із фресковими композиціями XI ст., що збереглися на стінах трансепта, складають послідовну ілюстрацію Євангельської розповіді від Воскресіння Христового до Зішестя Святого Духа на Апостолів.

У зв'язку з цим цікава доля ще однієї композиції, виконаної в період реставрації Ф. Солнцева, що її сюжет – Воскресіння Христове – хронологічно і за топографією передує стародавньому фресковому зображенню Зішестя в Ад. Вона знаходилася у північному рукаві трансепта на західній стіні, тобто, у послідовності розгортання подій Христологічного циклу передувала фресковій композиції «Зішестя в Ад».

Існує кілька припущень щодо визначення стародавнього фрескового зображення на цьому місці. В. Лазарев спочатку вважав, що там мала б бути зображена композиція «Жони-мироносиці біля Гробу Господнього»³⁷, згодом наполягав на тому, що тут у XI ст. обов'язково повинно було знаходитися зображення Успіння Богородиці³⁸. Художник-реставратор Володимир Сараб'янов також вважав, що тут у XI ст. мала б бути сцена «Жони-мироносиці біля Гробу Господнього»³⁹.

У сер. XIX ст. на цьому місці фрагменти невідомої нам фрескової композиції були відкриті з-під олійного зображення одного із Вселенських соборів (найвірогідніше, VII-го), виконаного у XVIII ст. Вище зазначалося, що Ф. Солнцев залишав на своїх місцях перші три «Вселенські собори», а четвертий – сьомий «виніс» у західну галерею, бо під ними виявив фреску. Виявленими фресками були: південна

³⁶ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 275/1. – Арк. 185.

³⁷ Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. – М., 1973 – С. 24.

³⁸ Лазарев В. Н. Фрески Софии Киевской // Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство: Статьи и материалы. – М.: Наука, 1978. – С. 65-115. – С. 87-88.

³⁹ Сараб'янов В. Д. Евангельские сцены в росписях Софии Киевской // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24 – 25 листопада 2005 р.). – Київ, 2007. – С. 204-214. – 205.

і північна (фрагментарна) частини князівського групового портрета⁴⁰, «Зішестя Святого Духа на Апостолів» та невідоме нам зображення якоїсь Євангельської сцени, що збереглася фрагментарно. Результатом поновлення останньої стала олійна композиція «Воскресіння Христове».

Виявлені у реставраційній документації описи стану живопису, штукатурної основи, процесу реставрації не подають достатньо повної і зрозумілої інформації про долю цього твору. «На площади 3,82x2,82м композиция из трех фигур написана маслом. Красочный слой находится в удовлетворительном состоянии. Поверхность композиции загрязнена пылью и копотью. Краска сухая. По... фигуры Иисуса на коленях и над головой проходит трещина. Штукатурка по всей поверхности композиции имеет частичное отслоение, которое требует укрепления нагелями. Нагелей – 65 штук. Зондажные исследования штукатурки и красочного слоя (зонды № ...) показали, что на месте зондов № ... под масляной краской композиции находится фреска. Штукатурка древняя, а на местах зондов № ...». Далі текст в реставраційному звіті обривається⁴¹. Наведена цитата повна, дослівна.

Під олійною композицією «Воскресіння Христове» було виявлено лише залишки невідомого фрескового зображення, за якими важко щось сказати про його зміст. «Вверху стены раскрыт небольшой кусок древнего фона с разгранкой, со следами синей краски и часть ... нимба неизвестного святого. На правой стороне стены обнаружен фон с остатками синей краски, а на середине стены обнаружена часть архитектурного сооружения, написанного зелеными красками и отчетливо видна драпировка или ткань платья беловато-зеленого цвета»⁴².

На одному з засідань Міжвідомчої комісії з контролю та нагляду за реставрацією Софійського собору в Києві стосовно композиції середини XIX ст., що її ми розглядаємо, зазначалося: «На западной стене (ниже карниза) обратит внимание на композицию «Воскресение», так как на этом месте находилась роспись на иную тему»⁴³. Якоїсь іншої інформації про цю композицію немає. Виявлено єдину фотографію у одному з трьох екземплярів звіту (рис. 20). Сьогодні на місці зображення Воскресіння Христового можна бачити розкриті невеликі фрагменти фрески; інша, більша частина вказаної площини стіни закрита шаром фарби нейтрального тону, що крізь нього можна розглядіти контури двох ангелів, зображених у середині XIX ст. Тут можна простежити задум Ф. Солнцева поєднати нову композицію зі стародавнім живописом не лише за тематикою, але й стилістично.

Зображення на склепіннях трансепта, навпаки, дисонують зі стародавніми фресками Христологічного циклу саме за стилем виконання. Це пояснюється тим, що за задумом Ф. Солнцева вони мали бути виконані «во вкусе живописи прошлого столетия, так как... находятся в одной связи с ... утвержденными вселенскими со-

⁴⁰ На той час фрагментарна північна частина князівського групового портрета не була атрибутована, чотири постаті південної частини визначені і поновлені як святі мучениці Софія, Віра, Надія та Любов.

⁴¹ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 275/1. – Арк. 108, 112.

⁴² Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 277/1. – Арк. 136.

⁴³ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 277/1. – Арк. 331.

борами и соборами Апостолов и отцев церкви»⁴⁴, тобто, вимагалось наслідувати барокові розписи XVIII ст., щоб поєднати стилістично нові зображення з поновленими композиціями на склепіннях центральної нави, які ми розглянули вище. Варто зазначити, що це завдання не зовсім вдалося виконати художникам – усі чотири твори великою мірою позначені впливом традицій академічного живопису. Проте за тематикою ці нові розписи органічно поєднані з фресками Христологічного циклу.

Рис. 20. Воскресіння Господнє. Олія. Сер. XIX ст.
Північна частина трансепта Софії Київської; західна стіна.

Розглянута вище композиція «Воскресіння Христо-ве», первісні «Зішестя в Ад», «Явлення Христа жонам-мироносицям» доповнюються зображеннями Апостолів Петра та Іоана біля Гробу Господнього та жон-мироносиць, що слухають Ангела. Далі, у південній частині трансепта, розповідь продовжують сцени «Шлях до Емауса» та «Вечеря в Емаусі», вони передують стародавнім фрескам, що зображують явлення Христа учням з Фомою – «Увірування Фоми», явлення Христа перед Вознесенням – «Відіслання учнів на проповідь» («Шедше,

научите», за П. Лебединцевим) та «Зішестя Святого Духа на Апостолів».

Питання художньої якості, історичного значення, доцільності існування живопису середини XIX ст. в Софії Київській, в т. ч. нині прихованого, були і залишаються предметом дискусій. До прикладу, П. Лебединцев вважав за потрібне перемалювати виконаний лаврськими іконописцями живопис, що є нижче будь-якої критики⁴⁵. Історик Микола Закревський, навпаки, високо оцінював окремі нові зображення, захоплюючись підібраним колоритом, чіткістю, лише зауважував, що його вражає дивне змішування різкого візантійського стилю з м'яким італійським⁴⁶.

На початку 1950-х років усі композиції на склепіннях центральної нави і трансепта були визначені як «безобразные по своим художественным качествам» и «грубые, ремесленно-церковные как по рисунку, так и по цвету»⁴⁷. Втім, загальний вигляд

⁴⁴ Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879. – С. 35.

⁴⁵ Преловська І. Петро Лебединцев – кафедральний протоієрей Софійського собору, видатний церковний, громадський та науковий діяч // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24 – 25 листопада 2005 р.). – Київ, 2007. – С. 32.

⁴⁶ Закревський Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 811.

⁴⁷ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 280/1. – Арк. 4.

склепінь центральної нави після того, як їх вкрили суцільним шаром фарби, теж не сподобався керівникам реставраційних робіт: негативне враження посилювалося тим, що оголилися величезні архітектурні поверхні, при цьому «как-то вириваються і арки с мучениками»⁴⁸. Комісія з приймання живопису не схвалила колір пофарбування склепінь, його вирішено було зробити не синьо-сірим, а під колір ґрунту фрески: в теплих вохристих тонах.

Через кілька років (1956 – 1958 рр.), під час реставрації стінопису у жертovníку і дияконнику, оцінка розташованого там пізнього живопису, що також підлягав закриттю, була значно м'якшою. Наприклад, стосовно закритих «Успіння Богородиці» і «Воскресіння Тавіфи» (рис. 21) у приділі св. Апостола Петра (жертovníку) в реставраційних документах зазначено коротко: «Живопис XIX ст. в художньому відношенні великого значення не має»⁴⁹.

Рішення про зафарбування торкнулося й двох згаданих вище стінописних робіт І. Селезньова, а також живопису Апостольського приділа⁵⁰. Ці сюжети, що стали доступними для огляду з 2009 р.⁵¹, наочно свідчать про історичну та культурну цінність пізнішого стінопису Софії Київської.

Численні стінописні композиції Софії Київської XVIII та XIX ст., що були виконані в місцях втрат стародавніх фресок на новому ґрунті і займали великі площі, внаслідок наукової реставрації XX ст. зникли: окремі знищені без необхідного документування, інші зберігаються прихованими. Усі вони варті уваги та потребують ретельного вивчення, адже мають значення і як пам'ятки образотворчого мистецтва, і як пам'ятки історії.

*Рис. 21. Воскресіння Тавіфи. Олія. Сер. XIX ст.
Вітвар св. Апостола Петра Софії Київської; апсида; південна стіна.*

⁴⁸ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 277/1. – Арк. 269.

⁴⁹ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 263. – Арк. 4.

⁵⁰ Живопис Апостольського приділа опублікований д. і. н. Надією Нікітенко. Див.: Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.: іл.

⁵¹ Керівник робіт – головний реставратор Національного заповідника «Софія Київська» Анатолій Остапчук.

Джерела і література

- Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 263.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 273.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 275/1.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 276.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 277/1.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». – Група НАДР. – № 280/1.
Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995.
Демчук Р. Храм Софії у символічному просторі Русі-України. – К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2008. – 164 с., [24] арк. Іл.
Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т.2.
Калениченко Л. П., Плющ О. Ф. Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника. Книга первая. Автор-составитель Евгений Борисович Огарков. Киев, издательство «Молодь» 2010.
Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. – М., 1973.
Лазарев В. Н. Фрески Софии Киевской // Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство: Статьи и материалы. – М.: Наука, 1978. – С. 65-115.
Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. – К., 1879.
Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.: іл.
Перунова Н. К вопросу о реконструкции монументальной живописи Киево-Печерского Государственного историко-культурного заповедника. Дипломная работа. – Киев, 1973.
Преловська І. Петро Лебединцев – кафедральний протоієрей Софійського собору, видатний церковний, громадський та науковий діяч // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24 – 25 листопада 2005 р.). – Київ, 2007. – С. 18-34.
Рясная Т. Втрачені ктиторські написи Софії Київської // Могилянські читання 2008. Збірник наукових праць. – Київ, 2009.
Рясная Т. До питання про стінопис Софії Київської XVIII ст. // Труды Київської Духовної Академії. Матеріали науково-практичної конференції «Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба» (8-9 листопада 2009 року, м. Київ). – Київ, 2009.
Рясная Т. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – Київ, 2009.
Рясная Т. К реконструкции «забытой» стенописи Софии Киевской XVII – XIX вв. (по материалам реставрационной документации) // Сугдейський збірник. Вип. IV. Матеріали IV Судацької міжнародної наукової конференції «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» (м. Судак, 23 – 24 вересня 2008 р.). Киев – Судак, 2010.
Рясная Т. Про роботи Макара Пешехонова в Софії Київській // Софійський часопис. Вип. I. Збірник статей за матеріалами VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015 – 2015. – Харків: «ФОРМ Дюнова», 2017. – 514 с.
Рясная Т. Сюжети І. Ф. Селєзньова, відкриті нещодавно на стінах Софії Київської // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. – Київ, 2010. – С. 235-240.
Сарабянов В. Д. Евангельские сцены в росписях Софии Киевской // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24 – 25 листопада 2005 р.). – Київ, 2007. – С. 204-214.
[Скворцов И. М.]. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. – Киев: Типография Феофила Глюксберга, 1854.
Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К., «Мистецтво», 1970.

Марголіна І.Є.

ЖИВОПИС М. ВРУБЕЛЯ В КУПОЛІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

Сьогодні мало хто з відвідувачів Софійського собору в Києві, переводячи погляд від головного образу Софії та і всієї України – величної Оранти до центрального софійського купола із зображенням Христа Вседержителя знає, що оточуючі Спасителя архангели написані видатним художником Михайлом Врубелем.

Рис. 1. І. Крамської. Портрет А.В. Прахова. Олійний живопис. 1879 р.

У 1884 р. керівник реставраційних робіт у київській Кирилівській церкві професор-мистецтвознавець А.В. Прахов (рис. 1) створив проект мармурового іконостасу, який мав замінити старий величезний п'ятирусний, встановлений у храмі у XVII ст. А. Прахов був досвідченим, навіть блискучим мистецтвознавцем, мав художню освіту, але не мав здібностей живописця, а новий напроцуд красивий кирилівський іконостас потребував професійного виконання ікон. Якщо для настінних реставраційних робіт у Кирилівському храмі Прахову достатньо було молодих київських художників-початківців – викладачів та учнів рисувальної школи М. Мурашка, то для створення ікон автору іконостасу бажано було запросити більш досвідченого майстра. Притому грошей на здійснення робіт у храмі було вкрай недостатньо, отже не було

можливості запросити для виконання ікон художника, який би потребував відповідної оплати. У пошуках гідного, але недорогого виконавця Адріан Вікторович звертається до свого друга, викладача Академії живопису у Санкт-Петербурзі Павла Петровича Чистякова. Само під час бесіди до кабінету де вона відбувалась постукали, двері відчинилися і зайшов невеликий на зріст молодий чоловік, з руським волоссям, блакитними очима і неросійською зовнішністю, приблизно так, згодом, описав його Адріан Прахов. Чистяков сказав: «Ось, на ловця і звір біжить» і представив студента третього курсу Академії живопису Михайла Врубеля. Само його, як кращого учня Академії, відмінного майстра малюнку, Чистяков рекомендує Прахову. Врубель, майже не вагаючись, дає згоду і у 1884 р. йде до Києва. Пропозиція і запрошення професора Прахова відкрила для Врубеля шлях до великого монументального мистецтва (рис. 2).

Приїхавши до Києва, Михайло Врубель із властивою йому вразливістю й сприйнятливостю знайомиться з київськими мозаїками й фресками, працює над вивченням усього кола давньоруського монументального живопису, що й допомогло йому виконати незрівнянні монументальні композиції, які прикрасили стіни древнього

Рис. 2. М.Врубель. Автопортрет.
1885 р. Папір, олівець

Кирилівського храму і, власно, ікони для мармурового іконостасу. На думку мистецтвознавців – Кирилівські роботи Врубеля становлять золотий фонд у художній спадщині видатного майстра.

Адріан Вікторович Прахов, довіряючи рекомендації Павла Чистякова, все ж побоювався за якість виконання ікон і тому не одразу доручив молодому митцеві, тоді ще студенту, їх написання. Він влаштовує Врубелю своєрідну пробу сил, яку молодий художник здійснив у Святій Софії Київській, де А. Прахов, на той час очолював реставраційні роботи. У барабані купола Адріан Вікторович віднайшов та відкрив кілька унікальних мозаїк XI ст.: зображення Христа Пантократора (Вседержителя), архангела, верхню частину постаті апостола Павла й орнаменти.

За традицією візантійського церковного розпису, навколо зображення Пантократора у склепінні центрального купола храму, належало бути чотирьом архангелам, зверненим на чотири сторони світу, що охороняють Христа та персоніфікують чотири пори року. Від стародавнього мозаїчного розпису зберігся лише один у синьо-блакитному вбранні – архангел, що є символом зими та півночі. Це зображення належить до найбільш довершених мозаїк Софійського собору. У цьому художньому творі, на думку мистецтвознавців, найбільш вдало втілилося багатство і витонченість мозаїчної колористичної гами собору (рис. 3).

Рис. 3. Архангел у синьому. Центральний купол Софійського собору в Києві.

Професор А. Прахов запропонував Врубелю дописати трьох ангелів, які не збереглися з XI ст. Свідчення щодо виконання цих зображень Михайлом Врубелем віднаходимо у двох джерелах: спогадах сина Адріана Прахова Миколая та у листі М. Врубеля А. Прахову. Якщо у спогадах Миколи Прахова виконання М. Врубелем цих творів прописано дуже чітко, то у доволі сумбурному листі Врубеля Прахову інформація про створення софійських архангелів перемежається з інформацією про розписи у Кирилівській церкві і вносить у прочитання певне непорозуміння. Мабуть неухвадне причитання цього листа спричинило те, що дослідник В. Лазарев написав: «Медальон с Вседержителем был в своё время окружен четырьмя фигурами архангелов Михаила, Гавриила, Рафаила и Уриила, являвшихся в представлении средневековых теологов, «начальниками сил небесных». От этих фигур уцелело лишь одно изображение, и то не полностью (не сохранилась нижняя часть фигуры, верхняя часть правого крыла и часть левого). Три других архангела были написаны, по инициативе А.В. Прахова, Зозулиным и Гайдуком, которые работали под присмотром Врубеля»¹. Висловлюючи таке твердження, Лазарев посилається на лист М. Врубеля до А. Прахова. Проте, у Софійському соборі, Врубель, виконуючи завдання Прахова був початківцем, він сам працював під наглядом професора. Лише на другий рік перебування у Києві, беручи участь у реставраційних роботах Кирилівської церкви, Врубеля призначають керівником проведення відновлювальних робіт храму. Само там художник наглядав і навіть підказував Гайдуку, Зозуліну та іншим молодим митцям, які розписували пам'ятку.

Більш точну трактовку щодо авторства зображень софійських архангелів, також посилаючись на лист М. Врубеля А. Прахову, надає дослідник Г.І. Вздорнов: «Для заполнения утрат в мозаичной декорации купола А.В. Прахов, как и в Кирилловской церкви, пригласил М.А. Врубеля, который написал несохранившиеся фигуры трех архангелов и восстановил нижнюю часть изображения четвертого ангела. И в этой работе ему помогли местные художники из школы Н.И. Мурашко»².

Сьогодні, як і багато років тому співробітники Софійського заповідника, які проводять екскурсії Софійським собором, розповідають про те, що трьох архангелів у куполі навколо Христа Пантократора написав Михайло Врубель.

Але ми не можемо на зважувати на твердження відомого дослідника мистецтвознавця В.Н. Лазарева і, аби поставити остаточну крапку щодо авторства зображень архангелів, наведемо спогади Миколи Прахова і лист Михайла Врубеля до Адріана Прахова, аби всі ті, хто у майбутньому будуть звертатися до атрибуції досліджуваного нами живопису не повторювали наш шлях і були впевнені в авторстві саме Михайла Врубеля.

Спогади Миколи Прахова: «В период работы в Кирилловской церкви М.А. Врубель исполнил небольшую, но очень интересную и удачную работу в барабане купола Софийского собора. В 1884 году в нем были открыты моим отцом мозаики: «Пантократор», «Мозаичный орнамент», «Головы апостолов Петра и Павла» и «Архангел», нижняя часть одеяния, которого в одном месте осыпалась. Кафедральный

¹ Лазарев В.Н., Мозаики Софии Киевской, М., 1960, с. 81.

² Вздорнов Г.И., История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX в., М., 1986, с. 310.

протоіерей Софійського собора попросил мого отца дописать недостающих трех архангелов. Не имея времени выполнить эту работу, отец предложил её М.А. Врубелю. Михаил Александрович серьезно отнесся к исполнению полученного заказа. Сообразуясь с фигурой сохранившегося в барабане купола Софійського собора архангела, он поставил, с небольшим изменением, трех остальных...»³. Далі слідує опис технології написання зображень ангелів. Зауважимо, що ці спогади відносяться до 1958 року і написані автором, який безпосередньо знав Врубеля і був свідком того, як майстер творив у Софії і у Кирилівській церкві.

Лист М. Врубеля А. Прахову: «... Сегодня я был в Софии и имею следующие донесения и вопросные пункты: орнаменты кончены. Ангелы в следующем виде (окончание зачернено);

Зеленый Красный Желтый

Я нарисовал ноги ангелу мозаичному, разрешив вопрос остатка украшения на правой ноге ниже колена; согласно вашим указаниям на полах в Кирилловском (*мається на увазі розмова про софійських ангелів, яка відбувалась у Кирилівській церкві. Авт.*) так: так как пришлось, соображаясь с мотивом, ясно выраженным оставшимися складками, нарисовать ангела опирающимся на левую ногу, с отставленной правой, то носок сапога этой последней приходится ближе к орнаменту (всего отстоит на 2), чем правый (5 вершк.). Умно ли все это и можно ли в этом духе писать подол и ноги? Какого цвета башмаки? Какой на них узор и расположение камней? Дописывать ли мозаичного ангела? Свою картину я кончаю к субботе. Можно ли мне с Науменко приступить к выбору и исполнению прилежащего к ней орнамента? (*нижню частину кола, в якому Врубель писав архангелів, оточують орнаменти, які олійними фарбами дописував Врубель з художником Науменко - Авт.*). С понедельника принимаюсь за исполнение входа в Иерусалим (*композиція у Кирилівській церкві, аналогічної композиції у Софії немає - Авт.*). Зозулин чрезвычайно симпатично справился с живописной стороной своей картины (*художник Федір Зозулін, за вказівками Врубеля допомагав йому у написанні композиції «Вхід до Єрусалиму» у Кирилівській церкві - Авт.*). Нравятся мне очень и ангелы Гайдука, особенно Михаил. Теперь он начал большого ангела, руководствуясь моим наброском акварелью с Софійського»⁴ (*Самуїл Гайдук під керуванням Врубеля працював у Кирилівській церкві і там створив декілька зображень ангелів і архангелів, ці образи Гайдук робив з ескізів Врубеля, а останній, в свою чергу, для створення ескізів використовував оригінальні зображення софійських ангелів - Авт.*).

Уважне прочитання листа разом зі знанням робіт, що виконував М. Врубель у Софійському соборі та Кирилівській церкві, допомогло розібратися у змісті інформації, яку художник надавав А. Прахову. Отже, перша половина листа М. Врубеля стосується Софійського собору, а друга, де йдеться про Зозуліна та Гайдука, відноситься до Кирилівської церкви. Зозулін і Гайдук не мали відношення до створення архангелів у Софії, вони під керівництвом М. Врубеля працювали у Кирилівській

³ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Вступит. статья Э.П. Гомберг-Вержбинской, Ю.Н. Подкопаевой, изд. 2-е, испр. и доп., Л., 1976, Н.А. Прахов. Михаил Александрович Врубель, с. 178.

⁴ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Вступит. статья Э.П. Гомберг-Вержбинской, Ю.Н. Подкопаевой, изд. 2-е, испр. и доп., Л., 1976, письмо А.В. Прахову, (Киев. Лето-осень 1884), с.71.

церкві. Спогади М. Прахова і лист М. Врубеля, який ми уважно розібрали, переконливо свідчать про те, що саме Врубель створив трьох олійних архангелів і дописав одного мозаїчного у Софійському соборі Києва.

Саме з написання софійських архангелів почався творчий шлях Михайла Врубеля у Києві, саме тоді почала створюватися врубелівська галерея ангелів. Ця небесна ангельська сакральна тематика пройшла крізь усе життя майстра.

Сьогодні можемо лише уявити, як сприйняв молодий художник завдання Прахова – дописати у візантійському стилі трьох архангелів у центральному куполі Софійського собору... Головному храмі Київської Русі, що зберігся з давніх давен і є символом могутності й державності Київської Русі, найвидатнішим центром давньоруського і візантійського мистецтва, унікальною пам'яткою XI століття. І ось Врубелю, тоді ще нікому не відомому художнику, студенту доручено відтворити те, що колись створили видатні візантійські мозаїсти, але відтворити не в мозаїці, а олійними фарбами і так, аби новостворені постаті архангелів не вирізнялися на тлі мозаїчного оригіналу. Врубель розуміє – його робота буде на виду, не десь на периферії храму, а на склепінні головного куполу головного сакрального осередку Києва. Чи побоювався молодий митець наданого йому завдання? Скоріше за все, це було не побоювання, а величезна відповідальність перед Богом і людьми, перед Праховим, перед самим собою, перед Софійським собором, перед давніми майстрами і бажання якнайліпше виконати доручену йому справу.

Тут, у Києві, ще молодий художник, але на той час вже дуже впевнений у собі, надихався давнім мистецтвом. Ні в Омську де він народився, ні в Одесі, Харкові, Санкт-Петербурзі, де мешкав згодом, не було стародавніх сакральних архітектурних пам'яток. У Києві, уперше, він відчув духовний світ Київської Русі й на все своє подальше творче життя, безперечно, сприйняв високе мистецтво візантійських і давньоруських майстрів.

Варто зазначити, що найбільш енергетичне місце в будь-якій культовій споруді зосереджено під головним куполом, стоячи під центральним куполом християнської церкви наповнюється божественною або космічною енергетикою, а Врубель, працюючи над створенням архангелів і орнаментів, протягом тривалого часу перебував під куполом величного Софійського собору. Там, під куполом, під благословенням Христа Вседержителя працював і сповнювався потужним духом собору молодий митець. Його природжений талант, вплив цієї, накопиченої віками енергетики, втілилися в майстерно виконаних образах трьох архангелів (рис. 4).

Для виконання цієї роботи художник мав оригінальний взірєць, мозаїчне зображення архангела XI ст. Як свідчить лист Врубеля Прахову (1884 р.), який вище було ретельно розібрано, у зображенні мозаїчного архангела є олійні дописи, які виконав автор листа. «Я нарисовал ноги ангелу мозаїчному, разрешив вопрос остатка украшения на правой ноге ниже колена;»⁵. Про олійний допис цієї мозаїки акцентують і автори Звітів з реставрації за 1991 та 2007 рр.⁶

⁵ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Вступит. статья Э.П. Гомберга-Верджинской, Ю.Н. Подкопаевой, изд. 2-е, испр. и доп., Л., 1976, письмо А.В. Прахову, (Киев. Лето-осень 1884), с. 71.

⁶ Науковий архів НЗСК, Отчет о выполненных работах по реставрации мозаики, фрески XI в. и масляной живописи XIX в. В центральном куполе, барабане, на подпружных арках, парусах и столбах Софийского собора, г. Киева, Т. 1, К.,

У відповідності із фігурою збереженого архангела, художник майже без змін виконав трьох інших, графічне зображення яких Врубель надає у листі до А. Прахова⁷, в якому радиться з керівником реставрації щодо здійснення дописів до образу мозаїчного архангела (рис. 5).

Рис. 4. Центральний купол Софійського собору в Києві.

Врубель спочатку написав їхній одяг щільними пластами, а по висиханню, плоским пензлем як би виклав квадратиками мозаїчних камінчиків відповідних відтінків. Розмір імітації смальти свідомо виконаний художником трохи більше, ніж смальтові оригінали. Врубель розумів, що написані на площині олійною фарбою камінчики не будуть так грати, як мозаїчні, що відбивають світло під різними кутами, якщо мазки зробити тієї ж величини. Крім того, при візуальному обстеженні тобто, стоячи на ристованнях, можна помітити, що зображення архангелів Врубель повністю розграфив на квадратики та прямокутники, за рахунок чого блискуче зімітував мозаїчні шви.

Прикро, що при проведенні реставрації 1991 року, в місцях де було втрачено авторський олійний живопис і нанесено новий фарбовий шар, імітацію мозаїчних швів не зробили!⁸

1991, с. 6-7, КН 6990; *Звіт по реставрації мозаїки та олійного живопису в центральному куполі, барабані та відкосах віконних прорізів барабану пам'ятки архітектури XI ст. Софійського собору в м. Києві, К., 2007, с.1, НАДР 1734.*

⁷ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Вступит. статья Э.П. Гомберга-Вержбинской, Ю.Н. Подкопаевой, изд. 2-е, испр. и доп., Л., 1976, Иллюстрации, 12. Автограф письма М.А. Врубеля А.В. Прахову, (№54).

⁸ Науковий архів НЗСК, *Звіт по реставрації мозаїки та олійного живопису в центральному куполі, барабані та відкосах віконних прорізів барабану пам'ятки архітектури XI ст. Софійського собору в м. Києві, 2007, с.3, НАДР 1734.*

Рис. 5. Фотографія малюнку
М. Врубеля з листа А.В. Прахову.

Рис. 6. Архангел у жовтому. Центральний купол Софійського собору в Києві.

Архангели майже не вирізняються один від одного – однакові за розміром, за поставою, кольором волосся, рисами і виразами обличчя тощо. Їх розрізняє лише колір вбрання (рис. 6).

Це ангели сили і влади, і в руках вони тримають державу і лабаруми⁹ – символи влади над всесвітом. На державах, які ще називають зерцалами¹⁰, зображено голгофський хрест¹¹, на лабарумах – знамена небесного воїнства – написи грецькою мовою «агиос, агиос, агиос» тобто «свят, свят, свят» (рис. 7). Цим вони співають славу Вседержителю. У пишне волосся Христових охоронців вплетені світлі стрічки, які називають тори, ториці, тороки. Ці стрічки символізують слухи Божі, через які архангели отримують інформацію-накази від Бога і мають виконувати їх.

Рис. 7. Центральний купол Софійського собору в Києві.

Хітони ангелів, відповідають канонам вбрання візантійських імператорів, перепоясані імператорськими лорами¹², прикрашеними живописною імітацією дорогоцінних каменів. Серед дорогоцінного каміння, що прикрашають коричневі лори ангелів, окрім численних перлів, помітно виокремлюється синій камінь у формі ромбу – синій сапфір. За символікою це камінь вірності, цнотливості, скромності. Символі-

⁹ Лабарум - хоругвь – деревко з перекладиною на якій закріплено тканину з написом грецькою мовою Агіос (святий). За переказом перший церковний лабарум виставив імператор Константин у битві з Максенцієм)

¹⁰ Зерцало - символ передбачення, яке Бог передав своєму ангельському слугі. В зерцалі архангел читає повеління Господа.

¹¹ Голгофський хрест символізує хрест, на якому було розп'ято Христа.

¹² Лор - смуга дорогої узорчатої тканини, як правило, суцільно із коштовностей, завширшки від 15 до 35 см і завдовжки приблизно 4-5 метрів, яку обв'язували навколо плечей і торса різними засобами.

зує божественне благословення. Вважається, що сапфір найбільш «духовний» з усіх дорогоцінних каменів і своїм блакитним кольором означає небесне блаженство. Не випадково, за Біблією, Небесний трон складений саме із сапфірів. Врубель не вигадує такий сапфіровий акцент, синій камінь помітно вирізняється і на золотавому лорі мозаїчного архангела. Тобто автор дотримується оригіналу.

За спинами ангелів – величезні, широко розкриті коричнюваті з білим опер'ям крила. Всі чотири постаті вражають міцністю та впевненістю у виконанні дорученої їм місії – охороняти, зображеного у центрі купола Спасителя, образ якого вміщено в сферу небесну, символізовану райдужним медальйоном. Висота образів сягає 3, 85 м. Маємо відзначити, що врубелівські архангели, що знаходяться на великій відстані від підлоги, для ока відвідувачів не відрізняються від мозаїчного оригіналу.

Архангел у червоному вбранні як символ літа асоціюється з рубіном, у зеленому, що символізує весну, випромінює блиском смарагда, символ осені виблискує жовтим опалом. Це дорогоцінне врубелівське намисто, з вкрапленням древнього мозаїчного сапфірового архангела, прикрашає склепіння центрального куполу Святої Софії. На думку професора Н. Нікітенко «...різнокольорове царське вбрання архангелів репрезентує їх не як вісників, коли вони зображуються в білих класичних одягах, а як «начальників сил небесних. Непереможними вождями небесного воїнства вважаються Михаїл (подібний Богу), Гавриїл (Бог – моя сила), Рафаїл (Божественний лікар) і Уриїл» (світло Боже)»¹³.

Дослідники дозволяли собі припускати лише ім'я мозаїчного архангела. Його називали або Гавриїлом, або Михаїлом. Дозволимо і ми собі здійснити спробу ідентифікації всіх чотирьох зображених у куполі архангелів. З'ясувати імена архангелів, у нашому випадку, можливо було лише по кольорах одягу, бо окрім кольорів вони нічим не відрізняються один від одного.

Синій колір асоціюється з прохолодою і навіть холодом, зимою, північчю. У синьому зображений мозаїчний архангел, якого можна асоціювати з Гавриїлом, який є сторожем Півночі та води й він символізує зиму, тож його зображують у синіх тонах, або у тонах аквамарину.

Уриїл означає «Вогонь Бога». Він пов'язаний з громом, блискавкою. За східною символікою являє собою рубіновий промінь, тобто зображується у червоному вбранні. При тому і архангела Михаїла також доволі часто зображують у червоному. Отже, на жаль, лише за допомогою кольорів ідентифікувати ангелів доволі складно. Символіка кольорів, сторін світу, пір року, пов'язана з цими ангелами, в різних джерелах різниться і не можна безперечно на неї покластися. Тим не менш, не враховувати її неможливо, як, імовірно, вважав і М. Врубель, коли малював архангелів у куполі Софії.

Мабуть, головним аргументом у визначенні софійських архангелів мають стати ідентифіковані аналогії. Одну з яких знаходимо в сициліанському Палермо, у храмі XII ст. – Марторана (рис. 8).

У куполі Марторани знаходиться мозаїка, що зображує Христа Пантократора в оточенні чотирьох архангелів – Михаїла, Гавриїла, Рафаїла та Уриїла. Це одна з найближчих аналогій зображенню у куполі Софії Київської, але біля архангелів Марторани, на відокрем від софійських, присутні дипінті - написи з їх іменами. Приблизно

¹³ Нікітенко Н.М., Мозаїки та фрески Софії Київської, К., 2018, с.71-72

у тому ж місті, де зображено мозаїчного софійського архангела, у Марторані виконаний архангел Гавриїл у синьому хітоні(!) та біло-сірому гіматії. Ліворуч від нього, у нижній частині кола – архангел Михаїл, вище Михаїла, по лівій стороні – архангел Рафаїл і далі, по колу – архангел Уриїл. Гадаємо, що подібно такому розміщенню розташовані і софійські архангели.

Відтак, припускаємо, що мозаїчний архангел у синьому вбранні є Гавриїлом (символ Благої Вісті), ліворуч від нього – Михаїл у червоному (символ крові жертвенного Агнця), за ним по колу – Рафаїл у жовтому, і далі – Уриїл у зеленому. Чотири софійських архангели, вбрані у різнокольорові одежі, символізують і сторони світу, і пори року, і стихії:

Гавриїл – північ, зиму, воду;

Михаїл – південь, літо, вогонь;

Рафаїл – схід, осінь, повітря;

Уриїл – захід, весну, землю.

Коли сьогодні стоїш під головним софійським куполом і вбираєш у свідомість і серце дух Мудрої Софії, коли споглядаєш художню симфонію її фресок і мозаїк, уявляєш, як колись, по височенних риштованнях молодий Врубель вибирався під самісінський купол і у захваті створював своїх перших ангелів. Можливо саме там, під куполом храму, творча душа Врубеля уперше торкнулась софійської благодаті, а через неї наповнилась любов'ю до сакрального живопису, що яскравим живописним акордом проявилось у кирилівських творіннях майстра.

Рис. 8.
Христос в оточенні архангелів.
Купол собору
Марторана.
Палермо.
Сицилія.
Мозаїка XII ст.

Марголіна І.Є.

ХУДОЖНИК ІВАН СЕЛЕЗНЬОВ ТА ЙОГО САКРАЛЬНИЙ ЖИВОПИС У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

Іван Федорович Селезньов (1856-1936) розпочав свій творчий шлях у царині сакрального монументального мистецтва з праці на теренах київської Кирилівської церкви у 80-х роках XIX ст. Наступні монументальні роботи він виконав у Софійському соборі у 90-х роках XIX ст.

Історія розписів XIX ст. на стінах київських храмів, особливо в сакральних пам'ятках, де зберігся давній фресковий живопис і які за перших років радянської влади було оголошено музейними установами, таємнича, подекуди – навіть детективна. В цій історії залишається ще багато нез'ясованого. Чи то на тлі давніх фресок цей живопис здавався вторинним, чи то просто не цікавив дослідників, а може, вони свідомо не звертали уваги на яскраві живописні акорди олійних творів? Хоча, за цими роботами – когорта талановитих митців, здебільшого – українських майстрів, які вклали в розписи не лише сумління й уміння, а й свою мистецьку душу.

Важливо завважити, що за радянських часів сформувалася певна реставраційна концепція щодо храмових розписів. А саме: у сакральних пам'ятках максимально відкривали давній фресковий живопис, який був своєрідним віконцем у давнину, а у місцях, де він не зберігся, залишали розписи XVII, XVIII, XIX ст. Разом з тим було прийнято наступне рішення: аби пастельний, погано збережений живопис давніх майстрів не контрастував з яскравішим пізнім, пізній розпис закривати або приглушувати – записувати шаром нейтральної фарби чи вкривати водяним розчином сухих пігментів та крейди. Розчин наносили на живопис ганчірками або поролоновими губками, не розмивали по площі живопису, а пристукували по ньому. Реставратори навіть вигадали термін «затюкувати». Багатозначна назва! Отже, живопис давніх київських пам'яток, причому переважно українських митців XIX ст., «затюкали», приглушили шаром брудної води...

Сьогодні, коли радянські концепції щодо сакрального мистецтва залишилися в минулому, ми добре розуміємо – не контраст барв обумовив «затюкування». А бажання знівелювати, приховати релігійний зміст, історію та сутність українського монументального християнського мистецтва, його національний характер. Живописці XIX ст. не здогадувалися, що колись їхні роботи будуть викликати острах, і прагли якнайкраще відтворити біблійні сюжети на стінах стародавніх храмів.

Саме така доля спіткала два цікавих біблійних сюжети у київському Софійському соборі, які наприкінці XIX ст. створив Іван Селезньов. У західній частині центральної нави храму, обабіч древнього мармурового порогу, художник, на пропозицію професора-мистецтвознавця Адріана Прахова, який очолював реставраційні роботи і у Софійському соборі, 1894 року виконав три великі композиції. Це «Стрітіння» на північній стіні, «Хрещення» – на південній і «Різдво Христове» (за іншими дани-

ми – «Воскресіння Христове») – на західній. Дві перші з них збереглися до нашого часу¹. У XVIII ст. на цих стінах були зображені три Вселенських собори – Перший (на західній стіні), Другий (на північній) і Третій (на південній).

Художник, намагаючись якнайкраще створити замовлені йому сюжети, напередодні цієї надзвичайно відповідальної роботи ретельно працював у Церковно-археологічному музеї з рукописами і старовинними мініатюрами. Мабуть, шукав аналогів, взірців, аби досконало виконати замовлення.

Великі за розміром сюжети були написані на вільних від древніх фресок ділянках стін, які звели тут після перебудов XVIII–XIX ст. Чи були аналогічні композиції в Софії в XI ст.? Мабуть були, бо ці сюжети є напроцуд важливими віхами христологічного циклу. Проте у XIX ст. при проведенні ремонтно-реставраційних робіт художню ілюстрацію цих дванадесятих свят у соборі не віднайшли. Мабуть, це й спонукало керівника реставраційних робіт у храмі А. В. Прахова доповнити ними іконографічну програму розписів. Нові олійні композиції зайняли свої місця у центральній наві собору, а у 1950-ті роки, коли за радянських часів проводилася реставрація собору, твори Селезньова, як і велику частину інших сюжетів, створених у XIX ст., приховали під шаром нейтральних фарб. Барвисті, в центрі собору, відверто релігійні твори Селезньова привертали увагу, отже, не мали права на існування.

Цілком можна зрозуміти, чому у 1937–1939 рр. із західної стіни центральної нави зняли сюжет «Різдво Христове» пензля Івана Селезньова; ставили за мету відкрити, поза сумнівом, цікаву в історичному й мистецькому відношенні й непогано збережену композицію XVIII ст. на західній стіні – «Перший Вселенський собор», який знаходився під селезньовським «Різдрвом». Її розчистили, реставрували і відкрили для огляду, але ніколи не акцентували увагу відвідувачів на цьому творі. Сюжети ж «Стрітіння» і «Хрещення», під якими ніякого іншого живопису не було (збереглися лише фрагменти Другого і Третього Вселенських соборів на пілонах стовпів), і які представляли суто євангельську розповідь, на щастя, не знищили, їх лише суцільно вкрили шаром нейтральної вохристої фарби – приховали.

У листопаді 2009 року, попри категоричний спротив представників радянської реставраційної школи, більшість членів Вченої ради Національного заповідника «Софія Київська» ухвалили рішення – відкрити твори І. Селезньова, що і було здійснено реставраторами заповідника.

Під північними хорами на північній стіні центральної нави собору постала композиція «Стрітіння». У перекладі з грецької – зустріч. У давній Іудеї існував звичай: жінка, що народила дитину, вважалась нечистою і лише після завершення днів очищення вона мала змогу прийти до Єрусалимського храму і принести туди дитину на зустріч із Богом. Якщо народила дівчинку, то період очищення, заборони – вісімдесят днів, якщо хлопця – сорок днів. Отже, на сороковий день після народження Немовля Ісуса Його мати Марія і її чоловік Йосиф прийшли до храму. Йосиф тримає клітку з голубами, аби принести їх у жертву, Марія ж щойно передала Немовля зі своїх рук до рук Симеона. Симеон, сивий старець, благоговійно тримає священну

¹ Звіт по реставрації композицій «Стрітіння» та «Хрещення» художника І.Ф. Селезньова в західній частині центрального нефа пам'ятки архітектури XI ст. Софійського собору в м. Києві, К. 2009, Науково-фондовий відділ Національного заповідника «Софія Київська», НАДР 1739. С. 3-6.

дитину. По слову Господа, після того, як Симеон побачить Христа, він має вмерти. Така кара була призначена йому Богом за невіру в народження та появу у Світ Месії. Симеону було за триста років, коли народився Спаситель, і він вже очікував Його, проте не тільки як звільнення від довгого тлінного життя, а як Месію, який принесе нову віру й відповідно спасіння для всього людства.

Згідно з переказом, праведний Симеон був одним із 70 перекладачів, які перекладали книги Старого Заповіту з єврейської мови на грецьку. Коли він прочитав «Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить» (Іс. 7:14), то хотів слово «Діва» замінити на «жінка». Але йому з'явився ангел Господній і сказав: «Ти на власні очі побачиши сповнення цього пророцтва». Симеон з вірою чекав аж до глибокої старості виконання Божої обітниці. В переказі сказано, що він жив 300 років і помер наступного дня після того, як побачив Дитяtko Ісуса в єрусалимській святині (рис. 1).

Рис. 1. Північно-західна стіна центральної нави Софійського собору.

Маленький Христос на руках старця Симеона уособлює нову, молоду, християнську віру, яка йде на зміну іудейському віровченню. Стрітіння символізує зустріч двох вірувань, зміну місяця на сонце, ночі на день, темряви на світло, старого світу на новий, у народі говорять – зими на весну!

Марія обережно протягує руку до Немовляти, наче боїться, аби заслаблі руки старця не вронили Дитину. За Симеоном – пророчиця Анна, яка передрікала появу Спасителя.

В руці Анни сувій, вона наче застила, розуміючи урочистість та важливість події, зосереджені очі на смуглястому обличчі дивляться у далечінь, погляди ж Йосипа, Марії та Симеона спрямовані на Немовля, а маленький Спаситель наче відсутній у цій події, Він дивиться на прочан, на відвідувачів, на тих, для кого був посланий у цей світ.

Домінуючі у творі виразні червоні та сіро-сині кольори дещо пом'якшують тони вбрання святих – світло-рожевий, зеленкуватий, білий. Персонажі зібрано на одній площадці храму біля червоного вівтаря під сірим киворієм, обабіч якого – золотава завіса священного Єрусалимського храму.

На перший погляд здається, що твір виконаний у звичайних, суто класичних традиціях ХІХ ст., але його автор жив і творив у період «вибуху» модерну і символізму. Перед створенням розписів у Софії, Селезньов працював у Кирилівській церкві поряд з видатним художником-символістом М. Врубелем, як і інші київські художники, був під впливом його магічного мистецтва, все це не могло пройти повз молодого митця. Уважний погляд на досліджувану нами композицію доводить, що тут вочевидь присутній символізм, його просто потрібно розгледіти.

Рис. 2. Ікона Миколи Мокрого. Фото ХХ ст.

Коли роздивляєшся сцену, відчуваєш, що в ній присутнє щось незвичне і ніяк не можеш збагнути, що саме. Здається, все відповідає канонічній іконографії, але щось заважає, не сприймається... І на решті – еврика! Передивившись численні сюжети «Стрітєння», в жодному з них ми не знайшли зображення Христа Немовляти сповитого з голови до ніг! За давнім іконографічним каноном Немовля Ісуса у композиції «Стрітєння» ніколи не зображують сповитим. Зазвичай Його тримають на білому полотні з відкритими ручками і ніжками, відкритим волоссям – це іконографічний тип Христа Еммануїла. Сповитим Христа Немовля показують лише у сюжеті «Різдво Ісуса Христа» і те, з відкритою головою. Шукаючи пояснення, звернемося до широко відомого чуда спасіння з дніпровських хвиль немовляти і знайдення його біля чудотворної ікони святого Миколи, яка знаходилась на другому поверсі Софії Київської.

За церковним переказом, ще наприкінці Х ст., за часів хрестителя Русі Володимира Великого, з Візантії до Києва була привезена ікона Миколи Угодника, яка здавна перебувала на північних хорах Софійського собору. Наприкінці ХІ ст., за правління Всеволода Ярославича, біля неї знайшли дитину у мокрих пелюшках, що перед тим втопилася у Дніпрі. Вода струменіла і по самій іконі. Саме відтоді ікону святого Миколи, що шанувалась у Софійському соборі як чудотворна, стали називати іконою Миколи Мокрого (рис. 2).

Цей переказ про чудесне спасіння св. Миколою дитини став напрочуд популярним у ХІХ ст. і породив величезну кількість художніх інтерпретацій сюжету. В одних іконах сповите дитя зображене біля чудотворної ікони Миколи Мокрого у Миколаївському вівтарі на хорах Софійського собору, в інших – святий тримає на руках дитину у пелюшках, майже ідентичну зображенню Христа Немовляти зі згаданого софійського «Стрітіння». Зображення Миколи з немовлям на руках присутнє у Нижньому Новгороді, у настінному живописі хрещальні Свято-Преображенського собору.

У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. сюжет був зображений у Софійському соборі на стіні Миколаївської нави поряд з іконостасом, де була влаштована чудотворна ікона Миколи Мокрого. Під дзвіницею Софійського монастиря, при вході на територію, була розміщена картина з віршами, присвяченими цій події. Сцена обретіння немовляти була написана і на п'єдесталі кіота зі списком чудотворного образу у Миколаївській церкві Микільсько-Лікарняного монастиря Лаври² (рис. 3: 1-4).

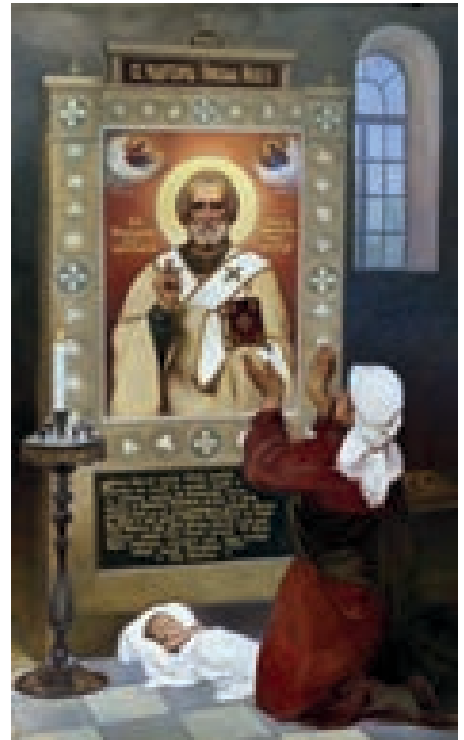

Рис. 3: 1 – 2 – ілюстрації сюжетів про врятованого з дніпровських хвиль немовля та його віднайдення біля чудотворної ікони Миколи Мокрого. Живопис ХІХ ст.

² Н.В. Верещагіна. Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева. Одесса, 2012. С. 122-124.

Рис. 3: 3 – 4 – ілюстрації сюжетів про врятованого з дніпровських хвиль немовля та його віднайдення біля чудотворної ікони Миколи Мокрого. Живопис XIX ст.

Вірогідно, така популярність сюжету і той факт, що ікона Миколи Мокрого в XIX ст. знаходилась у західній частині північних хорів Софії Київської, якраз над композицією «Стрітєння», навіяло Іванові Селезньову образ сповитого Немовляти Христа. Отже, доволі впевнено припускаємо, що незвичне зображення Немовляти у композиції Селезньова було створено під впливом іконографічного сюжету про немовля, врятоване святим Миколаєм (рис. 4).

Звернемо увагу на ще одну деталь цього твору, а саме на колір вітваря та ківорію над ним. Постають питання: чи відомо, якого кольору був вітвар Єрусалимського храму, чому художник фарбує у червоний колір вітвар у своєму «Стрітєнні», а ківорій над ним виконує у сірих тонах? Відповідь здається простою, але її необхідно було помітити. Якщо зупинитися біля давнього біломармурового порогу Софійського собору, можна одночасно бачити композицію Селезньова та мозаїчну композицію XI ст. «Євхаристія» у центральній апсиді храму і помітити, що вони чимось схожі й наче перегукуються між собою окремими деталями. Вітварі та ківорії на обох композиціях мають однаковий колір: червоні вітварі під сірими ківоріями. На наше переконання, це не випадкове співзвуччя, це вплив живопису Софії на автора твору «Стрітєння», уважного до сповненої глибокої символіки давньої іконографії храму (рис. 5).

Рис. 4: 1 – ікона Миколи Мокрого з немовлям на руках. Живопис ХІХ ст.

4:2 – Іван Селезньов. Стрітення. Північно-західна стіна центральної нави Софійського собору. Олійний живопис. 1894 р.

Рис. 5: 1 – частина композиції «Стрітєння».

Рис. 5: 2 – центральна частина композиції «Євхаристія».
Центральна апсида Софійського собору. Мозаїка XI ст.

Немовля на руках Симеона у червоних (!) пеленах зображене на рівні віктаря. Здається, старець зараз покладе туди Дитину, адже віктар призначений для принесення жертви. Христос – агнець, жертва, ось чому червоний колір Його пелен – це символ крові Спасителя. Автор в одному сюжеті об'єднав дві теми – зустріч нової віри і принесення жертви заради людства.

На разі все свідчить про те, що Селезньов не вдався до сліпого копіювання відомих аналогій, він працював під впливом живої субстанції, якою є Софійський собор, його духовної аури й тодішнього сакрального начиння.

На протилежній південній стіні центральної нави композиція «Хрещення Ісуса Христа», яка також належить пензлю І. Селезньова і на яку варто звернути особливу увагу (рис. 6).

На композиції «Хрещення Ісуса Христа» реставратори знайшли монограму художника – давньоруські літери «І. Ф. С.» і рік – 1894-й. Аналогічну монограму, лише з іншою датою, Селезньов залишив і на композиції «Вознесіння Ісуса Христа», яку він створив на склепінні центральної бані Кирилівської церкви.

Рис. 6. Південно-західна стіна центральної нави Софійського собору.

У сцені домінує постать Іоанна Хрестителя. У лівій руці він тримає хрест, правця ж, що благословляє, застигла над головою Ісуса. Спаситель стоїть у водах Йордану, на нього з небес у подібі голуба яскравими променями сходить Святий Дух. За спиною Іоанна Предтечі зображено старця з довгою сивою бородою, чоловіка середнього віку та, на передньому плані, молодика. Образ сивого старця дивовижно нагадує обличчя протоієрея Софійського собору, одного з перших дослідників храму Петра Лебединцева. У 1884 р., портретні риси цього видатного священика,

історика, археолога, публіциста, журналіста було виведено М. Врубелем у живописі Кирилівської церкви в композиції «Зішестя святого духа на апостолів»³.

Рис. 7. Іван Селезньов. Хрещення Ісуса Христа. Південно-західна стіна центральної нави Софійського собору. Олійний живопис. 1894 р.

Рис. 8: 1 – портрет протоієрея П. Лебединцева. Полотно. Олія. Кінець XIX ст.

Селезньов творив у Софії під час перебування там на посаді протоієрея П.Г. Лебединцева (1868 – 1896), постійно спілкувався з ним, поважав і, мабуть, прийшов до висновку закарбувати у стінописі Софійського храму цю непересичену особистість. У композиції Лебединцев зображений за два роки до смерті, у віці 74-75 років (рис. 8: 1 – 3).

Не забув автор твору і про себе. У тонких рисах обличчя молодого чоловіка, який уважно спостерігає за обрядом хрещення, вгадуються портретні риси Івана Селезньова. Довге каштанове волосся, зачіска, форма вусів та маленька акуратна борідка скидаються на фотозображення молодого художника. Схожість настільки очевидна, що, напевне, це автопортрет художника. Таке припущення, на наш погляд, не викликає особливих сумнівів.

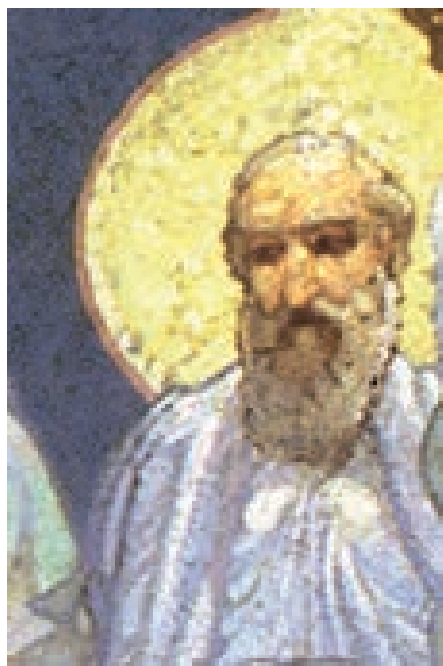
³ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Вступит. статья Э.П. Гомберг-Вержбинской, Ю.Н. Подкопаевой, изд. 2-е, испр. и доп., Л., 1976, Н.А. Прахов. Михаил Александрович Врубель, с. 176.

*Рис. 8: 2 – старець
(прототип П. Лебединцев ?)
персонаж з композиції І. Селєзньова
«Хрещення Ісуса Христа». Софійський собор.
Олійний живопис. 1894 р.*

Рис. 8: 3 – фото П.Г. Лебединцева.

*Рис. 8:4 – М. Врубель.
Апостол Іоанн (прототип П. Лебединцев).
Персонаж з композиції
«Зішестя Святого Духа на апостолів».
Кирилівська церква. Олійний живопис. 1884 р.*

Оскільки приклади авторських зображень у персонажах власного твору досить поширені, маємо подібні приклади і у церковному мистецтві. Напередодні роботи у Софійському соборі Селезньов спостерігав на стінах Кирилівської церкви у композиції «Зішестя святого духа на апостолів» цілу низку портретів київської інтелектуальної еліти, переданих М. Врубелем в образах учнів Ісуса Христа (рис. 8: 4).

Свої портретні риси, на нашу думку, Селезньов передав у картині «Останній акорд» (1885 р.). Головний персонаж – німецький, хворий, сидить у кріслі навпроти розчиненого вікна. А за вікном – пейзаж, що його споглядав сам художник, перебуваючи в сонячній Італії (рис. 9: 1).

Рис. 9: 1 – Іван Селезньов. Останній акорд. Полотно. Олія. 1885 р.

Риси обличчя Селезньова вгадуються і у творі «В Помпеї» (1886 р. Полотно, олія. Російський музей. Санкт-Петербург). Цю роботу також створено в Італії. Перед глядачем – осінній пейзаж на тлі моря. На передньому плані зображена молода жінка, до якої залицяється молодик з квіткою у руках (рис. 9: 2).

Рис. 9: 2 – Іван Селезньов. У Помпеях. Полотно. Олія. 1886 р.

Герої цих творів напрочуд схожі і між собою, й, найголовніше, на автора картин (рис. 10: 1-4).

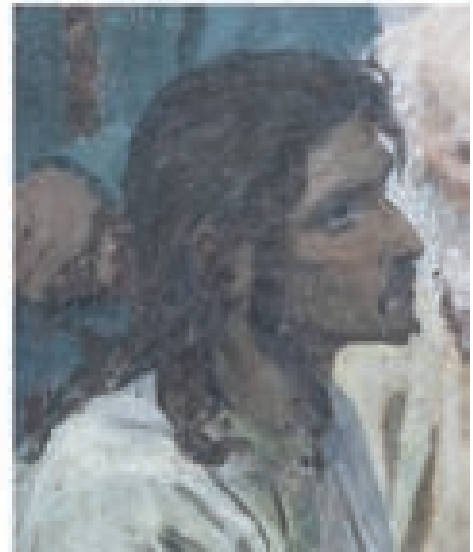
1

2

3

4

Рис. 10: 1 – І.Ф. Селезньов. Фото початку ХХ ст.;

2 – персонаж з картини І. Селезньова
«Останній акорд» (прототип автор твору?);

3 – персонаж з картини І. Селезньова

«В Помпеях» (прототип автор твору?);

4 – персонаж з композиції І. Селезньова «Хрещення Ісуса Христа» (прототип автор твору?).

Отже, дозволимо собі стверджувати, що сьогодні відвідувачі Софійського собору у композиції «Хрещення Ісуса Христа» мають можливість бачити стилізований автопортрет Івана Селезньова та своєрідний портрет видатного релігійного і освітнього діяча П.Г. Лебединцева. Не виключено, що і для створення образу чоловіка середніх літ прислужився знайомий художникові чоловік. На жаль, з цього приводу, принаймні на сьогодні, не маємо припущень.

Знакове те, що, творіння цього митця, колись приховані під шаром тиньку, тепер відкрито і відроджено. І ми пишаємося дивовижною спадщиною талановитого київського художника, котрий творив біблійні сюжети для двох київських святинь – Софії і Кирилівської церкви.

СЕЛЕЗНЬОВ ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1856-1936)

«Искусство – это трепет души»

І. Селезньов

Український живописець, майстер історичного та побутового жанру, чудовий портретист. Син селян із Калужкої губернії, народився і прожив все життя в Києві. Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв (1872-1881) у класі видатного викладача живопису П.П. Чистякова. За роки навчання нагороджений двома малими срібними медалями (1876) та двома великими срібними (1877, 1878) і малою золотою медаллю (1880). Академію закінчив зі званням класного художника I-го ступеня та правом на закордонне пенсіонерство, що свідчить про безперечний талант. У 1883-1886 рр. жив і працював у Римі. Повернувшись з Італії, Іван Федорович оселився у рідному Києві.

У листі 1882 р. до організатора і директора першої у Києві малювальної школи Миколи Івановича Мурашка 26-річний Селезньов пише про намір одружитися⁴. З листування цих двох художників зрозуміло, що вони мали давні добрі дружні стосунки, які почались ще з часів навчання Селезньова у школі Мурашка. Учень до свого вчителя у листах звертається не інакше як «Дорогий Микола Івановичу».

В офіційних, доволі скупих на інформацію біографіях митця, не зафіксовано, коли Іван Селезньов працював у Кирилівській церкві. Зважаючи на те, що у Римі він жив до 1886-го і саме з цього року почав викладати у київській школі Мурашка, мабуть, тоді ж Микола Іванович запросив Селезньова розписувати Кирилівський храм, при тому – центральні площини пам'ятки. Хоча це й не дивно. На той час художникові минуло вже 30 років, він завершив навчання в Академії, мав золоті та срібні відзнаки, протягом трьох років вивчав мистецтво італійських майстрів, тобто поряд із малодосвідченими колегами, яких прилучили до роботи у Кирилівській церкві, Селезньов виглядав професіоналом. Професор Адріан Прахов, головний організатор і керівник реставраційних робіт у Кирилівській церкві, і Микола Мурашко симпатизували Селезньову, вони оберталися в одному мистецькому колі, у спільній компанії проводили дозвілля, цим можна пояснити, що Селезньову для розписів церкви було віддано центральні стінні площі.

⁴ Лист І. Ф. Селезньова до М.І. Мурашка. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – Ф. 990, – оп. 1, – спр. 469.

У 1888-му художник отримав велику золоту медаль за картину «Князь Дмитро Юрійович Красний у летаргічному сні». Оскільки Селезньов на той час мешкав у Києві, то мабуть і картину цю він створив у київський період творчості.

У листі до І.М. Терещенка датованому 1889 р. Селезньов повідомляє, що одружився на Вірі Платонівні, яку Терещенко добре знає⁵. Чому між повідомленням про намір вступити у шлюб і самим шлюбом промайнуло аж сім років? У цьому ж листі автор пише про хворобу дружини і скаржиться на Миколу Мурашка, дуже на нього ображений, бо той чомусь не сприйняв його дружину⁶. Між колишніми друзями «пробігла кішка» і Селезньов залишає викладацьку діяльність у школі Миколи Мурашка.

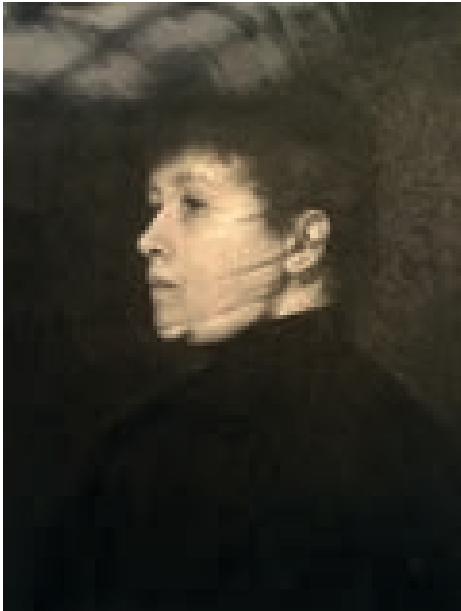

Рис. 11. Фото картини Івана Селезньова «Портрет дружини у вуалі».

В перший же рік спільного життя подружжя спіткало лихо. У їхній квартирі сталася пожежа, дружина Селезньова перенервувала, заслабла, довго не могла одужати (рис. 11).

У переліку робіт Селезньова присутні назви низки картин, серед них – Портрет дружини художника та Портрет доньки 1928 р.⁷ Отже, у Івана Федоровича була донька (?), можливо прийомна, падчерка, адже дружина була старша за нього на багато років. На жаль, свідчень про доньку, чи падчерку, а відповідно і про її нащадків, якщо такі були, принаймні на сьогодні, віднайти не вдалось.

У 1891 р. помер київський митрополит Платон (Городецький). На згадку про нього І. Ф. Селезньов написав дві ікони для нової церкви на честь Покрови Божої Матері на Солом'янці (місцевість у Києві). Ці роботи майстра, на жаль, не збереглися.

Разом із В. Котарбінським, В. Васнецовим, П. Сведомським брав участь у розписах церкви святого Олександра Невського. Храм, побудований за проектом архітектора В. Ніколаєва, був освячений 1893 року (село Рубежівка, нині місцевість між станціями метро «Нивки» і «Святошин» (храм не зберігся). Після цілої низки перерахованих вище монументальних розписів, Селезньова у 1894 р. долучають до роботи у Софійському соборі.

Паралельно художник створював картини на історичні сюжети, йому вдавались і сцени з життя («Останній акорд»). Часто зображав своїх близьких та рідних. Селезньов цікаво, по-особливому малював бандуристів і козаків: «Козак у дорозі», «Бандурист біля хати», «Козак Мамай на відпочинку» та «Козак на чатах»; звертався до народних казок: «Русалка» («У морі царевич купає коня»), «Іван-царевич», «Витязь на розпутті» та ін.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. - Ф. 990, – оп. 1, – спр. 469

⁶ Там само.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 990, – оп. 1, – спр. 521

Різнобічно обдарованого митця називали «живою енциклопедією» живопису. Учні дуже поважали І.Ф. Селезньова. Він виховав чимало відомих художників.

Згодом художник-викладач стає директором (1911-1914) Київського художнього училища. Викладав він і в київському Політехнічному інституті від заснування до 1924 року, а також в інших вищих і середніх школах, архітектурних та технічних.

У 1920-х роках Іван Селезньов мав власну художню студію, яка була однією з найпопулярніших у Києві і приваблювала багатьох охочих навчатися живопису й рисунку. Серед його студійців – художники В. Лимаренко, Ф. Масютин, Д. Марьямчин, Л. Коростишевський, І. Варзар; мистецтвознавці О. Малашенко (згодом науковий співробітник Київського музею російського мистецтва), Я. Затенацький (з часом – доктор мистецтвознавства, професор); інженер-будівничий Б. Ухов; визнана майстриня художньої кераміки Л. Кіяніцина та інші. Про його педагогічний талант і авторитет свідчить такий красномовний факт – Петербурзька Академія мистецтв неодноразово пропонувала Іванові Селезньову очолити кафедру живопису. Але художник любив рідне місто й залишився жити і працювати в Києві до самої смерті.

«Як птиці буремної ночі летять на рятівний вогонь маяка, так і ми в часи політичних бур збиралися навколо вас, того, хто підтримував полум'я мистецтва. Ви обдарували нас чистим, справжнім золотом творчості і зігріли привітністю та ласкою. Нехай береже вас мистецтво величне і прекрасне», – такий текст склали учні до дня народження Майстра⁸.

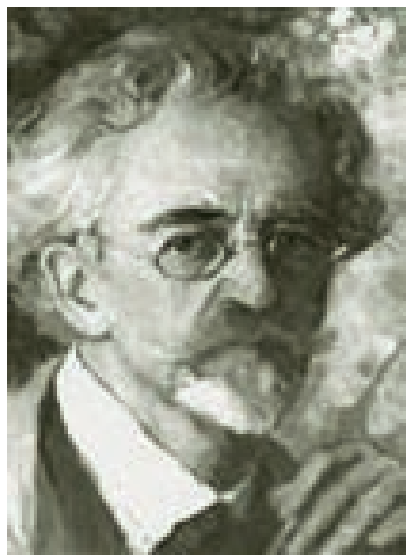

Рис. 12. Іван Селезньов.
Автопортрет

«У него были ценнейшие качества настоящего педагога – терпение и мудрость, дар живописца, высокая эрудиция, которые дополнялись такими человеческими качествами как душевность и доброта» так сказала про Івана Селезньова мистецтвознавець Оксана Сторчай.

Зі спогадів Федора Масютини дізнаємося, що у квартирі художника була доволі простора, перегороджена на дві частини кімната (з вікнами на північ) заповнена картинами, етюдами, гіпсовими бюстами, предметами для натюрмортів тощо. Збоку стояв великий, оригінально задуманий, завершений портрет В.І. Леніна. Ленін спускався з кафедри з книгою в руці.

У цій квартирі збиралися учні Селезньова, він їх частував: «Хліб-сіль на столі, руки масте; більше не припрошуватиму», – промовляв Іван Федорович, і на цьому завершував свою роль гостинного господаря. На той час художник мешкав

сам, і тому такі нескладні побутові клопоти, як розпалити піч, приготувати чай, охоче брали на себе учні⁹ (рис. 12).

⁸ Масютин Ф. М. «Памяти учителя Ивана Федоровича Селезнева». (Биографический начерк). Рукопис. – Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины. – Ф. 1125. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 1–22

⁹ Масютин Ф. М. «Памяти учителя Ивана Федоровича Селезнева». (Биографический начерк). Рукопис. – Центральный

З листа І. Селезньова до Ф. Масютіна дізнаємося, що у 1931 р. помирає чоловік сестри Селезньова і Іван Федорович перебирається до неї аби підтримати у горі та вести спільне господарство. Він пише, що в оселі сестри затишно і тепло на відокрем його холодної квартири¹⁰. Мабуть на той час дружини в нього вже не було... Маємо припустити, що і власних дітей також не було, бо Іван Федорович та його сестра опікувалися лише один одним. Втім, не забував про свого вчителя і часто навідував його вихованець – Яків Затенацький¹¹, який тоді був впливовою людиною. Затенацький, у свій час, навіть допоміг Селезньову отримати персональну пенсію 125 крб. Завдяки Затенацькому, Іванові Федоровичу замовили портрет Карла Маркса. Селезньов планував зобразити Маркса на фоні великого глобуса, що означатиме всесвітнє поширення марксизму. Чи втілив він у життя цей задум? Чи оригінальний портрет Леніна, який стояв у нього в майстерні, зайняв якесь інше офіційне місце?

Побуває думка, що Іван Селезньов, забутий всіма, доживав віку у злиднях, голодував, а наприкінці життя, попри те, що малював портрети Леніна та Маркса, був звинувачений у буржуазному націоналізмі. Помер 1936 року, похований у Києві.

У 1938 р. відданий учень Селезньова Яків Затенацький пише і друкує у журналі «Малярство і скульптура» статтю «Жертва націоналістичного цькування»¹². Статтю присвячено Івану Селезньову, якого тоді вже не було на цьому світі, але вдячний учень ушановує пам'ять вчителя, а може переслідує якісь інші наміри...

Затенацький не просто надає біографію митця та вдається до хвали його творчості, автор прямо звинувачує представників нової української художньої спільноти, а само так званих «бойчуківців» у тому, що вони цькували Селезньова, начебто заважали його творчому руху. Чи так воно було насправді? Те, що між Іваном Федоровичем Селезньовим, представником старої класичної школи живопису і новітніми мистецькими течіями, а вірніше, представниками цих течій могли бути певні несприйняття «класиків», цілком зрозуміло. При тому, навіть з нечисленних, стислих спогадах про Селезньова можна зробити висновок, що він був дуже обережною людиною, намагався обходити будь-які конфлікти. А страшні 30-ті роки репресій і переслідувань для мудрої людини похилого віку не могли не бути пересторогою щодо формування обережної, обачливої поведінки. А може все було навпаки... Можливо, і Селезньов потрапив під колесо репресій, але його просто не встигли заарештувати, бо митця настигла смерть і цим врятувала від катувань і принижень. Припустимо, що у Селезньова залишились нащадки, просто родичі, на яких могла важким тягарем лягти тінь звинувачень Івана Федоровича, і Затенацький, як відданий і вдячний учень Селезньова, вдався до написання такої статті. Можливо, він намагається не просто врятувати пам'ять про вчителя, а ще й представити його «жертвою націоналістичного цькування». Не виключено, що звинувачуючи «бойчуківців» у цькуванні Селезньова, Затенацький протиставить їм себе, аби відокремитися та

державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1125. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 1–22.

¹⁰ Лист І.Ф. Селезньова Ф. М. Масютіну Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1125. – Оп. 2. – Спр. 284.

¹¹ Я. Затенацький (06.11.1902 – 27.05.1986) – укр. мистецтвознавець, лауреат Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки.

¹² Я.П. Затенацький. Жертва націоналістичного цькування // Малярство і скульптура 1938. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 869.

захистити власне самого себе, показати лояльне віддане відношення до політики партії і несприйняття бойчуківців. А втім, наведені роздуми є лише припущеннями, і сьогодні, на жаль, точно дізнатися про те, що і як тоді відбувалося, неможливо. При цьому ми шануємо цього митця, який залишив цікавий живописний спадок у монументальному мистецтві.

Окрім розписів, що прикрашають Кирилівський та Софійський храми, твори художника зберігаються в приватних колекціях, у музеях України і Росії, зокрема у Державному Російському музеї (Санкт-Петербург).

У 80-х роках XIX ст. Селезньова запрошували очолити кафедру живопису в Академії живопису Петербурга, але він відмовився. Закоханий у рідне місто, він повернувся до Києва, який згодом назвав «мачухою»¹³.

Мабуть, дісталось на його долю багато прикростей і негод, але ж залишився в Україні. І вона зберегла вічну пам'ять про свого відданого, талановитого сина у духовному серці нашого народу – Софії Київській.

Публікації

Рясная Т.М. Сюжети І.Ф. Селезньова, відкриті нещодавно на стінах Софії Київської // Могилянські читання 2009 року: Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України / Нац. Києво-Печер. іст.культ. заповідник. – К., 2010. – С. 235-241.

Чайка О. Забутий, але не знехтуваний // Церковна православна газета. – Лютий 2010. – №3 (253).

¹³ Я.П. Затенацький. Жертва націоналістичного цькування // Малярство і скульптура 1938. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 869.

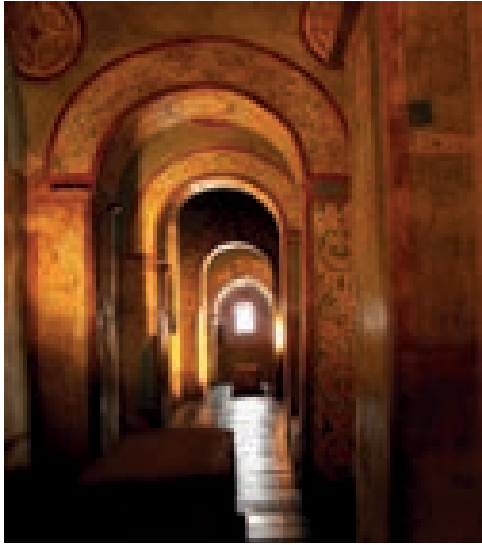
**ПЕРСОНАЛІЇ,
НЕКРОПОЛЬ,
МЕМОРІЇ**

Нікітенко Н. М., Нікітенко М.М.

ПОХОВАННЯ МИТРОПОЛИТА КИРИЛА II У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

У 1936 р. у західній частині давньої південної внутрішньої галереї Софії Київської (нині приділ свв. Антонія і Феодосія) під час археологічних розкопок, які провадив тут загін Г. Зацепіної, що входив до складу Софійської експедиції під керівництвом Ф. Мовчанівського, було виявлено поховання невідомого церковного ієрарха давньоруської доби [Зацепіна 1936] (рис. 1, 2). У науці висловлювалась думка щодо приналежності цього поховання домонгольському часові, але ґрунтувалась вона лише на твердженні відомих дослідників Св. Софії XIX ст. – митрополита Євгенія (Болховітінова) і протоієрея собору П. Лебединцева. Ці автори писали, що перших київських митрополитів начебто ховали під ризницею (Успенським приділом), де в XVIII ст. був улаштований існуючий донині митрополичий склеп для нових митрополичих поховань; цей склеп, як вважали, був розміщений на схід від давньоруського і відділений від нього глухою стіною. П. Лебединцев навіть навів перелік похованих у соборі давньоруських митрополитів від Феопемта (сер. XI ст.) до Кирила II (кінець XIII ст.) [Нікітенко 2000, с.18; Евгений Болховитинов 1825, с. 56; Лебединцев 1882, с. 94-95; Новицкая 1973, с. 62-67]. Однак цей список базується лише на переконанні в тому, що перших київських ієрархів мали неодмінно ховати лише в «митрополії руській». Насправді такий стан справ не підтверджують ні вимоги церковного Уставу, ні археологічні, ні писемні джерела.

*Рис. 1. Софія Київська.
Південна внутрішня галерея.*

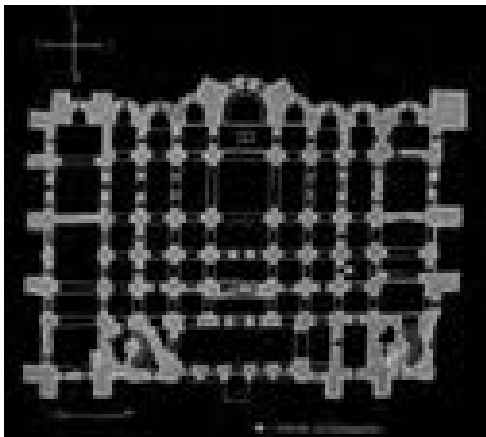

Рис. 2. Місце поховання Кирила II.

Відомо, що в давнину в Софії Київській діяв Устав Софії Константинопольської (Великої церкви), якого спочатку дотримувалась вся Руська Церква. У патріаршій Константинопольській Софії, яку візантійці називали «матір'ю Імперії», не існувало

усипалень, а імператорів і патріархів ховали переважно в церкві Святих Апостолів. На наше переконання, Київська Софія, де відбувались головні події церковного та державного життя, також не була спочатку призначена для влаштування в ній усипалень, тому Ярослав Мудрий, аби бути похованим у «митрополії руській», скористався ктиторським Уставом свого сучасника патріарха Алексія Студита (1025-1043), що дозволяв робити виняток для ктиторів. [Никитенко Н., Никитенко М. 1998, с.460].

У тому ж 1936 р. були проведені розкопки у вівтарній частині Апостольського приділу з метою визначення можливості існування давньоруського склепу, суміжного зі склепом XVIII ст. Але митрополичий склеп давньоруської доби не був виявлений. Взагалі, хоча археологи дослідили майже всю площу інтер'єра собору, жодного іншого давньоруського поховання в ньому, окрім вищезгаданого у південній внутрішній галереї, знайдено не було [Натансон 1936].

Зовсім не випадково у писемних джерелах зустрічається лише одне повідомлення про поховання в Софії Київській митрополита давньоруської доби. Йдеться про великого першоієрарха Кирила II (1242 – 1280/81), котрий 40 років успішно окормляв і ревно відроджував Руську Церкву за важких часів монгольського іґа. Кирило II був ктиторм Софійського собору, позаяк капітально відремонтував і облаштував його після страшного Батієвого погрому Києва в 1240 р., відновивши в Софії відправи. Своєю столицею незмінно вважав Київ, хоча мав резиденцію й у Володимирі-на Клязьмі, де зупинявся під час перебування у Північно-Східній Русі. Судячи по всьому, він, як ктитор митрополичого храму, був похований у ньому за власним заповітом, тому тіло Кирила везли до Києва близько 1000 км на санях із Суздальської землі, де він помер під час однієї зі своїх численних архієрейських подорожей по епархіях.

У Новгородському першому літописі під 1281 р. читаємо: “Тои же зиме преставися митрополит всея Руси Кириль въ Переяславли месяца декабрия в 6; везены бысть мощи его в Киевъ къ святеи Софеи”; разом із тим Никонівський літопис згадує поховання Кирила II у Святий Софії під 1280 р. і містить більш детальне повідомлення про цю подію: “Того же лета преставися пресвященній Кириль, митрополитъ Кіевській й всеа Руси, въ Суздальской земле, въ Переславъ, месяца Декабря в 7 день, на память святаго отца нашего Амбросіа, епископа Медеоламского, ту суццу и великому князю Дмитрею Александровичю Владимирскому, и Клименту, архієпископу Новгородцкому, и Игнатію, епископу Ростовскому, и Феодору, епископу Володимирскому и Суздальскому; и, певше надъ нимъ, положиша его в гробъ, и везоша его в Володимерь, таже изъ Володимеря везоша его в Кіевъ, и тамо паки певше надъ нимъ, и служивше вси епископи Рустіи со всемъ священнымъ соборомъ, и погребоша его въ Кіеве въ соборной церкви” [ПСРЛ 2000, с.324; ПСРЛ 1885, с.158].

Отже, маємо цілком певні свідчення літописів про поховання в Київській Софії митрополита Кирила II, причому це поховання було канонічним, вельми представницьким і урочистим, під час якого служили «вси епископи Рустіи со всемъ священнымъ соборомъ». Вважаємо, що єдине давньоруське митрополиче поховання, знайдене в Софії Київській, можна з певністю ідентифікувати як поховання Кирила II. Цю ідентифікацію ми вперше запропонували та аргументували ще в публікації 2002 р. [Нікітенко Н., Нікітенко М. 2002, с.363-376]. Нашу ідентифікацію прийняла Ю. Гридньова [Гриднева 2007, с.110-129]. Інших відгуків ми не знаємо.

На жаль, наша публікація, присвячена важливій, суспільно значимій і цікавій проблемі, що розміщена в спеціальній збірці з невеликим накладом у 200 примірників, залишилася маловідомою широкому читацькому загалу. До того ж, за останні роки з'явилися дотичні порушеній проблемі нові дані, тому вважаємо за доцільне публікацію даного дослідження у сучасній редакції.

Для того, щоби переконливо ототожнити знайдене в Софії митрополиче поховання з ім'ям Кирила II, у нашій згаданій вище статті ми розглянули головні аспекти запропонованої ідентифікації, зокрема: археологічний, історико-мистецтвознавчий і, зрештою, церковно-обрядовий.

Археологічний аспект проблеми полягає у вивченні стратиграфії, себто співвідношення різночасових нашарувань у приділі свв. Антонія і Феодосія (давній південній внутрішній галереї) з метою встановлення рівня, з якого було здійснене це поховання, для визначення його відносної хронології. Щоденник розкопок Г. Зацепіної з креслениками і фотоілюстраціями не зберігся, тому стратиграфічна колонка квадрату 4, де під північною стіною між двома пілонами було відкрито митрополиче поховання (№ 15), реконструюється у відповідності до опису нашарувань і знайдених у похованні речей за звітом дослідниці про розкопки [Зацепіна 1936; Нікітенко Н., Нікітенко М. 2002] (рис. 3).

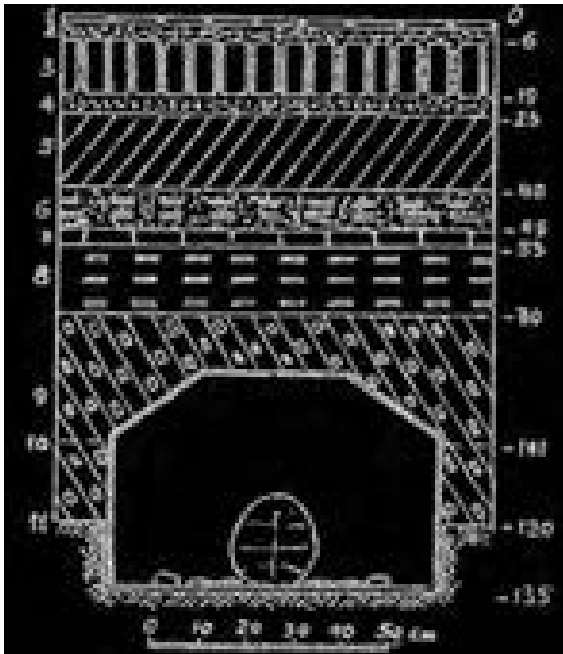

Рис. 3.

Стратиграфія розкопу Г. Зацепіної:

- 1 – підлога чавунна;
- 2 – пісок-підготовка під чавунну підлогу;
- 3 – вимощення з укладеної на «ребро» цегли;
- 4 – пісок;
- 5 – темний ґрунт;
- 6 – утрамбована глина з домішкою піску;
- 7 – підлога з вапняно-цем'янкових плиток;
- 8 – утрамбована глина;
- 9 – змішаний ґрунт (ґрунт з домішкою «будівельного вантажу»);
- 10 – рівень залягання вапняної заливки первісної підлоги.

Повна стратиграфічна колонка розкопу, радше за все, включала в себе такі шари, що мали товщину: 1 – підлога з чавунних плит (2 см), 2 – пісок (3-4 см), 3 – цегла «на ребрі» (6 см), 4 – пісок (3-4 см), 5 – «темний ґрунт» (17 см), 6 – утрамбована глина з піском (10-15 см), 7 – підлога з вапняно-цем'янкових плиток (4-5 см), 8 – утрамбована глина (10-15 см), 9 – змішаний ґрунт чи ґрунт з домішкою «будівельного вантажу»

« – уламків плиточної цегли, фрагменти фрескового тиньку і глазурованих плиток (65-72 см). Безумовно, два останні шари є підготовкою під вапняно-цем'янку підлогу. Шар 9 підсипаний з решток часткового руйнування собору на 20 – 25 см вище рівня знищеної первісної підлоги; міцність підлоги з вапняно-цем'янкових плиток посилена шаром утрамбованої глини. Ці три нижні елементи стратиграфічної колонки свідчать про таке важливе явище як проведення першого великого ремонту собору після його часткової руйнації, пов'язаної, можливо, із запустінням після монгольської навали. Товщина двох нижніх насипних шарів, судячи з усього, була розрахована на майбутнє поховання у дерев'яній раці такої висоти, щоби вона могла вміститися на певному місці з достатнім над собою земляним покриттям.

За свідченням Г. Зацепіної, «збереглися залишки дерев'яного гробу, оббитого зсередини шовковою тканиною з позументом, на якому були нашиті шароподібні, мідні, позолочені гудзики» [Зацепіна 1936, с.11]. Дерев'яна рака зітліла, проте її розміри можна здогадно реконструювати, якщо взяти за аналогію більш пізню раку митрополита Макарія (кін. XV ст.) [Нікітенко 1998, с.303], яка при ширині 70 см. мала висоту 50 см. (разом з віком). Беручи це до уваги, можна стверджувати, що рака нашого поховання при подібній висоті вміщала у шарі ґрунту з «будівельним вантажем», маючи над собою необхідне в цій ситуації земляне перекриття завтовшки 32 см.

Поховальна яма, контури якої, на жаль, не були простежені Г. Зацепіною, була, поза сумнівами, «впущена» з рівня плиточної вапняно-цем'янкової підлоги, перерізавши при цьому шари утрамбованої глини і ґрунту з «будівельним вантажем». Малоімовірно, щоби поховання було здійснене з якогось більш низького, наприклад, давньоруського рівня, позаяк первісна підлога в цій галереї до того часу вже була зруйнована. Про це свідчать її рештки (вапняна «заливка») на глибині 101 см, які Г. Зацепіна виявила лише в східній частині розкопу. Вище вапняно-цем'янкової підлоги залягають шари, які репрезентують зовсім іншу добу (XVII-XVIII ст.) і до поховання, таким чином, не мають жодного стосунку.

На похованні, як вказала дослідниця, «залишилися рештки одягу з вишитими по шовку золотими нитями фігурами святих і орнаментальними мотивами», що засвідчує, по-перше, неординарність даного поховання і, по-друге, наявність у могилі вцілілого скелета, на відміну від численних пізніх повністю зотлілих поховань, «впущених» у верхні шари.

Яма поховання перерізала на рівні материка «дуже старий шар, що, можливо, передував періоду будівництва Софії, в якому знайдено велику кількість уламків ранньофеодального глиняного посуду, литі застібки, кілька вотивних «кинджальчиків» тощо. Цей шар, що оточував яму поховання, як вказала Г. Зацепіна, «залишався очевидно не порушеним з давніх часів».

Таким чином, перший капітальний ремонт в галереї, результатом якого було влаштування підлоги з вапняно-цем'янкових плиток на двох підготовках, вочевидь пов'язаний з митрополитичим похованням. Його датування, з усієї вірогідності, можна віднести до тієї пори, яку від домонгольської відділяє невеликий проміжок часу, коли ще не була забута традиція виготовлення будівельного цем'янкового матеріалу. Тим не менш, вже проминув певний час, тому цей матеріал виготовлений не з глини, а з більш простого у виробництві вапна. Зазначимо, що плитки аналогічного

розміру, але керамічні, глазуровані, датовані XII ст. [Каргер 1961, с.200], відкриті й нині експонуються зондажами у Михайлівському вівтарі собору.

Звернімося тепер до архітектури і стінопису Св. Софії. Поховання митрополита здійснено в західному членуванні південної внутрішньої галереї, яке являє собою окремих компартимент, перекритий купольним склепінням. З півночі компартимент обмежений стіною з вікном, яка відділяє від галереї основний простір храму; східна, західна і південна сторони відкриті в суміжні приміщення арками. У цьому компартименті збереглося 8 зображень святих – 6 у рїст (на стїні й стовпах) і 2 поясных (на схилах південної арки). Свого часу ми запропонували називати даний архітектурно-стінописний комплекс (своєрідний міні-храм) «папертю святих» [Нікітенко 2003, с.158-161]. Наша назва визнана вдалою і нині прийнята в науці [Попова, Сарабьянов 2017, с.96-97].

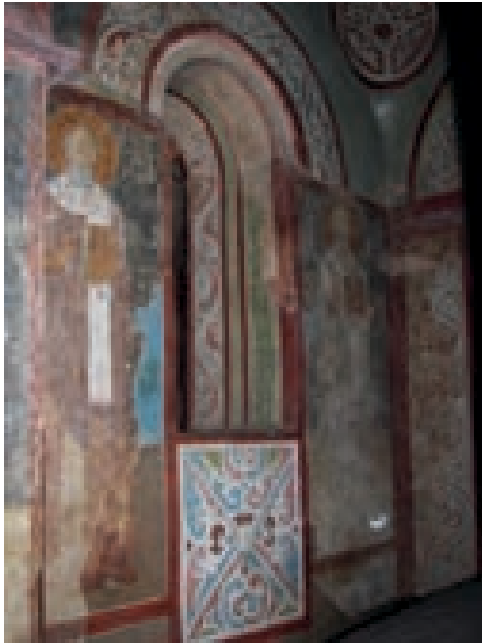

Рис. 4.
Вигляд на північну стїну компартимента.

Представлений тут величний сонм святих, звернених один до одного у «богослужбовому спілкуванні», містить у собі ідею «собору» і наче відтворює урочистий літургійний молебень у притворі храму. Принаймні наявний тут Святительський чин перегукується з вівтарними розписами, зокрема (за підбором святих) з однойменною мозаїкою головного вівтаря Софії. Такі візантійські «святі бесїди» в літературі і мистецтві розвивають тему тріумфального входу і путі Спасіння в Божому Граді – Церкві, куди йдуть, щоби поклонитися Царю [Грабар 2000, с.252-260].

Центральними образами «паперті святих» є дві імпозантні постатї святих Григорія Богослова і Миколая Чудотворця (рис. 4), зображені на стїні обабіч вікна, які вже давно атрибутовані в науці [Киевский Софийский собор 1871, табл.18; Логвин 1971, рис. 72, 213; 1974, с.156; 2001, с.127-128]. Як і в головному вівтарі Софії, вони

фігурують поруч один з одним, наче сподвижники. Їхні образи з Євангелїями в руках, фланкуючи вікно, через яке ллється світло в інтер'єр, акцентують думку про просвітлення ними «нового народу» словом Божественної Істини. Образ вселенського учителя Григорія Богослова (рис. 5), глибокого знавця богословського одкровення і догматів віри, що є традиційним для вівтарів, виявляє близьку аналогію до його мозаїчного зображення у «Святительському чині» головного вівтаря Софії Київської. Цей образ, на наше переконання, підкреслює особливий богослужбовий сенс «паперті святих».

Рис. 5.
Св. Григорій Богослов. Фреска XI ст.

Дуже цікавим тут є образ його «напарника» св. Миколая Чудотворця (рис. 6), що є точно визначеним, оскільки на цій фресці знайдено давній напис-графіті з його іменем: **Никола** [Никитенко, Корниенко 2014, с.289]. Московська дослідниця І. Стерлігова вказала на сліди від цвяшків, якими, на її думку, був прикріплений до фрески металевий оклад німба, що свідчить про чудотворний характер образу [Стерлігова 2001]. Щоправда, значно раніше на наявність цвяшків на німбі звернув увагу київський реставратор П. Редько, який повідомив нам цей факт ще у 80-х рр. ХХ ст. Ми ж, у свою чергу, звернули увагу на те, що численні мідні цвяшки простежуються по всій поверхні фрески, тому вважаємо, що цей образ був повністю покритий окладом, окрім лика і кистей рук. До речі, з подібним явищем зустрівся В. Сараб'янов, який на зображенні Богоматері в Спасо-Преображенському соборі Пскова (1140-і рр.) виявив мідні цвяшки від давнього окладу [Стерлігова 2000, с.44]. Дослідник також вказав на той факт, що образ св. Миколая Чудотворця в «паперті святителів» Софії Київської «виділений особливим видом німба з перлинною обнизю і в давнину мав ківорій і басменне обкладення, від яких збереглися сліди. Очевидно, особливе пошанування його образу було обумовлено присутністю тут частки його мощів чи якоїсь реліквії, пов'язаної з іменем цього святого» [Попо-

ва, Сараб'янов 2017, с.97].

Таке припущення видається нам досить логічним, з огляду на той факт, що здавна на північних хорах собору, де був влаштований вівтар св. Миколи Мокрого, вельми шанувалася однойменна ікона, яка наприкінці XI ст. сотворила чудо – врятувала немовля, яке потонуло у Дніпрі. За давнім переказом і на переконання деяких авторитетних дослідників (Лебединцев, Петров, Вознесенський, Гусев, Сементовський, Оглоблін, Прахов), ця ікона, яку вони бачили власнооч, мала візантійське походження і була сучасна хрещенню Русі за Володимира. Натомість на думку Н. Верещагіної, іконографічний архетип ікони, який не зберігся, міг прибути до Києва в числі корсунських трофеїв князя Володимира у якості посагу його дружини Анни Порфірородної. Після зникнення ікони була виготовлена копія, що за традицією шанувалася як оригінал [Верещагіна 2012, с.98 – 122].

Рис. 6. Св. Миколай Чудотворець. Фреска XI ст.

Та хай там як, культ св. Миколая, на наше переконання, в роки християнізації Русі дістав загальнодержавного значення як місіонерський. «Приди в Русь и виждь, – пише автор його житія, складеного в XI ст., – яко несть града ни села, идеже не беша чудеса многа умножена святаго Николы» [Леонид 1881, с.90]. Ще до складення житія на Русі з'явилося Похвальне слово чудотворцю Миколаю, яке, судячи з особливостей тексту, було написано для новонавернених слов'ян [Ключевский 1871, с. 217 – 218].

Але найраніше з'явилися тут ікони св. Миколая та пов'язані з ним реліквії, передусім – святі мощі. Не виключено, що разом з іконою св. Миколая молода київська Церква отримала й частки його мощей, які були покладені в стіни її першохрамів – Десятинної церкви (де також був Миколаївський вівтар) і Софійського собору. Тож одразу після хрещення Русі св. Миколай, культ якого виявляє корсунські корені, що засвідчують численні списки «Повести о принесении чудотворного образа святителя Николая из Корсуни в Зарайск» [Шестаков 1908, с. 132 – 134], став одним з найбільш шанованих святих, на що ми давно і неодноразово звертали увагу [Никитенко 1999, с. 155 – 158, 170 – 171]. Недарма у Софії Київській образ св. Миколая Чудотворця повторюється п'ять разів – у мозаїчному «Святительському чині» головного вівтаря, на фресках центральної нави, хорів, північної зовнішньої і південної внутрішньої галерей [Никитенко

2004]. Що цікаво – всі зображення св. Миколая у Софії Київській не повторюють одне одного, вони досить помітно індивідуалізовані, як вважаємо, з метою акцентуації певних аспектів. Образ св. Миколая у південній галереї найбільш потужний, Миколай тут зображений як мудрий старець, могутній церковний ієрарх і (вперше наголосимо!) як чудотворець (німб з перлинною обнизью), що нагадує собою його

образ на іконі Миколая Мокрого, на якій спочатку могла існувати така сама обнизь.

На нашу думку, фреска південної галереї Софійського собору з чудотворним образом св. Миколая була покрита окладом не одразу і навіть не щойно після своєї появи, а значно пізніше, оскільки на ній збереглися різночасові графіті, виконані різними людьми, що свідчить про те, що вона впродовж тривалого часу залишалась відкритою. Радше за все, ніхто інший, як митрополит Кирило II покрив чудотворний образ святителя Миколая коштовним окладом і влаштував біля нього справжнє святилище, заповівши поховати себе саме в цьому місці. Воно не тільки прославилось чудами св. Миколая, але й було «папертю святителів» – кормчих Церкви.

Тут, крім свв. Григорія Богослова і Миколая Чудотворця, зображені святителі Григорій Чудотворець, Григорій Ниський (рис. 7, 8), Капітон Херсонський, Фока Синопський, Ігнатій Богоносець, Іоанн Милостивий [Никитенко, Корниенко 2014, с.288-297]. Зображені у повний ріст на пілонах стовпів один проти одного як «стовпи віри» Григорій Чудотворець і Григорій Ниський, так само, як і Григорій Богослов, є великими будівничими Церкви, вселенськими вчителями. Їхні образи якнайкраще відтворюють ауру небесного святилища, дух ритуалу, себто саму душу східного християнства.

Представлений у південній арці св. Іоанн Милостивий (рис. 9) завжди мав у душі пам'ять смертну. Він замовив для себе гріб, але не велів майстрам доробити його до кінця, наказавши щосвята приходити до нього і питати, чи не пора завершувати роботу. Цей святитель посилав щедрю милостиню до Гробу Господнього. Недарма цвинтарна церква XVI – XVII ст. у Пскові, біля якої знайдено понад 100 поховань, присвячена св. Іоанну Милостивому [Панова 2004, с. 160].

Зображений навпроти нього св. Ігнатій Богоносець (рис. 10), муж апостольський, був учнем св. Іоанна Богослова. Згодом він став єпископом Антіохії і, як добрий пастир, впродовж 40 років (як і Кирило II) підтримував дух свого стада в часи переслідування християн. Св. Ігнатій увів в еклезіологію поняття «кафолічність Церкви», він стверджував її як євхаристичне зібрання, що було вельми важливим для діяльності Кирила II (рис. 11). Представлений під св. Ігнатієм у повний ріст св. Капітон був хрестителем Херсонеса, звідки на Русь прийшло християнство (рис. 12), а св. Фока, зображений навпроти нього з веслом у руці, вважався покровителем кормчих, тому на його зображенні десь в XI чи XII ст. з'явилося виділене рамкою таке графіті, яке чудово читається: «Святинь Фоко иже пороучень отъ Бога плавающимъ въ мори правительъ направи мя потапяема вълнами [ж]итинскими» («Святий Фоко, якому доручено від Бога бути правлячим у морі керманичем, направ мене, що потопас у хвилях житейських») [Никитенко, Корниенко 2014, с.110-111]. Припускаємо, що всі згадані мотиви розпису «паперті святителів», а також відповідні їм давні графіті-звернення до святих врахували при влаштуванні тут поховання Кирила II – великого кормчого Руської Церкви (рис. 13).

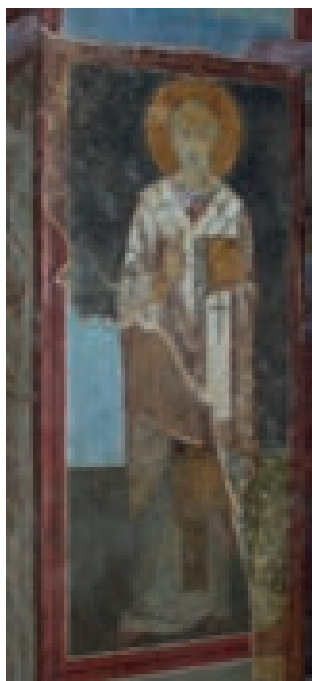

Рис. 7.
Св. Григорій Чудотворець.
Фреска XI ст.

Рис. 8.
Св. Григорій Ниський. Фреска XI ст.

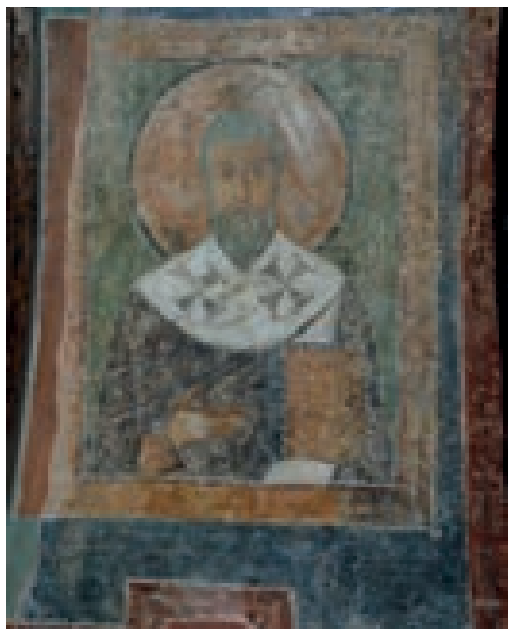

Рис. 9.
Св. Іоанн Милостивий. Фреска XI ст.

Рис. 10.
Св. Ігнатій Богоносець. Фреска XI ст.

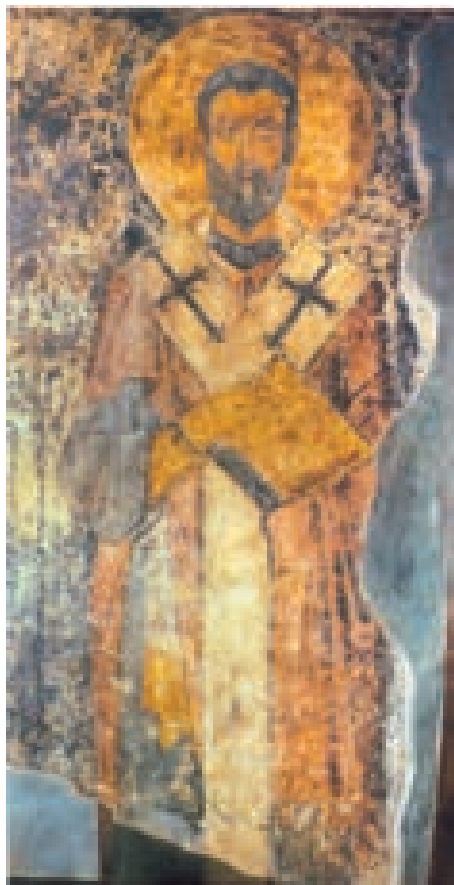

Рис. 11.
Св. Капітон. Фреска XI ст.

Рис. 12.
Св. Фока. Фреска XI ст.

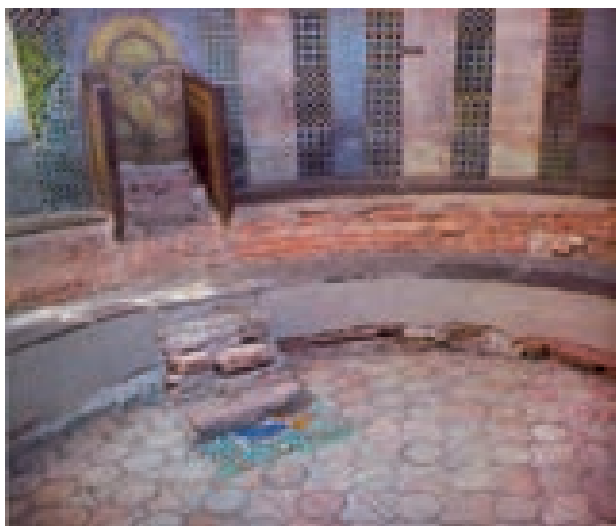

Рис. 13.
Митрополичий трон у головному вівтарі
Софії Київської.

Слід згадати, що саме в Софії в 1273 р. Кирило II зібрав помісний собор, на якому було схвалено звід церковних законів – Кормчу книгу, перекладену на замовлення митрополита в Болгарії з грецького Номоканона. На соборі засудили зловживання, що множилися серед церковних чинів. Якраз на 70-ті рр. XIII ст. припадає активна діяльність Кирила II в Софії Київській, де він висвятив Новгородського архієпископа Климента і Володимирського єпископа Феогноста. Мабуть, саме тоді Кирило II поклопотався про місце свого вічного спочинку в «митрополії руській». Відомо, що на межі 1275-1276 гг. и впродовж усього 1276 р. Кирило залишався в Києві, а в 1280/81 р. знову відвідав Північно-Східну Русь. Під час цієї поїздки, в Переяславлі Залеському, владика помер, тому й довелося везти його тіло санним шляхом до Києва.

Таким чином, образ св. Миколая у південній галереї, судячи з особливого, прикрашеного перлами німба, від самого початку шанувався як чудотворний. Цю традицію, що тривала і в пізніші часи, активізував митрополит Кирило II у 70-ті рр. XIII ст., який прикрасив образ металевим окладом, заповівши поховати себе під св. Миколаєм. Не виключено, що над похованням було влаштовано надгробок, який, нагадуючи собою гробницю, виділяв місце спочинку Кирила II в просторі галереї і надавав похованню особливої сакральної значимості.

Аби зрозуміти, що означало поховання митрополита Кирила II під прикрашеним особливим окладом чудотворним образом св. Миколая, варто звернутися до візантійського прецеденту. Такий виявляємо у Типику 1136 р.

константинопольського монастиря Пантократора, де говориться, що за велінням імператора в дні поминань ктитора до місця його поховання мають приносити чудотворну ікону Богородиці Одигітрії і молити її за ктитора. Привселюдно правилась Божественна літургія за участю народу. “Затим, щоби ця свята ікона залишалась у храмі Бесплотного біля наших гробів, і щоби ченці і клір звершили в ці ночі агріпнію; щоби наступного дня правилась божественна літургія у присутності святої ікони, щоби після вигуку отпущу читалась ще раз ектения за нас у присутності народу, що знову зібрався...” [Бутырский 1996, с.157].

Отже, особливе пошанування образу і літургійна значимість софійського святилища Миколая Чудотворця засвідчують його колосальну спасенну роль як щодо похованого тут самого митрополита Кирила II, так і щодо тих, хто прийшов помолитися за спочилого владика, передовсім – київського князя та його родини. Можна зробити висновок про безсумнівний зв'язок поховання митрополита Кирила II в «паперті святих» з її архітектурою і стінописом.

Орієнтацію на мозаїки і фрески Софії Київської можна углядіти і в рештках літургійного одягу Кирила II, які були виявлені під час відкриття його поховання (рис. 14, 15). Нині ці унікальні шовкові тканини із золотим і срібним шитвом, найдавніші з виявлених на теренах Київської Русі, складають цілу колекцію, що є перлиною фондових зібрань Національного заповідника «Софія Київська». Археологами виявлено 8 фрагментів вишитої шовкової тканини з фігурними зображеннями і кілька – з рослинним орнаментом. За техніко-художніми ознаками і місцем знаходження тканин дослідники-мистецтвознавці датують їх XII – XIII ст. і гадають, що вони належали або до єпитрахілі (М. Новицька та Ю. Гридньова), або до пелени (Т. Кара-Васильєва).

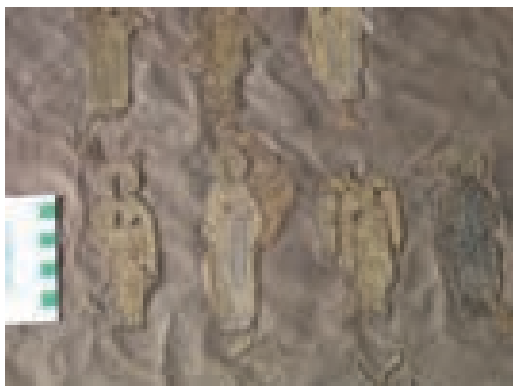
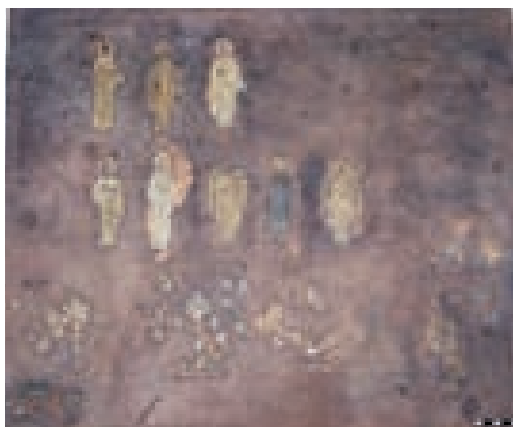

Рис. 14 – 15.

Фрагменти шовкових тканин з поховання
Кирила II. Кінець XIII ст. Фонди НЗСК.

на, адже воно знаходилось у відкритій галереї. На перше питання можна без вагань дати стверджувальну відповідь, пославшись на свідчення Новгородського першого літопису, в якому повідомляється, де саме і як ховали новгородських архієпископів XII – XIII ст.

Під 1186 р. говориться: “Того же лета преставися архієпископъ новгородчкый владыка Илья, месяца септября в 7, и положен бысть честно въ притворе святыя Софея” [ПСРЛ 2000, с. 90]. Між 1272-1299 рр. міститься запис про поховання в Софії Новгородській архієпископа Климента: “Того же лета месяца маия 22, на память святого мученика Василиска, в пяток 4-и недели по Пасце, в 7 час дни, преставися архієпископъ новгородский Климентъ, бывъ въ епископии лет 23 и положень бысть въ притворе святыя София вот владычня двора архимандритом Кюриломъ и всемы игумены и всемы ереискымъ чиномъ и посадникомъ Андреемъ и всемы новгородци” [ПСРЛ 2000, с. 228].

Що стосується можливості знаходження чудотворного образу з окладом у відкритій галереї – тут слід враховувати такі обставини. В давнину садиба «митрополії руської» була оточена потужною кам’яною стіною, тут існували і митрополічі покої.

Хоча ці фрагменти були розрізненими і в поганому стані, однак завдяки їх реставрації та вивченню дослідниками маємо уявлення про сюжети шиття. Встановлено, що три фрагменти складають композицію «Оранта з трьома ангелами», на п’яти – зображення святих. Біля святих частково збереглися написи-імена, одне з яких М. Новицька прочитала як «Григорій». У цього святого збереглося вишите світлим шовком обличчя з великим лобом і роздвоєною бородою, яке нагадує зображення Григорія Богослова в стінопису Софії – саме так М. Новицька персоніфікувала святого. [Новицкая 1970, с.78-98; 1973, с.64; Кара-Васильєва 1993, с.6, 10, іл.1; 1996, с.22-23]. Отже, місце поховання митрополита було не випадковим, його, судячи по всьому, митрополит обрав для себе завчасно, замовивши собі по традиції і поховальний одяг.

Залишається з’ясувати ще два питання. По-перше, чи відповідало поховання в паперті (притворі) можновладного ієрарха церковним канонам і, по-друге, чи було це поховання з багато оформленим чудотворним образом над ним забезпечене від плондрування і пограбування.

Зрозуміло, що не лише садиба собору, але й сам митрополит мали надійно охоронятися. Часи Кирила II були важкими і неспокійними, проте цей митрополит відомий як один з найбільш владних і впливових в історії Руської Церкви. Кирило II отримав від монгольської влади ярлик, який забезпечив її віротерпимість щодо православної Церкви, визнав церковне майно недоторканим і звільнив духовенство від податків.

Далекоглядна політика Кирила II дозволила зберегти єдність Руської Церкви, на якій трималась єдність усього народу. За словами відомого історика Церкви А. Карташева, він «малюється нам незвичайно ревним пастирем і благодійником Руської Церкви» [Карташев 1993, с.294]. Попри іноземне поневолення, Кирило II вважав себе суверенним митрополитом і визнавався таким монгольською владою, вміло користуючись її підтримкою. Можна сказати, що Кирило II в розореній, спустошеній і знелюдненій Русі зберіг Церкву, зберіг її духовне серце – Софію Київську. Як великий світоч Руської (Української) Церкви, він заслуговує на особливу пошану, а місце його поховання має бути позначене меморіальним написом.

Література

Бутырский М.Н. Византийское богослужение у иконы согласно Типику монастыря Пантократора 1136 года // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – М., 1996.

Верещагина Н.В. Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева. – Одесса, 2012.

Грабар А. Император в византийском искусстве. – М., 2000.

Гриднева Ю. Археологические ткани Софии Киевской в свете византийской традиции // III Міжнародні науково-практичні «Софійські читання» «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки (до 110-річчя з часу смерті Києво-Софійського протоієрея, дослідника київських старожитностей П. Г. Лебединцева. Київ, 24-25 листопада 2005 р.). – К., 2007. – С. 110 – 129.

[Евгений Болховитинов]. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825.

Зацепіна Г.Н. Звіт за проведені роботи в 1936 р. Загальний опис розкопу Г.А.Ф. // Научный архив Института археологии НАН Украины. – Ф. 20, № 71а.

Кара-Васильева Т. Українська вишивка. – К., 1993.

Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII-XVIII ст. : Іконографія, типологія, стилістика. – Львів, 1996.

Каргер М.К. Древний Киев. – М.; Л., 1961. – Т.2.

Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. – М., 1993. – Т. 1.

Киевский Софийский собор // Древности Российского государства. – СПб., 1871. – Вып. 1, 2, 3.

Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М., 1871.

Лебединцев П.Г. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К., 1882

Леонид, архимандрит. Житие и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему: Исследование двух памятников древней русской письменности XI века. – СПб., 1881.

Логвин Г.Н. Новые наблюдения в Софии Киевской // Культура средневековой

Руси. – Л., 1974.

Логвин Г. Н. Собор Святої Софії в Києві: Книга-альбом. – К., 2001.

Логвин Г.Н. София Киевская: Альбом. – К., 1971.

Натансон Д.П. Розкопки в Києво-Софійському заповіднику. 15.VIII-21.VIII. 1936 р. Звіт. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 20. – № 72.

Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії: Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000.

Нікітенко Н., Нікітенко М. Давньоруське митрополиче поховання в Софії Київській: спроба ідентифікації // Наукові записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т.9: Тематичний випуск: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. – К., 2002. – С. 363-376.

Нікітенко Н. Рака священномученика Макарія у Софії Київській//Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXXXVI: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів. 1998. – С. 294-304.

Нікітенко Н. «Паперть святителів» у Софії Київській // Проблеми та досвід вивчення захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. – Київ, 27-28 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 158-161.

Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999.

Никитенко Н.Н. Образ святителя Николая в монументальной живописи Софии Киевской // Правило веры и образ кротости... Образ святителя Николая, архиепископа Мирликийского в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии. – М., 2004. – С. 393-402.

Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К., 2014.

Никитенко Н.Н., Никитенко М.М. Княжеская усыпальница в Софии Киевской // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1997 г. – М., 1998. – С. 454-472.

Новицька М.О. Давньоруське гаптування з фігурним зображенням // Археологія. – К., 1970. – Вип. 24. – С. 88-98.

Новицкая М.А. Вышивки золотом с изображением фигур, найденные при раскопках в Софии Киевской//София Киевская: Материалы исследований. – К., 1973. – С. 62-67.

Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI-XVI веков. – М., 2004.

Попова О.С., Сарабянов В.Д. Мозаики и фрески Святой Софии Киевской. – М., 2017.

ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 2000.

ПСРЛ. – Т.10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1885.

Стерлигова И.А. Драгоценный убор древнерусских икон XI-XIV веков: Происхождение, символика, художественный образ. – М., 2000.

Стерлигова И.А. Необычайные свидетельства почитания Святителя Николая в Софии Киевской / Доклад на научной конференции Национального заповедника “София Киевская” 22 ноября 2001 р.

Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в VI – X веках по Р. Хр. //Памятники христианского Херсонеса. – М., 1908. – Вып. 3.

Нікітенко Н.М.

МАРТИРІЙ СВЯТОГО МИТРОПОЛИТА МАКАРІЯ КИЇВСЬКОГО У СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ

Понад півтисячоліття нетлінні моці священномученика митрополита Київського Макарія є однією з найшанованіших святинь українського православ'я. Нині святі моці митрополита Макарія відкрито почитують і шануються у пишній срібній позолоченій раці в кафедральному Свято-Володимирському соборі Києва. Але спочатку, впродовж 430 років, моці св. Макарія були головною реліквією Софії Київської, де прославилися багатьма чудесами і явленнями світлоносними [Скворцов 1854, с. 62]. Київський митрополит Євгеній (Болховітінов), називаючи численні святі моці, що лежали в Софії Київській на початку ХІХ ст., зазначав, що всі вони зібрані з часів митрополита Петра Могили [Болховітінов 1995, с. 69].

Втім, моці митрополита Макарія знаходилися і шанувалися в Софії ще з кінця ХV ст., тобто від самого їх обретіння і покладення тут, що надало цій святині особливого значення, адже вона стала головною складовою сакруму Софії. Преосвященний Євгеній писав: “Из святых мощей первое место здесь занимают [мощи] святого священномученика Макария, митрополита Киевского, в 1497 году мая 1 убиенного татарами в деревне Стриголове на реке Припяти во время проезда его из Вильны в Киев. Они находятся под сению в правой стороне Софийского собора в раке, серебром обложенной, при южной стороне придела св. Архистратига Михаила” [Болховітінов 1995, с. 69].

Віками до мощей Макарія прикладалися численні прочани. Відвідання Софії з метою їх пошанування входило в паломницький маршрут по Києву: люди йшли сюди “до Макарія”, так само, як у Лавру “до святих угодників печерських”, у Михайлівський Золотоверхий собор “до Варвари” тощо. У виданні ХІХ століття читаємо: “Богомольці зазвичай входять у Київську Софію з південного боку і, минаючи ряд іконостасів у бічних вітварях, наближаються до самої середини церкви — до головного престолу. Але, не доходячи до нього, в останньому бічному вітварі вони прикладаються до відкритих мощей священномученика митрополита Макарія” [Хрущова 1889, с. 24].

А. Кізлова доречно звертає увагу на те, що перебуванню в місті мощей святого богомольці-кияни надавали великого значення, що засвідчено наведеними соборним протоієреєм П. Орловським словами кондака, написаного на табличці при гробі святого: «Веселися, градъ Кіевъ, великое сокровище стяжавъ, твое тлѣннiю непричастное тѣло, Святителю блаженный Макаріе!» [Орловский 1897, с. 18; Кізлова 2011].

На горі, що височить над київським Подолом, є Свято-Макаріївська церква, зведена наприкінці ХІХ ст. на честь 400-річчя мученицької кончини Макарія. Відтоді цей затишний дерев'яний храм, зведений на горі Юрковиця, де все дихає вже майже втраченою київською минувиною, відіграє роль духовно-культурного осеред-

ку православної інтелігенції Києва. Цікаво, що цей храм був закладений як церква-школа у 1894 р., а освячений в 1897 р., тобто наче хронологічно відзначив 400-ту річницю каденції Макарія. Н. Сінкевич цілком слушно зазначила той факт, що в XIX ст. київські архієреї обрали священномученика Макарія своїм покровителем, адже в 1842 р. в митрополичому будинку, що стоїть на подвір'ї Софії, було облаштовано домову церкву, освячену на честь Макарія Київського [Сінкевич 2011, с.39, 40].

Та чи багато ми знаємо про ушавленого київського святого? Адже якихось значних видань, присвячених Макарію, немає, мало писали про нього й історики Церкви. Зі старих публікацій варто згадати ювілейну працю І. Королькова [Корольков 1897, с. 152 – 178] та невелику брошуру П. Орловського [Орловский 1897, 18 с.]. Слід зазначити, що було опубліковано ще низку невеликих праць про Макарія, але всі вони фактично повторюють одна одну. У 1918 – 1919 рр. Л. Кондиловським було підготовлене нове популярне видання про Макарія, яке, на жаль, не було опубліковане і нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ [Сінкевич 2011, с. 41]. Серед новітніх праць можна назвати публікації Н. Сінкевич [Сінкевич 2011, с. 34 – 41], А. Кізлової [Кізлова 2011] та Н. Нікітенко [Нікітенко 2015, с. 50 – 57]. Але «Макаріївська тема» є далеко не вичерпаною, тому в розвиток її й спрямована ця стаття, яка здебільшого базується на новому осмисленні тих унікальних даних про Макарія, які містить у собі архітектура, монументальний і станковий живопис Софії Київської.

Рис. 1. Св. митрополит Макарій Київський. Ікона І. Їжакевича. 1947 р.

Конструктивність і плідність такого підходу, здійсненого з позицій візуальної історії, зумовлена станом писемних джерел, які скупі на дані про Макарія. Адже там, де мовчить писемність, чимало можуть розповісти візуальні образи, тим більше, що канонічний образ святого ієрарха, який постає перед нами зі сторінок літопису і церковної літератури, фактично затулив собою реальну людину. Навіть відома ікона священномученика Макарія, написана 1947 року І. Їжакевичем, не передає справжньої зовнішності митрополита, бо по суті являє собою народжений художнім уявленням ідеалізований образ святого (рис. 1). Відомо, що Їжакевич писав цю ікону як храмову для Макаріївської церкви Києва з портрета о. Михайла Омеляновича Єдлинського, нині прославленого новомученика, настоятеля з 1893 по 1933 рр. зруйнованого в 1935 р. киево-подільського храму Бориса і Гліба [Яскевич 2017]. Цікаво, що саме М. Єдлинський є автором «Поучения в день 400-летия мученической кончины св. священно-

мученика Макарія, митрополита киевского» [Едлинский 1897, с. 419 – 422].

Отже, що відомо нам про Макарія? Народився він у XV ст. у православній родині в Литві й ще замолоду став ченцем. Україна тоді входила до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського – спільної держави литовців та русинів (себто українців і білорусів), на території якого існували численні православні общини. Макарій висунувся на духовній ниві й перед обранням на митрополію з 1481 р. був настоятелем і архимандритом Свято-Троїцького монастиря у столичному місті Вільні (Вільнюсі). У 1494 р. Макарій був наречений, а в 1495 р. рукоположений у сан Київського митрополита. “Зібрались тоді, — пише сучасний Макарію літописець (Волинський короткий літопис початку XVI ст.), — єпископи: Володимирський Вассіан, Полоцький Лука, Турівський Вассіан, Луцький Іона — і поставили архимандрита Макарія, на прізвисько Чорт («поріжком Чорта» – *Авт.*), митрополитом Києву і всій Русі, а до патріарха за благословенням послали старця Діонісія і Германа диякона — інок” Вони повернулися з Царгорода восени 1496 р. (разом з гонцем від патріарха Ніфонта) і принесли благословенну грамоту, під великими олов’яними печатками, великому князю та княгині, митрополиту та єпископам, князям та боярам і всім православним християнам. От тільки посланець патріарший Йосиф закинув єпископам: “Надалі не поставляйте митрополита раніш ніж отримаєте благословення від нас, хіба тільки буде велика потреба”. На це єпископи відповіли, що вони зовсім не нехтували давніми звичаями Царгородської церкви і благословенням отця свого патріарха, — бо здійснили це саме за надзвичайною потребою. Адже у правилах святих апостолів написано: “Два чи три єпископи без усякого сумніву хай поставляють єпископа”. Посланцю патріарха залишилося лише схвалити дії ієрархів: “Ви вчинили добре, за потребою і зміна закону трапляється” [ПСРЛ 1980, т.35, с. 123].

Як і попередні Київські митрополити литовської доби, Макарій мав осідок у Вільно та в Новогрудку під Вільно. Судячи з усього, був він людиною авторитетною і владною, непростою вдачі, отож не дарма отримав прізвисько Чорт. Вважають, що його дали йому католики та уніати через непоступливість перед ними. Не попускав Макарій і православним ієреям. Уже по його смерті віденські священники подали литовському князю Олександру скаргу, просячи ліквідувати запроваджені ним новини: непомірні податки, великі “під’їзні” за в’їзд у Вільно, відбирання половини всього, що приносили парафіяни в церкви на треби, — навіть надгробних покровів і самочинну передачу намісництва архимандриту Троїцького монастиря. Відтак Олександр спеціальним листом від 5 лютого 1498 р. повернув старий уклад.

А проте Макарій піклувався не про себе, а про православну церкву, яка перебувала тоді в занепаді й потерпала від католицької експансії, внутрішніх чвар і розорення своїх маєностей. Православні храми лежали в руїнах або були сплюндровані й спустошені. Митрополія, потребуючи значних коштів і церковного начиння, намагалася зібрати їх за рахунок діючих столичних храмів, що, певна річ, не подобалося духовенству. Тож зупинивши вибір на Макарії, православні ієрархи передусім думали про долю руської церкви. Часи були важкі й неспокійні. Католицький великокняжий двір Литви намагався тримати київського митрополита під пильним

наглядом, чинив утиски своїм православним підданам. Непокоїли Україну й татари, які постійно здійснювали спустошливі набіги в її землі.

Знаючи тверду й рішучу вдачу Макарія, литовський двір спробував з самого початку вказати новопоставленому митрополиту його місце. Сталося це коли великий литовський князь Олександр одружився з дочкою великого московського князя Івана III — Оленою. Матір'ю Олени, що виховувалась у душі строгого православ'я, була знаменита візантійка Зоя-Софія Палеолог, що надавало цьому шлюбові особливого значення. Ще до шлюбу Олександр “дав свою грамоту затверджену”, що не буде наворачтати Олену до католициста. Прагнучи отримати руку московської князівни, литовський державець обіцяв навіть не дозволяти Олені покатоличитися, якщо вона раптом надумає це зробити. Тому православні Литви покладали великі надії на цей шлюб, гадаючи, що в особі великої княгині матимуть високу покровительку. Та у литовського двору були власні розрахунки. Коли 15 лютого 1495 року Олена в'їхала у Вільно й наблизилась до руської церкви Різдва Богородиці, її зустрів тут, як і належало, сам митрополит Макарій з православним духовенством і відправив урочистий молебень на честь нової великої княгині литовської. Однак коли з православного храму Олену повезли до костьолу св. Станіслава для вінчання, їй передував з хрестом у руках лише піп Фома, котрий приїхав з нею з Москви, а не Макарій з духовенством. При вході до костьолу її зустрів біскуп, проте хрестом не благословив. Під час вінчання молитви для жениха читав біскуп, а для нареченої — піп Фома. Був тут і митрополит Макарій, та великий князь Олександр, забувши про свою обіцянку батькові Олени “її вінчати митрополиту”, не дозволив йому здійснити православний обряд. Це обурило московського князя; називаючи причини військового конфлікту між Москвою і Вільно, що стався невдовзі після того, він не забув згадати й образи релігійних почуттів, коли Олександр “митрополиту Макарію, архимандриту троїцькому, нашої дочки вінчати не велів” [Карташов 1959, с. 553-557].

Недовго після того судилося святителювати Макарію. У 1497 році, як повідомляє літопис, травня 1-го, на шостій неділі після Великодня, у понеділок, безбожні перекопські татари вбили преосвященного митрополита Київського і всієї Русі архієпископа Макарія, на прізвисько Чорт. Вторглись вони в нашу землю таємно від усіх і наздогнали його в селі Скриголові на річці Бчичі, за п'ять миль від Мозиря, і з тих, хто був з ним, одних вбили, а інших взяли в полон. Макарій, пише літописець, “поїхав у Київ, прагнучи допомогти церкві Божій — Софії, розореній передніше тими ж агарянами” [ПСРЛ 1980, т.35, с. 124].

За переданням, звістка про татарський набіг застала Макарія під час літургії у місцевому храмі. “Рятуйтеся, дітки, — сказав святитель пастві, — а мені не можна, я віддаю себе волі Божій”. Скриголовці розбіглися, а татари, увірвавшись до храму, схопили біля престолу Макарія, відсікли йому голову і праву руку [Титов 1897, с.15]. Такою є офіційна версія. Проте трагічна загибель Макарія має всі ознаки замовленого політичного вбивства. Як могли татарські вершники таємно від усіх проникнути весняним бездоріжжям у глухий край прип'ятських боліт? Та й навіщо їм було вбивати святителя? Чому відсікли йому голову і праву руку? За прадавнім звичаєм голову, а інколи і праву руку, показували замовнику вбивства... Викликає

підозру й те, що із супутників Макарія ніхто не повернувся, а скриголовці знайшли лише його обезглавлений труп. На думку відомого історика А. Карташова, смерть Макарія інспірували прибічники унії, які його провокаційно «прибрали зі сцени» з метою поставити митрополитом уніата [Карташов 1959, с. 553-557].

Трагедія Макарія розігралася на тлі тодішнього надзвичайно складного становища, в якому опинилось як вселенське, так і українське православ'я. У 1453 р., після падіння Константинополя й османського завоювання країн візантійського релігійно-культурного ареалу, Константинопольський патріархат не втрачав надії на поєднання всіх християн і “визволення церкви з неволі”. Про це, зокрема, писав сучасник Макарія патріарх Ніфонт. Підґрунтям для таких сподівань служила Флорентійська унія, укладена 1439 р. між католицькою і православною церквами. Цей церковний союз із Заходом, на який Візантійська імперія змушена була піти під загрозою турецького завоювання, зазнав краху, однак Ніфонт стверджував, що Флорентійський собор “був і світлим, і апробованим прекрасним спільним порозумінням” [Ульяновський 1994, с. 52 – 54].

Визнана литовським урядом унія посилено запроваджувалася за князя Олександра, ставлеником якого був наступник Макарія Йосиф I Болгаринович. Збереглася грамота патріарха Ніфонта, надіслана Йосифу, який одразу після висунення своєї кандидатури на митрополита звернувся до патріарха за протекцією перед державною владою Литви. Ніфонт негайно відповів, причому його лист був датований 5 квітня 1497 р. і адресований митрополиту Йосифу. Але ж тоді був ще живий митрополит Макарій! Більше того, вже 10 травня, тобто на дев'ятий день (!) після загибелі Макарія, від патріарха надійшла затверджуюча Йосифа грамота. Як вважають історики, Йосифа давно призначили митрополитом за умови проведення ним унії, для чого заздалегідь запаслися відповідною патріаршою грамотою [Карташов 1959, с. 553-557]. Макарій же — непересічна особистість, церковний діяч, який намагався відроджувати православну церкву в тогочасній Литовській державі, не влаштовував багатьох: і великокняжий двір, і проунійно налаштованого патріарха, і навіть частину православного духовенства Литви.

Трагічна загибель Макарія багато в чому була зумовлена тим, що він випередив свій час, адже його церковно-політична діяльність розгорнулася напередодні пробудження України. Та його життя і смерть не були марними: вони провістили собою діяльність Петра Могили — відроджувача киево-руського православ'я, збирача й опікувача національних святинь. Впавши жертвою підступної змови, Макарій став справжнім мучеником за віру й увійшов до пантеону святих православної України.

Останки Макарія були привезені в Київ і покладені у св. Софії, яку він прагнув відвідати й підтримати. Мрія його здійснилася, але вже після смерті. Святі мощі Макарія поклали перед південним бічним вівтарем архангела Михаїла, патрона Києва й небесного тезоіменита першого київського митрополита Михаїла Сирина — хрестителя Русі. До Макарія Київського потяглися прочани, що розповідали про чудесні світоносні явища біля його раки...

Відав належне мощам Макарія й митрополит Петро Могила. Відновлюючи напівзруйновану Софію, Могила створив у східному торці північної і південної

зовнішніх відкритих галерей дві каплиці-усипальні, які фланкували собою вівтарі Софії. Каплиці призначалися для двох великих національних святинь — мощей фундаторів української Церкви: князя Володимира (північна) і митрополита Макарія (південна). Мощі Володимира Могила виявив 1635 р. у руїнах Десятинної церкви й намірявся перенести їх у Софію після Великодня 1640 р. Ця акція Могили не вдалася, однак створена ним Володимирська усипальня в головних рисах збереглася до сьогодні [Нікітенко 1997].

Найпершою згадкою про раку Макарія у Софійському соборі є запис 1594 р. у щоденнику Еріха Лясоти: „Там само в одній дерев'яній скрині показують тіло митрополита, котрому стяли голову татари; тіло це й досі перебуває нетлінним, у чому я сам переконався, торкнувшись його руки і голови крізь полотняне покривало, яким вкрито тіло” [Сборник 1874, с. 17]. З повідомлення Еріха Лясоти випливає, що вже тоді Макарія шанували як святого, адже тіло митрополита зберігалось нетлінним у спеціальній раці, котру показували прочанам як реліквію. Судячи по всьому, місцеве шанування Макарія встановилося шойно після його загибелі й покладення останків у Софійському соборі, позаяк Волинський короткий літопис початку XVI ст., розповідаючи про мученицьку загибель митрополита, згадує Макарія як святого: «Сього ради жажнімося, браття, що *святому архієрею Божому* (курсив наш – Авт.) таке сталося» [ПСРЛ 1980, т.35, с. 125].

До 1547 р. Руська Церква не проводила процедури офіційної канонізації, однак відомо, що традиція шанування Макарія встановилася до 1625 р., оскільки це було обумовлено чудесами біля його мощей [Голубинский 1894, с. 226]. Вважають, що митрополит Макарій був канонізований на Київському православному церковному соборі 1621 р. Це був перший собор православної Церкви в Україні після Берестейської церковної унії 1596 р., скликаний у Києві в травні 1621 р. православним митрополитом Київським Іовом (Борецьким) після відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії [Сас 2007; Мицик 2009, с. 441].

На початку XVII ст. мощі Макарія згадуються вже „у гробі мармуровому”, про що говорить уніатський автор Лев Кревза в 1617 р. та автор «Палінодії» Захарія Копистенський в 1621 р. [Смирнов 1908, с. 469]. Якою була найдавніша рака Макарія за формою і де вона стояла у Софії Київській — невідомо. Правда, збереглися свідчення М. Сементовського, котрий писав у середині XIX століття: „У цьому ж (південному) приділі, біля північної стіни, містяться рештки мармурової гробниці, в котру, як кажуть, однак це неслухно, спочатку були покладені святі мощі угодника Макарія [...] Найдавніший же гріб св. Макарія, дерев'яний, потрійний, бачив я збереженим, що стоїть у вівтарі приділу Дванадцятьох Апостолів” [Сементовский 1852, с. 140]. Отже, у середині XIX століття давня дерев'яна потрійна (?) рака Макарія, з котрої його мощі переклали у нову, зберігалась як реліквія у вівтарі Дванадцятьох Апостолів, улаштованому на зламі XVII — XVIII ст. в західній половині колишньої південної зовнішньої галереї.

Як встановлено нами, цей новостворений вівтар було вирішено у вигляді ошатної палацової капели, на стінах якої зобразили цілий київський пантеон – свв. Володимира і Ольгу, Кирила і Мефодія, Михаїла Сирина і Макарія, а також сцени «Хре-

щення киян» і «Мученицька загибель митрополита Макарія». У науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська» ще у 1990-х рр. ми виявили реставраційні фотографії початку 1960-х рр., які зафіксували розчищений тоді стінопис XVIII ст. у вітварі Дванадцятьох Апостолів, закритий потім нейтральним тоном. У 2008 – 2009 рр. всі сюжети цього вітваря було звільнено з-під реставраційного тонування 1960-х рр., розчищено з-під пізнішого олійного запису, реставровано і відкрито для експонування. Цей архітектурний об'єм, виходячи з часу його виникнення та концепції розпису, ми запропонували називати «капелою Івана Мазепи» [Нікітенко 2015, с. 89 – 113] (рис. 2).

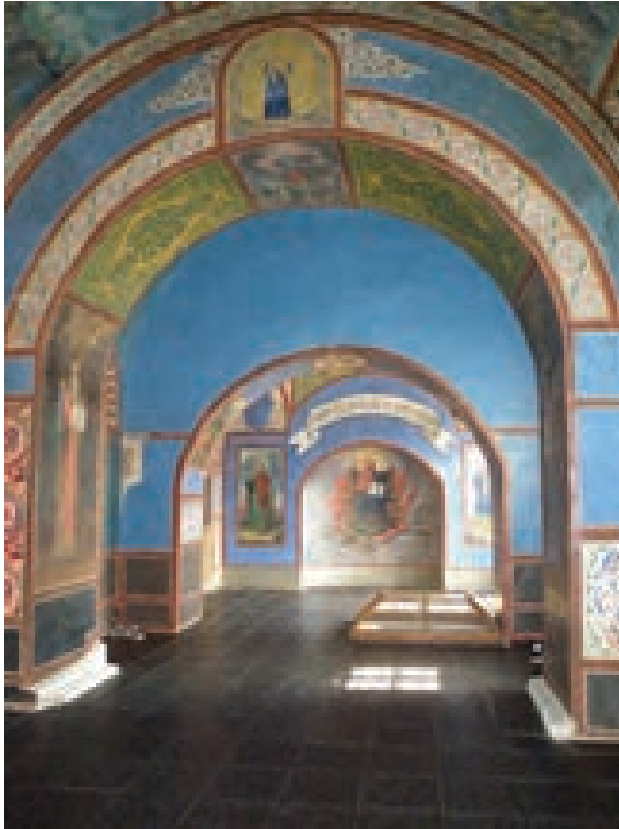

Рис. 2. Капела Івана Мазепи в Софії Київській.

Тут на стовпах передвітварної арки зображено візаві постаті свв. Кирила і Мефодія, які тримають у руках сувої з написами, що цитують їхнє вчення про Премудрість Божу. На вітварній арці за іконостасом намальовано півпостать першого Київського митрополита Михаїла Сирина, а проти нього – півпостать ще одного митрополита з хрестом у руці. Якщо біля трьох перших персонажів проставлені їхні написи-імена, то біля останнього ім'я відсутнє, оскільки, вірогідно, було втрачено під час пізніших поновлень стінопису. Така обставина пояснюється тим, що іконографія слов'янських просвітителів і першого Київського митрополита була добре відомою; натомість іконографія митрополита з хрестом у руці мабуть не мала стійкої традиції.

Спираючись на свідчення М. Сементовського про місцезнаходження раки Макарія у цьому вітварі, можемо зробити висновок, що найдавніша рака святого митрополита зберігалася тут як реліквія від часів гетьмана Мазепи, коли на місці західної частини південної зовнішньої галереї влаштували цей вітвар. З усієї вірогідності, давню раку встановили під зображенням самого священномученика, себто митрополит з хрестом у руці – це св. Макарій Київський (рис. 3). Переконує у цьому й одна з ікон середини XVIII ст. на одвірку царських врат софійського іконостаса, на якій зображено святого митрополита Макарія Київського з відповідним написом у вигляді німбу навколо його голови (рис. 4).

Рис. 3. Св. митрополит Макарій Київський. Олійний живопис XVIII ст. Капела Івана Мазепи в Софії Київській.

Рис. 4. Св. митрополит Макарій Київський. Ікона головного софійського іконостаса. XVIII ст.

Ще один образ св. Макарія Київського маємо на західному склепінні «капели Мазепи». На південному і північному схилах західного склепіння капели, під пізнішим олійним зафарбуванням, відкрито дві цікаві багатофігурні композиції – «Хрещення киян за благовірного князя Володимира» і «Вбивство священномученика Макарія». Композиції супроводжуються відповідними пояснювальними написами, що за спостереженнями В. Корнієнка виявляють палеографічні та фонетичні ознаки початку XVIII ст.

Сцена «Вбивство священномученика Макарія» не має аналогів і є унікальним київським мистецьким твором. Вона ілюструє житійний епізод мученицької загибелі митрополита Макарія в 1497 р., коли він їхав з Вільно до Києва, зупинився на своєму шляху в селі Скриголів під Мозирем, і під час його відправи в місцевій церкві на село несподівано напали перекопські татари. Передання, що збереглося в с. Скриголів, розповідає, що смерть митрополита сталася в урочищі «Гричина», за версту від Прип'яті, де в давнину знаходилось с. Скриголів. Ту місцину через сирість і мошкарку люди покинули і переселилися в зручніше місце, де село знаходиться і зараз [Сказание 1890, с. 237]. В центрі композиції зображено високу німбовану постать святого Макарія, вбраного в чорний клобук і чернечий одяг, поверх якого – святительська мантія. На хмарах у небі – благословляючий Христос із запаленою свічкою в руці та два ангели. Ліворуч – село Скриголів, де на першому плані видно річку з млином, а за ним – високу кам'яницю, можливо, церкву, в якій правив свою останню службу митрополит Макарій. Праворуч – поросла лісом гора, звідки на Макарія мчать татарські вершники зі здіяними шаблями. Жест широко розведених рук Макарія вказує на те, що татарський набіг заскочив його зненацька. Третій татарин полонить двох ченців, що супроводжують Макарія. (5)

Рис. 5. Вбивство священномученика Макарія, митрополита Київського. Олійний живопис XVIII ст. Капела Івана Мазепи.

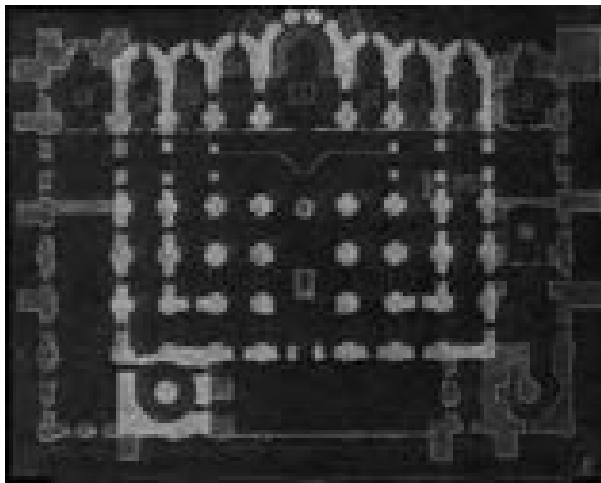

Рис. 6. Місце раки Макарія на плані Д. Іванова (1810 р.).

Отже, на сьогодні збереглося кілька автентичних зображень священномученика Макарія Київського XVII – XVIII ст. Таким чином, маємо в Софії найдавніші історично достовірні образи уславленого київського святого, на що вперше звернули увагу.

А проте ця частина собору не була місцем первісного місцезнаходження раки Макарія, адже зовнішні галереї до кінця XVII ст. перебували у напівзруйнованому стані. На зламі XVII-XVIII ст. давні відкриті галереї перебудовано у приділи: у внутрішній південній галереї влаштували приділ Антонія і Феодосія, а у зовнішній – два приділи – Успіння Богородиці (східний) і Дванадцятьох Апостолів (західний).

Першим документальним свідченням про місцезнаходження раки з мощами Макарія є план Софійського собору 1810 р., вміщений у відомому археологічному альбомі К. Бороздіна [Описание 1871, с. 61-71] (рис. 6). На цьому плані місце раки Макарія показано у Михайлівському вівтарі, що фланкує з півдня дяконик собору. Як впливає з плану, рака стояла під південною стіною, ліворуч

від давнього південного входу в собор (якщо дивитися ззовні). Цей вівтар слугував соборною скарбницею. Рака стояла узголів'ям на схід, а над нею, судячи з двох показаних на плані стовпчиків, була сінь, що займала всю стіну від входу в сусідній приділ Антонія і Феодосія до південно-західного кута передвітарного приміщення, себто до пілястри, яка відмежовує це прямокутне приміщення від сусіднього квадратного компартименту. Вікно, влаштоване у давній зовнішній стіні храму, було над ракою, якраз посередині неї, а західний кінець раки трохи виступав за пілястру, ширина якої 70 см. Отже, довжина сіні сягала 2,9 м, а ширина раки була близькою 70 см [Смирнов 1908, с. 469-470].

Як свідчать архівні документи, ця сінь являла собою спеціальний кіот у вигляді балдахіну, встановлений у 1804 р., розписаний і позолочений у 1805 р. [Див.: Сінкевич 2011, с. 38]. Себто цим діянням розпочав свою каденцію митрополит Серапіон (Александровський), який посідав київську кафедру в 1803 – 1822 рр., а прибув у Київ у лютому 1804 року.

На цьому ж місці вказує раку і його наступник митрополит Євгеній (Болховітинов) у своїй книзі, виданій 1825 р.: „...під сінню на правому боці Софійського собору, у раці, сріблом обкладеній, при південній стіні приділу св. архистратига Михаїла” [Болховітинов 1995, с. 69]. Н. Сінкевич зазначає, що в 1832 р. замовлено, а в 1838 р. завершено виготовлення нової срібної раки, на кришці якої було зображення святиителя на весь зріст, а по боках – сцени його житія і мученицької смерті [Сінкевич 2011, с. 38]. Насправді в літературі XIX – початку XX ст. суголосно повідомляється про те, що виготовлення срібної раки завершено в 1833 р., тобто за каденції митрополита Євгенія. Якщо ж зважити на вищенаведене свідчення Євгенія під 1825 р., можна зрозуміти, що до 1833 р. рака Макарія була дерев’яною, *обкладеною сріблом*.

Саме владику Євгеній приділив особливу увагу відновленню пам’яті св. Макарія Київського. Якщо до 1827 р. день пам’яті митрополита відзначали відправленням панахиди і поліселею 19 січня, разом із поминанням його тезоіменита св. Макарія Єгипетського, то, як пише Н. Сінкевич, посилаючись на церковну літературу, «В 1827 р., за митрополита Євгенія Болховітинова, було офіційно встановлено окремий день пам’яті Київського священномученика Макарія – 1 травня. Тоді ж, очевидно, було започатковано традицію урочистого обнесення в цей день мощей довкола собору. Ця традиція тривала на початку XX ст.» [Сінкевич 2011, с. 39].

Щоправда, знаний православний письменник А. Муравйов у 1832 р., згадуючи Макарія Київського, зазначає: „...його нетлінні мощі відкрито спочивають посередині храму, навпроти придільного вівтаря архистратига Михаїла [...] Святі мощі його перенесли у собор Софійський, котрий прагнула відвідати душа його, *і відтоді* (курсив наш – *Н.Н.*) кожного першого числа травня, у день його страдницької кончини, під час хресного ходу обносять їх довкола...” [Муравьев 1846, с. 68-69]. Не виключено, що спочатку пам’ять Макарія Київського також відзначалася 1 травня, як і належить за церковним каноном, у день його страдницької кончини, точно відомий з літопису. У такому разі, як припускаємо, митрополит Євгеній – відомий ерудит і книжник, не встановив, а відродив точний день пам’яті Макарія й традицію обнесення його мощей довкола собору.

Очевидно, на вказаному місці рака Макарія так само стояла від самого початку: воно було зручним, традиційним і до того ж узгоджувалося з присвятою і розписом вівтаря та його нави. Архангел Михаїл — покровитель Києва, помічник християн у боротьбі з невірними, його ім’я мав перший Київський митрополит, котрий разом з Володимиром охрестив Русь. Усе це асоціювалося з мученицькою смертю митрополита Макарія від рук татар, з нетлінністю його мощей як свідченням перемоги над смертю.

Дуже цікавий взаємозв’язок стінопису і раки, що стояла під ним, – на це ніхто раніше від нас не звертав уваги. На стіні, праворуч від вікна, зображено постать ангела з сувоєм. Ангел стоїть у вратах вівтаря, на ньому архієрейське вбрання – сакос і омофор. Цей фрагмент, судячи з усього, — унікальний темперний розпис часів Петра Могили, виконаний ще до запрошення у Київ афонських майстрів (1644).

Рис. 7. Ангел з сувоєм. Темпера́ний стінопис над ракою Макарія часів Петра Могили.

Рис. 8. Архангел Єгудіїл. Олійний живопис XVIII ст. над ракою Макарія.

На це вказують як стилістичні особливості зображення, що видають руку місцевого майстра, який працював у першій половині XVII ст., так і вміщення сюжету на рівні давнього вікна, розтесаного додолу на зламі XVII-XVIII ст. (рис. 7). Зображення монументальне, доволі статичне, обличчя ангела модельоване плоско, однак чітко і виразно.

З іншого боку вікна було написано аналогічну постать ще одного ангела, від якої зберігся фрагмент сувою. Фланкуючи вікно, через яке лилося світло, зображення ангелів давали зримий образ Царства Небесного. У нижньому регістрі цієї композиції зберігся фрагмент архітектурних куліс – колона з аркою, які, імовірно, зображали склепіння храму – символ сіні над ракою, бо самої сіні у XVII ст., очевидно, тут ще не було. Подібні архітектурні куліси, як і типажі облич, бачимо у виконаній лаврськими художниками київській гравюрі 20-х рр. XVII ст. з характерним для неї компромісом іконографічної архаїки і ренесансних елементів („Анфологійон”, 1619; „Бесіди Івана Златоустого”, 1624) [Пор.: Степовик 1982, с. 42-47, 175, 208, 244].

Над ногами раки, на пілястрі, у XVIII ст. написано олійними фарбами постать архангела Єгудіїла („Хвали Божої”) – з сувоєм і вінцем у руці, що є явним натяком на небесне вінчання мученика Макарія (рис. 8). Це зображення характеризують виразні, енергійні пластичні форми, яскравий, барвистий колорит, світлотіньове моделювання обличчя. Даний сюжет, імовірно, виник за архієпископа Варлаама Ванатовича у 1725 р., коли вівтарі Софійського собору були „пописаны изряднейшим писанием живописным”, „по приговору всей братии нашей софейской”. Відомо, що в Софії від цього „изряднейшого писання” залишилися ще два сюже-

ти – „Сходження до пекла” у вітварі апостола Петра і „Чудо архістратиґа Михаїла в Хонех” у Михайлівському вітварі [Жолтовський 1988, с. 42]. Не виключено, однак, що зображення Єгудіїла з’явилося ще раніше – а саме на зламі XVII-XVIII ст., за часів гетьмана Мазепи і митрополита Варлаама Ясинського, коли Софія капітально реставрувалася і впорядковувалася. Відтак, саме тоді мартирій св. Макарія Київського був включений в іконографічну програму «митрополії руської», що засвідчило високий статус цього культу.

Зображення архангела XVIII ст. розміщене трохи вище від сучасного нижнього рівня вікна, на відстані майже 2 м від рівня давньої підлоги. Можна припустити, що архангел з вінцем був написаний вище сіні над ракою; сінь, імовірно, вже існувала у XVIII ст. і доходила до нижнього рівня розтесаного додолу на зламі XVII-XVIII ст. вікна. Ця обставина дозволяє припустити, що сінь-балдахін над ракою була влаштована за часів гетьмана Івана Мазепи і митрополита Варлаама Ясинського, а через сторіччя, за митрополита Серапіона, її замінили на нову, чи, радше, обновили.

У середині XIX століття, коли в Софії проводилися великі ремонтно-реставраційні роботи, раку Макарія було переміщено у сусідній приділ. Протоієрей П. Лебединцев згадує, що 1844 р. рака стояла вже у приділі Антонія і Феодосія. Тоді митрополит Філарет (Амфітеатров) запропонував Комітетові для відновлення Софійського собору на час проведення ремонтних робіт перенести раку в приділ Успіння Богородиці [Лебединцев 1879, с. 14]. Цікаво, що протоієрей І. Скворцов у 1854 р., описуючи собор після ремонтних робіт 1843-1853 рр. і згадуючи раку Макарія, не вказує її місцезнаходження, бо вона, очевидно, ще не стояла на своєму постійному місці. Він пише про мощі: „При них немає голови відтятої та кисті правої руки. Мощі ці уславлені багатьма чудесами і явленнями світлоносними” [Скворцов 1854, с. 62].

Пізнішим за часом є свідчення М. Закревського у його „Описі Києва” 1868 р.: „Срібна рака, у котрій спочивають мощі сього святителя, стоїть у приділі свв. Антонія і Феодосія Печерських. Цінність раки, влаштованої 1833 р., досягає 16 тисяч карбованців сріблом” [Закревський 1868, с. 824]. Тобто історик підтверджує, що за митрополита Євгенія Болховітінова зробили нову срібну раку. Ця рака була дуже цінною, і лише за матеріалом, але й за оздобленням. За свідченням сучасника, мощі Макарія лежали «в срібній, місцями золоченій раці, прикрашеній рельєфними зображеннями посвячення св. Макарія і його мученицької кончини, перенесення його мощей і видом киево-софійського собору, ликом святителя і архієрейськими регаліями. На верхньому боці срібної кришки гробу – чеканне зображення св. Макарія на весь зріст з накладним золоченим вінцем. Рака ця споруджена в 1833 році на суму 16, 103 р. 80 к. асигнаціями» [Сказание 1890, с. 238].

У 1874 р. П. Лебединцев зазначає, що рака Макарія раніше містилася „паралельно правому кліросу біля південної стіни Михайлівського приділу”, вказуючи цим на її початкове місцезнаходження [Лебединцев 1878, с. 92]. А вже у 1890 р. П. Лебединцев і у 1898 р. П. Орловський повідомляють про те, що мощі Макарія у срібній раці 1833 р. стоять перед іконостасом Архангело-Михайлівського приділу. П. Орловський додає, що раку влаштував митрополит Євгеній (Болховітінов); цей автор також указує на те, що „мощі ці щорічно 1 травня урочисто обносять навкруги собору” [Лебединцев 1890, с. 23; Орловський 1898, с. 36-37]. М. Сементовський зазначає,

Рис. 9. Благословенний хрест митрополита Макарія. Афон. XV ст.

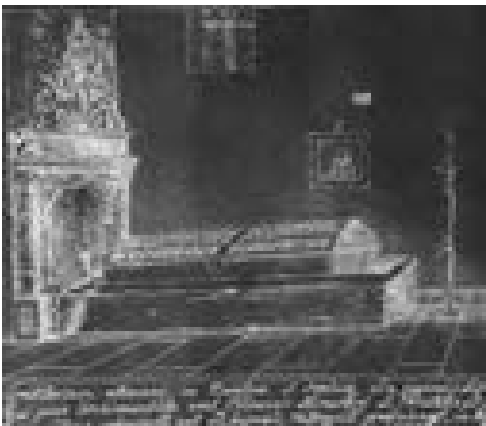

Рис. 10. Рака Макарія у Софії Київській. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

що обряд обнесення мощей започатковано (точніше було б сказати – відновлено) 1827 р., тобто за митрополита Євгенія. Він же пише про те, що в соборі зберігається ручний хрест „стародавній різьблений на кипарисі, оправлений у срібло, що його називають хрестом св. Макарія”. Як зазначає К. Шероцький, хрест св. Макарія, що зберігався в ризниці собору, був „прикрашений сценами страстей і празників з безсумнівними слідами готичного впливу” [Сементовский 1900, с. 107, 109; Шероцький 1917, с. 66, 80]. Нині благословенний хрест митрополита Макарія (Афон, XV ст.) зберігається у фондах Національного Києво-Печерського заповідника (рис. 9).

І знов у виданні 1900 р. М. Сементовський зазначив: „Нині (виділення наше. – Н. Н.) рака встановлена у приділі преподобних Антонія і Феодосія” [Сементовский 1900, с. 106-107].

Нарешті в путівнику по Києву К. Шероцького (1917) повідомляється: „Перед іконостасом (XVIII ст.) Михайлівського приділу стоїть рака з мощами Макарія. Рака 1833 р. (рисунок старої раки XVI-XVII ст. у Вестерфельда)” [Шероцький 1917, с. 66].

Який висновок можна зробити з викладеного? Імовірно, під час ремонтних робіт раку Макарія тимчасово переміщували в сусідній приділ Антонія і Феодосія, хоча її постійним місцем залишався Михайлівський приділ. Але вже з другої половини XIX ст. раку встановлено у східній частині передвітарного простору цього приділу, на клиросі перед іконостасом, праворуч від входу під південною стіною. Тож рака опиняється у дзеркальній симетрії до свого попереднього місця ліворуч від входу.

Проте цим не вичерпуються нез’ясовані питання, пов’язані з ракою Макарія

у Софії Київській. По-перше, маємо лише загальне уявлення про раку: спочатку мощі згадуються у дерев’яному гробі, потім – у мармуровій гробниці, а згодом –

у дерев'яній, обкладеній сріблом раці, яку було замінено на срібну раку 1833 р., що зберігалася до революції 1917 р. По-друге, залишається відкритим питання про долю раки Макарія у середині XVII ст., після заходів П. Могили щодо відновлення Софії. Напевно, такий відомий збирач і опікувач київських святинь, як Могила, не міг обійти увагою велику українську православну реліквію. Тут у нагоді стають рисунки А. ван Вестерфельда, виконані в середині XVII ст. На нашу думку, ці рисунки проливають світло як на першу, так і на другу проблему.

Рисунки Вестерфельд виконав 1651 р., під час Визвольної війни 1648-1654 рр., тоді, коли Київ тимчасово захопив польсько-литовський гетьман Януш Радзивілл, до почту котрого входив художник. Вестерфельд зробив кілька зарисовок Софійського собору, серед яких був і рисунок раки Макарія (рис. 10). Наприкінці XVIII ст. з рисунків Вестерфельда були зроблені копії, які 1904 р. виявив у бібліотеці Петербурзької Академії мистецтв Я. Смирнов, котрий видав ці рисунки у 1908 р. [Смирнов 1908, с. 197-512, табл. I-XIV].

Про рисунок раки Макарія Я. Смирнов пише: „Таке ж враження великої точності справляє і рисунок Вестерфельда, пояснений у підписі кінця XVIII ст. як рака препод. Макарія, вбитого татарами у Скриволові близько 1496 року; кажучи про підпис цей [...] ми надто поквапилися визначити його таким, що правильно визначає зображену на рисунку раку, котра має звичайну форму труни з наскрізним, залізним, очевидно, ґратчастим віком” [Смирнов 1908, с.469].

Чому Я. Смирнов мав сумнів щодо належності раки Макарію? Історик вважав, що не існує певних даних стосовно самої раки, адже Лясота бачив мощі у дерев'яній труні, а на початку XVII ст. вони виявляються „у гробі мармуровому”. Крім того, „рисунок Вестерфельда не може зображати раку Макарія, якщо вона і в середині XVII ст. займала те ж місце, де стоїть тепер (у Михайлівському приділі. — *Н. Н.*): вікно на рисунку надто мале і розміщене зависоко; рака стоїть паралельно довгій стіні, і в ногах її є широкий виступ стіни, а не пілястра, котра до того ж має бути справа, а не зліва. Отже, підпис під рисунком можна прийняти на віру, лише припускаючи, що мощі св. Макарія у 1651 р. стояли в іншому місці” [Смирнов 1908, с. 469 – 470].

І далі Я. Смирнов робить блискучий здогад: „Підходящого для пам'ятника місця на плані Св. Софії 1810 р. знайти не міг, окрім хіба що вівтаря Успенського приділу, але там у південній стіні не показано вікна; з іншого боку, у Св. Софії важко припустити спорудження таких пишних пам'ятників під час запустіння і розорення її у XVI ст.; а пам'ятник, проте, споруджений після того, як її реставрував Могила, стояв би, вірогідно, і донині” [Смирнов 1908, с. 470 – 471]. І Смирнов, відмовляючись від свого здогаду, робить хибний висновок про те, що на рисунку зображено раку не Макарія, а якогось іншого святого і в іншому храмі Києва [Смирнов 1908, с. 471].

Помилку Я. Смирнова зумовили дві обставини. По-перше, історик зв'язав рисунок Вестерфельда з планом Софії 1810 р., а не з самим собором. По-друге, він не врахував того, що на зламі XVII-XVIII ст. собор, як уже зазначалося, був перебудований у бароковому стилі, після чого галереї перетворилися на бічні приділи; разом з галереями були перебудовані й приміщення в них часів митрополита Петра Могили. А що такі були, свідчать як рештки могилянської каплиці, що зберегли-

ся донині у колишній північній зовнішній галереї, так і рисунки Вестерфельда, на яких зображені східний і південний фасади Софії [Смирнов 1908, табл. V, 1; X, 1, 2]. Вивчаючи рисунки Вестерфельда, Я. Смирнов розгадав не всі з них. Зокрема, він не впізнав південної галереї Софії, яку Вестерфельд зарисував ззовні й зсередини; відтак Я. Смирнов назвав її „руїнами якоїсь однієї, імовірно, великої споруди” [Смирнов 1908, с. 490, табл. X, рис. 1, 2]. Рисунок східного фасаду Софії засвідчує, що після перебудов Могили східні частини галерей являли собою закриті приміщення, перекриті односклилим дахом (рис. 11). Такий же висновок можна зробити і з рисунка південного фасаду, на якому зображено потрійну аркаду, фланковану глухими арками з вікнами посередині, причому вікно східної арки показано зачиненим (імовірно, загратованим), тобто воно належало закритому приміщенню (рис. 12).

Рис. 11. Софія Київська. Східний фасад. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

Якщо зіставити рисунки Вестерфельда з архітектурою Софії, можна дійти висновку, що рака Макарія стояла в окремому приміщенні, яке згодом перебудовано на Успенський вівтар; до речі, аналогічне приміщення могилянської каплиці у північній галереї було перебудоване на Благовіщенський вівтар. За нашими дослідженнями, каплицю в північній галереї Могила призначав для встановлення в ній раки з мощами князя Володимира, які митрополит виявив 1635 р. у руїнах Десятинної церкви і намірявся покласти у Софії відразу після Великодня 1640 р. [Нікітенко 1997, с. 159-167].

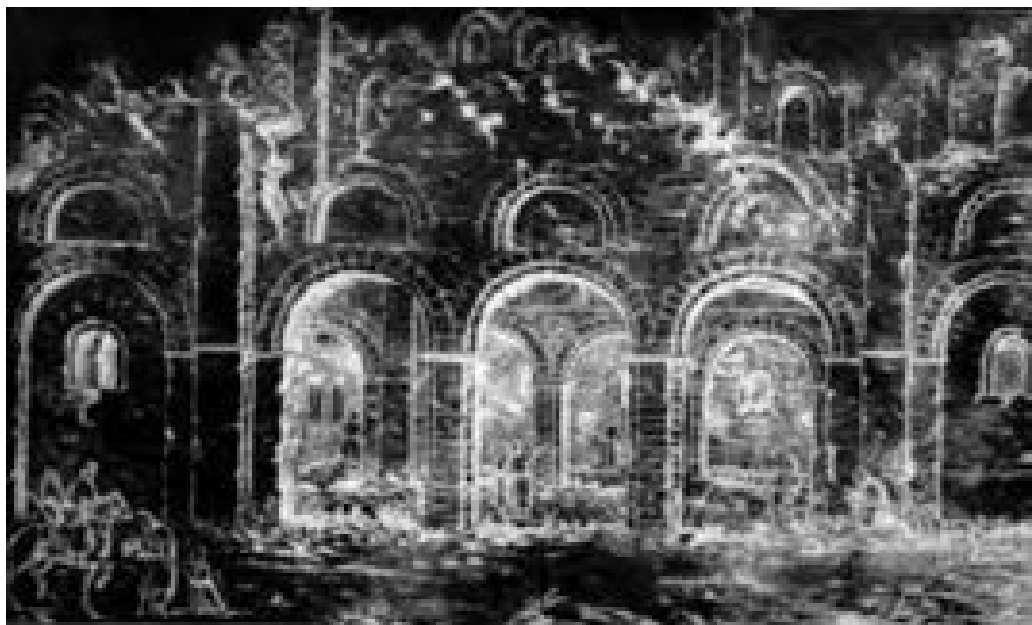

Рис. 12. Софія Київська. Південна галерея, вигляд ззовні. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

Звісно, що така знахідка тлумачилася як чудо. А за рік до того, 1634 р., як розповідає «Тератургимма», сталася ще одна чудесна подія – софійський паламар, отець Антоній Святогорець побачив вогонь, що виходив із гробу митрополита Макарія і ясно освітлював церкву. Це чудо Господнє було сприйнято як знак особливої ласки Божої [Див.: Сінкевич 2011, с. 36 – 37]. Можливо, саме воно інспірувало широку відбудовчу діяльність Петра Могили в Києві. Принаймні, саме 1634 р., як було засвідчено у великому ктиторському написі Петра Могили на попружних арках центрального купола Софії, коштом митрополита було розпочато її реставрацію [Нікітенко 2015, с.30 – 34]. В ході цієї реставрації були створені дві каплиці у східних торцях північної і південної зовнішніх галерей. Вважаємо, що якщо каплиця в північній галереї була призначена для раки з мощами князя Володимира – симетрично розміщена могилянська каплиця у південній галереї призначалася для ще однієї великої святині — раки з мощами митрополита Макарія. Ці нововведення повністю узгоджувалися з православною традицією, за якою у бокових папертях влаштовують паракліси-каплиці для заупокійних відправ [Макарий 1857, с. 197; Голубинский 1904, с. 57-58, 391, 395].

Досить глянути на рисунок раки Макарія, аби переконатися в тому, що вона стояла саме у тому приміщенні, яке нині міститься у південно-східному торці Софії: невелике загразоване вікно над ракою розташоване у південній зовнішній стіні; широкий виступ у ногах раки є східною стіною приміщення, до якої прилягає апсида.

Що ж собою являла рака Макарія у середині XVII ст.? З рисунка Вестерфельда випливає наступне: це була дерев'яна труна, за віку якої правила металева решітка, що зачинялася на замок. Крізь решітку можна було бачити накриті покривалом

мощі Макарія, які лежали головою на захід. Але голови, як видно з рисунка, при мощах не було: крізь решітку проглядає лише ліва рука, що лежить на грудях доволі близько до узголів'я раки. Виступ стіни у ногах раки був прикрашений чудовим кам'яним скульптурним наличником, що нагадував лиштву надгробного пам'ятника Костянтинові Острозькому (1533) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Наличник увінчаний вигадливим, мабуть, дерев'яним різьбленим фронтоном, усередині якого було вміщено щось на зразок гербового щита, розділеного по вертикалі навпіл. У головах і в ногах раки були встановлені на підлозі свічки на високих різьблених свічниках, а на стіні, біля узголів'я, висіла квадратна ікона з поясным зображенням якогось святого. На цілком слушну думку Я. Смирнова, «судячи зі свічок, що горять у головах і в ногах раки, і висячої на стіні ікони, з усієї вірогідності, того саме святого, чие ім'я носила рака, це був якийсь високо шанований святий» [Смирнов 1908, с. 471]. Втім, безпідставно вважаючи підпис під рисунком хибним, дослідник не побачив тут образ св. Макарія. Проте, підпис під рисунком однозначно свідчить, що на ньому зображено гробницю митрополита Макарія в Софійському соборі, вбитого татарами близько 1496 р.

Оскільки зображене на рисунку приміщення каплиці, де стоїть рака Макарія, досить впевнено ототожнюємо зі східним торцем південної зовнішньої галереї Софії Київської, не можемо не довіряти підпису під цим рисунком. Отже, в нас є всі підстави вважати, що над ракою висить образ священномученика Макарія Київського, який тримає в правій руці страдницький хрест, а в лівій – архієрейський посох. Святитель зображений без митри і в омофорі, можна навіть розрізнити, що був він лисий, з великою широкою бородою, тобто ікона відтворювала портретні риси митрополита Макарія. Цей образ вельми нагадує вищенаведені зображення Макарія на стіні вівтаря Дванадцятьох апостолів (тобто в капелі Мазепи) і на іконі софійського іконостаса. Але рисунок Вестерфельда зафіксував давнішу іконографію, згідно з якою святителів зображали без митри і в омофорі. Зрозуміло, що цей образ був канонічним і спирався на певні образотворчі джерела, адже Макарій, як зазначено вище, був канонізований на Київському православному церковному соборі 1621 р., тож до цього акту мала з'явитися ікона з його достовірним зображенням.

Особливо цікавим є те, що раку було встановлено на постаменті, вмонтованому в довгу і низьку товстостінну кам'яну скриню з явними ознаками старожитності – тріщинами і пошкодженнями; натомість рака на вигляд зовсім нова. На гадку спадає свідчення початку XVII ст. про те, що мощі Макарія лежали „у гробі мармуровому”. Згадана давня мармурова гробниця великокняжих часів, що зберігається нині в Антоніє-Феодосіївському приділі Софії й відома як гробниця Володимира Мономаха — так принаймні першим визначив її П. Лебединцев, котрий пише, що під час ремонтних робіт у соборі середини XIX ст. її було знайдено під п'єдесталом раки Макарія [Лебединцев 1878, с. 92] (рис. 13).

Це підтверджують І. Скворцов і П. Орловський. (Правда, історики плутаються у тому, як співвідносилися рака з мармуровою гробницею: якщо І. Скворцов гадає, що гробниця була підставкою для раки, то П. Орловський певен, що гробницю виявлено під підлогою.) Аналогічне свідчення виявляємо і у пізнішій роботі П. Лебединце-

ва. Вірогіднішими є свідчення І. Скворцова і ранішої публікації П. Лебединцева, бо вони ближчі за часом до виявлення гробниці.

Рис. 13. Гробниця Володимира Мономаха (?) у Софії Київській.

Однак найточнішу інформацію містить рисунок Вестерфельда, з якого видно, що гробниця слугувала за своєрідний футляр для підставки під раку. Цілком можливо, що від самого початку дерев'яна рака Макарія стояла у гробниці на нижчому постаменті, тому раку майже не було видно, звідки й виник київський переказ про поховання Макарія у мармуровій гробниці. Цей стійкий переказ намагалися спростувати М. Сементовський, Я. Смирнов, К. Шероцький і зрештою М. Макаренко [Макаренко 1930, с. 72-73], доводячи, що рака Макарія була дерев'яною. Вона справді була дерев'яною, але стояла у мармуровій гробниці. Імовірно, за часів Могили ветха рака Макарія була замінена на нову, встановлену у цій же гробниці, але на вищому постаменті. Причому її встановили зворотним, неорнаментованим боком до глядача, адже один кут на лицевому боці гробниці відбитий.

Знаючи розміри мармурової гробниці (довжина 2,37 м, ширина 70 см, висота 49 см), можна приблизно визначити й інші розміри: довжина раки була близькою 1,7 м, ширина — 70 см, висота з віком — 50 см, тобто загальна висота раки з підставкою (остання була дещо нижча за гробницю, в якій стояла) дорівнювала приблизно 90 см. Висота надгробка разом з фронтоном сягала 2,3 м.

Звертаємо тут особливу увагу на те, що в 1754 р. образи святих Київських митрополитів Макарія та Михаїла Сирина з'являються обабіч запрестольної вівтарної картини «Тайна вечеря» в Андріївському соборі Києва, написаній О. Антроповим. Зберігся єдиний малюнок Антропова, надісланий ним тоді ж у Петербург, із зображенням «Тайної вечері», а по боках — двох великих київських святителів — священ-

номученика Макарія і першого митрополита Русі-України Михаїла Сирина. Цей малюнок має точну дату і підпис: «Сіє три образа волтаре вцеркви святого апостола андрея Первозванного Стрех стран престола написаны. Писал живописной Науки подмастерья Алексей антроповъ 1754 Апреля «5» Дня».

Якщо запрестольна ікона «Тайна вечеря» дійшла до наших часів, то образи свв. Макарія і Михаїла, які фланкували її, не збереглися. Відомий мистецтвознавець С. Яремич, який знайшов згаданий малюнок в музеї Товариства любителів давньої писемності в Санкт-Петербурзі, вважав цей малюнок ескізом [Яремич 1912, с. 8 – 11]. Таку точку зору підтримує сучасний дослідник І. Нетудихаткін [Нетудихаткін 2016, с. 88]. Проте, як слушно зазначає І. Сахарова, з підпису випливає, що ікона й образи двох київських святителів до цього часу були вже виконані О. Антроповим. Радше за все, це був не ескіз, а кольоровий акварельний малюнок з уже закінченої картини, оскільки він майже не відрізняється від великого полотна за виключенням окремих деталей, які важко відтворити в дрібному малюнку: не у всіх апостолів зображені руки, кисть від завіси зсунута до центру, підпис розташований нижче, ніж в картині. Вважають, що композицію «Тайної вечері» та зображення постатей двох Київських митрополитів Антропов продумав самостійно, без допомоги Канцелярії від будівель, позаяк який сенс було відсилати до Петербурга малюнок виконаних розписів, якщо вони вже відомі начальству [Сахарова 1974, с. 40 – 41] (рис. 14).

Рис. 14. О. Антропов. Малюнок запрестольної картини "Тайна вечеря" з бічними образами свв. Макарія Київського та Михаїла Сирина. Київ, Андріївська церква. 1754 р.

Наголосимо також на тому факті, що образи священномученика Макарія і пер-

шого митрополита Київського Михаїла Сирина на малюнку О. Антропова явно переукуються з їх образами в капелі Івана Мазепи та образом Макарія в софійському іконостасі. Тож О. Антропов, створюючи в Андріївській церкві Києва образи цих святих, вочевидь керувався їх більш ранніми зображеннями у Софійському соборі, де містився справжній пантеон київських святих. Причому лейтмотивом стінопису капелі Мазепи є ідея хрещення Русі-України, що стала концептом живопису Андріївської церкви. Цікаво, що в першому і другому випадках акцентувалася ідея рівноапостольного подвигу святих Київських митрополитів Михаїла – хрестителя Русі і Макарія – відроджувача православної віри в Україні.

Загалом долю раки з мощами митрополита Макарія Київського у Софійському соборі можна уявити так. Наприкінці XV ст. вона була встановлена під південною стіною Михайлівського вівтаря, ліворуч від південного входу. Дерев'яна рака стояла на підставці, вмонтованій у давній мармуровий саркофаг. Стару раку Петро Могила після 1633 р., коли перебрав Софію від уніатів, змінив на нову, дерев'яну, закриту ґратчастим віком. Тоді ж було упорядковане й місце раки, над якою постала стінописна композиція із зображенням ангелів з сувоями обабіч небесного вівтаря і сінні над ракою (образа жертвовного престолу-раки з надпрестольною сінню-ківорієм).

Близько 1640 р., коли у південній галереї була створена Макаріївська каплиця-усипальня, П. Могила переніс туди раку святих разом із постаментом і мармуровою гробницею. Під час перебудови галереї на зламі XVII-XVIII ст. Макаріївська усипальня була перетворена на Успенський вівтар. Раку знов повернули у центральну частину Софії і встановили на її попередньому місці у Михайлівському вівтарі. Імовірно, тоді ж рака могилянської доби була обкладена сріблом. Над ракою, котра, як і раніше, була встановлена на підставці у мармуровій гробниці, влаштували сінню, що сягала вікна, тобто загальна висота раки з сінню була близько 1,9 м. У 1725 р. (чи ще за Мазепи, коли раку повернули на її первісне місце) на пілоні, над сінню, написано архангела Єгудіїла з сувоєм і вінцем.

У 1833 р., за митрополита Євгенія Болховітінова, була зроблена нова, повністю срібна рака. Під час ремонтних робіт середини XIX століття під керівництвом Ф. Солнцева мармурову гробницю прибрали з-під раки, хоча гробниця була невід'ємною частиною єдиного комплексу давнього Макаріївського меморіалу. Саму ж раку згодом встановлено ближче до Михайлівського вівтаря, на клиросі перед іконостасом, у дзеркальній симетрії до її попереднього місця.

Наприкінці 1920-х рр. мощі Макарія з волі „борців з релігією” покинули св. Софію і нині шануються у кафедральному Свято-Володимирському соборі Києва (рис. 15, 16). У 1997 р. в Україні та Білорусі було широко відзначено 500-річчя мученицької кончини св. Макарія. Такою уявляється історія унікального Макаріївського мартирію в давній „митрополії руській”. Ця проблема є загально значимою, оскільки її вивчення суттєво поповнює наші знання про історію і культуру України XV-XX ст., даючи нам «візуальний образ життя» цілих поколінь в його духовно-історичному контексті.

*Рис. 15, 16.
Рака священномученика
Макарія у кафедральному
Свято-Володимирському соборі Києва.*

Література

- Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995.
- Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1904. – Т. 1. – Ч. 2.
- Голубинский Е.Е. История канонизации святых в русской церкви // Богословский вестник. – 1894. – Т.3. – № 8.
- Едлинский М. Поучение в день 400-летия мученической кончины св. священномученика Макария, митрополита киевского // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 9. – Часть неоф. – С. 419 – 422.
- Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. – К., 1988.
- Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. 2.
- Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкв. – Париж, 1959.
- Кізлова А. Мощі св. щмч. Макарія у духовному житті киян (кінець XVII початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 22. – 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2011_22/kizlova.pdf
- Корольков И. Киевский митрополит, священномученик Макарий, и его значение в истории юго-западной церкви // Труды Киевской духовной академии. – 1897. – № 2. – С. 152 – 178.
- Лебединцев П., протоиерей. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. К., 1879.
- Лебединцев П. Г. О святой Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1.
- Лебединцев П. Г. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1890.
- Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930.
- Макарий, епископ Винницкий. История русской церкви. – СПб., 1857. – Т. 2.
- Мицик Ю.А. МАКАРИЙ I [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 441. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Makariy_I (останній перегляд: 28-11-2016).
- Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. – СПб., 1846. – Ч. 2.
- Нетудихаткін І. Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова [1896 – 1918]. – К., 2016.
- Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К., 2015.
- Нікітенко Н. Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могили // П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К., 1997.
- Описание собрания рисунков Бороздина 1809-1810 г. // Труды I Археологического съезда в Москве. – М., 1871. – Т. 1.
- Орловский П. Сказание о священномученике Макарии, нетленно почивающем в

Киево-Софийском кафедральном соборе. – К., 1897.

Орловский П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1898.

ПСРЛ. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.

Сас П.М. Київський Православний Церковний Собор 1621 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_cerk_sobor_1621 (останній перегляд: 28-11-2016).

Сахарова И. М. Алексей Петрович Антропов (1716 – 1795). – М., 1974.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900.

Сементовский М. Киев и его достопримечательности. – К., 1852.

Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011.

Сказание о священномученике, митрополите Киевском Макарии // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 17. – Часть неоф. – С. 234 – 241.

Скворцов И., протоиерей. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843-1853 годах. – К., 1854.

Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. – М., 1908.

Степовик Д.В. Українська графіка XVI – XVIII століть. – К., 1982.

Титов Ф.И., священник. Священномученик Макарий. – К., 1897.

Хрущова И. Богомольцы у святынь Киева. – СПб., 1889.

Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994.

Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. – К, 1917.

Яремич С. Живопись Андреевской церкви в Киеве// Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1912. – № 1 – 2.

Яскевич Л.Е. Макариевский храм, г. Киев: иконостас Макариевской церкви [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.makariy.kiev.ua/index.php/istoriya/81-ikonostas-makarievsk...> (останній перегляд: 5-01-2017).

Яскевич Л.Е. К исследованию жития священномученика Макария, митрополита Киевского [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/> Киевская Русь / История и лица (Дата публікації: 23.07. 2013).

Ульяновський В.І.

МИТРОПОЛИЧІ СКЛЕПИ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ: ВІДОМЕ Й НЕВІДОМЕ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК 1935 – 1936 рр.

Про поховання Київських митрополитів кінця XVII – XVIII ст. в Софійській кафедрі давно відомо: названі імена владик та вказані місця гробниць, на виставках неодноразово демонструвалися відреставровані речі з поховань¹⁴. Однак деталі розкриття цих поховань, повний перелік віднайдених артефактів та їхня доля досі залишилися поза увагою дослідників не лише Софійського заповідника, але й історії Київської ієрархії та Церкви в Україні загалом.

Не були проаналізовані навіть текстові заповіти митрополитів та писемні документи стосовно місця й чину їхнього поховання. Власне, з цього, традиційного для істориків матеріалу – письмових заповітів та тогочасних звітів про поховання ієрархів і розпочнемо.

Перший похований у спеціально спорудженому склепі для архієреїв кафедри митрополит Рафаїл Заборовський письмово не вказував бажане місце свого поховання, в його короткому заповіті наявне лише розпорядження щодо залишених у власній скарбниці 100 червінців¹⁵. Заборовський помер 22 жовтня 1747 р. Оскільки призначені для здійснення обряду поховання Чернігівський і Переяславський владика не змогли прибути до Києва, тіло Рафаїла аж до 30 листопада залишалось епохованим, і стояло в самому сакральному просторі собору в труні. Перший історик Київської ієрархії 1770-х рр. Іаков Воронковський свідчив, що «39 дней нетленное тело митрополита Рафаила покоилось в незакрытом гробе, стоявшем среди храма Святой Софии, в котором ежедневно совершались заупокойные литургии и панихиды при множестве молящихся и читалось Евангелие киевскими священнослужителями и монастырскою братиею». Лише 30 листопада посланець Александрійського патріарха, Фіваїдський митрополит Макарій, котрий на той час перебував у Києві, за розпорядженням Св. Синоду здійснив обряд поховання, «и тело его положено в склепу, по правую сторону обретающимся... где нетленно и доселе пребывает»¹⁶. Оскільки Заборовський першим був похований у склепі, то вважається, що саме він і заклав цей склеп¹⁷.

З усіх похованих у склепі митрополитів найранішим з відомих на сьогодні є за-

¹⁴ Див.: Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії: Некрополь Софійського собору. К., 2000. С. 54-65; Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітнівський збірник. К., 1993. С. 122-139.

¹⁵ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле митрополите Киевском. К., 1908. С. 44.

¹⁶ Там само. С. 44-45. Нині ми готуємо до видання повний текст рукопису Іакова Воронковського за трьома авторськими варіантами.

¹⁷ Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської. С. 127-128; Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. К., 2011. С. 41.

повіт Арсенія Могилянського, який наказував поховати себе саме в цьому склепі, де вже лежали його предмісники. Владика Арсеній упокоївся 8 червня 1770 р., його тіло «с большой церемонией» (за спеціально розробленим церемоніалом, зокрема, перед труною несли сакос, омофор, палицю, митру, панагію та ручний хрест, якими при житті користувався Арсеній) у розкішному гробі, який почергово несли 40 священників, було внесене у Софійський собор 9 червня і відразу поставлене у склепі «для того сделанном издавна», як він сам заповідав¹⁸. Арсеній також просив не виймати його труну знову зі склепу в соборний простір, а коли прибуде призначений Св. Синодом архієрей для здійснення обряду поховання, провести його зверху над склепом. Призначений Св. Синодом Білгородський архієпископ Самуїл (Миславський, майбутній Київський митрополит) власне й звершив чин поховання над склепом 20 липня. Труну, відповідно до заповіту, не виймали на поверхню¹⁹. Детально про обставини поховання владика Арсенія написав в його біографії учасник обряду й очевидець Іаков Воронковський: «Тело его преосвященства июня 9 дня (помер Могилянський 8 червня 1770 р. – В. У.)... с должною церемониею собором всего в Киеве находящегося духовенства в кафедральную Софийскую церковь перенесено, и поставив в церкви, по литургии отправленной преосвященным Павлом Конюшковичем, митрополитом бывым Тобольским, пребывание имевшим в Киево-Печерской Лавре, отправлено панихиду. И стояло оно в церкви того ж июля до 10 дня. А того 10 дня июля по литургии отправленной тем же митрополитом Павлом, отправив панихиду, поставлено, по завещанию его преосвященства покойного, в церковном склепу, где и митрополита Рафаила тело стоит нетленно.... Потом по указу Святейшаго Синода преосвященный Самуил Миславский, епископ Белогородский и Обоянский, прибыв июля 21 дня 1770 года в Киев... для погребения его преосвященства Арсения тела, и того ж июля 24 дня на святую мученицу Христину отправив в кафедральной Софийской церкви божественную литургию, не вынимая из одного склепу его преосвященства Арсения тела, и не отворяя склепу, в том приделе, где оный склеп, священническое только погребение отправил соборне... Тело его преосвященства Арсения в склепу поставленное стоит по левую руку преосвященного митрополита Рафаила тела»²⁰. У софійській ризниці зберігалися численні речі, передані туди покійним владикою, зокрема облачення, частина якого могла використовуватися при його одяганні перед покладанням у труну²¹.

Митрополит Гавриїл Кременецький упокоївся 9 серпня 1783 р. «в девятом по полунощи часу», «находясь долговременно в болезни»²². Його тіло перенесли у Собор 10 серпня та після відспівування труну опустили «в имеющийся в той церкви

¹⁸ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.). К., 1907. С. 661-662.

¹⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 301, спр. Леб. 690, арк. 211 зв.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 301, спр. 733. Леб., арк. 7-12.

²¹ Див. опис всіх дарів: Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.). К., 1907. С. 476-478. В описі Софійської ризниці 1750 р. значаться: хрест, подарований Арсенію Єлизаветою Петрівною в 1744 р., панагія, подарована йому в 1764 р. Катериною Василівною Бурковською – ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 410, арк. 37 зв. – 39.

²² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 177, спр. 57, арк. 1; ф. 128, оп. 1 монаст., спр. 71, арк. . 1.

каменний погреб», згідно із заповітом владики. Призначений для здійснення обряду поховання Чернігівський єпископ Феофіл прибув у Київ лише 17 вересня, коли й здійснив чин поховання зверху над склепом у присутності рідного племінника митрополита Кирила Кременецького²³.

Митрополит Самуїл Миславський у заповіті від 28 серпня 1791 р. наказував його тіло «по выносе из келий на поверхности в церкве долго не держать», а труну відразу опустити до архієрейського склепу, «в то место, где преосвященные архиереи погребаются, то есть по общему здешнему названию в склеп и закрыть его, как учинено над покойным преосвященным митрополитом Арсением». Коли ж у Київ прибуде призначений для здійснення обряду поховання архієрей, то «надгробное пение по чиноположению церковному совершит, не вынося тело отнюдь на поверхность». Владика Самуїл просив при цьому слізно усіх священників єпархії, щоб вони «из любви к пастырю» помолилися за його упокій²⁴. Миславський упокоївся 5 січня 1796 р., його поховання було здійснене відповідно до заповіту 10 січня вікарним київським єпископом Амфілохієм. Сучасник писав, що похорони відбувалися скромно, «не было ни катафалка, ни балдахина», лише знаменитий проповідник прот. Іоан Леванда виголосив над труною проникливе слово²⁵.

Померлий 2 вересня 1799 р. «в пятом по полудни часу», «по долговременной болезни» митрополит Ієрофей Малицький був перенесений у собор 4 вересня відповідно до детально розписаної церемонії (архієрейський посох, митру, білий клобук, наперсний хрест, панагію, омофор, орден св. Андрія Первозваного несли перед гробом)²⁶. Чернігівський та Ніжинський архієпископ Віктор не міг прибути швидко, а тіло, як вказувалося у листі від консисторії, «стало обнаруживать признаки разложения» («приходящее уже в повреждение с неприятным для обоняния духом»), тож 7 вересня труна була поставлена у склепі («погребі»), де над нею безперервно читалось Євангеліє. У саму труну зверху були покладені всі предмети архієрейської влади, які несли перед труною, а також орден, лише архієрейський посох, рипіди, хрест тримали безперервно в руках священнослужителі при читанні Євангелії²⁷. Сам Ієрофей у заповіті нічого не говорив про місце свого поховання, вочевидь, традиційно орієнтуючись на архієрейський склеп у Софії («с прочими преставившимися здешними архиереями в церковном погребі» – таке рішення було винесене духовною дикастерією)²⁸. Архієпископ Віктор прибув 10 вересня й відслужив із духовенством похвальний чин над архієрейським склепом (названий у звіті «погребом»), «где и прежних Киевских умерших митрополитов тела положень»²⁹. Прощальне слово над гробом знову промовляв Іоан Леванда³⁰. Дорогоцінні речі покійного митрополита

²³ ІР НБУВ. Ф. 301, спр. Леб. 690, арк. 211.

²⁴ Російський державний історичний архів. Ф. 796, оп. 77, спр. 53, арк. 3-4; ІР НБУВ. Ф. 301, спр. Леб. 690, арк. 204.

²⁵ Рождественский Ф. Самуил Миславский, митрополит Киевский. К., 1877. С. 178-179.

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 193, спр. 136, арк. 4-5 зв.; ф. 128, оп. 2 монаш., спр. 77, арк. 12.

²⁷ Там само. Ф. 127, оп. 193, спр. 135, арк. 30-31.

²⁸ Там само, арк. 26-27 зв., 36.

²⁹ Там само, арк. 52.

³⁰ ІР НБУВ. Ф. 301, спр. Леб. 690, арк. 209-210; Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799 гг.). К., 1901. С. 222-223.

(панаягія, хрести, білий клубок та ін.) були передані в Софійську ризницю³¹.

Отже, як бачимо, практично всі Київські митрополити після Рафаїла Заборовського заповідали поховати себе саме в цьому спеціально влаштованому склепі. Про нього писав і князь Іван Долгорукий, який 13 серпня 1817 р. оглядав Софійський собор: «... подошли к склепу, в котором погребаются здешние пастыри, поклонились Самуилу (Миславському – *В. У.*)...»³².

Однак, як сталося, що сам цей склеп та поховання митрополитів забулися? Згідно з архівними матеріалами, до 1824 р. вхід до склепу був вільний і гробниці владик не замурувані, над ними служили панахиди. До того ж, на прохання деяких мирян гроб митрополита Рафаїла Заборовського відкривали для поклоніння у зв'язку з усталеним переказом про його нетлінність і можливість чудотворінь. Практику частого відкриття гробниць (і не лише Заборовського) провадив митрополит Серапіон (Александровський). Це було доволі дивним, адже жоден із похованих не був канонізованим, а відкриття гробів для «оглядання» останків похованих не могло вітатися Церквою. Попри це, владика Серапіон у своєму щоденнику відзначив неодноразове «оглядання» відкритих гробів на прохання гостей діючого Київського владики. Зокрема, митрополит Серапіон записав у щоденнику, що 10 квітня 1804 р. спускався із архімандритом Товією до склепу – «сделан в виде сухого погребка небольшого, или кладовы, где теперь хранятся гробы здешних митрополитов: митрополита Рафаила Заборовского, скончавшегося октября 22 дня 1747 г..., по сей 1804 год от кончины его 57 лет... (нетленный – аркуш пошкоджений – *В. У.*), а особливо голова, руки и плесны ног. . . . Митрополит Арсений Могилянский (увесь подальший текст пошкоджений – *В. У.*) Митрополит (Самуил Миславский) ... (частина тексту пошкоджена – *В. У.*) и многие части тела не истлели, обит гроб его, аки было его завещание, черною крашениною; 5) митрополит Иерофей, скончавшийся сентября 4 дня 1799 года на 73 году от роду, а по сей 1804 год от кончины его 5 лет: видно облачение и весь подол. И все сии пять гробов стоят ничем не покрытые на простых деревянных (*подставках – В. У.*) ничем же не покрытых: Рафаил на скамейке, а протчие на одном столе. По выходе из сего склепа или погребка, где духу противного не слышно, кроме сырости, ходили в приделы собора сего наверху...»³³. Цей перший запис щоденника владики Серапіона показує, що за його наказом були відкриті всі п'ять трун з митрополитами. Якби аркуш щоденника не був дуже пошкоджений, можна було б зафіксувати стан поховань та опис збережених речей на 1804 р. Надалі в щоденнику Серапіона відзначаються лише наступні відкриття трун загальними фразами, без опису їх стану. Зокрема, на початку червня того ж 1804 р. Московський митрополит Платон (Левшин), який приїхав на прощу до київських святинь, побажав поклонитися Рафаїлу, відслужив над його труною панахиду та отримав можливість, стоячи навколішки, поцілувати десницю «нетленно почивающего митрополита Киевского»³⁴. Зазначимо, що митрополит Платон, вочевидь, не випадково заповідав по

³¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 193, спр. 136, арк. 87.

³² Долгорукий И. М., кн. Путешествие в Киев в 1817 году. М., 1870. С. 114.

³³ ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 6, арк. 18-18 зв.

³⁴ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 57-58. В рукописі щоденника митрополита Серапіона ці аркуші про

смерті передати в Софійський собор власну «панагию золотую с образом обручения святя Екатерины финифтяным итальянскою работы с цепочкою золотою... для ношения преосвященнейшему митрополиту Киевскому Серапиону, приятелю моему». Ця панагія й була передана в Софійську кафедру 7 березня 1813 р. (хоча ланцюжок виявився срібним, а не золотим)³⁵.

Наступного 1805 року митрополит Серапіон супроводжував у склеп сенатора князя Івана Володимировича Лопухіна, який «из любопытства» попросив відкрити гробницю владика Рафаїла й був дуже здивований, що тіло митрополита через 58 років залишалося нетлінним. Ось як сказано про це в щоденнику владика 24 серпня: «Сходили в склеп, где стоят гробы митрополитов Киевских, и смотрели останки митрополита Рафаила: состав весь не разрушился и облачение не только все цело, но и ново почти: *mita ges*, ибо 58 лет как он скончался»³⁶. Наступний запис щоденника про відвідини митрополичого склепу датується 13 червня 1806 р. Серапіон з Чернігівським владикою «были в склепе, где почивали здешние митрополиты, и *вскрывали все их гробы*, коих тут на скамейках стоит пять»³⁷. Символічно, що Серапіон (Александровський) і сам був похований у цьому склепі – він став останнім митрополитом, котрий спочив тут. А вже його наступник Євгеній (Болховітінов) наказав замурувати гробниці й закрити вхід до склепу, припинивши практику регулярного відкриття трун покійних.

За інформацією дослідниці І. Ф. Тоцької, над кожною труною була дерев'яна, а над Серапіоном металева дошка з меморіальним написом; на східній стіні склепу знаходилась ікона Богоматері з немовлям (за словами авторки, вона збереглася у фондах музею). Як вважають наукові співробітники Софійського заповідника, це була копія Дубовицької чудотворної ікони. Однак М. М. Захарченко та П. Г. Лебединцев у 1880-х рр. писали, що ікона Дубовицької Богоматері «помещается при входе в собор из Успенского придела, у южных дверей, в особом киоте и в серебрянном вызолоченном окладе; эта икона представляет старинную копию чудотворной Дубовицкой иконы, находящейся в Черниговской губернии; пожертвована она Софійскому собору Н. А. Львовой, которой она принадлежала как родовая святыня»³⁸. Якщо довіряти цим даним, то Дубовицький образ не міг перебувати у склепі, не лише тому, що був поставлений у дорогому окладі в самому соборі, але й тому, що потрапив у храм вже після закриття входу до склепу чавунними плитами (див. далі),

відвідини владикою Платоном Софійського собору 4 червня 1804 р. пошкоджені й даний епізод не читається (ІР НБУВ. Ф. І, спр. 6, арк. 29 зв. – 30 зв.). Оглядини собору після служби Платон розпочав з приділу, де стоїть гробниця Ярослава, з тим був оглянутий увесь собор, владика молився на самоті біля ікон на хорах, з тим оглянув і був вражений древньою архієрейською ризницею. Московський владика перебував у Києві до 8 червня, однак у збереженій частині щоденника Серапіона більше ніде не сказано, про відвідини Софійського собору, а тим більше – склепу митрополитів. Ймовірно, П. Орловський користувався рукописом, коли він ще не був пошкодженим. Сам Платон (Левшин) залишив спогади про свою подорож до Києва, де описав також відвідини Софійського собору й зазначив «в соборе есть склеп под полом, где открытые гробы бывших митрополитов Киевских: Рафаила, Арсения, Гавриила, Самуила и Иерофея, все из недавно бывших, а древних митрополитов гробов никаких нет» (Снегирев И. М. Жизнь Московского митрополита Платона. Ч. 2. М., 1891. С. 134). Автор не згадує про відкриття для нього гробу митрополита Рафаїла.

³⁵ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 207, спр. 40, арк. 1-3 зв.

³⁶ ІР НБУВ. Ф. І, спр. 6, арк. 107 зв.

³⁷ Там само, арк. 139 зв.

³⁸ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. К., 1888. С. 187; Лебединцев П. Г. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882. С. 22; Его же. Св. София Киевская, ныне Киев-Софийский кафедральный собор. К., 1890. С. 22-23.

в 1870-і роки (дарувальниця, ймовірно, була сестрою щедрої благодійниці Софійського собору 1870-х рр. В. А. Львової)³⁹. Оклад цієї подарованої ікони нині, ймовірно, зберігається в фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (інв. № М-10834), а сама ікона – у фондах Софійського музею⁴⁰. Окрім того, археологи, котрі відкрили склеп (про що – далі), не зафіксували в ньому не лише ікони, але й дощок над кожною труною – вони були розміщені на двох торцевих стінках. Оскільки ж джерело інформації І. Ф. Тоцької залишається невідомим, ці свідчення мають бути визнані якщо не хибними, то, принаймні, сумнівними.

Як вже зазначалося, у 1824 р. з наказу нового митрополита Євгенія (Болховітінова) над усіма гробами були зроблені кам'яні склепіння⁴¹. Сам владика Євгеній писав про це так: «В юго-западном углу, под ризничною палатою находится усыпальница, или погреб, в коем стоят гробы с телами усопших митрополитов Киевских. Древнейшие все отгорожены уже глухими каменными стенами (їх також шукатимуть археологи в 1936 р. – В. У.), а из новейших в притворе перед отгородкою стоят еще гробы митрополитов Рафаила Заборовского, Арсения Могилянского, Гавриила Кременецкого, Самуила Миславского и Иерофея Малицкого, над коими в 1824 году устроены уже каменные надгробия»⁴². Чому владика Євгеній «закрив» гробниці? Відповідь дав один із істориків собору: «Гробы сих святителей, стоявшие прежде на виду в усыпальнице, в 1824 г. сокрыты под кирпичными надгробиями для того, чтобы на дальнейшее время пресечь дерзновение соборян открывать гроб митрополита Рафаила, нетленно почивающего, для совершавших по нем панихиды и просивших его помощи в своих болезнях»⁴³. Гадаємо, йшлося не лише про поховання Рафаїла, але й про всі труни, які за Серапіона неодноразово відкривалися. Митрополит Євгеній припинив цю недоречну практику й забезпечив спокій покійних Київських владик цілком відповідно до християнської традиції. Однак він не заборонив панахиди по Рафаїлу й інших похованих, котрі здійснювалися біля закритих гробів у склепі.

Петро Орловський встановив, що під час капітального ремонту собору 1843-1853 рр. митрополит Філарет (Амфітеатров) наказав обмурувати всі гробниці митрополитів у склепі, а після завершення ремонту вхід до склепу був закритий чавунними плитами підлоги (ці плити за спеціальним малюнком були виготовлені на Людинівському заводі Мальцова у Калузькій губернії⁴⁴). Відтоді панахиди по покійних владиках відбувалися не в самій усипальниці, а над нею в соборному просторі⁴⁵. Більше того, навіть в умовах служб над закритим склепом, за свідченням сучасників, митрополит Рафаїл Заборовський продовжував творити чудеса. За словами столітнього Григорія Івановича Іванова, що був тяжко хворим і готувався до

³⁹ Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. К., 2011. С. 86.

⁴⁰ Там само. С. 86.

⁴¹ Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської. С. 127-128.

⁴² Євгеній Болховітінов, митр. Вибрані праці з історії Києва / Упор. Т. Б. Ананьєва. К., 1995. С. 76.

⁴³ Орловский П. С. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. К, 1898. С. 56-57.

⁴⁴ Лебединцев П. Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. К., 1897. С. 46; Фоменко К. Сохранился ли наружный и внутренний вид св. Софии Киевской времен Ярослава до наших дней? // ІР НЕУФ. Ф. 160, спр. 2311, арк. 1-68 (собисті спогади про реставраційні роботи).

⁴⁵ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 53. Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської. С. 127-128.

смерті, він побачив уві сні монаха, котрий наказав відслужити панахиду по владиці Рафаїлу. Хворого віднесли на носилках до собору, було відслужено панахиду по митрополиту, після якої Іванов одразу одужав («на другой же день после сего стал я совершенно здоров, и как будто не хварывал никогда»). Ще одне подібне чудо після панахиди по Рафаїлу сталося над київським протоієреєм (його ім'я не було назване), котрий хворів на виснажливу лихоманку. Готуючись до смерті, він попросив дружину піти до Софії й відслужити панахиду по владиці Рафаїлу з молитовним зверненням зцілити недужого. Вночі йому з'явився сам святий, який благословив хворого й сказав: «Довольно хворать!». На ранок хворий видужав, і з його слів соборяни записали всю цю історію. Священик Микола Флоринський, котрий служив при кафедрі й записав всі ці свідчення, зазначав: «Мощи Рафаила Заборовского, как и другого, рядом с им возлежащего митрополита Самуила (Миславского), почивают, по свидетельству соборян, оные видевших, когда был вход к склепу их погребальному, – нетленны». Флоринський був упевнений в чудотворіннях митрополита Рафаїла Божою волею, свідченням чого, як він вважав, було часте замовлення прихожанами (киянами і приїжджими) панахиди по Заборовському. Найчастіше зцілення відбувалося над хворими на лихоманку⁴⁶. Всі ці сакральні акції обмежуються другою половиною XIX століття.

Після становлення радянської влади про склеп забули, панахиди припинилися. Врешті, ніхто вже й не пам'ятав, де упокоїлися Київські митрополити барокової доби (рис. 1).

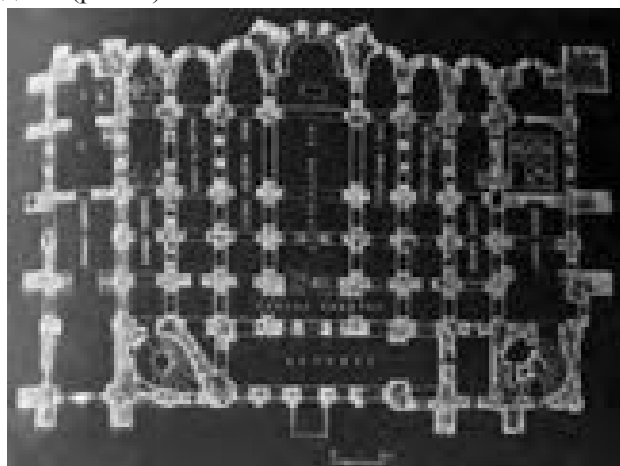

Рис. 1. План собору з позначенням місць поховання митрополитів:

№ 6. Сільвестр Косов; № 9 – Гедеон Червертнський;
 № 10 Рафаїл Заборовський; № 11 – Арсеній Могілянський;
 № 12 – Гавриїл Кременецький; № 13 – Самуїл Миславський;
 № 14 Ієрофей Малицький; № 15 – Серапіон Александровський.

Нове розкриття склепу й поховань відбулося лише 1936 року в результаті перших фронтальних археологічних розкопок в Софійському соборі.

У цій публікації зроблена спроба не лише реконструювати сам хід розкопок, але й показати, що здобуті археологами матеріали мали значно більший обсяг та значення, ніж традиційно констатується. В основі судії – звіти, замітки, щоденники розкопок та виявлені в архіві Інституту археології НАН України фотографії на склі, які ілюструють процес відкриття митрополичого склепу й гробниць.

Розкопки в Софії та її подвір'ї були розпочаті в 1935 р.

⁴⁶ Флоринский Н. И. Из виденного и слышанного в Киево-Софийском кафедральном соборе (рассказ бывшего соборного священника). К., 1888. С. 7-9; Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. К., 2011. С. 42.*

як результат угоди між Інститутом матеріальної культури (так упродовж 1934-1938 рр. іменувався нинішній Інститут археології, директором ПМК був Федір Андрійович Козубовський⁴⁷) та дирекцією (в особі першого директора І. М. Скуленка) новозаснованого Софійського музею. Очолив групу археологів Т. М. Мовчанівський

Рис. 2. Склеп з похованням митрополита Гедеона князя Святополк-Четвертинського: 1 – зовнішній вигляд після розчистки; 2 – в процесі розкриття.

(у 1934-1937 рр. був керівником київської археологічної експедиції й водночас вів розкопки у Вишгороді)⁴⁸, а куратором – І. М. Самойловський. Вже в перший рік роботи археологічної експедиції були зроблені важливі знахідки, що стосувалися давньоруського періоду (в тому числі «дособорного» часу), серед яких виділялася доброї збереженості свинцева печатка (діаметр 3,5 см, віднайдена в північно-західній вежі) Константинопольського патріарха Євстратія (з написом грецькою мовою).

Саме тоді була відкрита перша гробниця Київського митрополита кінця XVII ст. – Гедеона князя Святополк-Четвертинського у Володимирській абсиді, поруч з гробницею Ярослава Мудрого. На східній стіні абсиди була зафіксована дошка з написом про поховання під цією стіною владики Гедеона. Поховання Четвертинського саме в цьому місці було виконанням його пере-

дсмертної волі: «Молю, дабы тело мое грешное ... будет ... погребено тут в моей кафедральной церкви святой Софии в каплице великого князя киевского Ярослав на

⁴⁷ Див.: Інститут археології Національної Академії наук України. 1918-2014 / Ред. П. П. Толочка. К., 2015.

⁴⁸ Про Теодосія (Феодосія) Миколайовича Мовчанівського (09. 05. 1899 – 08/10. 05. 1938, розстріляний, похований у Биковні) див.: Справа репресованого – Центральний державний архів Громадських об'єднань України. Ф. 263, спр. 58044ФП; Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський: сторінки наукової біографії // Археологія. 1989. № 2. С. 125-130; Павлова В. Краєзнавство в творчому доробку Т. М. Мовчанівського (архівні та музейні джерела про його діяльність) // АНТ. 2003. № 2. С. 172-174; Гнидюк О. В. Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова) // Магістеріум. Археологічні студії. К., 2005. Вип. 20. С. 100-104. Особовий архів Т. М. Мовчанівського зберігається в Інституті археології (ІА НА. Ф. 20).

левой стороне под стеною каплицы Благовещения пресвятыя Богородицы без всякой помпы световой и без жадной отволоки»⁴⁹. Дослідження абсиди почалося з повного демонтажу чавунних плит підлоги XIX ст. Після зняття плит, на глибині 1,03 м був відкритий цегляний склеп (рис. 2). Розкриття склепу здійснювалося за участю спеціальної комісії (на жаль, акт про це з іменами членів комісії нам не вдалося віднайти). Лише за коротким звітом Т. М. Мовчанівського та І. М. Самойловського можна реконструювати послідовність відкриття гробниці та віднайдені артефакти. Отже, дубова домовина митрополита стояла на двох цегляних підставках, віко й стінки її прогнулися, тонкі пиляні дошки струхнєли, але на них ще зберігалася шовкова тканина оббивки. Після підняття віка домовини з'ясувалося, що кістяк не зберігся й перетворився у «вапновидну сипку білу масу». Проте, все ж непогано збереглися шматки жовтої шовкової мантії. Зліва в ділянці грудей була виявлена «хрестовидна зірка з вкладками скла». Археологи припустили, що це могли бути решки панагії. Такий висновок сумнівний, оскільки «зірка» була «пришита» до тканини, окрім того, панагія мала б металеву основу, більш імовірно, що це велика зашібка мантії. Під мантією був виявлений окислений металевий нагрудний хрестик з частиною окисленого ж ланцюжка. В головах збереглися решки повстяної подушки, а в ногах – «пласка округла окислена річ», яку археологи вважали монетою, що також недостовірно. Були проведені обміри домовини (довжина 1,97 м, ширина в головах 0,64 м, у ногах 0,42 м, висота посередині 0,39 м, ширина нижньої дошки посередині 0,46 м) та склепу (довжина 2,57 м, ширина 1,14 м, висота 1,63 м). Склеп був викладений в одну цеглу (0,30 x 0,11 x 0, 50 м), всередині стінки заглажені. Проте археологи констатували, що західна стінка розбиралися й закладалася. Ця обставина породила два припущенні: труну не опускали зверху в склеп, а клали через західну стінку, або ж пізніше було здійснене проникнення до поховання. Дослідники схилилися до другого припущення на підставі того, що в похованні були відсутні обов'язкові елементи облачення митрополита, зокрема, митра, хрести (в тому числі, благословенний)⁵⁰. Адже відомо, що Гедеон отримав певні привілеї саме в частині облачень: він мав носити митру з хрестом, дві панагії, білий клобук і сакос із форакієм (його носили лише патріархи)⁵¹. Втім, коли, за яких обставин та навіщо відкривався склеп митрополита Гедеона встановити не вдалося – не було висунуто навіть жодного припущення.

Додаткову інформацію щодо поховання Гедеона Четвертинського надає щоденник Т. Мовчанівського. Тут не йдеться про сам хід розкопок поховання митрополита Гедеона, але вказано вилучені з нього речі, передані до фондів Софійського музею: рештки шкіряного пояса з пряжкою (не названий у звіті), повсть з подушки, шматок деревини від труни, рештки ритуального облачення, рештки тканини із оббивки труни⁵². Тож нині варто спробувати ідентифікувати ці речі серед софійського фондового зібрання.

⁴⁹ Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К., 1825. С. 116.

⁵⁰ Институт археологии НАН Украины. Науковий архів (далі – ІА НА). Ф. 20 (ІІМК). 1936 р., К. 94, № 114, арк. 2-4.

⁵¹ Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии К., 1825. С. 100.

⁵² Ця частина щоденника Т. Мовчанівського зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська (далі НЗСК): НА-ДР, № 927, арк. 97-98 (№ 1042-1043, 1052-1054).

У серпні 1936 р. угода про розкопки між Інститутом матеріальної культури та Софійським музеєм була продовжена. Новий документ був підписаний 5 серпня, його ініціатором виступав директор музею І. М. Скуленко, заповідник зобов'язувався профінансувати розкопки у розмірі 5 тис. крб. На чолі групи археологів знову був поставлений Т. М. Мовчанівський. До неї увійшли також два його асистенти-археологи Г. М. Зацепіна та Д. П. Натансон і фотограф В. І. Маслов (знаний літературознавець, котрий на той час був співробітником Етнографічної комісії та ПМК). Копачі були взяті з розкопок Десятинної церкви (5-6 чоловік) на чолі з бригадиром Склярєнком, а також з вишгородської експедиції⁵³. (рис. 3–7). Археологи мали провести розкопки у вівтарних частинах собору. Був складений детальний план робіт й визначені зони відповідальності: зокрема, Д. Натансон наглядала за роботами у Михайлівському приділі, а Г. Зацепіна – в Успенському. Згідно щоденника Т. Мовчанівського, археологи з копачами працювали по 10 годин на день за узгодженим планом. Роботи знову розпочали із повного зняття чавунної підлоги та поетапного вивчення нижніх шарів⁵⁴. На початку основні дослідження зосереджувалися в Михайлівському приділі, де упродовж 8-22 серпня були виявлені численні поховання, в тому числі масові й здійснені ще до спорудження собору (на думку археологів, в язичницькі часи)⁵⁵. Тут виявили також пізні поховання – XVII-XVIII ст. Деталі знахідок (кістки, шматки фресок і мозаїк, тощо) були зафіксовані асистентами-археологами Г. Зацепіною та Д. Натансон на спеціальних картках⁵⁶. Так само були в деталях зафіксовані розкопки в інших частинах собору та на його подвір'ї⁵⁷. Всі ці описи потребують уважного вивчення фахівцями у відповідних ділянках софійських студій, ми ж аналізуємо лише поховання митрополитів барокової доби.

*Рис. 3.
Члени київсько-вишгородської
Археологічної експедиції
1935-1936 рр.
Позначений хрестиком –
Т. Мовчанівський.
Фото В. І. Маслова.*

⁵³ Численні фото учасників вишгородської експедиції та їхніх робіт збереглися у особовому архівному фонді В. І. Маслова, який був офіційним фотографом на розкопках (ІР НБУВ. Ф. 243, спр. 694, 30 фото)

⁵⁴ ІА НА. Ф. 20 (ПМК), 1936 р., К. 53, № 7/66, арк. 1.

⁵⁵ Там само, арк. 1-31 (наявні замальовки поховань та розкопів)

⁵⁶ Там само, К. 54, № 67, арк. 1-9; К. 55, № 68, арк. 1-7.

⁵⁷ Там само, К. 57, № 70, К. 58, № 71, К. 60, № 71-6, К. 61, № 72

*Рис. 4. Учасники розкопок
Десятинної церкви 1937 р.,
серед них – Т. Мовчанівський.*

*Рис. 5. Учасники розкопок
у Вишгороді.
Фото В. І. Маслова. 1936 р.*

*Рис. 6. Учасники розкопок
у Вишгороді.
Фото В. І. Маслова. 1936 р.*

*Рис. 7. Учасники розкопок
у Вишгороді.
Фото В. І. Маслова. 1936 р.*

На початку листопада 1936 р. угода про розкопки між Софійським заповідником та Інститутом матеріальної культури була знову продовжена, вона стосувалася в першу чергу розкопок у приділі Антонія і Феодосія та завершення досліджень Михайлівського приділу. Розкопки цього сезону, за повідомленням щоденника Т. Мовчанівського, були розпочаті 9 листопада. Цього разу розподіл робіт був більш чітким: Д. Натансон надалі займалася виключно Михайлівським приділом, а Зацепіна Антонієво-Феодосієвським. До студій були додатково запрошені Арнольдов, кресляр В. Гончаров, художник Ю. Ю. Павлович та фотограф В. І. Маслов⁵⁸. Упродовж 10-16 листопада були цілком зняті чавунні плити в цих приділах. Саме в цей час був виявлений склеп з похованням митрополита Сільвестра Косова (помер 13 квітня 1657 р.) під південною стіною Михайлівського вівтаря. Склеп прилягав до північної стіни арки – входу до Антонієво-Феодосієвського приділу. На звід склепу натрапили після виїмки шару в 0,5 м. Розмір ями становив 2,55 – 1,11 м (в головах 1,21 м). Цей склеп був закладений вертикальною шиферною плиткою (25 x 74 x 6 см), а дно склепу було викладене плиточною цеглою (38 x 29 x 4 см). Трохи далі від цього склепу виявили поховання у видовбаній дерев'яній колоді (зберігся лише шматок тканини, скелет цілком струхнявів) та ще одне в дерев'яній домовині (збереглися лише решки дерева, скелет перетворився в порошок). 15 листопада розкоп оглянули московський професор І. Е. Грабар та керівник музейного сектору Управління в справах мистецтв УСРР В. М. Знойко⁵⁹. Т. Мовчанівський не зробив жодних нотаток про якісь речі в склепі Косова, тож невідомо, чи щось було взято до фондів Софійського заповідника.

Розкопки в приділі Антонія і Феодосія вела переважно Г. Зацепіна. Упродовж листопада-грудня був здійснений розкоп всієї галереї з абсидою довжиною в 25, 5 м і шириною в 3,85 м. На всій площі були зняті чавунні плити підлоги XIX ст. Тут було відкрито чимало різних поховань. Серед них виділялося поховання № 5 на глибині 2,31 м від рівня чавунної підлоги, яке було атрибутоване як поховання схимника кінця XVI – початку XVII ст. На скелеті був «капюшон» (фактично ж схимницький кукуль) з вишитим хрестом, вервичка із шнура, епітрахіль із хрестами (рис. 8–10).

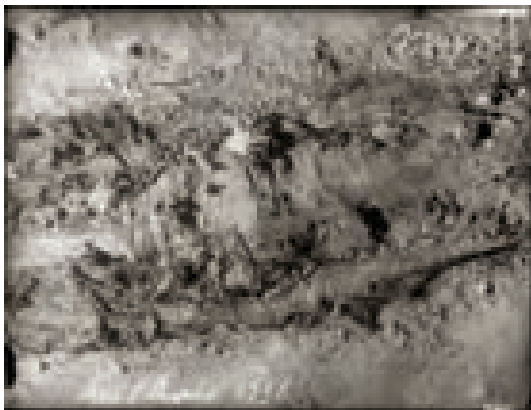

Рис. 8. Загальний вигляд поховання схимника.

⁵⁸ Там само. К. 62, № 73, арк. 3.

⁵⁹ Там само, К. 62, № 73, арк. 6, 8, 23

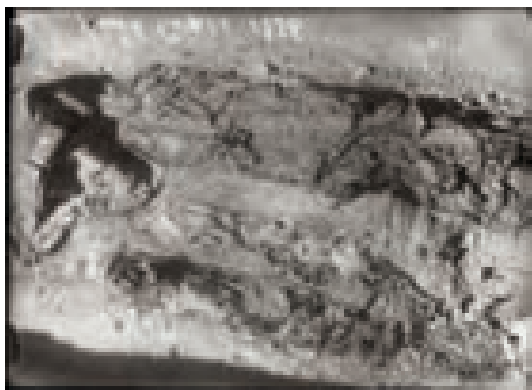

Рис. 9. Головне вбрання схимника – кукіль.

Рис. 10. Деталь поховання схимника: кукіль з хрестом.

Це загадливе поховання, якщо довіряти запропонованому датуванню, мало бути здійснене в період, коли Софійський собор перебував у власності уніатського митрополита, а точніше – його намісника. Ким же міг бути той схимник, можна лише здогадуватися, але не варто фантазувати з цього приводу. В похованні № 15 були виявлені рештки шовкової тканини з гаптованої золотими нитками фігурами святих та орнаментами, а також дерев'яна труна з оббивкою шовковою тканиною з позументом та нашивними кулястими мідними позолоченими гудзиками. Всі ці поховання були датовані часом не пізніше XVII ст.⁶⁰ Проте більшість поховань (близько 15) XVII-XVIII були без інвентаря. Втім, Д. Натансон зафіксувала відкриття ще одного склепу в Михайлівському приділі, де була виявлена труна, оббита тканиною із сріб-

⁶⁰ Там само, К. 59, № 71-а, арк. 1, 9-11.

ними цвяхами (рис. 11, 12). Це поховання не було атрибутоване археологами, й про нього немає жодної іншої інформації.

Рис. 11. Верх оббивки труни в склепі Михайлівського приділу.

Рис. 12. Дно гробниці Михайлівського приділу після розбірки поховання.

Незабаром археологи натрапили на «велику дерев'яну ляду», яка закривала вхід у склеп з похованнями шести митрополитів XVIII – початку XIX ст.⁶¹ Спочатку впродовж 10-17 листопада був знятий дерев'яний іконостас Антонієво-Феодосієвського приділу, розібрані цегляний престол і жертвник, демонтовані всі чавунні плити й послідовно зняті всі пласти різночасових нашарувань. Під час цих робіт були відкриті п'ять поховань зі скелетами й практично без інвентаря. І от 19 листопада «В західній частині трансепту, безпосередньо під чавунною підлогою виявлено великі дерев'яні двері-люк, а під ним ступінчатий хід у крипту-склеп під підлогою Успенського приділу, у цьому склепі знайдено 6 мурованих з цегли та обтинькованих вапняковим розчином гробниць з похованнями митрополитів» – це слова із щоденника Т. Мовчанівського, який він вів з 9 листопада по 4 грудня⁶². Загалом, у звітах Т. Мовчанівського про розкопки в Софії 1936 р. щодо цього епізоду було сказано доволі стисло: «Під підлогою було відкрито і цілий підземний склеп з похованнями кількох митрополитів XVIII-го століття. Серед ритуального інвентарю поховань знайдено цікаві зразки давніх художніх тканин та вишивки, чудові зразки різьби по дереву,

⁶¹ Там само, арк. 3.

⁶² Там само. К. 62, № 73, арк. 48-49, 55.

художню металопластику давньої чеканної і філігранної роботи та інше».⁶³

Натомість Галина Зацепіна описала роботи у склепі й поховання в ньому розлого, вказавши, що склеп розташований під суміжним Успенським приділом і становив доволі велике приміщення (довжина 6 м, ширина 4, 63 м, висота по центру склепіння 2,63 м). Археологи побачили шість кам'яних гробниць. На обох торцевих стінках склепу, за словами Зацепіної, були вказані імена похованих: Рафаїл Заборовський (1676-1747), Арсеній Могилянський (1704-1770), Гавриїл Кременецький (1707-1783), Самуїл Миславський (1727-1796), Ієрофей Малицький (1727-1799), Серапіон Александровський (1742-1824). Археолог відзначила, що до звіту додано план склепу й розташування гробниць, на жаль, нам не вдалося його віднайти. Натомість збереглося фото внутрішнього вигляду склепу в процесі розкриття гробниць (рис. 13). Зацепіна відзначила відкриття двох гробниць: Рафаїла Заборовського «як найдавнішого з похованих у цьому склепі митрополитів» та «спільну цегляну гробницю» над похованнями Самуїла Миславського й Ієрофея Малицького – «остання була вскрита з приводу того, що горішнє перекриття гробниці було частково зруйноване, та загрожувало дальшою руйнацією, при чому міг загинути інвентар на похованнях»⁶⁴. У звіті Зацепіна вказала, що було зроблено 15 фото склепу та розкриття гробниць. Нині серед фотографій на склі археологічної експедиції 1936 р. вдалося віднайти лише декілька з них. Зокрема, загальне фото склепу в процесі розкриття гробниць (рис. 14–15). Жодної фотографії зі склепу не збереглося і в особовому архіві фотографа археологічних розкопок В. І. Маслова, хоча в ньому є численні фотографії з розкопок у Вишгороді та на Райковецькому городищі⁶⁵.

Рис. 13.
Археологічні дослідження 1936 р.

Найцікавіше у звіті Г. Зацепіної – це опис інвентаря поховань та список переданих у фонди музею речей. Отже щодо поховання Рафаїла Заборовського археолог констатувала: «На похованні Рафаїла Заборовського був сакос з парчевої тканини обшитий золототканими кружевами, омофор, митра, параман, палиця, різьблені кипарисові хрестики, шкіряне взуття. Дерев'яна труна була оббита бархатом та позументом»⁶⁶.

⁶³ Там само. К. 56, № 69, арк. 2-3.

⁶⁴ Там само, К. 59, № 71-а, арк. 15-16.

⁶⁵ ІР НБУВ. Ф. 243.

⁶⁶ ІА НА. Ф. 20 (ІІМК), К. 59, № 71-а, арк. 16-17.

Рис. 14–15. Археологічні дослідження 1936 р.

Всі ці речі були вилучені й передані до фондів. Нині ж у фондах музею відомі лише митра, омофор та поручі з поховання Заборовського,⁶⁷ але не атрибутовані цьому похованню сакос, параман, палиця, кипарисові хрестики, взуття й фрагменти труни з прикрасами. Стосовно ж поховань двох інших митрополитів у щоденнику сказано: «На похованнях Самуїла Миславського та Ієрофея Малицького був такий самий ритуальний одяг як і на похованні Рафаїла Заборовського. Крім того з поховання Самуїла Миславського поступило: 1) панегія сталава з срібною цепкою; 2) хрестик кипарисовий різьблений в срібній позолоченій оправі з емаллю, з мідною (чи неширокого срібла) цепкою; 3) хрест більшого розміру з ручкою, кипарисовий різьблений в мідній оправі з емаллю; 4) хрестик маленький мідний з митри; 5) палітурки шкіряні від Євангелія; 6) мідна монета. З поховання Ієрофея Малицького взято до опису такі речі: палицю, воздушок та великий дерев'яний шестикінецьний хрест»⁶⁸ (рис. 16, 17). Із усіх перелічених речей з поховань Миславського та Мальцького у фондах музею збереглася шкіряна палітурка від Євангелії, яка помилково атрибутована Заборовському. Отже, пошук названих у звіті речей та їх відповідна атрибуція мали б бути продовжені у фондовому зібранні Софійського заповідника. Принаймні, тепер точно відомо, що палітурка з Євангелії була вилучена з поховання Самуїла Миславського.

Додатковим свідченням стосовно влучених речей з відкритих поховань є записи в щоденнику Т. Мовчанівського з інвентарем знахідок за серпень – грудень 1936 р. Окрім інформації про речі з поховання Гедеона Четвертинського, про які йшлося вище, тут були названі речі з труни Самуїла Миславського: панегія на срібній ціпочці (№ 619), кипарисовий хрестик у срібній оправі з емаллю та срібний ланцюжок (№ 620), кипарисовий хрест з ручкою в мідній оправі з емаллю (№ 621), мідна монета

⁶⁷ Див.: Назар В. Реставрація поручів і омофору з поховання Київського митрополита Рафаїла Заборовського (друга половина XVIII століття) // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток. К., 2008. С. 66-69.

⁶⁸ ІА НА. Фонди. Ф. 20 (ІІМК), 1936 р., К. 59, № 71-а, арк. 16=17.

(№ 623), шкіряна обкладинка Євангелії (№ 624). З поховання ж Ієрофея Малицького були взяті палиця й воздух (№ 625), дерев'яний хрест (№ 626)⁶⁹. Всі ці речі, якщо вони збереглися, не складно буде ідентифікувати за старими інвентарними номерами. Дивно, але в цьому інвентарі не вказані речі з поховання Рафаїла Заборовського. Ймовірно, це пов'язано зі складанням спеціального акту щодо розкриття його поховання.

Рис. 16. Відкриття гробниці Самуїла Миславського та Ієрофея Малицького.

Рис. 17. Верхня частина поховання Самуїла Миславського.

Саме цей акт дослідження поховання Рафаїла Заборовського від 11 листопада 1936 р. – найповніший документ щодо поховань митрополитів у склепі загалом⁷⁰. При розкритті гробниці Заборовського були присутні 13 осіб. Головою комісії був призначений директор Софійського заповідника Іван Михайлович Скуленко, секретарем, яка й протоколювала відкриття гробниці – Г. М. Зацепіна. До складу комісії увійшли (в порядку посадової значущості): керівник музейного сектору Управління в справах мистецтва В. М. Знойко, керівник археологічної експедиції в Софійському соборі Теоктист (Феоктист) Миколайович Мовчанівський, асистент-археолог Д. Натансон, художник-реставратор Павло Іванович Юкін (в 1936 р. провадив реставраційні роботи на фресках Софійського і Михайлівського соборів), науковий співробітник Запорізького музею Микола Григорович Філянський (на той час перебував у Києві в справах музею), асистент-архітектор С. П. Краміді, реставратор Дмитро Миколайович Трипольський, бригадири робітників М. Кожанов і О. Скляренко, наглядач Павло Омелянович Ємець та фотограф С. Л. Макаревич (це, ймовірно, пояснює, чому в архіві В. І. Маслова немає фото зі склепу – він не фіксував відкриття гробниці Заборовського, а можливо й усіх робіт у склепі).

В акті сказано, що гробниця Рафаїла Заборовського розташована під підлогою Успенського приділа в південно-західному куті, вона, як і інші п'ять гробниць, складена з цегли розміром 0,26 x 0,12 x 0,05 м та обтинькована вапняним розчином. Спочатку була знята цегла з горішньої півкруглої частини гробниці. Під нею виявили

⁶⁹ НЗСК. Фонди. НА-ДР, № 927, арк. 60-61.

⁷⁰ ІА НА. Ф. 20 (ІМК), 1936 р., К. 64, № 75, арк. 1-2, машинопис з вигаслим текстом.

рештки дерев'яного опалубка (0,02 м завдовжки) і кілька дубових підпорок. Під опалубком побачили дерев'яну труну (довжина 2 м, ширина в головах 0,81 м, а в ногах 0,75 м), яка була оббита бархатом із позументом, кришка труни була прикрашена сакральними зображеннями. Що виявили археологи після зняття кришки? Приведемо повну цитату з акту, яка дозволяє розширити інформацію про вилучені й передані у фонди речі: «Після знаття кришки труни виявилось: рештки кістяка в традиційному єпископському одягу, причому серед одягу відкриті частинами кістяка були лицеві кістки черепа та кістки кістей рук. На черепі збереглася митра з парчевої тканини з вишитими срібними нитками серафимами та кришталеvim, прикрашеним метало-пластикою хрестиком. Біля кістей рук лежало два кипарисових різьблених хрестики (XVII-XVIII ст.), з яких один з дерев'яною ручкою, другий на шовковій ленті. Рештки двох дерев'яних хрестиків знайдені і в ногах поховання. Крім того, в ногах поховання знайдено багато клаптів шкіри від взуття. З ритуального вбрання знайдено параман, парчову палицю з китицями, парчовий сакос, омофор, поручі. Кістки кістяка, за винятком черепа і частково ніг та рук зовсім зтрухніли. Поховання від п'ясти ніг до кінця шийних позвонків дорівнює 1,42 м, а разом з черепом – ... (*пропуск в акті* – В. У.) м. Дно труни застелене було шматком шовкової тканини темного кольору. В головах поховання виявлено рештки струхлявілої подушки, набитої травою, а також знайдено одну залізну ніжку труни»⁷¹. Чи все це було передано до фондів музею? Знову наведемо пряму інформацію з акту: «До інвентарного опису відібрані такі речі: 1. Горішню дошку кришки труни з її художнім оформленням. 2. Комплект ритуального одягу. 3. Дерев'яні різьблені хрестики. 4. Митру з черепом поховання. 5. Найбільш збережені кістки кістяка»⁷².

Найперше, на що слід звернути увагу: відома нині відреставрована митра Заборовського була взята разом із черепом митрополита. Гадаємо, це було пов'язано, насамперед, з тим, що митру неможливо було без ушкоджень відділити від черепа простим способом. Череп явно не повернули до гробниці, оскільки були вийняті також добре збережені кістки, серед яких череп зберігся найкраще. Нині з усіх цих речей точно атрибутовані Заборовському лише митра, омофор та поручі. Оздоблена прикрасами кришка труни, кипарисові хрестики та інші частини облачення митрополита у фондах не виявлені, або не атрибутовані похованню Заборовського. Стосовно ж кісток і черепа, гадаємо, ситуація була ще гіршою – їх могли «утилізувати» в 1970-і рр., коли масово позбулися значної кількості збережених у фондах кісток. Свідчення тому – віднайдений у фондах заповідника акт від 11 жовтня 1975 г. за підписами П. П. Толочка, С. О. Висоцького, І. Ф. Тоцької, І. А. Головань та Н. П. Петасюк про «утилізацію» 36 ящиків кісток із фондів музею у зв'язку із небезпекою їх подальшого зберігання «для санітарного состояния помещения фондов заповідника», всі ці кістки були визнані «не имеющими научной ценности»⁷³ (рис. 18). За словами очевидців, кістки були складені в садку Софійського подвір'я, облиті бензином і спалені. Тож нині сподіватися на віднайдження останків Рафаїла Заборовського сподіватися не доводиться.

⁷¹ Там само. С. 2-3.

⁷² Там само.

⁷³ Складаю свою подяку І. Є. Марголіній та Н. М. Нікітенко за вказівку на цей документ.

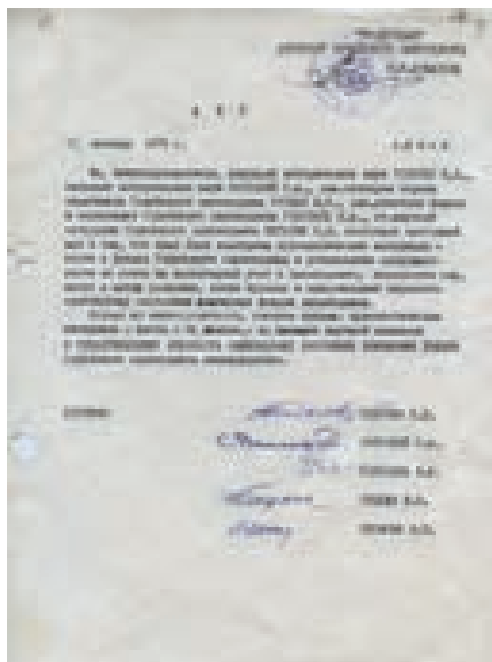

Рис. 18. Акт від 11 жовтня 1975 р.
про ліквідацію ністок із фондів музею.

Акт від 11 листопада 1936 р. закінчувався констатацією, що всі вилучені з поховання речі мають «нетривкий стан» й потребують «спеціальної хімічної очистки та консервації». Цю справу було доручено І. М. Скуленку та Т. М. Мовчанівському. Підписали акт не всі присутні при відкритті гробниці, оскільки він був підготовлений у машинописі пізніше. Тож на акті стоять підписи лише І. М. Скуленка, П. І. Юкіна, Д. М. Трипольського, Т. М. Мовчанівського, С. П. Краміді, Д. Натансон та Г. Зацепіної.

Нині ми маємо додаткову можливість для ідентифікації речей з поховання митрополита Рафаїла Заборовського завдяки віднайденому опису Софійської ризниці, зробленому за вказівкою самого владики 21 вересня 1740 р.⁷⁴ Цей опис при співставленні із збереженими частинами облачень Заборовського дозволяє визначити, що саме було обрано для його поховання. Зокрема,

в описів значилось сім митр. Серед них на першому місці – найбільш дорогоцінна митра, зроблена на замовлення самого Заборовського⁷⁵. Однак для облачення митрополита була обрана найстаріша й найменш дорога митра, остання (сьома) зі списку. Вона походила з Батуринського монастиря, тобто взагалі не була софійською. У реєстрі ця митра описана так: «Митра бархату красного, монастиря Батуринського, на якій все паси и херувими золотом гафтование и осажені перлами малими. На ней крест кришталний с Распятіем сребропозлащенним отливаним, снизу и вверху сребропозлащенніе штучки оправниі. На сей митре перлин болших и малых много нет»⁷⁶. У виборі найменш цінної митри для поховання митрополита не було нічого дивного, навпаки, такий підхід був нормою: покійних владик не облачали у дорогі митри, навіть у ті, які їм належали, а відбирали менш коштовні, оскільки все це в гробі мало лише символічне значення – підкреслення архієрейського чину покійного. Саме ця батуринська митра, відреставрована в 2006-2007 рр. разом із кришталевим хрестиком у наверхі (наново закріплений, й це доволі явно видно) із срібним позолоченим Розп'яттям нині й зберігається у фондах Софійського музею.

Із 17 архієрейських омофорів також по ідеї мав бути обраний останній (17-й) за списком, однак вже не за принципом найменшої цінності. Серед наявних на 1740

⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 409, арк. 1-87.

⁷⁵ Там же, арк. 2-3. Ця митра значиться і в описі ризниці 1750 р. часів митрополита Тимофія Щербацького – Там само, спр. 410, арк. 2 зв. -3 зв.

⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 409, арк. 12.

р. омофорів були хорошої якості подаровані Катериною I, Анною Іоаннівною, Петром Кулябкою, губернаторшою Тетяною Шереметєвою, гетьманшею Настею Скоропадською, графом Мойсеєм Зотовим. Дванадцятим значився потертий старий «червонный сребропозлащенный с кустодием и крестами белыми среброзлатоглавыми» омофор, але не його обрали для облачення Рафаїла. Сімнадцятим (останнім) у реєстрі був омофор, подарований бригадиром князем Костянтином Стефановичем Кантакузином, може, його використали для облачення митрополита, оскільки цей омофор був подарований власне йому? У реєстрі ризниці він описаний таким чином: «Омофор атласу белого, на нем кресты златом шитые, и верх по всем омофоре и лиштва шитие ж разным шелком, промеж цветом златом и серебром прошити цветочки малие, подшит тафтою красною. При нем пугвиц сребрных гладких малих десять. Сей омофор собственный его преосвященства, надан от господина брагидира князя Константина Стефановича Кантакузина»⁷⁷. Проте, в опис ризниці 1750 р. цей омофор значиться з таким же описом, отже не його використали при похованні митрополита. Понад те, всі позначені в описі 1740 р. омофори значаться і в описі 1750 р.⁷⁸. Оскільки ж в описі 1750 р. згадані омофори часів Рафаїла (подарований дружиною генерального судді Євдокією Ченишовою в 1742 р. митрополиту Рафаїлу; кілька «старих» омофорів), можна вважати, що опис 1740 р. не містив усі наявні омофори (деякі здавалися в ремонт, або надійшли після 1740 р.)⁷⁹. Таким чином, який саме з цих символів уподібнення архієрея Ісусу Христу в його опікуванні вірянами та повноти єпископської благодаті й сили був обраний для облачення покійного митрополита Заборовського – залишається нез'ясованим. Нині при відомому відреставрованому омофорі з поховання митрополита Рафаїла зберігся лише один срібний гудзик; опис цього омофора не збігається деталями із жодним, названим у реєстрі 1740 р.⁸⁰.

Описані у реєстрі ризниці палиці (7), сакоси (26, серед них три персональні сакоси Рафаїла: «среброглавый на красном поле, около ворота на рукавах по краям и в подоле большая златотканая строка, на плечах крест золотом и серебром гаптованный»; «среброглавный на блакитном поле с такими же украшениями»; «красного бархата», один з них також був подарований князем К. С. Кантакузином 4 березня 1741 р. разом із омофором), пояси (8) та інше облачення не можуть бути ідентифіковані з поховальними облаченнями Заборовського, тому що вони або не збереглися в музейних фондах, або не були відповідно атрибутовані похованню митрополита Рафаїла. У ризниці Софійського собору в XIX ст. зберігалися всі сакоси, подаровані Заборовському Анною Іоаннівною, сакос, подарований в 1741 р. сотником Бурковським та сакос 1746 р., виготовлений на замовлення самого митр. Рафаїла⁸¹,

⁷⁷ Там же, арк. 23 об.

⁷⁸ Там само, спр. 410, арк. 40-48 зв.

⁷⁹ Там само, спр. 410, арк. 44 зв. -45.

⁸⁰ Слід зазначити, що в софійській ризниці навіть у XIX ст., за словами П. Лебединцева, зберігався омофор, подарований К. С. Кантакузином (Лебединцев П. Г. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. К., 1890. С. 68). В описі омофорів у реєстрі ризниці 1750 р. згадані всі подаровані різними особами омофори (ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 410, арк. 40-43)

⁸¹ Лебединцев П. Г. Св. София Киевская, ныне Киев-Софийский кафедральный собор. К., 1890. С. 66-67; Орловский П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. К., 1898. С. 52-53.

а також сакос Кантакузина. Можна хіба що припустити, що наявний в описі 1740 р., але відсутній в описі 1750 р. сакос міг бути одягнутий на митрополита: «саккос среброзлатоглавий, разных цветов цветы при нем около ворота, на рукавах по краям и в подоли строка большая златотканая редкая, по бокам строка среброзлатотканная меньшая, под рукавами того ж майстерства, толко еще меньшая около ворота пришита к материи сакосной, а на рукавах по бокам и в подоли пришита накатом красной, подшит штофом красным, на оплечье крест сделан з строки златотканой меньшей, при нем пуговиц сребропозлащенных гладких больших одиннадцать, а меньших семь таких же»⁸². Так само умовно можна визначити й палицю, яка могла бути покладена в труну Рафаїла: «палица зеленая греческая, на ней Воскресение и вкруг в круглых штучках разные святые, а по углах четыре евангелиста, гафтованные златом и серебром, по краям вкруг палицы строка серебряная пришита на полутабинку красном, подшита полутабенком вишневым, при ней кутасов три золотых, пугвица сребропозлащенная резана една»⁸³. За цим же принципом можна гіпотетично визначити й епитрахиль, покладену на тіло Рафаїла: в описі ризниці 1740 р. значаться дві вишневі епитрахилі, а в описі 1750 р. лише одна⁸⁴. Те саме можна сказати й про підризник: в описі 1740 р. під одним шостим (останнім) номером значаться два старії червоні підризники, а в описі 1750 р. тільки один⁸⁵. Лише парчеві поручі з труни Заборовського збереглися й чітко атрибутовані йому. У реєстрі ризниці 1740 р. значилося 15 поручів, включаючи подаровані Катериною I, Анною Іоаннівною, Стефаном Яворським, Тетяною Шереметєвою, Петром Кулябкою, гетьманом Іваном Скоропадським, полковником Коровкою та іншими. У числі поручів ризниці зберігалися дві пари, що належали митрополиту Іоасафу Кроковському. У списку значилося шість старих пар поручів, й саме з них, швидше за все, й була обрана пара для облачення митрополита Рафаїла. Наведемо опис двох таких пар з реєстру: «Нараквиц две старых гафтовани златом и серебром с колцами медными», «Нараквици красные златоглавные старие, на них крест с позументу сребрного малого, вкруг строка златом и серебром тканая малая, при них колец медных четырнадцать»⁸⁶. З цих двох більше схожі на збережені у музейних фондах останні.

Зазначимо, що в Софійській ризниці зберігалися також персональні сакральні й партикулярні речі Рафаїла Заборовського, які не могли бути покладені в його труну: архідияконський стихар, срібне з чеканим орнаментом блюдо, срібна з особистим гербом владики чарка та надіслана 20 вересня 1742 р. митрополиту срібна коронаційна медаль Єлизавети Петрівни, а також подаровані нею Заборовському 1 вересня 1744 р. дві дорогоцінні панагії⁸⁷. Слід зазначити, що панагія як важливий елемент архієрейського сану, повинна була бути покладена на Рафаїла під час поховання. У

⁸² Там само, арк. 34.

⁸³ ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 409, арк. 29.

⁸⁴ Там само, спр. 409, арк. 45, спр. 410, арк. 76.

⁸⁵ Там само, спр. 409, арк. 51, спр. 410, арк. 88 зв.

⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. 312, спр. 409, арк. 49 зв.

⁸⁷ Там же, арк. 66; ці панагії особливо виділені й в описі 1750 р., як і згадана медаль – там само, спр. 410, арк. 35-35 зв., 36 зв.

софійській ризниці його часів зберігалося п'ять панагій, в тому числі дві персонально подаровані Заборовському Єлизаветою Петрівною⁸⁸, але в 1936 р. археологи, як не дивно, не зафіксували наявності панагії в похованні митрополита Рафаїла.

Власне, вся ця інформація наведена нами задля того, щоб показати потенційні можливості описів Софійського собору та його майна XVIII ст. для розширення знань стосовно віднайденого, збереженого й не збереженого інвентаря гробниць митрополитів барокової доби.

Відкриття інших поховань склепу ніколи не здійснювалося. Після Серапіона (Александровського), який так щедро демонстрував тіла покійних владик всім бажаючим аристократам та ієрархам, тут вже нікого не ховали. Цікаво, що сам Серапіон у грудні 1803 р. отримав від імператора Миколи I право носити білий клобук «по обычаю»⁸⁹. Власне, цей клобук мав бути покладений на його труну при похованні й відспівуванні.

Відкриття склепу з гробницями митрополитів XVIII – початку XIX ст. не завершувало розкопки в соборі та на його подвір'ї, де були віднайдені ще численні поховання та інші артефакти. З усієї інформації щоденників археологів вилучимо лише додаткову «митрополичу». Д. Натансон зафіксувала, що окрема увага була зосереджена на вівтарі Апостольського приділу. Розкопки там вирішено було провести зі спеціальною метою: «щоб перевірити, чи немає під підлогою склепу з похованнями (старими), про які згадано в деяких джерелах (Євгеній Болховітінов), ніби поруч з склепом, де поховані митрополити XVII – XVIII ст. є склеп з старими похованнями»⁹⁰. Свідчення митрополита Євгенія наведені нами вище – вони й стали основним приводом для цих розкопок. З цією метою тут також була знята чавунна підлога, демонтований престол, затим досліджувалися послідовно всі сім культурних шарів. На глибині 1,87 – 1,56 м було виявлено цілу низку поховань в дуже поганому стані, збереглися лише залишки деревини, берести, струхнявілі кістки, рештки шкіряного взуття. Практично всі поховання були безінвентарні, частина з них становила «купу кісток» з кількох скелетів. З предметів Д. Натансон зафіксувала лише добре збережений плетений зі шкіри або шнура хрест.

Отже, упродовж 1935-1936 рр. археологічна експедиція під керівництвом Т. М. Мовчанівського зробила в Софійському соборі численні відкриття у вівтарних частинах та приділах храму. Серед них ми вилучили лише інформацію про поховання ранньомодерної та барокової доби, переважно Київських митрополитів. Навіть ця, спеціально підібрана інформація, дозволяє по-новому оцінити і систему, і обставини, і сакральний речовий світ поховань Київських митрополитів означеного періоду та спонукає до пошуку вилучених зі склепів і переданих у фонди музею речей. Все це наповнить «речову візію» історію Софійського собору, Київської митрополії та Церкви в Україні загалом.

⁸⁸ Там же, спр. 409, арк. 85-85 зв.

⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 127, п. 358, сп. 6, арк. 2

⁹⁰ ІА НА. Ф. 20 (ІІМК), К. 61, № 72, арк. 10-25.

Нетудихаткін І.А.

ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА СИЛЬВЕСТРА КОСОВА: ОСОБЛИВОСТІ РЕЗИДЕНЦІЇ АРХІПАСТИРЯ ТА ЗАГАДКА ЙОГО ПОХОВАННЯ У СВЯТІЙ СОФІЇ¹

У Національному художньому музеї України зберігається картина Миколи Івановича Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року» (1912 р.). На ній зображено один із кульмінаційних моментів творення української державності – увінчаний перемогами гетьман, проїхавши через Золоті ворота, під'їжджає до стін Софійського собору у якості фактичного володаря українських земель (рис. 1).

Рис. 1. Микола Івасюк. Картина «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року». Полотно, олія. 1912 р. Національний художній музей України, м. Київ.

Це полотно художник писав 10 років і за процесом його творення уважно слідкувала тодішня преса. У газеті «Буковински Вѣдомости» (19.12.1897) писали: «Артист

¹ Висловлюю щирю подяку за допомогу у пошуку матеріалів для написання статті завідувачу науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» Купрієць І. Д. та завідувачу сектору обліку науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» Опимах О.Г.

уловил сей момент, в котором въехавшего после победоносных воен торжественно в Киев Богдана Хмельницкого витают у ворот Софийского собора и благословляют Иерусалимский патриарх и Киевский митрополит с численным духовенством» [Ботушанський 2013, с. 121]. Дійсно, на полотні ми бачимо як біля Софійського собору Богдана Хмельницького зустрічають Іерусалимський патріарх Паїсій та Київський митрополит Сильвестр Косів. Останній і є героєм цієї статті.

Картина «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року» є символічною, оскільки ілюструє ту роль, яку високі церковні ієрархи відіграли у становленні Гетьманщини. «В розгадці сценарію цієї зустрічі, особливо стосовно проведення козацького гетьмана по під Золотими ворітьми, тобто дорогою володарів старої Русі, лежить, як здається, відповідь на питання – у чийй голові «козацький автономізм» вперше перетворився на реальний план незалежнення України. Сам Богдан чи вищі православні ієрархи власне так обставили цей тріумфальний в'їзд? І чи не він став тією невиловимою миттю, коли історія на крутому віражі міняє свій стрімкий лет?», – ставить риторичне питання історик Н. Яковенко [Яковенко 2005, с. 328]. Незважаючи на значущість постаті Київського митрополита Сильвестра Косова для вітчизняної історії, в його біографії ще достатньо «білих плям». У цій невеличкій історичній розвідці ми поговоримо про дві з них – особливості резидування Київського митрополита Сильвестра (1647-1657) у Митрополичому будинку на подвір'ї Софійського монастиря та таємницю його поховання у Софійському соборі. Забігаючи наперед зазначимо, що 100-відсоткової впевненості у тому, що архіпастир похований саме у Софійському соборі історики досі не мають.

Український письменник Іван Нечуй-Левицький у романі «Гетьман Іван Виговський» (1895) змалював Сильвестра Косова як аскетичного старця-книжника, який проживає у старенькому Митрополичому будинку в саду біля Софійського собору:

«Митрополит жив в старих дерев'яних покоях на цвинтарі Софійського собору, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістився через келійника. Митрополит звелів просити його в покої».

Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружальки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнутий фоліант, старий та пожовклий, переплетений в шкураціях товсті палітурки з застіжками. Він дочитував листка, і йому, очевидно, не хотілось одривати очей од книжки як писар переступив поріг його кімнати. Виговський низько поклонився митрополитові. Митрополит зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий, з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вилися кругом голови посіченими пухкими кучерями».

– Прошу вступити до моєї бібліотеки, – обізвався владика і показав рукою на одчинені двері в низький, але просторний покоїк, в котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкураціях палітурках. У вікна заглядали обсипані інеєм гілки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий м'який білий світ» [Нечуй-Левицький 1899, с. 3-4].

Літературний образ Сильвестра Косова, змальований І. Нечуй-Левицьким, є яскравим, але відповідає історичній дійсності лише частково.

По-перше, у часи «Хмельниччини» митрополит Сильвестр був не такий вже і старий. Він народився близько 1607 р. у маєтку Старі Жировичі поблизу Слоніма (Білорусь) у шляхетській родині герба «Корчак». Дійсно, архіпастир був справжнім інтелектуалом свого часу. Стефан Косів (мирське ім'я майбутнього митрополита) отримав освіту у Віленській Братській школі, Люблінському єзуїтському колегіумі та Замойській академії. У 1633 р. він став префектом новозаснованого Києво-Могилянського колегіуму, де, ймовірно, викладав риторику та філософію [Сінкевич 2014, с. 20-21]. У 1635 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря був опублікований «Патерикон, або життя святих отців Печерських...» – одна з найцікавіших пам'яток православного письменства XVII ст., що являла собою польськомовний переказ житій киево-печерських святих. Автором «Патерикону» був саме Сильвестр Косів.

По-друге, Митрополичий будинок на подвір'ї Святої Софії у часи проживання у ньому митрополита Сильвестра (1647-1657) був аж ніяк не «старими покоями на монастирському цвинтарі». Цей дерев'яний палац спорудили у часи попередника Сильвестра Косова – славетного Київського митрополита Петра Могили (1632-1647). Він став складовою частиною архітектурного ансамблю новозаснованого у 1633 р. Софійського православного чоловічого монастиря. До сьогодні Митрополичий будинок XVII ст. не зберігся – згорів під час пожежі 1697 р. Утім, певні відомості про його зовнішній вигляд та внутрішнє убранство за митрополита Сильвестра дійшли до нашого часу.

Зображення дерев'яного Митрополичого палацу збереглося на плані Києва, який був складений полковником київського гарнізону Іваном Ушаковим у 1695 р. (рис. 2).

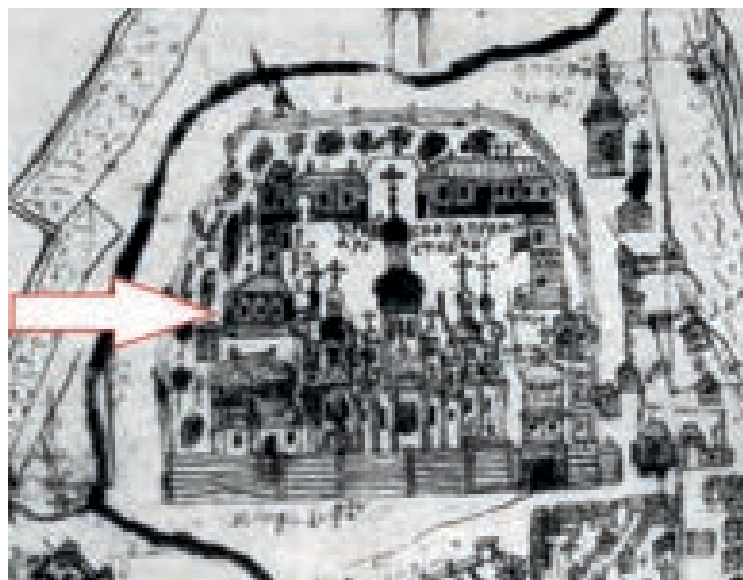

Рис. 2. Дерев'яний Митрополичий будинок на подвір'ї Святої Софії у XVII ст. Фрагмент з плану Києва полковника І. Ушакова. 1695 р. Джерело: Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 48.

Він мав вигляд одноповерхової будівлі (з високим димарем) на підквітті [Алферова 1982, с. 49]. В результаті археологічних досліджень у 90-ті рр. XX ст. на подвір'ї

Собору були віднайдені фрагменти цегли XVII ст. та торець обугленої колоди. Ці знахідки археологи виявили у ямі, яка розташовувалася на відстані 13 метрів на південний захід від південно-західного рогу Софійського собору. Судячи з плану І. Ушакова саме на цьому місці стояв дерев'яний Митрополичий будинок XVII ст. *«Обуглена колода, вірогідно, і є залишком підмурку цієї будови»*, – відзначають дослідники історії та археології Святої Софії Надія та Михайло Нікітенко [Нікітенко 1996, с. 31].

Єдиним нарративним джерелом, яке містить інформацію про внутрішнє опорядження втраченого палацу, є твір сирійського мандрівника та письменника, архидиякона Павла Алепського *«Подорож Антіохійського патріарха Макарія до Москви»*. Павло Алепський двічі відвідав Київ (у 1654 і 1656 роках), особисто зустрічався з Сильвестром Косовим та гостював у його оселі на подвір'ї Софійського монастиря.

Під час першої зустрічі сирійського мандрівника вразила пишна свита Київського митрополита: *«В этот день кир Сильвестр, митрополит Киева и всей земли казаков, что есть Малая Россия, приехал к нашему владыке патриарху в экипаже, обитом красным сукном. С ним были двое епископов и настоятелей монастырей. У всех них висели на груди золотые кресты на цепочках, и они были одеты в свои всегдашние мантии. Его сопровождали обязанные к тому служилые люди, впереди и позади, на прерасных конях, в дорогих одеждах и оружии»* [Павел Алеппский 2005, с. 164]. Як бачимо, Сильвестр Косів не цурався зовнішніх атрибутів свого високого статусу.

У самому Митрополичому будинку, Павло Алепський звернув особливу увагу на портретну галерею, що прикрашала митрополичу резиденцію: *«... при звоне всех колоколов и мы отправились к Св. Софии с визитом к митрополиту (Сильвестру Косову – I.H.). Мы вошли в его покои и видели там изображения четырех прежних патриархов на холсте во весь рост. В этой стране издавна ведется такой обычай, что если какой-нибудь патриарх посетит их, то они снимают с него портрет, как только он появится к ним, чтобы сохранить его изображение на вечное воспоминание. Все четыре патриарха изображены в св. облачении с жезлами, в митрах, с панагиями и крестами. Первый из них, приятно поразивший нас, был Иоаким патриарх Антиохийский, прозванный Свет. У него очень смуглое лицо и седая остроконечная борода. На портрете имя его подписано по-гречески; судя по числам, этому портрету 72 года; рядом с ним Мелетий, патриарх Александрийский, с длиною белою бородою; близ него Иеремия, патриарх Константинопольский с красивым лицом и бородою, а возле него Феофан, патриарх Иерусалимский с длиною черною бородою. Все четверо проезжали в эту сторону непосредственно один за другим»* [Павел Алеппский 2005, с. 538]. Мандрівника вразила реалістичність портретів східних патріархів, яку він пояснив впливом західноєвропейської художньої традиції: *«Казацкие живописцы заимствовали красоты живописи лиц и цвета одежд от франкских и ляхских живописцев-художников и теперь пишут православные образа, будучи обученными и искусными. Они обладают большою ловкостью в изображении человеческих лиц с совершенным сходством, как мы видели это на портретах Феофана, патриарха Иерусалимского, и других»* [Павел Алеппский 2005, с. 152]. На жаль, до нашого часу ці портрети не збереглися – можливо згоріли під час пожежі 1697 р.

Окрім вищеназваних портретів, оселя Сильвестра Косова була прикрашена великою кількістю коштовної зброї – холодної та вогнепальної. *«Знай, що во всех кельях: у митрополита (Сильвестра Косова – І.Н.), епископа, архимандрита, у дьякона или монаха имеется бесчисленное множество дорогого оружия, именно: малые алжирские и черкесские ружья, сабли, пистолеты, луки со стрелами и пр.»*, – відзначав здивований Павло Алепський [Павел Алеппский 2005, с. 160]. На перший погляд, цей факт виглядає досить дивно, утім він має логічне пояснення. Вищі церковні ієрархи XVII ст. у своїй абсолютній більшості були вихідцями зі шляхетського стану. Розподіл високих місць церковної ієрархії (у тому числі – православної) залежав від волі королів Речі Посполитої (*«верховных подателей столиц духовных и всех хлебов духовных»*), а єпископських посад та архимандрій багатих монастирів на українських землях Речі Посполитої домагалися саме родовиті шляхтичі [Голубев 1883, с. 245]. На наш погляд, традиція прикрашення келій коштовною зброєю була обумовлена соціальним походженням високих церковних ієрархів. Адже відомо, що саме зброя була соціальним символом шляхти – військового нобілітету Речі Посполитої.

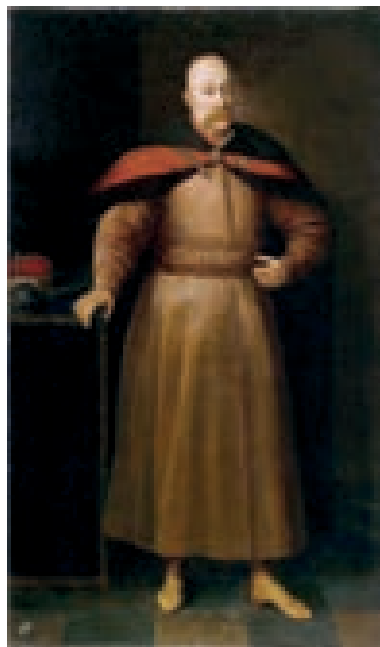

Рис. 3.

Даніель Шульц.

Портрет князя Януша Радзивілла.
1652 р. Національний художній
музей Республіки Білорусь, м. Мінськ.

Практика прикрашення келій коштовною зброєю у XVII ст. могла бути відображенням не лише соціального походження високих церковних ієрархів, а й мілітаризації тогочасної київської громади в цілому. Вона була обумовлена споконвічним місцем розташування Києва на неспокійному степовому порубіжжі. З огляду на це, доволі промовистим є опис передмість Києва у поемі Себастьяна Кльоновича *«Роксоланія»* (1582):

«Ниви і сіє і жне селянин, не лишаючи зброї,

Завжди йому сагайдак з стрілами муляє бік...»

[Кленович 2006, с. 274].

Не можна не згадати про вельми цікавий факт короткострокового проживання у будинку Сильвестра Косова польного гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла (1612-1655) (рис. 3). У 1648 р. спалахнула Козацька революція під проводом Богдана Хмельницького, а у 1651 р. князь Януш на чолі литовського війська захопив Київ. За свідченнями сучасника подій Йоахима Єрлича (1598-1674) він оселився у Митрополичому будинку на подвір'ї Софійського монастиря: *«5 августа (1651 р. – авт.) князь (Януш Радзивілл – авт.) приказал разбить лагерь у Св. Софии внутри старинных валов, сам же он отдыхал в покоях отца Митрополита, в Софийском монастыре»* [Извлечение 1874, с. 42].

Сам факт вибору Радзивіллою оселі Сильвестра Косова як тимчасової резиденції вказує на те, що Митрополичий будинок в цей час був однією з найкомфортніших

для проживання споруд у Києві. У поході князя Януша супроводжував голандський художник Абрагам Вестерфельд, який залишив серію малюнків київських старожитностей, у тому числі Софійського собору. *«Живя в митрополии у Св. Софии кн. Януш, вне всякого сомнения, осматривал Софийский собор и его святыни и древности, как делали то, конечно и прочие, бывшие у митрополита, знатные и чиновные польский гости (например 27 февраля 1649 г. возвращавшийся с Адамом Киселем из Переяславля подचाший Брацлавский, Зелинский и подкоморий Львовский Мясковский): но Януш относился к Ярославову храму, видимо, с большим вниманием, чем обыкновенно осматривают местные достопримечательности»*, – відзначав дослідник творчості А. Вестерфельда, історик мистецтва Яків Смірнов [Смирнов 1908, с. 285]. На наш погляд, близькість до витончених творів мистецтва (портретна галерея у самому Митрополичому будинку, старовинні мозаїки та фрески у Софійському соборі), а також затишний монастирський сад (див. план Івана Ушакова 1695 р.) вплинули на вибір шляхетного князя.

З іншого боку, вибір гетьмана міг бути доволі практичним. Софійський монастир у сер. XVII ст. вже був обнесений дерев'яною огорожею. Отже, у випадку несприятливого для литовців розвитку військової кампанії, він міг перетворитися на справжню фортецю.

Однією з найбільш інтригуючих загадок, пов'язаних із Сильвестром Косовим, є доля його поховання. Довгий час місце вічного спочинку архіпастиря було невідомим. Показово, що митрополит Євгеній (Болховітінов) у своєму фундаментальному творі «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии» (1825) хоча і наводить біографію Сильвестра Косова, але про місце його поховання взагалі не згадує [Болховитинов 1825, с. 180-186]. Скоріше за все, він не знав місця поховання Косова через те, що воно не було позначене. Це могло бути пов'язаним із тим, що для царату Сильвестр Косів був постаттю «незручною». Справа в тому, що у 1654 р. він пручався присязі Московському царю. *«Митрополит не одразу погодився присягати на вірність московському царю... Окрім того, він вступив у конфлікт з царськими воєводами за їхнє посягання на церковні землі та навіть звертався до короля Яна Казимира з проханням визволити Київ від «московських людей»... Його погляди на взаєностосунки Києва і Варшави, як і погляди більшості київських інтелектуалів його часу, полягали не в площині протистояння, а братнього порозуміння і досягнення згоди шляхом переговорів»*, – відзначає Н. Сінкевич [Сінкевич 2014, с. 25-26].

Вважається, що місце поховання Сильвестра Косова було віднайдене археологом Теодосієм Мовчанівським, який проводив розкопки у Софійському соборі у 1936 р. Н. Нікітенко з цього приводу пише: *«Упродовж тривалого часу місце поховання Владика залишалось невідомим, певно, не без «сприяння» спочатку царської, а згодом радянської влади. Склеп з останками Сильвестра виявлено під час розкопок 1936 р. під південною стіною вівтаря Архангела Михаїла, про що дізнаємося з щоденника розкопок археолога Т. Мовчанівського. З вельми скупих і уривчастих записів науковця випливає, що склепіння розібраного тоді склепу було нижчим від рівня давньої підлоги на 0,5 м, дно викладено цегляною плиткою 38x29x4 см. Хоч розкоп оглянули фахівці (можливо, комісія), серед яких названо відомого мистецтвознавця І. Гра-*

баря, розголошу це непересічне відкриття так і не отримало. Нині місце поховання Сильвестра (Косова) нічим не позначене» [Нікітенко 2000, с. 53]. Як бачимо, єдиним джерелом, у якому містяться вказівки на те, що склеп у Михайлівському приділі Софійського собору був місцем останнього спочинку митрополита Сильвестра, є щоденник археологічних розкопок Т. Мовчанівського за 1936 р. (зберігається у Інституті археології Національної академії наук України).

У своєму щоденнику Т. Мовчанівський локалізує місце склепу досить чітко: «Ця підлога (суцільно залитої вапнякової.../слово не читається/) в SO стороні трансепта пробита ямою склепа С. Косова що був тут похований в 1657 року (очевидно підлога старша за половину 17 ст.). Розміри ями склепа = 2,55 м (по О-В) – 1,11 м (N-S) / 1,21 – в головах. Свод склепа нижче підлоги на 0,50 mtr. Склеп безпосередньо прилягає до північної сторони східної стіни арки-входа до Антонієвого приділу... розкопки оглянули 15/XI 36. проф. Грабарь І.Е., Т. Знойко й інші» [Науковий архів 1936, арк. 8-9].

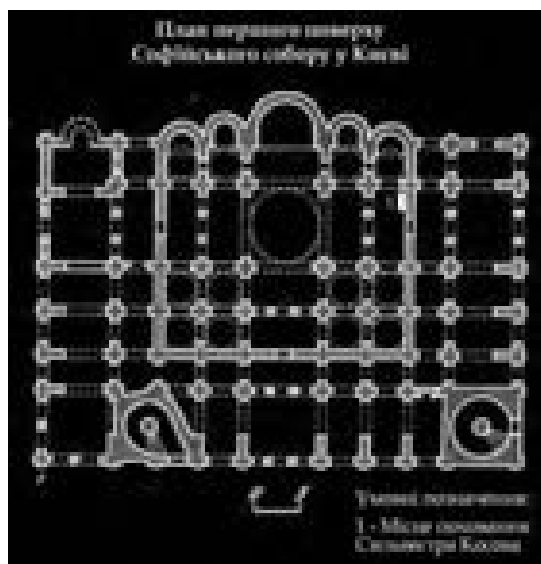

Рис. 4. Місце поховання Сильвестра Косова у Софійському соборі.

Отже, склеп Сильвестра Косова в «SO (південно-східній – І.Н.) стороні трансепта... прилягав до північної сторони східної стіни арки-входа до Антонієвого приділу» – тобто знаходився у трансепті, безпосередньо перед Михайлівським вівтарем Софійського собору (рис. 4). Місце розташування цього склепу коректно відмічено на планах некрополя Софійського собору у наукових роботах І. Тоцької та Н. Нікітенко [Тоцька 1993, с. 135; Нікітенко 2000, с. 6].

Проте, виникає запитання: на підставі чого археолог зробив висновок, що у віднайденому ним склепі упокоївся саме митрополит Сильвестр? На наш погляд, Теодосій Мовчанівський (можливо – І. Е. Грабар) побачив щось

таке, що дало йому змогу атрибутувати загадке поховання. Але що саме? Щоденник розкопок про це «мовчить», а речі з даного поховання не відомі. Власне, саме це і обумовлює обережність із якою науковці навіть зараз говорять про факт поховання Сильвестра Косова у Софійському соборі. Він все ще потребує доведення.

Для того, аби «пролити світло» на це питання, ми маємо залучити документи, що зберігаються у науково-фондовому відділі Національного заповідника «Софія Київська» (далі – НЗСК). У «Інвентарній книзі знахідок археологічних досліджень з VIII міс. 1936 по XII 1936» (далі – Інвентарна книга 1936 р.) перераховані предмети, які були виявлені Т. Мовчанівським під час розкриття поховання високого церковного ієрарха у Михайлівському приділі Софійського собору 7 вересня 1936 р.:

«№ 230. Залишки гроба ... Мих. пред. розкриття поховання

№ 231. Шкло

№ 232. Цинова набивка – 2

№ 233. Залишки кафтана – 1 ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 822

№ 234. Залишки мантії ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 832

№ 235. Залишки клобука ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 823

№ 236. Залишки подушки

№ 237. Залишки шапки ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 824

№ 238. Параман ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 825

№ 239. Пояс з пряжкою ... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 826.

Передано лабораторії Ін-ту матер. культури

№ 240. Кіпарисовий хрест різної – 1.

Передано лабораторії Ін-ту матер. культури

№ 241. в оправі мідної – 1. *Передано лабораторії Ін-ту матер. культури*

№ 242. Зостежка золота – 1. *Перед. директ. заповідника*

№ 243. Залишки нерозібраних частин одягу... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 827.

№ 244. Цвяхи/великі/мідні посріблені... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 828.

№ 245. Уламки цепки... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 829.

№ 246. Цвяхи дрібні... див. Инв. кн. № 1 за 1938 р. № 830»

[Національний заповідник 1936, арк. 23 (зв) – 24].

Інвентарна книга № 1 за 1938 р., про яку містяться згадки у Інвентарній книзі 1936 р., також зберігається у науково-фондовому відділі НЗСК. До неї були записані археологічні знахідки з цього поховання із наданням їм нових інвентарних номерів:

«Мих. пр. 7-IX.36. Вітварна частина

№ 825. Параман атласный с 7-м конечн. курестом на Голгофе – 1

№ 826. Пояса тканого шелкового с кистями фр-ты – 1

№ 827. Шелкового облачения фр-ты – 1

№ 828. Гвоздей медных круглых шляпки с ост. позумента – 53

№ 829. Цепочки медной фр-ты

№ 830. Гвоздики медные с круглыми шляпками – 23

№ 831. Остатки дерев. гроба обитого коричн. бархатом и позументом.

Гвозди с больш. медн. шляпками (см. инв. №828).

Из мелких медн. гвоздей (см. инв. № 830) буквы: «АМΣΚ»...ИВРЕК» – 5

№ 832. Остатки шелк. облачения»

[Національний заповідник 1938, арк. 30].

Як бачимо, на кришці труни з поховання цього високого церковного ієрарха дрібними цвяхами були набиті літери – «АМΣΚ»...ИВРЕК». На наш погляд, мова йде про титул Сильвестра Косова (рис. 5).

Про офіційний титул архіпастиря ми можемо дізнатися з твору анонімного автора «Гербы и трены (плачі) при гробѣ и трунѣ того ж яснопривелебного его милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова, архієпископа, митрополита кієвского, галицкого и всея Россіи, екзарха святѣйшого апостол[с]кого Константинопольскаго трону, з свѣтом раздѣленного, на подѣленне жалю, през музы коллекциум Кієво-Могилеанского раздѣленные».

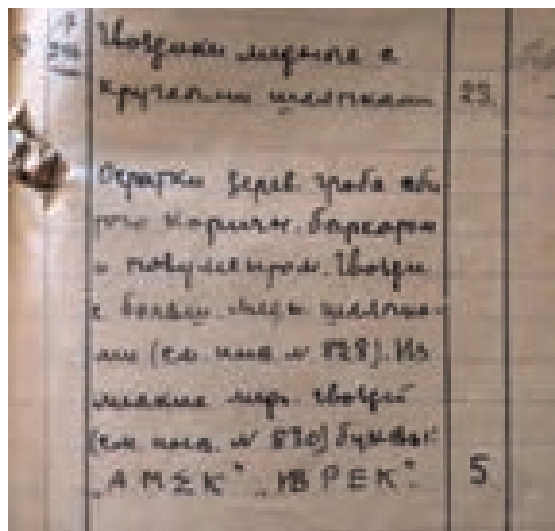

Рис. 5. Запис про літери на кришці домовини зі склепу у Михайлівському вівтарі Софійського собору.
Джерело: Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Археологич. раск. Софійський собор. г. Киев.
Инвентарная книга № 1. 1938 г. – Арк. 30.

«Сильвестр...
Косов...
Архієпископ...
Митрополит...
Київській...
Галицькій...
И всея Росси...
Екзарх...
Святейшаго...
Апостольского...
Константинопольского...
Трону...»

Ця епітафія була надрукована у книзі «Столп цнот знаменитых в Богу зешлому яснепревелебного его милости господина отца и пастыра Сильвестра Коссова...» (друкарня Києво-Печерського монастиря, 1658 р.). Наразі єдиний вцілілий примірник книги зберігається у Санкт-Петербурзі. Загалом цей твір відомий завдяки публікації українських літературознавців Володимира Кречотня та Миколи Сулими у збірці «Українська поезія. Середина XVII ст.» [Українська поезія 1992, с. 66-97].

Розлога віршована епітафія завершується розділом «Трены з имени при гробе з Герб». Кожен вірш «Тренів» розпочинається зі слова, що являє собою складову частину повного офіційного титулу Сильвестра Косова:

[Українська поезія 1992, с. 92-97].

Власне, такий титул Сильвестра Косова ми бачимо і у назві твору. Отже, літери «АМЄК»...ИВРЕК», що були вибиті цвяхами на кришці домовини зі склепу у Михайлівському приділі, можна розшифрувати наступним чином – «Архієпископ Митрополит Сильвестр Косов ... и Всея Росси (Россіи-?) Екзарх Константинопольский». Частинка титулу «Київській і Галицькій», звісно, також була вибита на труні, але цвяхки випали. Саме тому у Інвентарній книзі № 1. за 1938 р. на місці літер «К» та «Г» стоїть трикрапка – «...». На наш погляд, укладач книги, описуючи кришку труни, бачив у ній дірочки і розумів, що цвяхків не вистачає. На наш погляд, саме напис на кришці домовини дав змогу Теодосію Мовчанівському записати у щоден-

нику, що у склепі у Михайлівському приділі Софійського собору він віднайшов домовину славетного Київського митрополита Сильвестра (Косова).

Постає логічне запитання: чи збереглися предмети з цього поховання? На щастя, відповідь на нього є позитивною.

У Науково-фондовому відділі НЗСК зберігається Акт видачі предметів на реставрацію з Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей» до Укрпроектреставрації (листопад 1988 р.). У цьому документі значаться «*гвоздики бронзовые с остатками ткани-позумента на крышке гроба. Раскопки Ф. Мовчановского в Софийском соборе в 1936г. Михайловский придел 07.IX. Алтарная часть. Ими были выбиты буквы «АМЭК» «УВРЕК». 23 единицы. № полевой описи 830 / возможно от СМАА 3648/»* [Національний заповідник 1988, арк. 2]. Отже, у 1988 р. цвяшки, яким був нанесений титул Сильвестра Косова на кришку його домовини, вважалися бронзовими та були передані на реставрацію. Під час реставраційних робіт з'ясувалося, що, насправді, вони є срібними. Нині ці 23 срібні цвяшки (згідно облікових записів – «цвяхи оббивальні») та їх фрагменти зберігаються у спец. фондї «Дорогоцінні метали» Науково-фондового відділу НЗСК (СМАА-3939) (рис. 6).

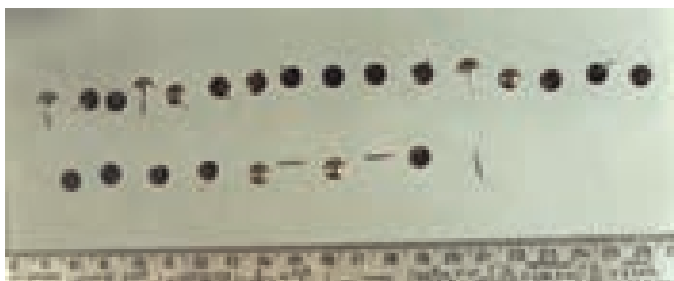

Рис. 6. Срібні цвяшки з труни Сильвестра Косова. Науково-фондовий відділ НЗСК (СМАА 3939).

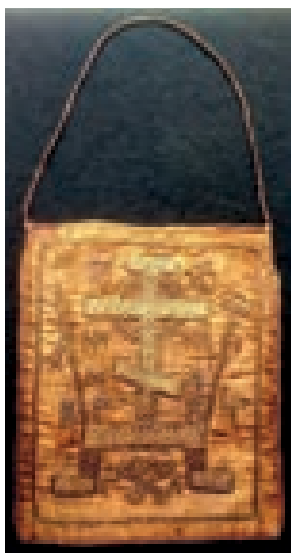

Рис. 7.
Параман Сильвестра Косова. Науково-фондовий відділ НЗСК (КН 6858). Сучасне фото.

Також до нашого часу зберігся параман (нинішній фондový номер – № КН 6858), який, на нашу думку, походить із поховання митрополита Сильвестра. Утім, його атрибуція потребує детального пояснення, оскільки традиційно він вважався пам'яткою літургійного шитва XVIII ст. (рис. 7).

Параман – це елемент чернечого облачення у вигляді чотирикутного плату із зображеннями хреста на Голгофі та знярядь страстей Христових. Параман носять на тілі під одягом на чотирьох шнурках, пришитих по кутах таким чином, аби плат лишався на спині, а шнури утворювали на грудях хрест. Параман нагадує про хрест, який взяв на себе чернець, обравши шлях наслідування Христа.

На парамані з фондів НЗСК (№ КН 6858) вишито чернечий (схимницький) хрест-Голгофу, що має вигляд традиційного православного хреста, який стоїть на символічному зображенні гори Голгофи. Під горою зображені череп та кістки Адама. Ліворуч та праворуч від хреста вишиті спис та тростина з губкою – знаряддя страстей Христових. Над середньою перекладеною хреста – літери «ІС» «ХС» («Ісус Христос»), під нею – літери «НИ» «КА» («НИКА» – грецьк. «Переможець»). Нижче – літери «МЛРБ» («Место Лобное Распят Бысть»). Біля спису Лонгіна – літера «К» («Копие»), біля тростини з губкою – літера «Т» («Трость»). Біля черепа з кістками – літери «Г» та «А» («Голова Адама»). Символіка та написи на пам'ятці вказують на те, що перед нами традиційний чернечий параман.

У 1992 р. фрагменти параману (№ КН 6858) були передані з Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей» на реставрацію до Науково-дослідного реставраційного центру у м. Москва в Російській Федерації (далі – НДРЦМ) (рис. 8-9). З Акту видачі предметів на тимчасове зберігання (17.12.1993) дізнаємося, що Заповідником до НДРЦМ були передані 13 фрагментів цього параману: *«Параманд !?! Шелковая ткань коричневого цвета имеет двойное окаймление. В центре поля 8-конечный крест, выполненный металлической нитью. По сторонам ветвей креста буквы монограммы. С тыльной стороны по периметру – останки тесьмы. К верхней части пришит шнурок, сохранившейся фрагментарно /12,5x14,5/. Имеются также фрагменты тесьмы отделки в кол-ве 10 ед. и шнура в кол-ве 2 ед. /всего – 13 ед./»*. В графі Акту «учетные обозначения» зазначено, що фрагменти параману за обліковою документацією Заповідника у 1993 р. значилися під № 238. Власне ці фрагменти входили до великої групи тканин (43 одиниці), яку передали на реставрацію до НДРЦМ із позначкою *«материалы археологических исследований Ф.Н. Мовчановского в Софийском соборе г. Киева 1936 г»* [Національний заповідник 1993, арк. 114].

У 1993-1995 рр. параман (№ КН 6858) було відреставровано художником-реставратором НДРЦМ Наталією Борисівною Спуть. На час реставрації він вважався пам'яткою літургійного шитва XVIII ст., а на його реставраційному паспорті стояли два номери – № 238 (закреслено) та № 825 (дописано) [Національний заповідник 1995]. Відомо, що, під час археологічних розкопок у Софійському соборі в 1936 р., Т. Мовчанівський відкрив низку поховань різних історичних епох – як XVII так і XIX ст-ть включно [Тоцька 1993, С.122-129]. Але з якого саме поховання походить досліджуваний нами параман (№ КН 6858)? Для того аби відповісти на це питання, ми маємо знову поглянути на Інвентарні книги 1936 та 1936 років з науково-фондового відділу НЗСК.

У Інвентарній книзі 1936 р. під № 238 значиться саме параман, який був віднайдений Т. Мовчанівським під час розкриття склепу Сильвестра Косова у Михайлівському приділі 7.09.1936 р. [Національний заповідник 1936, арк. 23 (зв) – 24]. Власне, це і обумовило початковий (польовий) обліковий номер досліджуваного нами параману (№ КН 6858). Згідно Інвентарної книги № 1 за 1938 р. цьому параману було дано новий інвентарний номер – № 825 [Національний заповідник 1938, арк. 30]. Саме тому на реставраційному паспорті параману (№ КН 6858) у 1995 р. були проставлені обидва номери – № 238 (старий, польовий 1936 р.) та № 825 (новий, інвентарний 1938 р.). Отже, безперечно, параман (№ КН-6858) з фондів НЗСК – це параман Сильвестра Косова, який таки дійсно був похований у Святій Софії.

Сподіваємося, що в майбутньому будуть виявлені й інші предмети з поховання Сильвестра Косова, а місце його останнього спочинку у Софійському соборі буде позначене.

Рис. 8-9. Параман Сильвестра Косова. Науково-фондовий відділ (КН 6858). Фото до реставрації 1993-1995 рр. Джерело: Національний заповідник «СофіяКиївська», науково-фондовий відділ. – Параманд (?). XVIII в. (?). Паспорт реставрації пам'ятника історії і культури (движимого). А/О НИРЦ при Ассоциации реставраторов России. Государственный архитектурно-исторический музей-заповедник «Софийский собор». Художник-реставратор А/О НИРЦ Спунль Н. Б. Год реставрації 1995. – (аркуші не пронумеровані).

Джерела та література

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Інвентарна книга знахідок археологічних досліджень з VIII міс. 1936 по XII 1936. – НА-921/1. – 100 арк.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Археологич. раск. Софийский собор. г. Киев. Инвентарная книга № 1. 1938 г. – 44 арк.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Акт видачі предметів на тимчасове зберігання з Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей» на реставрацію до «Укрпроектреставрації» від ... листопада 1988 р. (б/н) – ТЗ 21187. – Арк. 1-3.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Акт видачі предметів на тимчасове зберігання з Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей» на реставрацію до Науково-дослідного реставраційного центру у м. Москва від 17.12.1993 р. – ТЗ 21196. – Арк. 113-114.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ. – Пара-

манд (?). XVIII в. (?). Паспорт реставрации памятника истории и культуры (движимо-го). А/О НИРЦ при Ассоциации реставраторов России. Государственный архитектурно-исторический музей-заповедник «Софийский собор». Художник-реставратор А/О НИРЦ Спуть Н. Б. Год реставрации 1995. – (аркуші не пронумеровані).

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф. 20. – Спр. № 73. Софійський заповідник 1936 (розкопки). Щоденник Т. Мовчанівського. – 69 арк.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К.: Наукова думка, 1982. – 157 с.

Болховитинов (митр. Евгений). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. – К.: Печатано в Типографии Киевопечерской Лавры, 1825. – 272 с.

Ботушанський В., Ботушанський О. Ім'я художника Миколи Івасюка на сторінках буковинської преси (1886-1902) // Питання історії України. – 2013. – Т. 16. – С. 119-122.

Голубев С. Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К.: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. 1. – 576 с.

Извлечение из козацких летописей (1600-1787) // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 38-48.

Кленович Севастьян. Роксоланія (поема) // Слово багатоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу (друга половина XV-XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI – XVII століття): В 4-х книгах. – К.: Аконт, 2006. – Кн. 1. – С. 237-290.

Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський. Історична повість. – Львів, 1899. – 340 с.

Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 711 с.

Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К.: Інтерграфік, 2000. – 96 с.

Нікітенко Н., Нікітенко М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. Вип. 3, част. 1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К.: Українознавство, 1996. – С. 25-36.

Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – М.: О-во сохранения лит. наследия, 2005. – 728 с.

Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. – Москва, 1908. – 512 с.

Тоцька І. До вивчення некрополю Софії Київської // Збірник тез доповідей і наукових повідомлень на Міжнародних українсько-російських Болховітіновських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євфимія Олексійовича Болховітінова (1767-1837) 8 січня 1993 р. – К., 1993. – С. 122-139.

Українська поезія. Середина XVII ст. Упорядники В. Кречотень, М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Нетудихаткін І.А.

КИЇВСЬКИЙ АРХІЄПИСКОП/МИТРОПОЛИТ РАФАЇЛ ЗАБОРОВСЬКИЙ (1731-1747) ТА МАЙСТРИ ЙОГО КОЛА

Митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Русі Рафаїл (Заборовський) /1731 – 1747/ був одним із найяскравіших очільників київської кафедри XVIII ст. Варто відзначити, що у період 1731-1743 рр. Рафаїл Заборовський носив титул «Архієпископ Київський, Галицький та всієї Малої Русі», а з 1743 р. (після відновлення Київської митрополії) – титул «Митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Русі». Проживаючи у Митрополичому будинку на подвір'ї Софійського монастиря, він зробив вагомий внесок у розбудову Софійського собору та монастирського комплексу загалом. Свого часу славетний Київський митрополит Євгеній Болховітінов наступними словами охарактеризував будівничу діяльність митрополита Рафаїла у Софійському монастирі: *«Рафаил Заборовский около 1746 г. обнес весь Софийский двор каменною стеною на место деревянной и в ней устроил колокольню, по украшению своему называющуюся триумфальною, и на оную слил большой колокол, в западной части ограды устроил огромные, в два яруса, въезжие ворота с жильми по обеим сторонам покоями (Брама Заборовського – І.Н.) и украсил оные разными штукатурными изображениями»* [Болховітінов 1995, с. 62-63]. Також відомо, що саме у часи перебування Рафаїла Заборовського на київській кафедрі був зведений другий поверх Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії [Орловский 1908, с. 466-467]. Отже, масштаб внеску цього архіпастиря у формування «архітектурного обличчя» монастирського комплексу Святої Софії у XVIII ст. дійсно вражає (рис. 1).

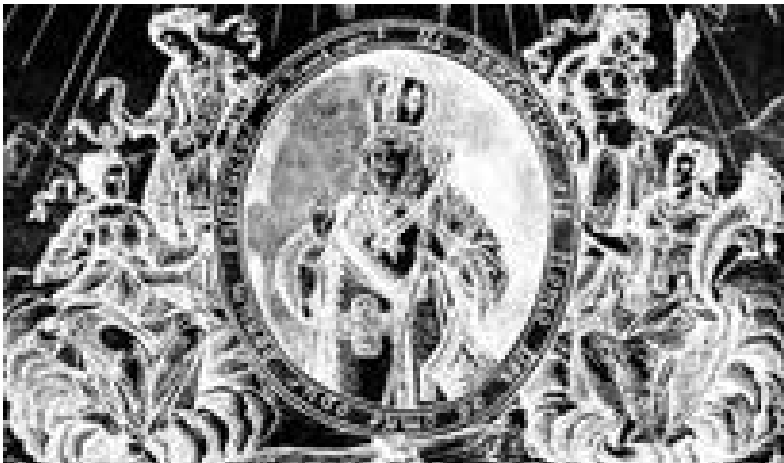

Рис. 1. Григорій Левицький. Гравюра «Теза на честь Рафаїла Заборовського». 1739 р. (фрагмент).

Рафаїл Заборовський не оминув своєю дбайливою увагою і сам Софійський собор. У його часи продовжувалися роботи з виконання олійних розписів у соборі, розпочаті ще на зламі XVII-XVIII ст. – розписували периферійні частини храму [Нікітенко 2015, с. 162]. А 1500 золотих імперіалів (червінців), отриманих митрополитом в дарунок від імператриці Єлизавети Петрівни у 1744 р., були витрачені ним на створення вражаючого різьбленого позолоченого іконостасу, а також срібних Царських врат [Нікітенко 2015, с. 189-190].

Активна будівнича діяльність Рафаїла Заборовського у Святій Софії обумовила його співпрацю зі знайомими майстрами свого часу, які походили з різних регіонів тодішньої Російської імперії. Зокрема, петербурзький архітектор німецького походження Йоган-Готфрід Шедель став автором проекту т. зв. «Брами Заборовського». Вона була зведена у 1746 р. у якості парадного в'їзду на подвір'я митрополичої резиденції [Грабар 1910, с. 110-111]. Вважається, що саме за проектом Й.-Г. Шеделя до 1737 р. був зведений другий поверх Митрополичого будинку, а у 1744-1748 рр. ним була відбудована дзвінниця Софійського монастиря. Майстри Степан та Іван Стобенські з жовківського мистецького осередку прикрасили оновлену дзвінницю витонченим ліпленням [Нікітенко 2015, с. 255, 263]. Московський майстер Іван Моторін відлив для софійської дзвінниці велетенський дзвін «Рафаїл» вагою 800 пудів (більше 13 тон) [Орловский 1908, с. 466-467]. У створенні Царських врат іконостасу Софійського собору прийняли участь київські майстри – Семен Таран, Іван Заводовський та уродженець Валахії Петро Волох. А образи для іконостасу писали художники софійської «малярні», яку осололював відомий тогочасний іконописець Аліпій Галик [Нікітенко 2015, с. 189, 190].

Імена вищеназваних майстрів, як то кажуть, «на слуху». Вони були справжніми «зірками» свого часу. Метою ж нашої розвідки є розширення відомостей про коло майстрів, які співпрацювали з Рафаїлом Заборовським під час його резидування на території Софійського монастиря. Серед іншого, ми звернемо увагу на порівняно «маленьких» та невідомих досі майстрів, які виконували замовлення для забезпечення побутових аспектів життя архіпастиря. На наш погляд, це дасть змогу розширити знання про взаємини Рафаїла Заборовського із тодішнім мистецьким середовищем у системі взаємозв'язків «замовник – виконавець». Окрім цього, крізь призму побутових замовлень, ми спробуємо побачити митрополита Рафаїла у нього «вдома» – у домашній обстановці в Митрополичому будинку на подвір'ї Святої Софії.

У ЦДІАК України зберігається архівний документ, який має назву «Книга записи прихода и расхода денежных сумм монастыря (1737-1738)» (далі в тексті – «Книга»). Документ являє собою звіт про прибутки та видатки Софійського монастиря, які вів «шафар кафедральный» (економ) ієромонах Пахомій протягом 1737-1738 рр. Український письменник кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновієв дуже красномовно змалював функціональні обов'язки цих монастирських службовців у вірші «ПРО ШАФАРІВ»:

*«Мусить записать шафар всякїї видатки
і прибутки, які є, звести у нотатки.
Треба завше все йому добре пам'ятати,*

щоб не забував його часом записати.

Треба гроші рахувать безпомильно вміти,

у реєстрах своїх щось їм не проглядіти ...» [Зіновіїв 2009, с. 231].

Детальний запис монастирських видатків у реєстрі, який вів ієромонах Пахомій, обмежується 1737 роком. Отже, саме цей час буде предметом нашої уваги. Ретельність записів економа дає змогу виокремити з «Книги» імена ряду досі невідомих майстрів, отримати інформацію про зміст їхньої роботи та систему оплати праці.

Для Софійського монастиря, як резиденції Київських митрополитів, 1737 є знаковим роком. Вважається, що саме в цей час завершилося будівництво другого поверху Митрополичого будинку і тривали роботи з облаштування його внутрішнього убранства (рис. 2).

Рис. 2. Митрополичий будинок на подвір'ї Святої Софії.

Фото Д. Щербаківського 1920 р. Джерело: Памятник архитектуры «ДОМ МИТРОПОЛИТА КИЕВО-СОФИЙСКОГО МОНАСТЫРЯ».

Проект ремонтно-реставрационных работ. Комплексные изыскания. Том I. Книга 4. Выпуск I. Шифр 49. Альбом фотоматериалов иконографии. Г. Киев, 1994 г. – Арк. 58. (Архів НЗ «Софія Київська»).

Вишуканий двоповерховий палац був головним осідком київських архіпастирів протягом двох століть (до 1918 р.). Ієромонах Пахомій називає імена майстрів, які виготовляли цеглу для будівельних проектів Рафаїла Заборовського у Софійському монастирі. Так 23 жовтня 1737 р. «шафар кафедральный» занотував: *«Даль двомъ Майстрам, Грицку Бабаку да Ивану Кучеру, цегельникамъ, шо издѣлали на заводѣ цегельнѣ М(о)н(ас)ти(р)ской всеѣ цегли за льто двѣ стѣ сорокъ тысячей, а тыся-*

ча встала по 60 к. усього стало 144 р.» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 31]. Цегельня, де працювали майстри Грицько Бабак та Іван Кучер знаходилася на р. Либідь. На це вказує запис ієромонаха Пахомія від 29 травня 1737 р.: «Даль за (з)возку чотирохъ тисячей перевезеной цегли и(з) Либедѣ до монастыра – 2 руб.» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 16] (рис. 3).

Рис. 3. Цегла з якої був зведений Митрополичий будинок на подвір'ї Святої Софії. Пер. пол. XVIII ст. (фонди Національного заповідника «Софія Київська»).

Цікаво, що у др. пол. XVIII ст. на р. Либідь знаходилися маєтності Софійського монастиря, проте відомостей про існування там саме софійської монастирської цегельні нам віднайти не вдалося [Нетудихаткін 2015, с. 266, 269].

Окрім завершення робіт з будівництва Митрополичого будинку, у 1737 р. також зводили архієрейську кухню [Нетудихаткін 2015, с. 266, 269]. Архієрейська кухня являла собою двоповерхову споруду із 23-ма вікнами (19 вікон на першому поверсі, 4 – на другому, що вказує на значно більший об'єм саме першого поверху). Згідно монастирських планів XIX ст. вона знаходилася на південному-заході від Митрополичого будинку, поблизу архієрейської резиденції (рис. 4.). До нашого часу ця

споруда не збереглася [Борисов 2016, с. 139-141]. Не виключено, що майстри Грицько Бабак та Іван Кучер постачали цеглу для будівництва другого поверху Митрополичого будинку та архієрейської кухні.

Як зазначалося вище, у 1737 р. тривали роботи з оздоблення внутрішнього убранства оновленого Митрополичого будинку. Окремі приміщення резиденції були розписані «маляром покоєвым» разом із помічниками. 27 березня 1737 р. ієромонах Пахомій занотував: «Даль малярю покоєвому за маліованіє двохъ спаленъ из позолотою и станками (на наш погляд, маються на увазі стіни – І.Н.) и за маліованія балясовъ (колонки-балясини – І.Н.) и позолоту оконъ и сходовъ и дверей и рамъ покоєвыхъ – 12 руб.». 21 червня 1737 р. шафар кафедральний видав «помошнику маля(р) скому, шо до спалнъ станокъ (стіни – І.Н.) ма(л)іоваль – 10 коп». Також ієромонах Пахомій відзначив, що 3 серпня 1737 р. було «дано Івану Малярю покоєвому на образъ Богородичень в келію Его Преосвященства – 3 (руб)» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 10, 18, 22 (зв)]. Отже, «маляра покоєвого» звали Іван.

Співпраця маляра Івана із Рафаїлом Заборовським розпочалася не пізніше січня 1737 р., коли коштом Софійського монастиря для нього були придбані фарби та інструменти – було «дано малярю покоєвому на к(р)аски и на его и(н)струмент – 15 коп.» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 7 (зв)]. Не можна оминати увагою той факт, що за свою роботу цей майстер одержував досить пристойну платню – за комплекс робіт, що включав «мальованіє спален» у архієрейських покоях, він отримав 12 руб., а за написання ікони Божої Матері «в келію Его Преосвященства» – 3 руб. Для того, аби скласти певне уявлення про рівень виконання цього образу вважаємо за доцільне навести ціновий контекст вартості написання ікон у сер. XVIII ст.

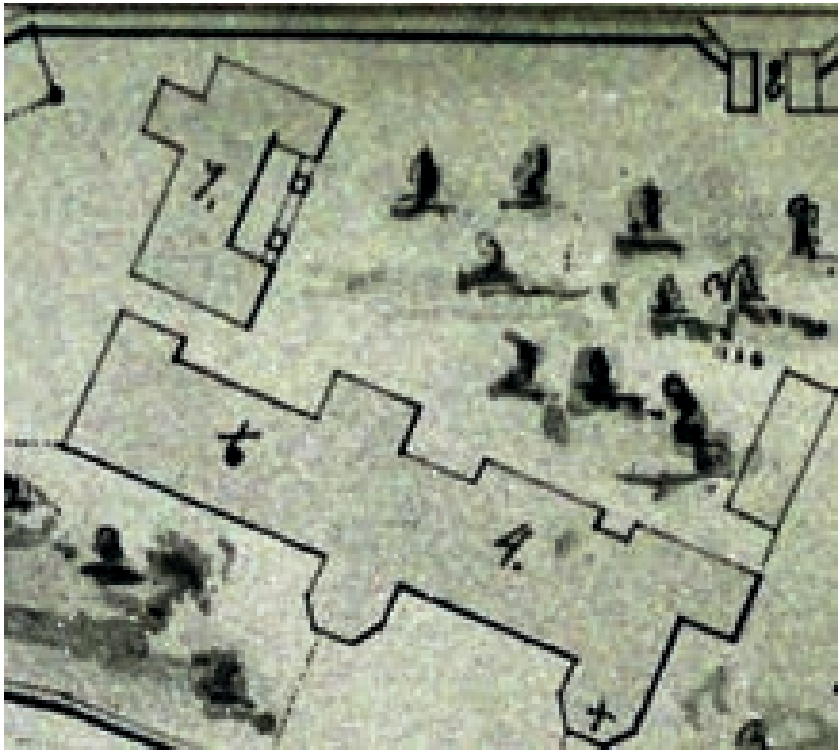

Рис. 4. Митрополичий будинок (№ 4) та Архієрейська кухня (№ 7) на плані Софійського монастиря архітектора Андрія Меленського. 1819 р. Джерело: Памятник архитектуры «ДОМ МИТРОПОЛИТА КИЕВО-СОФИЙСКОГО МОНАСТЫРЯ». Проект ремонтно-реставрационных работ.

Комплексные изыскания. Том I. Книга 4. Выпуск I. Шифр 49.

Альбом фотоматериалов иконографии. г. Киев, 1994 г. – С. 10. (Архів НЗ «Софія Київська»).

П. Жолтовський відзначає, що у цей час виконання цілого іконостасу київськими майстрами коливалося від 90 до 150 руб. (інколи з потужним «бонусом» у вигляді додаткової оплати продуктами). Так у 1727 р. київський маляр Іван Глинський за «мальовання» іконостасу Івано-Богословського приділу Успенського собору Києво-Печерського монастиря отримав 90 руб., а у 1759 р. киево-подільський іконописцю Івану Косачинському за написання ікон та позолоту іконостасу до церкви у с. Ошитовка було виплачено 110 руб. У 1786 р. Києво-Печерська лавра виплачувала іконописцям за написання ікони Богоматері з Антонієм та Феодосієм Печерськими – 1 руб. 25 коп., за ікону Успіння Божої Матері – 1 руб. 60 коп., а за «Преподобних на хмарах» – 80 коп. *«Ікони ці повинні бути доброго письма, бо призначалися для подарунків різним визначним особам та жертводавцям, які відвідували Лавру»,* – відзначає П. Жолтовський [Жолтовський 1983, с. 61]. Отже, доволі висока вартість написаного маляром Іваном для келії Рафаїла Заборовського образу Богородиці вказує на те, що це була ікона «доброго письма».

Варто відзначити, що це був далеко не єдиний образ у Митрополичому будинку. З «Книги» ієромонаха Пахомія дізнаємося, що резиденція Рафаїла Заборовського

була прикрашена багатьма іконами – при оздобленні окладів деяких з них навіть використовували золото. Так 16 липня 1737 р. ієромонах Пахомій *«купилъ олова на поправку іконъ покоевыхъ фунтовъ 14, фунтъ по 6 к. – 84 (коп)»*, а 4 липня 1737 р. *«за 5 блятовъ золота на образъ покоевій»* він заплатив 20 коп. [ЦДІАК 1737-1738, арк. 19, 21 (зв)].

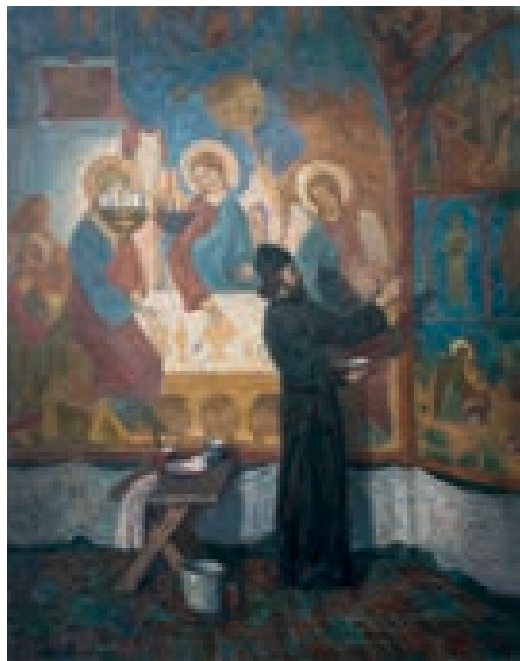

Рис. 5. Брусілов С. Іконописець.
Полотно, олія. 2006 р.

Можемо припустити, що вже у 1737 р. при Софійському монастирі діяла живописна майстерня, до складу якої входили «маляр покоевый» Іван та «помошники». У більш пізній час майстерня перетворилася на потужний іконописний заклад. Мистецтвознавець Р. Фурман відзначає, що у 1756 р. іконописна майстерня при Святій Софії включала вже *«шість «молодиків, що могли малювати», які були головними майстрами і займалися іконописом, вісім чоловік, що «підготовлялися до малювання», і чотирнадцять «хлопців», які готували фарби»* [Фурман 1991, с. 15] (рис. 5).

Отже, ким був загадковий «маляр покоевый» Іван? Певна інформація про нього може критися під склепіннями Софійського собору. На одній зі стародавніх фресок у західній внутрішній галереї храму міститься вправний каліграфічний напис-графіті 30-х рр. XVIII ст., який мі-

стить ім'я «Іван». Відома дослідниця історії Святої Софії Н.М. Нікітенко відзначає, що цей напис міг бути виконаний одним з учасників розпису олійними фарбами першого поверху собору, які відбувалися у 30-ті рр. XVIII ст.: *«В 1732 г. начали расписывать периферийные части первого этажа собора. Выяснить это удалось благодаря граффити XVIII в. на древней фреске в западной внутренней галерее «Иван Крищицкий ...Року 1732».* Судя по крупным, затейливо выполненным буквам, граффити могло быть сделано одним из живописцев софийской мастерской непосредственно перед записью фрески маслом. *Посетитель собора никак не мог оставить такой автограф в действующем митрополичьем храме»* [Никитенко 2008, с. 87]. У прочитанні історика В.В. Корнієнко графіті звучить як *«дяк Іван Куричицький... року 1738»*. (Мал. 6). Не виключено, що маляр Іван, який розписував Митрополичий будинок у 1737 р., та Іван Крищицький (дяк Іван Куричицький ?), який залишив графіті на стіні Софійського собору у 30-ті рр. XVIII ст. – це одна й та сама особа. Окрім імені, малярського фаху та часу роботи у Софійському монастирі їх також об'єднувало виконання замовлень однієї людини – Рафаїла Заборовського.

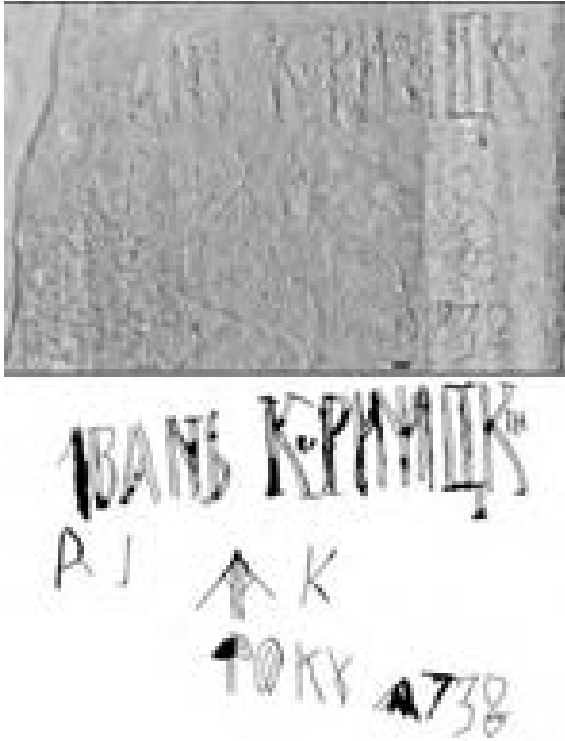

Рис. 6. Графіті Івана Куричицького (Крищицького ?), виконане у 1730-ті р. у Софійському соборі. Фото та прорис д. і. н. В. В. Корнієнко.

Виникає запитання: наскільки вкоріненою була традиція розписування житлових приміщень у пер. пол. XVIII ст.? Принаймні ще з сер. XVII ст. фіксується традиція «малювання» чернечих келій. Так сирійський мандрівник Павло Алеппський, відвідавши Києво-Печерський монастир у 1654 р., відзначав: *«Келії (ченців– І.Н.) розписовані у раскрашены красками и украшены всякими картинами и превосходными изображениями»* [Павел Алеппский 2005, с. 154].

Щодо сюжетів розпису, то використовували рослинні мотиви та алегоричні композиції. Український поет Іван Орновський у творі «Багатий сад» (1705), що являв собою панегірик родині харківських полковників Донець-Захаржевських, яскраво описав сюжети розпису палацу харківського полковника:

*«Бліді цвітуть нарциси, чистії тюльпани,
Троянди, гіацинти барвні і духмяні.
Корал – в крові неначе. Чи ж Адонізейський,
Чи Темпи ті Тесальські, сад той Елізейський
Могли таке вмістити? Все оце зібрала
Розкішна флора – стелі пишно змалювала,
А пензлі – од натури. Все плющам повито,
Все Евгедрових винниць гронами покрито.
Із пальмами збратавиись вічно там, чудові
Мій зір втішали фарби ясно-шафірові»* [Макаров 1993, с. 145].

Також збереглася інформація про подібні розписи архієрейського будинку єпископа Полтавського і Переяславського Сильвестра Лебединського (1750-1808) у с. Андруші. Він був прикрашений алегоричними зображеннями наприкінці XVIII ст.: *«Двері цього будинку були вкриті різними зображеннями з латинськими написами. Зображення відповідали призначенню кімнат, до яких вели двері. На вхідних до вітальні, куди приходили зі скаргами та проханнями, нерідко пустими та безпідставними, на куці була зображена сорока з розкритим дзьобом і написом біля нього: «I те і се, але нічого істотного». На дверях кабінету Сильвестра був нама-*

льований селянин, який копає землю, а поряд за письмовим столом – вчений з пером в руці, обкладений довкола розкритими книгами. На дверях суміжного з кабінетом покою – високе дерево, з вершка якого сторіч головою з відломленою гілкою падає чоловік. На дверях буфета, які замикалися висячим замком, зображено тарілку з пляшками та фруктами. До всіх малюнків були підписи» [Жолтовський 1983, с. 34].

Отже, розписування «спален», сходів, вікон та дверей Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії маляром Іваном у 1737 р. було цілком звичним явищем як для того часу. На жаль, в «Книзі» ієромонаха Пахомія відсутня інформація про живописні сюжети, якими маляр Іван прикрасив митрополичу резиденцію. Проте, у окремих приміщеннях Митрополичого будинку збереглися зразки олійного живопису саме XVIII ст. Зупинимося на них більш детально.

Під час ремонтно-реставраційних робіт, які тривали протягом 1989 р., у першій кімнаті (суміжній з сіньми) південної половини першого поверху Митрополичого будинку були виявлені зразки монументального олійного живопису. У 1990 р. вони були практично повністю відкриті від пізніших нашарувань [НАДР 1738, арк. 1-2]. У 2008 р. (в рамках реставраційних робіт 2003-2008 рр.) було проведено новий етап реставрації живопису в цьому об'ємі архітектурної пам'ятки, основним змістом якого стало виконання тонувань пошкодженого живопису. Зразки олійного монументального живопису, виявлені у цьому приміщенні, дослідники датують XVIII ст.: композиція «Деїсус»; зображення дванадцяти апостолів; образ Христа Пантократора; композиції, які дослідницею І.М. Вільчинською атрибутовані як «Воскресіння Христове» та «гостинність Авраама»; композиція з трьома святими жонами-мученицями; сюжет «Христос і самарянка»; пейзаж; монументальна композиція, що є ілюстрацією до притчі про багатія та Лазаря [Вільчинська 2010, с. 213-222] (рис. 7-8).

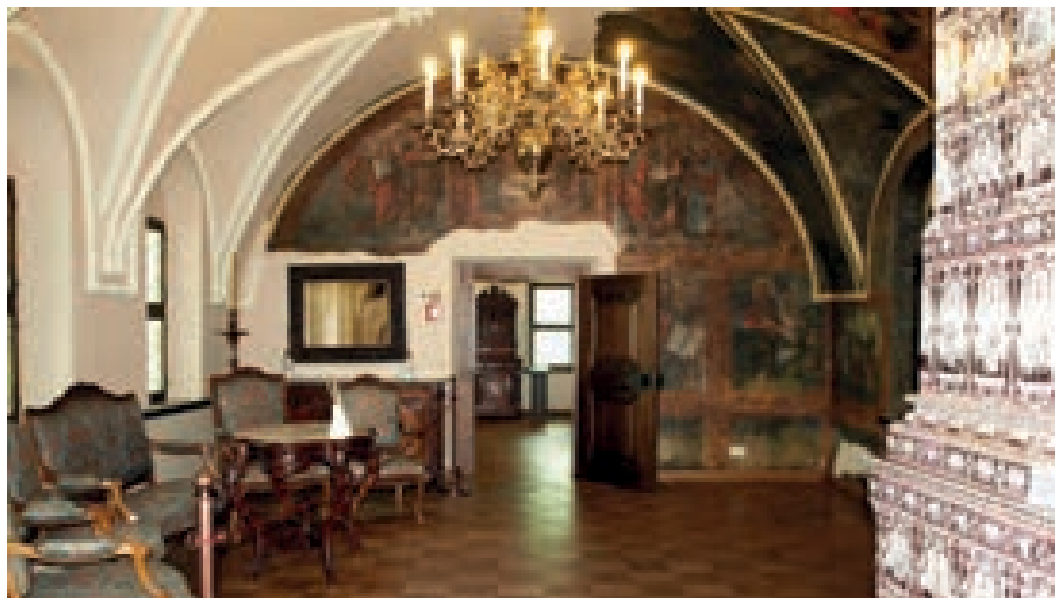

Рис. 7. Домова церква на 1-му поверсі Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії (після реставрації). Сучасне фото.

Рис. 8. Христос і самарянка. Олійний живопис XVIII ст. Домова церква на I-му поверсі Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії (після реставрації). Сучасне фото.

Вважається, що після зведення другого поверху Будинку митрополита, у його північному ризаліті посталадова церква. *«Против западных дверей Собора Рафаилом построены нынешние великолепные, каменные Митрополитанские палаты, основанные Киевским архиепископом Варлаамом Ванатовичем и в них коштом Святителя устроена крестовая церковь во имя Воскресения Господня, которую в 1838 г. Киевский митрополит Филарет перестроил во имя Святого Священномученика Макария, убитого татарами в 1497 году»*, – відзначає прот. Петро Орловський [Орловський 1908, с. 466-467]. За радянських часів інтер'єри Митрополичого будинку сильно постраждали – храм священномученика Макарія було ліквідовано, у його приміщенні довгий час знаходилася читальна зала Науково-технічної бібліотеки Держбуду УРСР. Стіни церкви з монументальним живописом були вкриті кількома шарами однотонних олійних та водоемульсійних фарб [Янчецька 2014, с. 193] (рис. 9).

У 1980-1981 рр. у Митрополичому будинку проводились ремонтно-реставраційні роботи під керівництвом Аркадія Марампольського, протягом яких значну увагу приділяли колишній домовій церкві на другому поверсі. Під час цих робіт у ній були виявлені зразки монументального олійного живопису 1870 і 1892 рр. – зображення чотирьох євангелістів, дві голівки янголів та зображення голуба у вівтарній частині храму. Паралельно реставратори віднайшли фрагменти монументального олійно-

го живопису XVIII ст. – дві орнаментальні смуги із зображеннями голівок янголів з крилами та орнаментальними мотивами (у південно-східній частині церкви), а також зображення престолу з символами причастя (на західній стіні храму). На жаль, відомості про участь маляра Івана у розписах домових церков Митрополичого будинку у архівних джерелах поки не віднайдені (хоча виключати таку можливість не можна).

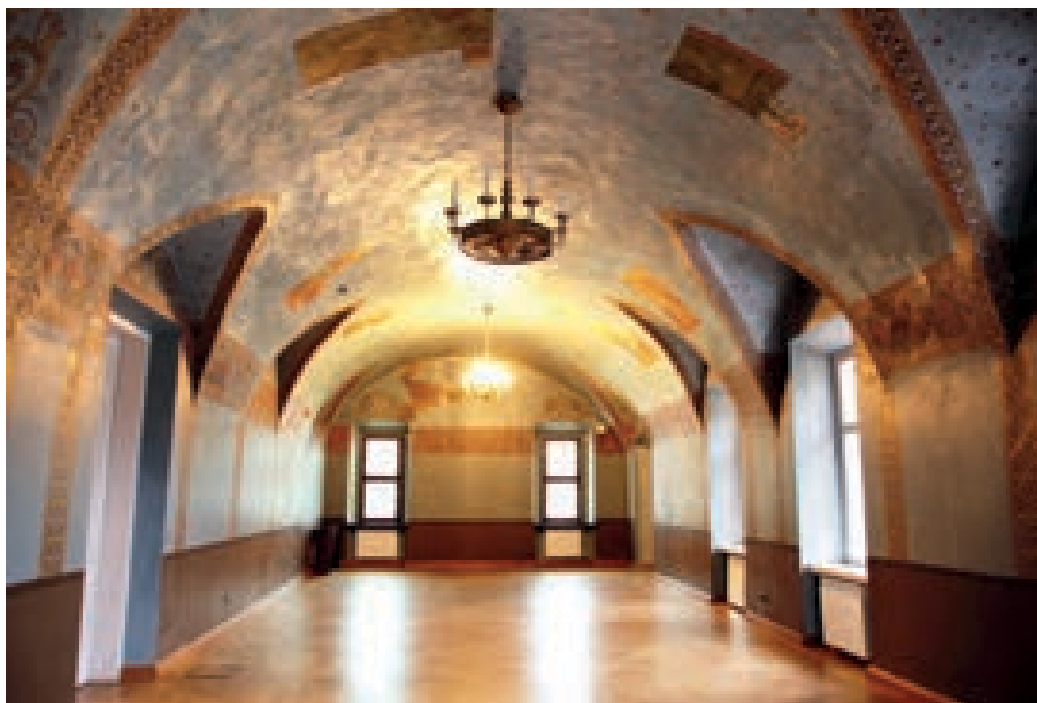

Рис. 9. Домова церква на II-му поверсі Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії (після реставрації). Сучасне фото.

Поряд із тим, під час ремонтно-реставраційних робіт 2003-2008 рр., у Митрополичому будинку були віднайдені поодинокі зразки монументального олійного живопису XVIII ст. поза домовими церквами. Зараз, у суміжному з домовою церквою Воскресіння Христового приміщенні (на другому поверсі), зондажем відкрито орнаментальний розпис XVIII ст. (рис. 12). А на первісних сходах, що вели з сіней на другий поверх у XVIII ст., було відкрито орнаментальний розпис у вигляді білої квітки на червоному тлі (він прикрашає віконну проїму) (рис. 13). Дані зразки живопису підтверджують той факт, що у Митрополичому будинку розписами були прикрашені не лише домові церкви, а й приміщення іншого функціонального призначення. Не виключено, що саме маляр Іван з помічниками виконав ці розписи у 1737 р.

Згідно «Книги» ієромонаха Пахомія, маляр Іван не лише розписував Митрополичий будинок, а й долучився до оздоблення т. зв. «коляси» – транспортного засобу Рафаїла Заборовського, кошти на виготовлення якого були забезпечені Софійським монастирем.

*Рис. 10-11.
Олійний живопис XVIII ст.
у Домовій церкві на II-му
поверсі Митрополичого
будинку на подвір'ї Святої Софії
(після реставрації).
Сучасні фото.*

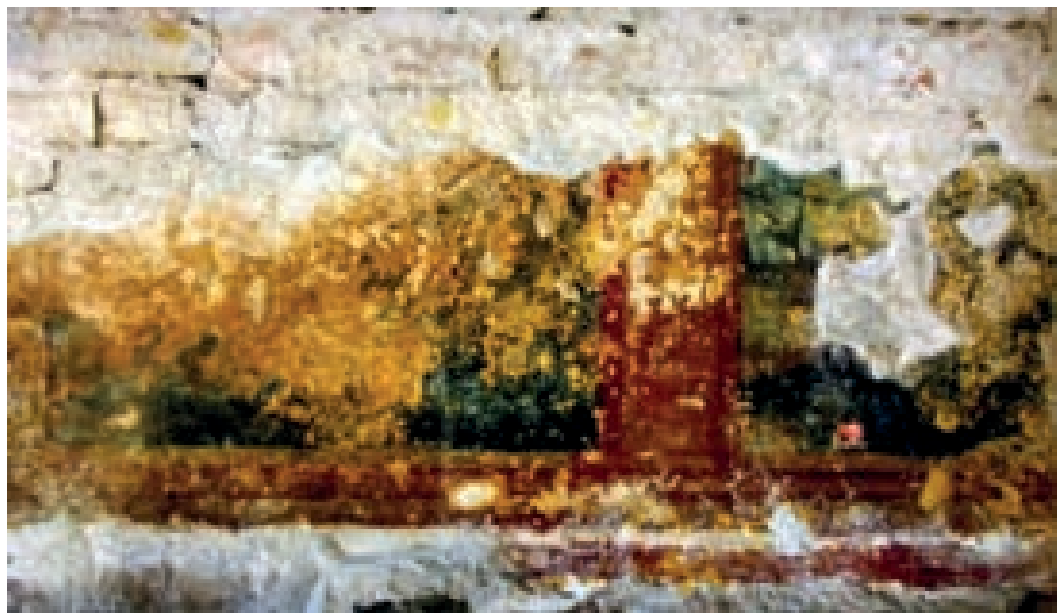

Рис. 12. Олійний живопис XVIII ст. у приміщенні, суміжному із Домовою церквою на II-му поверсі Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії. Сучасне фото.

Рис. 13. Олійний розпис XVIII (?) у віконній проїмі на первинних сходах Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії. Сучасне фото.

Виготовлення «коляси» розпочалося із вирізьблення її дерев'яної основи (т. зв. «станка») «ре(з)чиком Антоном» у січні 1737 р. За свою роботу майстер одержав 4 рублі. Наступним кроком стали розписи дерев'яної основи «малюром покоєвым» Іваном у березні 1737 р. Протягом наступних місяців зміст робіт полягав у продовженні розписів «коляси», а також посрібленні та золоченні її окремих елементів. Так 12 травня було «купленно индиху венецкого до коляси А(р)хієрейской лотъ (1 лот дорівнює 12, 7 грам – І.Н.), ля(с)ки венецкой лотъ 80 коп., сребра тетра(д)ку 25 коп.; лязору фу(н)ть 35 коп.», а 21 червня було придбано «золота двѣ тетрадки на золочєня коляси за 2 руб.». До вищеназваних робіт маляр Іван залучив своїх помічників, які займалися «те(р)тям фа(р)бъ» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 8, 10, 14-18].

На наш погляд, при оздобленні «коляси» маляр Іван використовував переважно фарби синього кольору: «индихъ венецкій» – фарба синього кольору (індіго); «лязоръ» – можливо, мається на увазі популярна тогочасна фарба синього кольору т. зв. «паризька лазурь». Мистецтвознавець П. Жолтовський відзначає, що у XVIII ст. вищеназвані фарби використовували у різноманітних поєднаннях – з яєчною емульсією, олією, терпентином. За його визначенням саме «венецкиє»/венеціанські фарби (в ширшому розумінні – імпортовані) вважалися найкращими у пер. пол. XVIII ст. [Жолтовський 1983, с. 64].

Оздоблення екіпажу було завершено у червні, оскільки вже 1 липня для «коляси» було закуплено «шкло» (скло) [ЦДІАК 1737-1738, арк. 19 (зв)]. Судячи з того, що при спорудженні екіпажу використовували скло, можна визначити даний транспортний засіб як екіпаж закритого типу із вікнами (ймовірно, карету).

Проте «коляся» була не єдиним транспортним засобом, який готували для архієпископа Рафаїла у 1737 р. Згідно «Книги» ієромонаха Пахомія у листопаді 1737 р. «маляр покоєвый» Іван розписував («маліоваль») та оздоблював позолотою «полукаретокъ французскій» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 33]. На наш погляд, мова йде про т. зв. «полукаретку» – екіпаж без криши (ймовірно, привезений з Франції). До нашого часу також збереглася вишукана карета типу «купе», яку імператриця Єлизавета Петрівна подарувала митрополиту Рафаїлу під час свого візиту до Києва у 1744 р. До 1903 р. цей екіпаж зберігався на подвір'ї Святої Софії, а потім був переданий Київському міському музею (зараз зберігається в експозиції Національного музею історії України) [Нетудихаткін 2015, с. 73-79] (рис. 14). Отже, маємо інформацію про щонайменше три транспортні засоби Рафаїла Заборовського. Важливим також видається факт, що у Києві 30-х рр. XVIII ст. проживали майстри, які були здатні виготовити карету.

Рис. 14. Карета, подарована митрополиту Рафаїлу імператрицею Єлизаветою Петрівною у 1744 р. (Національний музей історії України).

Ще одним цікавим епізодом, пов'язаним із організацією подорожей Рафаїла Заборовського, є історія виготовлення для нього дорожнього намету (т. зв. «полатки»). В «Книге» ієромонаха Пахомія зазначено, що 25 травня 1737 р. були закуплені матеріали «на новій наметъ Архієрейский» – «вибойка», «кумачи», «нитки», «шнурки», «веревки». В цей час також відбувалося «точеня горок» (виготовлення дерев'яних палиць, які слугували опорою для намету). Роботи з пошиття намету виконував «кравецъ» Яким, який отримав за свою працю чималу суму – 10 руб. [ЦДІАК 1737-1738, арк. 14 (зв.) – 15]. Це вказує на масивність конструкції намету, який, ймовірно, мав вигляд шатра (рис. 15). Показовим є час виготовлення намету – травень (напередодні літа). Отже, в теплу пору року, під час далеких подорожей у своїй «коляси», архієпископ Рафаїл з легкістю та комфортом міг перечекати негоду, або заночувати у наметі.

Рис. 15. Зображення наметів на гравюрі «Капітуляція Азову у 1736 р.» (фрагмент гравюри німецького майстра 40-х рр. XVIII ст.).

На наш погляд, висока увага до транспортних засобів Рафаїла Заборовського та забезпечення його комфорту у подорожах, може свідчити про мобільність архіпастиря у цей час. У 1737 р. Рафаїлу Заборовському був 61 рік – архіпастир був сповнений життєвих сил для реалізації своїх задумів.

Але повернемося до Митрополичого будинку – резиденції Рафаїла Заборовського. Для зручності та відпочинку у палаці знаходилися спеціальні крісла, які оздоблював «штукатур» Йосип. За комплекс робіт у Митрополичому будинку, що

включав «маліованя крѣсель», Йосип отримав у винагороду 10 руб. Ієромонах Пахомій відзначав, що в своїй роботі штукатур використовував особливі фарби. Так 16 вересня було «яри нѣмецкой купленно до стуля штукатуру – 65 коп.» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 26, 33]. Ярью («ярь-венетійська», «ярь-медянка») у XVIII ст. називали особливий вид фарби на основі окисів міді, яка дає зелений, інколи – блакитний кольори [Филатов 1995]. Ймовірно, саме цими кольорами були розписані крісла та стільці у Митрополичому будинку.

Варто відзначити, що використання індивідуальних крісел, а не дерев'яних лав, вважалося ознакою високої поваги до гостей під час високих прийомів та урочистих трапез. У інтермедії «Справляння весілля», яка супроводжувала драму «Олексій Чоловік Божий» (була поставлена у Києво-Могилянській академії 17 березня 1674 р.) слуга заможного пана звертався до гостей-простолюдинів з наступними словами:

*«Панове мужеве! Тут изба столовая,
Жадных в собѣ николи лав не маєт тая.
Ово ж вам крѣсла его милость высылаєт
А инший пан и доле нехай кто сяд[а]етъ».*

На свою пропозицію слуга отримав скромну відповідь від гостей:

*«И мы, наш добродѣю, не пышние люди,
Хорошо нам мѣсце тут и доле (на землі – І.Н.) буде»* [Гудзій 1960].

Отже, замовлення ошатних, яскраво оздоблених крісел для оновленої резиденції київських архіпастирів у 1737 р. виглядає цілком природно.

Відомий історик Фернан Бродель пов'язує традицію «маліовання» (фарбування, розписування, золочення) меблів у часи середньовіччя та ранньомодерної доби з проблемою освітлення житлових приміщень. «До самого XVI ст.: навіть у XVII ст. було правило (у Європі – І.Н.) фарбувати меблі з різними скульптурами, пофарбовані в золотий, срібний, червоний, зелений кольори, однаково властиві як палацам та будинкам, так і церквам. Це свідчить про палку прихильність до світла, до яскравих барв у темних приміщеннях», – відзначає Ф. Бродель [Бродель 1995, с. 255]. Можливо, саме ця мотивація обумовила необхідність розписування меблів у Митрополичому будинку в 1737 р. В цьому контексті постає питання: яким чином освітлювали резиденцію Рафаїла Заборовського?

З «Книги» ієромонаха Пахомія дізнаємося, що у 1737 р. «на покои» закупили величезну кількість свічок. Так 4 березня було «купленно на покой по(л)тораста свѣчь лоевыхъ дано – 1 руб. 50 коп.», а 11 жовтня було «купленно свѣчь лоевыхъ большой руки сотъ 13 на покой, меншой руки свѣчь тысяча – 10 руб. 41 коп.». Отже, для освітлення Митрополичого будинку («покоїв») використовували «лоевые свѣчи». Мова йде про сальні свічки (лой – це сало, топлений жир). Звертає на себе увагу певна «сезонність» закупівель свічок: лише 150 свічок було придбано у березні (перед світлою порою року) і 2300 (1300 великих і 1000 маленьких) свічок – у жовтні (перед довгими зимовими ночами) [ЦДІАК 1737-1738, арк. 9 (зв) – 24 (зв)].

Сальні свічки користувалися великою популярністю з огляду на їх дешевизну (у порівнянні з восковими). Щоправда їх виробництво вважалося «брудною» справою – топлення жиру призводило до страшного смороду на виробництві. На це вказує

український поет Климентій Зіновійв у вірші «ПРО СВІЧКАРІВ, ЩО ЛОЙОВІ СВІЧКИ РОБЛЯТЬ». У поезії, серед іншого, змальовані певні технологічні особливості їх виробництва:

*«Як робити лойові свічі хтось візьметься,
злого смороду від них зразу набереться.
той же сморід і нутро часто роз'їдає,
хто працює зрідка, тих також уражає.
Бо займатися таким ділом дуже бридко,
що не тільки працюють, а дивитись гидко.
Там, де свічі лойові розпочнуть робити,
Буде аж за півверсти смородом душити,
щонайбільше, – як коли в судини вмочати,
у залізних трубах їх ліпше уміщати.
Та свічкаство на землі все-таки потрібне,
Як і кожне ремесло, світові надібне.
Мусять свічі лойові люди купувати,
Бо несла воскові стільки набувати.
В камінь воску вісім кіп треба положити,
Лою ж можна каменів навіть сім купити.
А тому і свічкарів хай не зневажають,
Бо свічками отими людям догождають»* [Зіновійв 2009, с. 205-206].

Вище ми відзначали, що маляр Іван виконував «позолоту оконъ и сходовъ и дверей и рамъ pokojныхъ». Отже, тускле світло сальних свічок відбивалося у позолоті оздоблень інтер'єрів Митрополичого будинку та яскраво розписаних меблях, наповнюючи оселю Рафаїла Заборовського світлом у темну пору днини.

Серед майстрів, ім'я яких згадане у «Книзі» ієромонаха Пахомія, присутній відомий золотар Петро Волох. 12 лютого 1737 р. ієромонах Пахомій занотував: «Доплатить пану Петру Золотару Волоху за новоздѣланную митру 63 Р: а за рубльнець (рубін ? – І.Н.) даль 1 Р. (рубль – І.Н.): а встьхъ даль 64 Р. (рублі – І.Н.)» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 7 (зв)]. Петро Волох (1699-1768) – київський золотар (уродженець Валахії), який уславився виготовленням срібних Царських врат для іконостасу Софійського собору у 1747-1750 рр. (спільно із золотарем Іваном Завадовським, за моделлю майстра Семена Тарана) [Нікітенко 2015, с. 189-190]. Промовистою виглядає висока ціна, яку довелося сплатити за митру для Рафаїла Заборовського – не менше 64 рублів. Це дає підстави визначити її як урочисту. Подібний кошторис був обумовлений використанням дорогоцінних матеріалів для оздоблення митри (зокрема – рубіну), а також високою кваліфікацією майстра. Звертає на себе увагу промовистий факт – згадуючи про Петра Волоха, ієромонах Пахомій вживає шанобливе визначення «пан». Забігаючи наперед зазначимо, що подібного пістету не був удостоєний жодний згаданий у «Книзі» майстер.

Петро Волох був не єдиним золотарем, який виконував замовлення для Рафаїла Заборовського у 1737 р. Ієромонах Пахомій відзначає, що 17 листопада для київського архієпископа були придбані 12 срібних кубків: «заплачено Яреми Золотару

за роботу дванадцяти кубков новоиздѣланныхъ сребныхъ на покои – 6,45 (руб)» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 33 (зв)]. Як бачимо, срібні кубки були придбані «на покои» – тобто для Митрополичого будинку на подвір'ї Святої Софії. Справа в тому, що саме там проходила трапеза Рафаїла Заборовського. Історик М. Яременко відзначає, що тогочасна практика передбачала «приготування їжі для настоятеля окремо від братської поварні та споживання її поза спільною трапезою» [Яременко 2013, с. 101]. Трапеза братії Софійського монастиря проходила у Трапезній Софійського монастиря, закупки для якої у «Книзі» ієромонаха Пахомія проходять під позначкою «на полати».

Дослідник корпорації українських золотарів XVI-XVIII ст. М. Петренко відзначає, що у 30-ті рр. XVIII ст. «Яремою золотарем» називали майстра Ієремію Стефановича Білецького [Петренко 1970, с. 150]. Зокрема у 1733 р. генеральний канцелярист військової канцелярії Стефан Лукомський у своїй «Сказке» (автобіографії) згадує про «Ярему Золотаря в Києве», який міг засвідчити правдивість описаного ним життєвого шляху [Левицкий 1890, с. 484]. Ієремія Білецький («Ярема Золотар») був київським майстром, який проживав на Подолі, мав власний будинок та садибу [Петренко 1970, с. 150].

До нашого часу дійшли не менше 5 пам'яток, пов'язаних із золотарем Ієремією Білецьким:

1) срібний потир з тавром майстра «ІВ» (монограма – «Ieremiya Biletskij») та написом «*Сей келихъ надаль рабъ божий честній ієромонахъ Петроній склезіарха пещері препод. Антонія тут же до храму Воздвіженія честнаго креста 1719*» (НКПІКЗ, № 611);

2) дерев'яний хрест з написом: «*Сей крестъ господен надаль рабъ божий Ієремей Стефанович Белецький злотник кіевській 1720, апр. 1*» (НХМУ, № 4571);

3) срібна оправа євангелія з написом «*Сіє євангеліє делал Ієремей Белецький злотник Кіевский...*», яке було зроблене у 1722 р. для «*обителі Печерской*» (НМІУ, № 4371);

4) оправа євангелія з написом «*Маістеръ сего дела Єремея Белецькі*» (НХМУ, № 265);

5) Євангеліє, оправлене майстром у 1727 р. («Оружейна» палата Кремля у Москві, № 15465) [Петренко 1970, с. 150].

Окрім срібних кубків, для трапези Рафаїла Заборовського у Митрополичому будинку також закупили вироби майстрів різьблення по кістці. У 1737 р. на монастирські кошти були придбані «*дванадцать пар ножовъ рибіи костъ на покой до столу*» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 32, 33 (зв)]. Навряд чи мова йде про дрібну та крихку кістку дніпровської річкової риби. Чим же міг бути цей загадковий матеріал насправді?

Вважаємо за доцільне навести декілька згадок про т. зв. «риб'ячий зуб» у наративних джерелах др. пол. XVII ст. Турецький мандрівник Евлія Челебі (1611-1679/1682) описуючи викуп, що його отримав очільник турецького війська Мелек-Ахмед паша з фортеці Хотин у 1657 р., згадує про підводу риб'ячого зуба: «*Гетьман крепости Хотин – І.Н.) и бояре доставили наше дары: три тысячи овец, тысячу голов крупного рогатого скота, сто бочек меду, сто бочек масла, две разукрашенные колымаги, заряженные шестерками лошадей, и множество других припасов. В этих ко-*

лимагах было по двадцать кошельков, десять мехов соболей, и [еще] они доставили целую повозку рыбьего зуба; целую подводу сухарей и чистого белого пшеничного хлеба, а также молдавских рысаков» [Эвлия Челеби 1961].

Рис. 16.
Портрет Антіохійського
патріарха Макарія III з
«Царського титулярника» 1672 р.
Російський державний архів давніх актів,
м. Москва.

Сирійський мандрівник Павло Алеппський у творі «Подорож патріарха Макарія» описав спосіб, яким на далекій півночі видобували т. зв. «риб'ячий зуб». «О рыбьем зубе нам рассказывали, что он получается от животного – не то сухопутного, не то морского. Когда реки замерзают, оно, томимое жаждой, приходит напиться, и, не находя воды, протыкает лед одним из своих клыков, чтобы добраться до воды. Его клык ломается об лед, и жители той страны приходят и подбирают их», – відзначав Павло Алеппський під час подорожі Московським царством у 1655 р. [Путешествие 2015, 114-115] (рис. 16). Якщо «внести за дужки» казкові риси цієї історії, то звертає на себе увагу беззаперечний факт – мова йде про моржові бивні рис. 17). Не можна виключати, що ножі з «рибії кості», закуплені для Рафаїла Заборовського, також були зроблені з цього екзотичного матеріалу. Цікаво, що під час археологічних розкопок у Михайлівському приділі Софійського собору 1936 р. під керівництвом Ф. Мовчанівського, археологи віднайшли «уламок костяної ручки від ножа» [НА-921/1, арк. 80 (зв)].

Під час перебування Рафаїла Заборовського на київській кафедрі у Софійському монастирі працював годинникар. Згідно «Реєстра всѣх ремѣсниковъ дворца конюшеского С. (Свято – І.Н.) Софѣйского и сѣчкаровъ, и господинѣ конюшеской» (від 10 грудня 1736 р.) до кола службовців при Софійському монастирі був прийнятий годинникових справ майстер («дзигармистр») Іван Єнуковський. Він «умовилъ (зголосився – І.Н.) зигара (годинник – І.Н) на цѣлій годѣ смотритъ и слюсарство дѣлатъ» за 10 рублів [ЦДІАК 1737-1738, арк. 46-46 (зв)].

Важко зрозуміти, який саме «зигар» (годинник) мав доглядати Іван Єнуковський згідно контракту 1736 р. Існують архівні вказівки на те, що принаймні наприкінці XVIII ст. на Софійській дзвінниці існував публічний годинник («колокольные железные боевые часы») [Нетудихаткін 2015, с. 212-215]. Можемо припустити, що цей годинник існував вже у пер. пол. XVIII ст., і саме для догляду за ним був винайнятий Іван Єнуковський (рис. 18).

*Рис. 17. Альбрехт Дюрер. Малюнок «Голова моржа». 1521 р.
(Британський музей, м. Лондон)*

*Рис. 18. Шевченко Т.Г., Сажин М. М. (?). Софія Київська. Загальний вигляд з площі. 1846 р.
Папір, сепія, туш, білила, олівець (фонди Національного заповідника «Софія Київська»).*

Утім, цей майстер також виконував замовлення особисто Рафаїла Заборовського. Протягом жовтня 1736 – січня 1737 рр. він виготовив *«станок на дзига(р) Его Преос(в)щенства келійній»* (ймовірно, дерев'яний корпус-основу). За це дзигармістр отримав винагороду у розмірі 1 руб. 20 коп. З часом Іван Єнуковський оздобив механізм цього годинника сріблом [ЦДІАК 1737-1738, арк. 8, 16 (зв)]. Як бачимо, портративний «дзига(р)» розташовувався безпосередньо у келії архіпастиря у Митрополичому будинку. Отже, саме за ним Рафаїл Заборовський звряв свій час.

Історик В. Ткачук звернув увагу на рукописну інструкцію др. пол. XVIII ст. *«Какъ боевые и карманные часы ставитъ исправно»*. У ній розписана система догляду за тогочасними годинниками. Робота майстра полягала у необхідності їх постійного підзаводу, що було справою, яка потребувала фахових навичок. В. Ткачук наголошує, що подібні майстри мали високий соціальний статус: *«Невелике число майстрів-годинників, їх порівняно високе матеріальне забезпечення, важливість виконуваної функції через значущість наявності точного часу в місті, говорять про непересічний статус цих людей в урбаністичному просторі»* [Ткачук 2016, с. 358-359, 363].

Отже, саме суспільний статус годинників обумовив високий рівень заробітків «дзигармістра» Івана Єнуковського на тлі інших 14-ти ремісників, які згадані у *«Реестре всѣхъ ремѣсниковъ двorca конюшеского С. (Свято – І.Н.) Софѣйского и сѣчкарювъ, и господинѣ конюшеской»*. Для порівняння: січкарі отримували 4 руб.; бондарі – 7.20-8.20 руб.; пивовар – 7.20 руб.; ковалі, стельмахи – 8 руб. на рік. 10 рублів річного жалування, які одержував Іван Єнуковський, на цьому тлі виглядали дуже пристойним заробітком.

Насамкінець спробуємо поміркувати над непростим питанням: чи проявлялися смаки Рафаїла Заборовського у творах майстрів його кола? На наш погляд, подібне питання поставити справедливо, оскільки митрополит Рафаїл був творчою особистістю. Відомо, що він вправлявся в архітектурі. Протоієрей Петро Орловський відзначав: *«Святитель Рафаил очень любил заниматься постройками, и потому то Императрица Анна Иоанновна, при своем письме 20 марта 1739 г., прислала ему очень ценную готовальню, в которую были вложены разного рода инструменты, необходимые при производстве архитектурных работ»* [Орловский 1908, с. 467]. В сонеті «Брама Заборовського» (1930 р.) поет Микола Зеров акцентував увагу на цьому «хобі» Рафаїла Заборовського у наступних рядках:

*«В дні займаницин, хижачькі і бруталні,
Святительську пишноту панагій
Він забував для книг і готовальні».*

Також відомо, що Рафаїл Заборовський був іконописцем. Історик В. Ульяновський пише: *«9 октября 1725 г. Рафаил был хиротонисан во епископа Псковского и Нарвского; здесь, на первой кафедре владыка написал икону Корсунской Богоматери, попавшую затем в нежинский Благовещинский монастырь. Этот последний факт стоит подчеркнуть: Рафаил был иконописцем и отчасти архитектором, прекрасно разбирался в искусстве, особенно сакральном»* [Кузьмин 2014, с. 184]. До нашого часу список образу Корсунської Божої Матері (тип «Слеуса»), написа-

ний Рафаїлом Заборовським, не зберігся (рис. 19). Отже, зважаючи на захоплення архіпастиря ремеслами, можемо припустити, що він впливав на роботу своїх майстрів. В даному випадку їх твори, гіпотетично, можуть характеризувати смаки самого замовника.

Рис. 19. Ікона Курсунської Божої Матері. XII ст.
(Руський музей, Санкт-Петербург).

Звертає на себе увагу певна повторюваність у колористичних рішеннях майстрів часів Рафаїла Заборовського. Виявлені реставраторами фрагменти первинного розпису домової церкви Воскресіння Христового на другому поверсі Митрополічного будинку мають майже монохромний характер – основним кольором є зелений. Штукатур Йосип оздоблював стільці у Митрополічному будинку «ярью нѣмецкой» (зеленою фарбою). Цей самий колір мали і печі у Архієрейській кухні, яку спорудили у 1737 р. Ієромонах Пахомій занотував у «Книзі»: «Купилъ до кухни архієрейской кафліовъ зеленыхъ меншихъ 230 по 2 к., и большихъ 360, по 3 к. на печи, за всть даль денегъ – 15, 40» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 24 (зв)].

Ієромонах Пахомій згадує про пошиття зеленої «мантії», проте не вказує, чи належала вона київсько-

му архіпастирю: «купленно пузьяменту на скрижали до мантіи зеленой золотникомъ шолку десять лоть – 2 руб. 88 коп.». Також відомо, що одну мантію зі скрижальями із зеленої тканини Рафаїл Заборовський надіслав архімандриту Михайлівського Золотоверхого монастиря Олексію Петрині в дарунок у 1734 р. [Орловский 1908, с. 467-468]. В даному випадку мова йде про кольори богослужбових облачень, які є регламентованими. Проте, у «Книзі» ієромонаха Пахомія присутня згадка про придбання одного елемента одягу для Рафаїла Заборовського, що не мав виразно богослужбового характеру. І, як це не дивно, він також мав зелений колір. Так 9 травня було придбано «поясъ зеленій полушаловій (напівшовковий – І.Н.) для Его Прѣосвященства» [ЦДІАК 1737-1738, арк. 14]. Звертає на себе увагу і те, що найвідоміший портрет Рафаїла Заборовського з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника також виконаний у зелених тонах (рис. 20).

Звісно, вищенаведені факти можуть бути обумовлені простим збігом обставин, або ж кон'юнктурою ринку фарб та матеріалів у Києві наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Проте, з іншого боку, можливо Рафаїлу Заборовському просто подобався саме зелений колір?

Рис. 20. Портрет Рафаїла Заборовського.
Друга пол. XIX ст. Полотно, олія.
(фонди Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника, П-327).

Ризикнемо зробити певні припущення щодо сприйняття символіки чисел Рафаїлом Заборовським. Як зазначалося вище, у 1737 р. для трапези архіпастиря у Митрополичому будинку («на покоях») були придбані 12 срібних кубків, виготовлених подільським золотарем Ієремією Білецьким, а також 12 пар кістяних ножів (можливо – з моржевих бивнів). Тоді ж штукатур Йосип розписав 12 крісел, виготовлених «на покои». На наш погляд, подібна кількість предметів не є випадковою, а пояснюється символічним значенням числа «12». *«Число 12 символізує народ Божий, його послідовників (12 апостолів будуть судити 12 колін ізраїльського народу) ... 12 є виразником людського призначення сліпо вірити Божій волі і йти по начертаному Господом шляху»*, – відзначає дослідниця символіки чисел ранньомодерної доби О. Юрченко [Юрченко 2016, с. 36]. Показово,

що число «12» має особливе символічне забарвлення саме в контексті трапези: 12 апостолів і Христос були учасниками Тайної Вечері. На наш погляд, замовляючи кухонне начиння та крісла для трапезної кімнати у Митрополичого будинку, Рафаїл Заборовський міг керуватися саме цим символічним значенням числа «12».

Джерела та література

ЦДІАК України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1. Книга записи прихода и расхода денежных сумм Софийского монастыря. 1737-1738. – 64 арк.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ, НА-921/1. – 100 арк.

Національний заповідник «Софія Київська», науково-фондовий відділ, НАДР-1738. – 142 арк.

Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – 488 с.

Борисов Д. В., Нетудихаткін І. А. Трапеза київського митрополита Рафаїла Заборовського (1731-1747) у світлі архівних та археологічних джерел // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / НКПКЗ. – К., 2016. – С. 139-141.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе (Переклав з французької Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995. – 543 с.

Вільчинська І.М. Щодо первинного розташування домової церкви Воскресіння Христового Будинку митрополита Софійського монастиря // Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28-29 травня 2009 р.). – К.: ТОВ «Горобець», 2010. – С. 213 – 222.

Грбар І.Э. История русского искусства. Архитектура. – Москва: Издание И. Кнебель, 1910. – Т. III (Петербургская архитектура XVIII-XIX вв.) – 584 с.

Гудзій М.К., Махновець Л.Є. Українські інтермедії XVII-XVIII ст. – К., 1960. – 239 с.

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 178 с.

Зіновіїв Климентій. ЗОЛОТЕ ЧЕРЕСЛО: книга народних ремесел, звичаїв та побуту в Україні, писана Климентієм Зиновієм, поетом кінця XVII – початку XVIII ст. / упоряд. В. Шевчук, О. Шугай; пер. з давньоукр. О. Шугая; вступ. ст. і приміт. В. Шевчука. – К.: Мистецтво, 2009. – 335 с.

Кузьмин Е.М. «Киев, которого не знают» / Евгений Кузьмин; сост., ст. и коммент. В. Ульяновского. – К.: Лыбидь, 2014. – 368 с.

Левицкий О.И. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина. – 1890. – сентябрь. – С. 477 – 485.

Макаров А. Людина Бароко // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1993. – № 7 (липень). – С. 140-150.

Нетудихаткін І. До історії побутування годинників у Софії Київській у XVIII-XIX ст. // Могилянські читання 2014 р.: Збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2015. – С. 212-215.

Нетудихаткін І. Карети Київських митрополитів на подвір'ї Софійського монастиря у 1633-1786 рр. // Могилянські читання 2015 року: Зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник: ред. колегія: Л. П. Михайлина (голова) та ін. – К.: НКПЗ, Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 73-79.

Нетудихаткін І. До «портрету» архієпископа Київського і Галицького Рафаїла Заборовського (побутові аспекти життя архіпастира у 1730-ті рр.) // Труды Київської Духовної Академії. – К., 2015. – С. 264-281.

Нікітенко Н. М. Бароко Софії Київської. – К.: Либідь, 2015. – 272 с.

Никитенко Н.Н. Святая София Киевская / Под ред. Чл.-корр. Акад. Архитектуры Украины Куковальской Н.М. – К.: Горобец, 2008. – 383 с.

Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле Митрополите Киевском // Труды Киевской духовной академии. – К., 1908. – № 7. – С. 457-487.

Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – Москва: О-во сохранения лит. наследия, 2005. – 728 с.

Петренко М. З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1970. – 206 с.

«Путешествие патриарха Антиохийского Макария». Киевский список рукописи Павла Алепского / Издание, перевод, комментарии, предисловие Ю.И. Петровой; под ред. В.С. Рыбалкина. – К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 2015. – 268 с.

Ткачук В. Годинники київської митрополії у XVI – XVIII ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845-1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упорядники Д. С. Корнієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2016. – С. 332-363.

Филатов В. В. Реставрация настенной масляной живописи. – Москва: Изобразительное искусство, 1995. – 248 с.

Фурман Р. До історії живописної майстерні Софійського монастиря в Києві // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 2 (березень-квітень). – С. 15-17.

Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины: Пер. под ред. А.С. Тверитиновой. – Москва: Наука, 1961. – 560 с.

Юрченко О.О. Символіка чисел в духовній культурі православного соціуму українських земель у XIV – початку XVIII ст. Дис. канд. іст. наук, 07.00.01. – Історія України, Київ, 2016. – 267 с.

Янчецька О.В. Домова церква Будинку митрополита Києво-Софійського монастиря: аналогії, історія будівництва і функціонування // Могилянські читання 2013 року: Зб. наук. пр.: Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація – доля пам'яток і людей / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ред. колегія: Л.П. Михайлина (голова) та ін. – К., 2014. – С. 190-194.

Яременко М. Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відпов. редактор Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – С. 69-121.

Ластовська О.Л.

МИТРОПОЛИТ СЕРАПІОН, СОФІЯ КИЇВСЬКА ТА КИЇВ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Наприкінці XVIII – на початку ХІХ ст., після знищення гетьманського ладу та ліквідації польської державності, Київ поступово почав відчувати на собі політику зросійщення, чому сприяло і тодішнє духовенство, що реалізовувало відповідні державні заходи. До цього часу на київській митрополичій кафедрі завжди знаходилися представники духовенства, пов'язаного із інтелектуальним середовищем Києва та з Україною. Але тепер ситуація вже змінилася докорінно. Хоча, Максим Берлінський у 1805 р. ще відмічав переважно українське походження місцевих жителів.

Однією із постатей, що залишається майже непомітною для сучасної історичної науки, є київський митрополит Серапіон Александровський (1747-1824). Цей церковний діяч походив із сім'ї російського священника з Володимирської губернії. Після навчання у Троїцько-Сергіївській семінарії в Москві та служби на цілому ряді церковних посад у Московській духовній академії, кількох монастирях і єпархіях, він опинився на посаді митрополита у Києві в 1804 р. (офіційно призначення відбулося 11 грудня 1803 р.). Проте, цей ієрарх відомий не лише своїм російським походженням. Він залишив по собі цілий ряд щоденникових записів початку ХІХ ст., в яких послідовно описував свої зустрічі та враження, інколи звертаючи увагу й на життя Києва та його жителів, на ті древні пам'ятки, що його оточували.

Як митрополит Серапіон одразу опинився в центрі уваги тодішньої еліти, як місцевої, так і приїжджої, але передовсім російської. Саме її представники і залишили по собі найбільш похвальні висловлювання на його адресу. Так, у 1816 р. в Києві побував Олексій Левшин (1799-1879), тоді ще молодий студент із Харкова, а пізніше – відомий російський державний діяч, причетний у т. ч. й до впровадження відомої селянської реформи. По собі він залишив захоплені враження від відвідин Софійського собору та спілкування із митрополитом Серапіоном: «Он живет близ Софийского собора. Мы были у него и провели около часа в приятной беседе. Отличный ум, ласковость, и ревность к должности суть достоинства сего почтенного мужа». І далі: «Я спрашивал его о некоторых памятниках древности, и с удовольствием узнал от него, что остатки, или лучше сказать, признаки церкви Святой Ирины, близ которой погребен Дир и которую я искал по всему Киеву, находятся в митрополичьем саду» [Левшин 1826, с. 99-100].

Незалежно від того, яку роль відіграв той чи інший церковний діяч в історичних процесах, його постать у будь-якому разі заслуговує на увагу нащадків. Адже з ним завжди пов'язується певний період функціонування церковних інституцій. Важливим залишається лише вірно оцінити його внесок (позитивний чи негативний) в історичний процес.

Вперше ж в суто науковій літературі ім'я Серапіона з'явилося ще у 1807 р., коли

Амвросій (Орнатський), тоді ще префект Новгородської семінарії, за участі Євгенія (Болховітінова) підготував і видав першу частину своєї величезної праці з історії церковної ієрархії на теренах Російської імперії [Амвросій 1807, с. 65]. Власне з цього моменту можемо бачити інформацію про митрополита ще у ряді біографічних словників вже наступних десятиліть. Так, вказав на нього у своєму довіднику ієрархів П. Строев [Строев 1877, стлб. 8]. Потрапив він також і на сторінки іншого відомого видання початку ХХ ст. – «Русского Биографического Словаря» – де його біографія була представлена досить детально [Серапион 1904, с. 342]. Водночас необхідно відмітити, що на сторінках іншого відомого енциклопедичного видання цього ж часу, відомого як «Энциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Ефрона, він був проігнорований. Можна також відмітити, що його оминули також у ХХ ст. «Енциклопедія українознавства», а на початку ХХІ ст. – вже сучасна нам «Енциклопедія історії України». Натомість його згадав буквально одним рядком Дмитро Блажейовський у своїй відомій «Ієрархії Київської Церкви» [Блажейовський 1996, с. 385].

Також на початку ХІХ ст. ім'я митрополита потрапило в записки відомого російського поета, драматурга, мемуариста, таємного радника та очільника Володимирської губернії – князя Івана Долгорукого (1764-1823). В одному із своїх творів він зафіксував свої враження щодо Серапіона, з яким контактував кілька разів: «Я начал его знать игуменом Богоявленского монастыря: он был так тонок, и худ тогда, что мы, ребятами будучи, прозвали его щепочкой; однако щепочка эта сделалась по времени бревном в нашей Церкви. Я не имел никакой иной причины вспомнить о нем, кроме той, самой чувствительной для сердца моего и всегда присущной моему воображению, что он, будучи уже Викарием Московским, отпевал тело отца моего, и оказал ему сей последний знак усердия, которое он сохранил к нему во время его жизни, а сим он купил и мою нескончаемую благодарность» [Долгорукий, с. 178-179].

Першим до біографії митрополита Серапіона звернувся вже його наступник на кафедрі, відомий церковний історик Євгеній (Болховітінов) у своїх відомих працях, присвячених історії Києво-Софійського собору та Києво-Печерської лаври, на сторінках яких він наводив у т.ч. і біографічні відомості діячів церковної ієрархії. До висвітлення його життя і діяльності історик підійшов безумовно передовсім саме як його наступник і саме як діяч російської православної церкви. Крім суто біографічного матеріалу, автор подав тут також інформацію і про ті події, які відбувалися у Києві за часів його управління [Болховітінов 1995, с. 61, 72, 245-246, 292, 297, 329, 331, 370].

Достатньо вагомо вперше діяльність Серапіона (Александровського) була представлена лише у 1856 р. у книзі журналіста та історика В. Аскоченського (1813-1879), присвяченій історії Київської духовної академії. Одразу можна відзначити, що автор явно ставився до митрополита з певним захопленням. Це відчувається з перших же рядків, де той згадується. Зокрема, першою заслугою митрополита на новому місці після призначення В. Аскоченський зауважив його дії проти греко-католиків: «... в это время снова начались пронырства униатов в присоединенных от Польши провинциях; вмешиваясь в исправление церковных треб у обратившихся к православию прихожан, униатские священники опять начали совращать их в унию. Но все это окончилось, как скоро жезл иерархического правления принят был Се-

рапионом» [Аскоченский 1856, с. 447-448]. Між іншим, ці слова практично один в один повторюють те, що написав митрополит Євгеній (Болховітінов) тобто фактично В. Аскоченський їх «запозичив».

Також у зв'язку з освітньою діяльністю Серапіона, в ранзі ще учителя семінарії, у 1867 р. коротко звертає увагу на нього у своїй праці, присвяченій семінарії, С. Смирнов [Смирнов 1867, с. 323, 341, 505].

У 1883 р. образ митрополита Серапіона ввійшов і у художню літературу. Тоді відомий російський письменник М. Лєсков (1831-1895) у газеті «Новое время» опублікував один із своїх відомих творів – «Сеничкин яд» (початкова назва: «Картины прошлого. Патриотическое юродство и Сеничкин яд в тридцатых годах XIX века. По запискам магистра Ф.Ф. Исмаилова»), на перших сторінках якого з'являється знайома нам постать. Для свого твору письменник використав цілком реальні записи у щоденнику митрополита за 1816 р., де він описує свої зустрічі (хоч і досить коротко, з іншою історичною постаттю – генералом від артилерії Петром Капцевичем (1772-1840).

Взагалі, саме наприкінці XIX – на початку XX ст. особі митрополита Серапіона було приділено чи не найбільше уваги істориками. При цьому, передовсім ця увага спиралася вже на документальні джерела – особисті щоденники ієрарха, його листування тощо. Особлива заслуга в тому, що Серапіона (Александровського) ми можемо бачити не лише як суто церковного діяча, але й як людину зі своїми інтересами і світобаченням, належить двом видатним вченим – П. Терновському (1838-1884) та М. Петрову (1840-1921). Перший з них ввів до наукового обігу щоденники митрополита, а другий – його листування з багатьма відомими особистостями, церковними та державними службовцями.

Аналіз документальних джерел дав П. Терновському привід говорити про Серапіона дещо в іншому ракурсі, ніж раніше. У 1883 р. він писав, що митрополит «не принадлежал к числу людей с выдающимися талантами. По натуре он был человек мягкий, кроткий, гостеприимный, общительный, но ... способностей не бойких и рутинер в администрации и в жизни», котрий вів «жизнь заурядного человека» [Терновский 1883, с. 88]. Тим не менше, дослідник виділяв надзвичайно важливі моменти в цих щоденниках, пов'язаних із життям Києва: «Общественная жизнь Киева важнее и любопытнее, чем личное житие владыки, разнообразившееся почти исключительно почестями и болезнями...» [Терновский 1884, с. 423].

На відміну від П. Терновського, більшу вагу М. Петров віддавав не щоденникам митрополита, а його листуванню. Він вважав, що щоденники – це усього лиш документ приватного характеру, а от переписка розкриває «тогдашние церковные и даже политические события и отношения...» [Н.П. 1886, с. 593]. Тим не менше, щоденники Серапіона залишалися слугувати історикам значним і цікавим джерелом до історії минулого. Ми бачимо, зокрема, їх використання відомим дослідником В. Іконниковим для опису картини життя Києва і життя його еліти на початку XIX ст. [Иконников 1904, с. 155, 157-159, 166, 168, 170-171].

Достатньо довгий час в науковій літературі (переважно ця тенденція залишається і до сих пір) справжнє прізвище митрополита Серапіона не називалося. Ще у 1872 р. історик О. Бодянський (1808-1877) у коментарях (подаючи біографічні ві-

домості щодо митрополита) до книги вище згаданого князя І. Долгорукого зауважив, що його загальноприйнята ідентифікація як «Александровський» насправді є лиш прозвиськом за місцем народження: «Род. Владимирской губернии 1747 в городе Александрове, откуда и прозвание его «Александровский» [Долгорукий, с. 179]. Дещо пізніше П. Терновський пояснював цю метаморфозу таким чином: «На 12 году отрок Стефан был отвезен за 40 верст от родины в триицкую семинарию, находившуюся в Сергиевой лавре, и вероятно при поступлении в школу, по происхождению из Александровской слободы, получил фамилию Александровского» [Терновский 1883, с. 93]. Проте в сучасній історіографії цей момент з прізвиськом розкрила вже Н. Нікітенко у зв'язку із дослідженням нею некрополю Софійського собору [Нікітенко 2000, с. 64-65]. Дослідниця, звичайно, передовсім акцентувала свою увагу на суто біографічних відомостях щодо цього ієрарха та на часі його перебування у Києві і, зокрема, вказала, що Серапіон народився в сім'ї священика Сергія Логиновського.

В сучасній українській історичній науці достатньо різку характеристику Серапіону дає інший відомий український дослідник – Д. Степовик. Він наполягає на тому, що митрополит «круто» змінив «український характер» Києво-Печерського монастиря «на російський лад», при цьому активно русифікуючи систему освіти у Києві. Завдяки цьому, як вважає історик, «Лавра позбулася свого основного джерела поповнення вченого чернецтва» [Степовик 2001, с. 244].

У 2013 р., на сторінках російської «Православной Энциклопедии», у статті, присвяченій історії Київської єпархії, Серапіону було уділено лише кілька рядків з інформацією про його спроби тиску на монастирське чернецтво на Київщині та реформування системи управління [Киевская епархия 2013, с. 190]. У цьому ж році у регулярному виданні Києво-Печерської лаври «Печерский листок» з'явилася також невелика публікація архімандрита Ніфонта з біографічною інформацією щодо Серапіона, проте вона мала виключно ознайомчий характер з віхами життя митрополита і жодної наукової цінності не являє [Нифонт 2013, с. 5].

Маловідомою пам'яткою до сьогодні залишаються «Щоденники» митрополита. Слід зазначити, що їх текст має досить схематичний характер. Автор лише описував та констатував повсякденні події, практично ніколи не проявляючи аналітичного характеру роздумів у своїх записах. Тим не менше, цінність його нотаток полягає передовсім у констатації певного стану, сприйняття реальності чи фактів, що виникали на початку XIX століття у Києві. Сьогодні щоденники митрополита зберігаються у фондосховищах Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України (Фонд 1. Справа 6).

В ряді публікацій нами також приділялася увага цим щоденникам та діяльності Серапіона [Ластовська 2017; Ластовська 2017а]. З нашої ж точки зору, документи цього часу, і, зокрема, вказані щоденники, ще слабо досліджені в українській історичній науці.

Митрополит Серапіон на початку XIX ст. безумовно був однією з центральних фігур у житті Києва. Тому в його щоденниках відображається багато пересічних подій, пов'язаних із місцевою та загальноімперською елітою. Але, як керівник київської митрополії, він не міг не приділяти уваги і місцевим храмам. Періодично він розповідав у своїх записах чи то про відвідування церков, чи про їх будівництво,

чи про інші проблеми, пов'язані з їх функціонуванням.

Найбільше матеріалу у щоденниках міститься стосовно Києво-Печерської лаври. Складається враження, що це місце для нього було більш важливим, ніж навіть Софійський собор, котрий був кафедральним. Зокрема, Лавру він найчастіше згадує як місце проведення ним богослужінь, у зв'язку із різноманітними будівельними роботами та у зв'язку із спілкуванням з її ченцями. Інколи ці записи є достатньо деталізованими. Наприклад, 13 січня 1811 р. він митрополит відмітив: «Рождение импер. Елис. Алексеевны... в половине 10 часа поехал в Лавру, где и служил с двумя архим. Никольским Киприяном и Выдубецким Иоинаем и 4 соборными... проповедь говорил протопоп Манковский а молебен я правил с братиею и печерским духовником; народу было немного; а под конец были генерал майор Масси и губернатор Глухов и князь Гурвелов, и вице губернатор новый, полицмейстер и другие офицеры, кои все и были».

Інколи в записах митрополита можна знайти достатньо цікаву інформацію. Наприклад, щодо Десятинної церкви 24 серпня 1804 р. там було зазначено: «Ездил к Десятинной церкви, и осматривал всю ея наружность; тут сказывал один той церкви причетнец, что при откопаниии <...> престола для починки стены престолной <...> усмотрены тут были в земле два мраморных гроба: кои и велено тогда было здешним митрополитом Иерофеем зарыть». Тут мався на увазі митрополит Ієрофей Малицький (1727-1799), котрий перебував на цій посаді з 1796 р. Щодо мармурових гробниць – можна здогадно ототожнити їх зі знайденими митрополитом Петром Могилою в 1634 р. під вівтарем у руїнах Десятинної церкви саркофагів Володимира і Анни, потому знову заритими в землю та повторно відкритими під час реставрації церкви наприкінці XVIII ст., про що повідомляє М. Карамзин в «Истории государства Российского» (т.1, прим. 488) зі слів софійського протоієрея Іоанна Леванди [Каргер 1940, с.15].

А ось зустрічаємо і запис щодо Андріївської церкви від 28 жовтня того ж таки 1804 р.: «Заезжал в Андреевскую церковь, посмотреть на горном месте стоящую картину вечерни Господня; которую ценят в двадцать; а иные и боле тысяч».

Історичні місця Києва все ж таки цікавили митрополита, хоча й скоріш за все мимохідь, про що свідчать його слова за 4 липня 1805 р.: «...ездил в церковь кладбищенскую, что на горе Щекавице, ныне названа Скавица, где погребен Олег родственник Рюриков, но знака тут никакого ему нет: служил в ны обедню ибо храм тут всех святых...» Тут же він, до речі, зауважив, що ця церква знаходиться на утриманні київського магістрату. Так само буденно він поставився й до церкви на такому історичному місці як Аскольдова могила, коли до нього прийшов «архимандрит Никольский Киприан с испрашиванием благословения завтрашний день закладывать на осколдовой могиле вместо деревяной каменную церковь...» (31 серпня 1809 р.).

Знаходимо й запис щодо церкви Спаса на Берестові від 19 серпня 1805 р.: «...заходил в Спасскую что на Берестове, церковь самую древнюю в Лавре... церковь сия каменная с наружи кажется немалая; но внутри мала, ибо двумя с сторон приделами стеснена».

Інколи в щоденниках зустрічається й інформація, що стосується його особистого впливу на управління та діяльність парафіяльних храмів: «...посвятил во священника племянника своего Ивана к Георгиевской церкви что Златых врат С. Софии: во время обедни, а паче при посвящении его слезы текли у меня из глаз почти ручьями...» (13 травня 1806 р.). Стосовно цієї ж самої церкви пізніше митрополит ще раз показував

свою зацікавленість: «...ходил с духовником к Георгиевской церкви осматривать росписания фонаря <...> и купола» (11 серпня 1809 р.).

Турбували митрополита й інші проблеми, пов'язані з функціонуванням київських храмів. Так, у зв'язку із пограбуванням Десятинної церкви 30 листопада 1806 р. записав: «...заезжал в Десятинную церковь, которая за два дня пред сим была чрез влезание в окошко обворована; а потом заезжал в Василевскую первую по древности церковь».

Софійський собор у щоденниках митрополита постає не як велична пам'ятка давньої архітектури. Чомусь ця сторона Софії митрополита Серапіона взагалі практично не цікавила. Інколи, щоправда, він у щоденниках згадував про давнє минуле кафедрального собору, але, як правило, у зв'язку із відвідуванням храму високими гостями, перед якими митрополит інколи показував місцеві пам'ятки, зокрема – саркофаг із похованням Ярослава Мудрого. Знаходимо в нього й записи щодо інших поховань.

Як відомо, після свого призначення на посаду київського митрополита, Серапіон прибув до Києва 5 лютого 1804 року. А тільки 10 квітня цього ж року він зробив запис, в якому зафіксував стан поховань київських митрополитів у склепі Св. Софії:

«...после обеда с архим. Товиею в склепе, что в Софийском соборе у южной стороне сделан видом сухого погребка не большого, или кладовой; где теперь хранится гроб здешнего митрополита Рафаила Заборовского скончавшегося октября 22 дня 1747 [...] по сей 1804 год от кончине его 57 лет... [...] особенно голова, руки и пле[чи?] ноги [...?]. Митр: Арсения Могилевского [...] и многие части тела еще не истлели; обит гроб его, аки быть его завещание черною крашениною... Митр: Иерофей, скончавшегося сентября 2 дня 1799 года, на 73 году от роду: а по сем 1804 года от кончине его 5 лет: видно облачение и весь [...] и все сии пять гробов стоят ничем не прикрытые на простых деревяных ничем же неприкрываемых, Рафаил на скамейке: а прочия на одном столе по выходе из сего склепа или погребка, где духу противнаго неслышно, кроме сырости» [Институт рукопису, арк. 18].

З цього запису видно, що митрополит Серапіон здійснив досить детальний огляд поховань своїх попередників, зафіксувавши найбільш цікаві, з його точки зору, моменти. На жаль, ця частина тексту у щоденнику досить серйозно пошкоджена і тому не все вдається прочитати тут чітко. Як відомо, у склепі знаходилися поховання Рафаїла Заборовського, Арсенія Могилянського, Гавріїла Кременецького, Самуїла Миславського та Ієрофея Малицького.

В подальшому митрополит проявляв інтерес до поховань у Софії тільки у зв'язку із візитами якихось певних високопоставлених осіб.

23 серпня 1805 р. він спускається до склепу, супроводжуючи сенатора, князя Петра Лопухіна (1753-1827), котрий з 1803 року очолював законодавчу комісію і був міністром юстиції. По цей візит митрополит залишив такий запис: «...приехал сенатор Лопухин... ходил с ними в Собор Софийский; и все гостю в оном показывали; и сходили в склеп; где гробы Митроп. Киевских: и смотрел останки Митроп: Рафаила; состав весь неразрушился и облачения не только все целы; но и ново почти...» [Институт рукопису, арк. 107].

В наступному році, 13 червня 1806 р., під час зустрічі з чернігівським єпископом Михайлом Десницьким (1761-1821), митрополит знову спускався до склепу: «...приехал ко мне гость епк-п Черниговский и поседев немного пошли в Собор Со-

фыйский и были в склепу, где почивают здешние митрополиты, и [..?] все их гробы, коих тут на скамейках стоит пять» [Інститут рукопису, арк. 139 зв.].

Останній раз запис про ці поховання у Софійському соборі зустрічаємо вже 25 березня 1823 р., коли Серапіон вже не займав посаду митрополита, але все ж таки постійно контактував із своїм наступником – митрополитом Євгенієм Болховітіновим. В той день якраз останній і привіз йому деякі невтішні новини щодо стану справ у склепі: «...приехал митрополит ... и между прочим сказывал, что во гробе митрополита Рафаила найдены два гнезда мышачьих; и тело его мышами яко изглодано» [Інститут рукопису, арк. 715 зв.].

Де кілька разів митрополит у своїх записках зупинявся ще й на відомій гробниці Ярослава Мудрого у Софії.

23 серпня 1804 р. у соборі побував принц Карл Август Крістіан Мекленбург-Шверинський (1782-1833), майбутній генерал-лейтенант російської служби. Про його враження від цього візиту залишився наступний запис: «...в Соборе более всего, замечено им украшение отрядное миссиею (муссиею, тобто мозаїкою – *Авт.*) называемое, также и гробницу мраморную, где почивает великий князь Ярослав Владимирович смотрел с любопытством» [Інститут рукопису, арк. 44 зв.].

Митрополиту Серапіону нерідко особисто доводилося супроводжувати своїх гостей і показувати їм поховання Ярослава Мудрого. Так, 26 серпня 1806 р. він записав: «...приехали г: здешний комендант Масси с генералом лейтенантом князем Долгоруковым; который после обедни мною вожден был в олтарь смотреть древнюю работу мозаичную и потом князя Ярослава гроб» [Інститут рукопису, арк. 154]. Тут дещо, на жаль, незрозуміло, якого саме із князів Долгорукових митрополит у цей день приймав. Можна лише зробити припущення, що це був князь Петро Петрович Долгоруков (1744-1815).

2 серпня 1812 р. у щоденнику Серапіона з'явився дещо незрозумілий запис щодо поховання Ярослава Мудрого: «...был лаврский казначей с докладами от собору; с коим ходил в свой Собор Софыйский поверять доску выгродированую со гроба князя Ярослава» [Інститут рукопису, арк. 442]. З цього запису випливає, що проводилося якесь звірвання чи перевірка стану гравірованої меморіальної дошки (?), що була на гробниці Ярослава.

Ну і нарешті, у 1816 р. в Києві побував великий князь Микола Павлович, майбутній імператор Микола I. 31 травня його урочисто приймали на території Софійського собору. Спеціально для цього було зібране найвище місцеве духовенство. А далі митрополит Серапіон пише, що «прибыли они в мои покои, и пожалованные золотые сосуды государя понесены были духовенством в облачении при звоне колокольном, и поставлены на приуготовленном столе, покрытым золотою парчею: а в 10: часу прибыл его высочество (великий князь Николай Павлович) в Собор будучи встречен во святых вратах духовенством со светскою (свечкою ? – *Авт.*) и со крестом; а мною у церковных врат; и по входе его высочества в церковь изволил прикладываться к мощам, потом в присутствии его высочества оные золотые сосуды были мною освещены; и внесены в олтарь, и поставлены мною на жертвеник...» Після цього Микола Павлович пройшов і до самої Софії, де «изволил гость великий осматривать мозаику в олтаре, и гроб Ярославов; и на хоры ходили где прикладывался к чудотворному

образу Ник: чудотворца и к образу чудотворному Купятитской Божьей Матери».

Завдяки записам, які свого часу вів київський митрополит Серапіон, можна також реконструювати минуле з найменшою вірогідністю його спотворення. Зокрема, це можна бачити на прикладі процесу побудови у Києво-Печерському монастирі церкви св. Серапіона. Про неї можна зустріти інформацію в працях Євгенія Болховітінова, В. Щербини, С. Безсонова, О. Сіткарьової, В. Дятлова та ін., однак, вона має досить фрагментарний характер [Болховітінов 1995, с. 292; Безсонов 2015, с. 221; Иконников 1904, с. 96; Сіткарьова 2001, с. 57; Києво-Печерська лавра 2006, с. 96; Щербина 1926, с. 108-111].

Як відомо, 21 серпня 1803 р. з посади київського митрополита був відправлений на пенсію до Одеси Гавриїл Банулеско-Бодоні. А вже через кілька місяців, 11 грудня, до Києва був відправлений за розпорядженням Св. Синоду Серапіон Александровський. Одночасно він був призначений і архімандритом Києво-Печерської лаври. А от до Києва він прибув вже 5 лютого 1804 р.

Ось що записав з приводу церкви в ім'я св. Серапіона митрополит Євгеній Болховітінов: «Настоятельские архимандричьи келии каменные двярусные, построены в 1727 году... С запада при них был деревянный флигель, в коем архимандрит Зосима в 1776 году устроил домовую церковь во имя Благовещения Богородицы. Но преосвященный митрополит Серапион на месте оной устроил каменную, во имя св. Серапиона, архиепископа Новгородского, и освятил оную в 1809 году апреля 7, а в 1827 г. она переименована во имя первого митрополита Киевского св. Михаила. Церковь сия отгорожена от Лаврской площади двором с воротами, а за южной стороной ее и дома находится настоятельский дом, от коего остались только погребца» [Болховітінов 1995, с. 292].

Коли у митрополита Серапіона виник задум будівництва у Києво-Печерській лаврі церкви в ім'я св. Серапіона Новгородського – невідомо. Найімовірніше, що тільки у 1805 р. В усякому разі, саме до осені цього року відносяться перші його записи у власних «Щоденниках» щодо будівництва храму. Вже 3 вересня митрополит записує: «...ходил смотреть рвы копаемые для моих покоев новых каменных, где должна быть церковь» [Институт рукопису, арк. 109 зв. - 110].

Цей задум митрополита реалізовувався в контексті тієї перебудови митрополичого будинку, котру започаткував незадовго до своєї відставки його попередник – митрополит Гавриїл. З розпорядження останнього ще у 1803 р. починаються будівельні роботи, в процесі яких, як стверджував В. Щербина, планувалося збудувати льох, а вже потім над ним митрополичі покої [Щербина 1926, с. 109-110]. Однак митрополит Серапіон змінює первинний задум [Безсонов 2015, с. 221].

Очевидно, що з вересня 1805 р. починається активна фаза будівництва церкви. Вже 15 вересня Серапіон урочисто записує про освячення: «...осматривал рвы вырытые при настоятельских покоях для домашней церкви, которые 15 числа в 9 часу утром заложена по чину наместником, во имя святы София Серапиона Архиепископа Новгородского чудотворца» [Институт рукопису, арк. 111 зв.].

Київський історик В. Щербина вважав, що Серапіон «виконував плани свого попередника» і тому мало цікавився будівництвом. Однак, дослідник тут помилявся. Записи у «Щоденнику» показують досить жвавий інтерес митрополита до цього

процесу. Ось деякі з його записів за 1805-1806 рр.:

15 вересня: «...осматривал рвы вырытые при настоятельских покоях для домашней церкви...»,

18 вересня: «...осматривал для оной (церкви) рвы, где был и архитектор Иван Иванович мурмейстер»,

30 квітня: «...осматривал начатое строение при моих покоях работниками уже почти дело производимое; прикидывал дать для начала работу тем работникам вместо горелки 5 руб.»,

3 травня: «...осматривал строение церкви домовою; и найдены некоторые по оному неудобства в разсуждении другого этажа»,

25 липня: «...осматривал строящуюся при моих кельях церковь».

Закладення церкви Св. Серапіона відбулося 15 вересня 1805 р., про що митрополит і записав у щоденнику: «...в 9 часу утром заложена по чину наместником...» [Інститут рукопису, арк. 112 зв.]. Стосовно самого намісника маємо інформацію ще від митрополита Євгенія (Болховітінова): «...С 1800 г., октября 29, был наместником иеромонах и с 1805 г., января 28, Киево-Выдубицкий архимандрит Иоиль до 2 января 1815 г.» [Болховітінов 1995, с. 371].

Будівництво церкви Св. Серапіона продовжувалося до квітня 1809 р.

День, коли її було освячено, був особливим у житті київського митрополита. У своєму щоденнику він робить відповідні урочисті записи 7 квітня: «День освящения домовою церкви во имя святого Христова Серапиона Архимандрита Новгородского чудотворца: в 9 часу начали перебор в колокола; в которое время воду освящал казначей Собора; а потом начался благовест к обеду: в исходе 10 часа пошел в церковь с архимандритами Никольским Киприаном, греческим Михаилом и выдубецким Иоилем и с братиею освящал сию церковь по чиноположению, где 15 антиминов освятил; и тогда совершал литургию с оными архимандритами: проповедь говорил Академии учитель высшего латинского класса монах Мелетий; народу было довольно; были и господа, кои все ко мне и заходили, и обедали будучи на каноне прошены...» [Інститут рукопису, арк. 196 зв.].

Щоденникові записи митрополита дають відповідь і на питання про безпосередніх учасників будівництва церкви Св. Серапіона. Вище вже згадувався безпосередній архітектор будівництва – «мурмейстер» Іван Іванович. Прізвище його не наводиться. Однак, на нього вказує у своєму дослідженні В. Щербина: «...знаємо ім'я будівничого: це був відомий архітект Іван Іванович Гилмер (краще Гельмер). За свою працю він одержав тільки триста карбованців» [Щербина 1926, с. 111]. Однак С. Безсонов дещо інакше називає його прізвище – Гельман [Безсонов 2015, с. 221].

Щодо інших організаторів будівництва митрополит робить запис 8 квітня: «...служил вечерню в новоосвященной церкви и пил здоровье 1: наместника, церковь оную домовую в 1805 году сентября 15 дня закладывавшего 2: казначея, планы первой оной церкви сочинявшего 3: эконома доставлявшего вчинения к оной церкви материалов, и с казначеем все распоряжавшего 4: еклезиарха приуговорявшего все к церковной утвари принадлежащее; и других всех послуживших уборованию сей церкви... и за прочих вообще» [Інститут рукопису, арк. 197].

Одразу ж на церкву були виділені митрополитом Серапіоном й необхідні церков-

ні речі, що належали йому особисто (див. Додаток 1).

Окрім вище наведених позицій, щоденники Серапіона цікаві ще й тим, що в них відображалася повсякденність життя Києва початку XIX ст. Повсякденна історія вже давно стала одним із прогресивних напрямів розвитку історичної науки в європейському науковому просторі і активно розвивається в Україні. Мікроісторія дозволяє вченим ближче глянути на життя людини і суспільства у певному відрізку часу, відтворюючи найбільш детально всі обставини історичних процесів. На сьогодні повсякденність (як один із варіантів тлумачення дефініції) розуміється як «життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є висхідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності» [Нариси 2009, с. 8]. Відповідно, однією із проблем, яка постає перед дослідником у процесі вивчення повсякденності – це наявність відповідних історичних джерел. Одним із них є щоденникові записи, які розкривають інколи буквально в деталі всі дії їх авторів та передають інформацію про оточуючий їх світ. Вони є однією із найдавніших форм способу збереження історичного матеріалу, відомою ще з епохи Стародавнього світу.

У записах митрополита Серапіона ми можемо спостерігати його акцентування уваги на споживанні страв у повсякденному спілкуванні. Очевидно, що для митрополита – це важлива частина його життя. Хоча він не завжди й розкриває всі деталі цього процесу.

Усі повідомлення у щоденнику щодо трапези та споживання їжі стосуються умов харчування, самого цього процесу, його учасників. Митрополит відмічав усі ці моменти у зв'язку із певними подіями. Він майже ніколи не записував свою власну трапезу, без участі інших осіб. Один із перших записів за 1810 рік зазначав: «Гости были. Чай с водкой и закускою рыбною» [Інститут рукопису, арк. 267]. Пізніше, 29 травня, Серапіон відзначив такий епізод: «Обедал с ректором и тогда вдруг нечаяно приехал новый губернатор г. киевский Михайло Адреевич Милорадович со своими чиновниками... когда мы еще сидели за обедом; по малократному разговоре отбыли они со всеми» [Інститут рукопису, арк. 282]. Досить частими у щоденниках є записи такого плану: «Обедал с экономом и дух[овником]», «...обедал с дух[овником] и казначеем», «...обедал в 4 часу с духовником», «...с оными своими» (з родичами – сестрами, племінниками та ін.). І досить рідкісними були повідомлення про те, що митрополит «обедал один». Але останні записи не мали ніякої деталізації.

Відзначалися також митрополитом і місця трапези. Так, на страсну п'ятницю 15 квітня, перебуваючи у Лаврі, і прослухавши проповідь, митрополит «из церкви заходил в покои, где чаем потчеван был, а более ничем» [Інститут рукопису, арк. 274]. А на свято Пасхи, 17 квітня, вже на території київської кафедри, він приймав гостей, серед яких був віце-губернатор Філіпп Прохорович Четверіков, котрий був спочатку «в гостинной потчеван, а в зале водкой и закускою» [Інститут рукопису, арк. 275]. В іншому випадку, на свято «праведн. Антония» 10 липня, у Лаврі представники київської еліти «в новой зале после были потчеваны кофеем фруктами и чаем» [Інститут рукопису, арк. 291 зв.].

Серед напоїв найчастіше згадується чай. Причому як окрема страва, якою при-

гощалися гості, так і в поєднанні з іншими продуктами. Згадується, зокрема, чай «с миндальным молоком» або ж «чай с водкой». Інколи у щоденнику згадувалася і кава. Наприклад, коли 5 червня Серапіон після вечірньої молитви приймав цілий ряд високопоставлених гостей, у т. ч. й губернатора Михайла Милорадовича та віце-губернатора Філіппа Четверікова, всі вони «потчеваны были кофе, чай и водкою с закускою» [Інститут рукопису, арк. 283-284]. В іншому випадку згадується, що «кофе подавали и варенье» [Інститут рукопису, арк. 284]. Є й запис про вживання шампанського, вина та меду. Під медом у щоденнику розумівся саме напій: «...Заходил в покои в коих жил покойный Афанасий; и на той молитве где оне спочивший покладен во гробе, правили литургию и по стакану меду искушали для вечной его памяти» [Інститут рукопису, арк. 286 зв.].

Окрема ситуація – це подання митрополиту їжі як певного святкового подарунку. У цьому випадку частіше згадується хліб. Так, 9 березня до митрополита приходив «иеромонах Милитонг с хлебом и был благословлен» [Інститут рукопису, арк. 267]. 15 березня, на «день празнования моих именин» від прислужників йому було піднесено «хлеб и десяток яблок», а пізніше, після вітальної промови протоієрея Іоанна Леванди ще «подносили хлеб и книги» [Інститут рукопису, арк. 268]. Або ж 30 березня було записано, що «георгиевский священник был именинник с кулебякою» [Інститут рукопису, арк. 271]. Сам митрополит на Пасху роздавав традиційні пасхальні яйця: службовцям кафедри – «каждому по яйцу писаному», а на території Лаври «после христосовался со всею братиею, с учителями академическими с певчими, давал каждому по 2 яйца красных, а соборным и учителям – по одному красному, потом братия в зале потчевана была водкою и закускою» [Інститут рукопису, арк. 275].

Як видно із щоденників, митрополиту особливу втіху приносили саме святкові трапези. У цих випадках він записував достатньо детально сам їх процес, обов'язково перераховуючи ще й його фігурантів. Чи не найбільш показовим у цьому є запис щодо святкування іменин імператриці Марії Федорівни 22 липня: «...после обедни все господа заходили в мои покои и были потчеваны чаем и водкою закускою; и потом в зале обедали, будучи на кануне прошены: военный губенатор, комендант Масси; вице губернатор Четвериков; генерал майоры Ермолов, Шардоне, Глухов и князь Гурвелов; прокурор Магиленский; советник Зуев, войт Григоренко и два ратмани плацмайоры, почмейстер и офицеры штату военного губернатора; да духовных: епископ Феофелакт; архимандриты Никольский: Греческий Братский; и лаврский наместник: казначей, эклезиярх и уставник... после кофеем и с плодами потчеваны были в угольном и кофейном покое: со светскими чай пили; а затем пили шампанское первое здоровье императорское потом мое здоровье венгеркой, и г. губернатора стоя: после его здоровье венгерским же...» [Інститут рукопису, арк. 294-294 зв.]. Як відмітив митрополит, усього в цьому дійстві брало участь 43 запрошених особи. Все це відбувалося у митрополичому будинку біля Софійського собору.

Як правило, митрополит у своїх записах не здійснював опис самої їжі. Проте, в окремих випадках, він все ж таки відзначав її якість. Наприклад, під час відвідин 21 квітня «академічної бурси» Серапіон записав, що побував «в трапезной зале, где отведаль борща кашицу, которая столь вкусна, что и от Троицкой Лаврской семинарии никогда такого кушанья не кормили, при всем изобилии» [Інститут рукопису, арк.

276]. В даному випадку ми бачимо порівняння із трапезою семінарії, в якій Серапіон (Александровський) навчався ще у 1759-1770 рр. і про яку у нього залишилися позитивні спогади.

Варто відзначити, що митрополит не вів записів щодо своїх сніданків чи вечері. Проте постійно згадував обіди. При цьому майже завжди вказував ще й час обіду: «...обедал в исходе 3 часа» [Інститут рукопису, арк. 287], «...обедал в 4 часу один» [Інститут рукопису, арк. 290]. Є й запис про досить пізній обід: «в 6 часу обедал с духовником и экономом» [Інститут рукопису, арк. 293].

На жаль, небагато інформації нам дають щоденники щодо можливої сервіровки столів під час трапез. Проте, навряд чи вона була простою. 21 лютого митрополит записав, що його племінник разом із нареченою подарували йому «чашки саксонские» [Інститут рукопису, арк. 264].

Таким чином, слід відзначити, що на сьогодні залишається незадовільним стан дослідження біографії та діяльності київського митрополита Серапіона (Александровського). Очевидно, що варто звернути на неї увагу в контексті суспільного життя, а не лише церковного. Проте його щоденники приділяють достатньо багато уваги стану та функціонуванню київських храмів на початку ХІХ ст. Це джерело інформації ще потребує додаткового дослідження. Разом з тим, завдяки щоденникам київського митрополита Серапіона можна бачити його особисту участь у процесі побудови храму св. Серапіона у Києво-Печерській лаврі та деякі деталі процесу будівництва. І, крім того, ці щоденники дають досить цікаву інформацію щодо повсякденного життя київської еліти початку ХІХ ст.

Додаток 1

Реестр церковным вещам от его преосвященства, Синодального члена, Серапиона митрополита Киевского и Галицкого и Киевопечерския лавры священно Архимандрита и кавалера, в 1807м году устроенным, для новоооруженной при настоятельских, что в Киевопечерской Лавре, кельях, каменной домовоы церкви Святителя Христова, Серапиона Архиепископа Новгородского чудотворца

1.

Святое Евангелие в лист на голландской бумаге, у коего обе доски серебряные и позлащенные и пять штук финифтяных осыпанных самыми лутшими стразами, весу в нем семь фунтов и 62 золотника.

2.

Животворящий крест серебряной позлащенной, на коем распятие и четыре еще штуки финифтяные все осыпанные стразами и другими камнями, весу в нем один фунт и 45 золотника.

3.

Потир, или чаша серебряная позлащенная, на коей восемь финифтяных штук осыпанных хорошими стразами, весу в ней 4 фунта и 54 золотника.

4.

Дискос серебряной позлащенной.

5.

Звезда серебряная и позлащенная, на ней штука финифтяная осыпанная стразами.

6.

Два блюда серебряные вокруг позлащенные.

7.

Ложница серебряная в круг позлащенная.

8.

Копие, у коего рукомядка серебряная, в круг позлащенная.

9.

Ковшичек для подачи теплоты серебряной внутри позолочен.

10.

Кадило серебряное позлащенное. Весу в нем один фунт и 44 золотника.

Все сии вещи серебряные 84 пробы, и на всех имеются узаконенные клеймы.

Верно

Серапио М. Ки: Архим:

К: П: Лавры

Апреля 6 дня

1809 года

Джерело: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1251. Арк. 2-2 зв.

Джерела та література

- Амвросий. История российской иерархии. – М., 1807. – Часть I. – X, 646 с.
- Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею. – К., 1856. – 370, 566 с.
- Безсонов С. Архітектура Києво-Печерської лаври в її історичному розвитку. – К., 2015. – 239 с.
- Блажейовський Д. Ієрархія київської Церкви (861-1996). – Львів, 1996. – 567 с.
- Болховітінов Євгеній, митр. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – 488 с.
- Долгорукий И. Капище моего сердца. – Б.м., б.г. – 369 с.
- Дятлов В. Києво-Печерська Лавра. Довідник-путівник. – К., 2008. – 446 с.
- Иконников В. Киев в 1654-1855 гг. // Киевская старина. – 1904. – №11. – С. 155-216. Інститут рукописів ЦНБ НАН України. Ф. 1. Спр. 6.
- Каргер М.К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып.7. – С. 76-80.
- Киевская епархия // Православная энциклопедия. – Т. XXIII. – М., 2013. – С. 151-290.
- Києво-Печерська лавра – пам'ятка історії та культури України. – К., 2006. – 426 с.
- Ластовська О. Документальні свідчення про будівництво київським митрополитом Серапіоном церкви в ім'я св. Серапіона у Києво-Печерській лаврі // Соціум. Документ. Комунікація. – Вип. 3. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С. 26-33.
- Ластовська О. Щоденник київського митрополита Серапіона як джерело інформації про поховання у Софії Київській // Церква – наука – суспільство: питання вза-

модії. – К., 2017. – С. 125-126.

Левшин А. Письма из Малоросии. Харьков, 1816. – 206 с.

Нифонт, архим. Митрополит Серапион (Александровский // Печерский листок. – 8 вересня 2013 р. – №17 (69). – С. 5.

Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. – К., 2000. – 95 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К., 2009. – Частина 1. – 445 с.

Н.П. Переписка Киевского митрополита Серапиона (Александровского) с разными лицами // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – №13. – С. 593-606.

Серапион // Русский Биографический Словарь. – Т. 18. – СПб., 1904. – С. 342.

Сіткарьова О. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII – XX століття. – К., 2001. – 338 с.

Смирнов С. История Троицкой Лаврской семинарии. – М., 1867. – 587 с.

Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001. – 558 с.

Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. – СПб., 1877. – X, 1064, 68 стлб.

Терновский П. Серапион, митрополит киевский // Киевская старина. – 1883. – №9/10. – С. 88-134.

Терновский П. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804-1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. – №7. – С. 423-466.

Щербина В. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – 39, 167 с.

Рис. 1. Печатка-відтиск на шафі. 1816р. НЗ «Софія Київська».

Рис. 2. Серапіон Александровський.
Портрет. XIX ст.

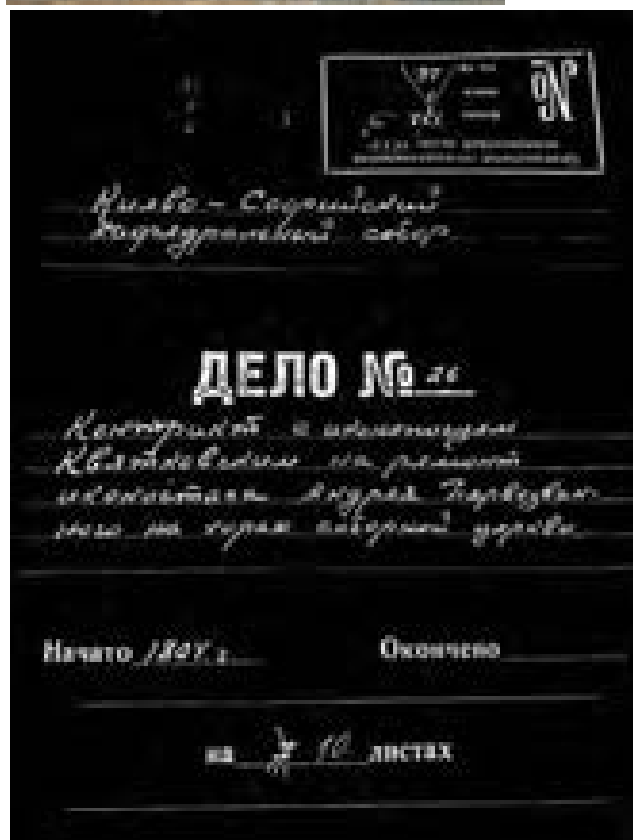

Рис. 3.
Справа про ремонт
іконостасу у
Софійському соборі.
1804 р. ЦДІАУК.

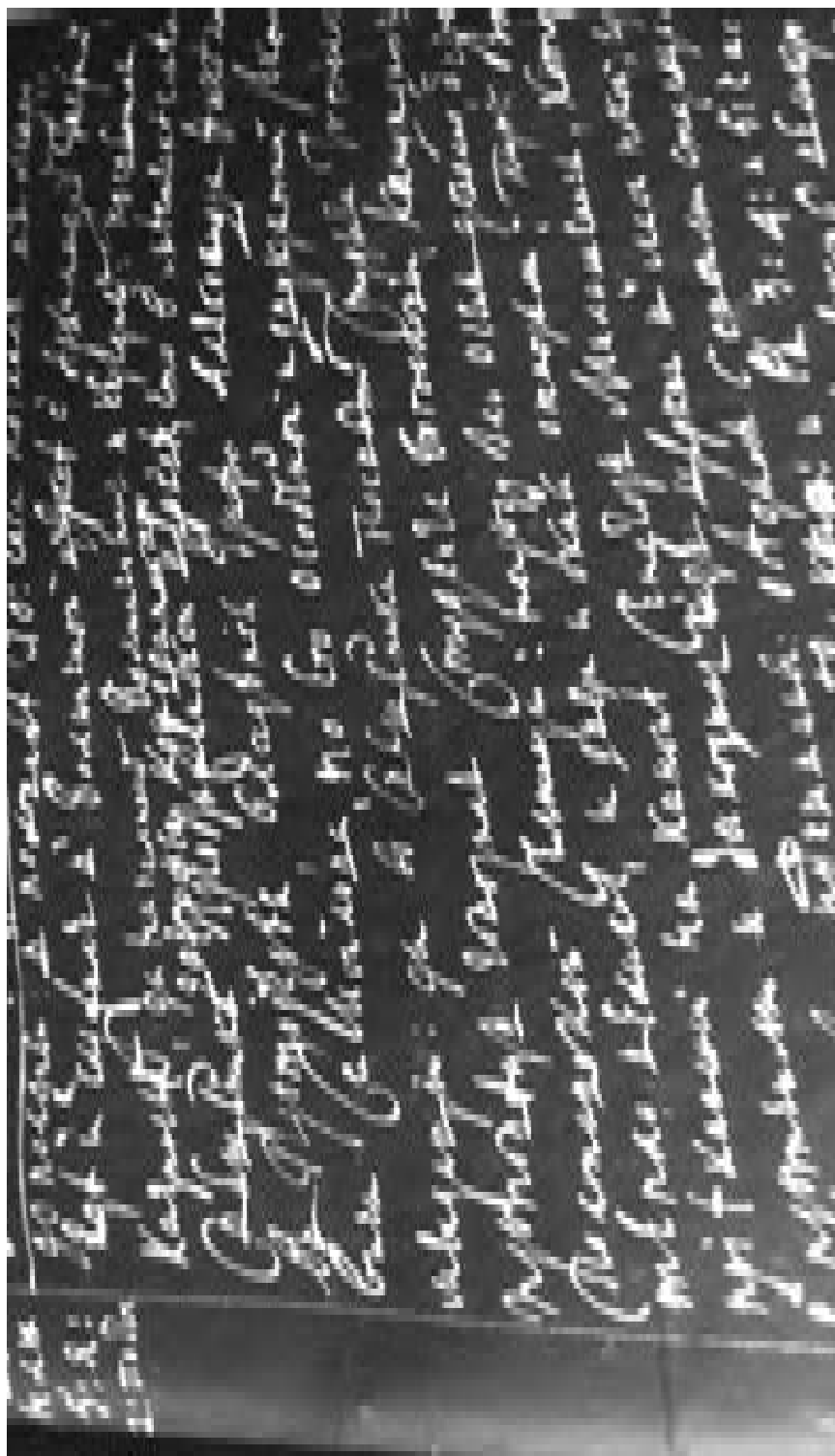

Рис. 4. Щоденники митрополита Серапіона. Фрагмент. ІР НБУВ.

Проніна М.В.

ПРОТОІЄРЕЙ ПЕТРО ОРЛОВСЬКИЙ

Особистість протоієрея Петра Івановича Орловського відома серед науковців, які займаються вивченням проблем церковно-історичного характеру. Проте, літератури, присвяченої життю та діяльності П. Орловського мало. Зокрема, свого часу йому була присвячена об'ємна стаття у «Біографічному словнику випускників Київської духовної академії 1819 – 1920 рр.», котра базується на матеріалах «Кишинівських Єпархіальних відомостей» за 1914 р. Але, як будь-яка публікація енциклопедичного характеру, вона не надає інформації у розгорнутому вигляді. На нашу думку, особистість о. Петра заслуговує на більш уважний погляд на нього. Це тим більш важливо, що він у 1854 – 1863 рр. служив у Свято-Троїцькій Києво-Кирилівській церкві й у 1866 – 1869 рр. та у 1888 – 1908 рр. – у Софійському кафедральному соборі, вивчав ці великі святині Києва і залишив власні праці про них. Нові пошуки біографічних даних дозволили уточнити і трохи розширити деякі деталі біографії священика, котра, за нашим переконанням, може бути повчальною (рис. 1).

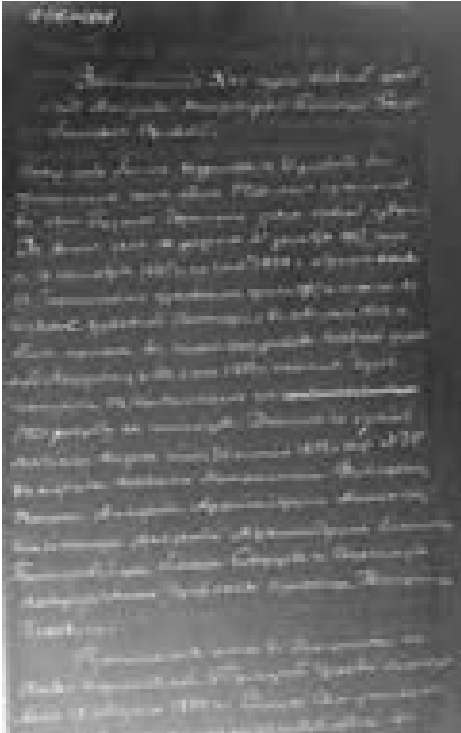

Рис. 1. Протоієрей П. І. Орловський.
Фото 1911 – 1914 рр. ІР НБУВ. Ф. 175.
№ 1828. [б. з.]. Арк. 49.

Отець Петро, у часи свого служіння в храмах Києва, Білої Церкви, Варшави і Кельце чесно і віддано виконував свої священицькі обов'язки, пробуджуючи в душах парафіян релігійні почуття; тільки у Києво-Софійському соборі він прослужив більше 20 років. Всім, хто особисто зустрічався з о. Петром, запам'яталося його лагідне і виважене ставлення до людей; всі підкреслювали його працездатність і бездоганне ставлення до своїх обов'язків. Крім пастирського служіння, священик займався педагогічною і літературною діяльністю, котра мала переважно церковно-історичну спрямованість, а в київських виданнях розміщував свої розвідки з історії церкви. Можна вважати, що свого часу о. Петро Орловський справив глибоке враження на сучасників, і цією статтею ми пропонуємо актуалізувати інформацію про цю непересічну людину.

Протоієрей Петро Іванович Орловський народився на Черкащині 21 грудня 1827 р. «Отец мой, – писав він, – Иоанн Ко[н]дратьевич Орловский в диаконском сане более 50-ти лет прослужил в селе Прусах Черкасского уезда Киевской губернии» [ІР НБУВ. Ф. 175.

№ 1828, арк. 1] (рис. 2). Саме там і пройшло дитинство майбутнього священника. Батько Петра віддав свого десятирічного сина на навчання орієнтованим дисциплінам до Черкаського духовного училища, яке він закінчив 15 липня 1843 р. Наступним етапом в освіті 16-річного юнака став вступ до Київської духовної семінарії (КДС). Старанне навчання та успішне завершення курсу, «при совершенно доброй нравственности» спонукало педагогічну раду КДС зарахувати Петра Орловського до першого розряду вихованців та надати йому звання Студента семінарії. Це звання дозволило Петру продовжити духовну освіту та у серпні 1849 р. стати вихованцем XVI курсу Київської духовної академії.

*Рис. 2. Рукопис автобіографії
П. І. Орловського. ІР НБУВ. Ф. 175.
№ 1828. [б. г.]. Арк. 1.*

Академічний курс навчання був дуже насиченим: вивчення історії, богословських, філософських, математичних, церковних та громадянських наук поєднувалося із засвоєнням словесності та оволодінням мовами: єврейської, грецької, латинської і французької. Протягом всього учбового процесу у Петра Орловського були блискучі показники у навчанні. За результатами випускних іспитів у червні 1853 р. Конференцією Академії він був зарахований до 1-го розряду академічних вихованців [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1593, арк. 99], що давало право отримати після закінчення академії ступінь кандидата богослов'я. Курсовий кваліфікаційний твір П. Орловського на тему: «Про таїнство Єлеопомазання» було визнано комісією «годным» для читання на Публічному акті в академії. Проте, цьому не судилося статися. У 1854 р. в Києві спалахнула чергова епідемія холери, в якій померло багато людей, в тому числі два викладача академії. За розпорядженням київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) всі студенти були звільнені від іспитів і мали терміново виїхати з міста [ІРНБУВ. Ф.

175. Спр. 1828, арк. 2 зв.]. Можна припустити, що Петро не встиг скласти всіх іспитів, оскільки рішенням Священного Урядового Синоду був возведений у ступінь кандидата богослов'я лише за два роки [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 740, арк. 45 зв.].

Можливо, Петро Орловський після закінчення навчання в академії займався літературно-дослідною діяльністю. Точно відомо, що наприкінці літа 1854 р. для нього, двадцятисемирічного і вже одруженого, розпочалося повноцінне, самостійне життя на користь суспільства. Преосвященним Аполлінарієм Єпископом Чигиринським, Вікарієм Київської митрополії, 19 серпня Петра було висвячено у священники Свято-Троїцької церкви, що перебувала при Києво-Кирилівських Богоугодних закладах [ЦДІАК. Ф.

127. Оп. 1011. Од. зб. 1593, арк. 100 зв.]. Незабаром після початку пастирського служіння, ієрей Петро розпочав педагогічну діяльність. У Київській громадській фельдшерській школі з 24 серпня 1854 р. він викладав Закон Божий та російську мову, а з 1 листопада – латинську мову та арифметику [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1593, арк. 99]. Викладацька робота священика тривала до кінця служіння у Кирилівській церкві.

Роль о. Петра Орловського у житті Кирилівської церкви неоціненна. За два роки до приїзду священика храм сильно постраждав від пожежі. Умови служіння в ньому були надзвичайно важкими, оскільки церква, за спогадами самого о. Петра, «не мала пристосувань до опалення» [ІР НБУВ. Ф. 175. № 1828, с. 9 зв.]. Новопризначений настоятель, зібравши добровільні пожертви парафіян і небайдужих православних людей – «на счет добротного деяния» [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Од. зб. 1593, арк. 98], вирішив влаштувати у південній частині храму теплий приділ, на який перед цим чекали 50 років [Советов 1914, арк. 85]. Він подав доповідну записку київському митрополиту Філарету (Амфітеатрову), де зазначив: «... настоящего года (1854) месяца Октября 7 дня я долагал Ваш[ему] Высокопр[еосвященству] о полученном мною от г[осподина] начальника губернии дозволения устроить теплый предельный храм в Кирилловском Богоугодном заведении и просил Вашего Архипастырского Благословения на предпринятое мною дело». Влаштований приділ було освячено на честь св. Андрія Первозванного 28 листопада 1854 р. [Советов 1914, арк. 85].

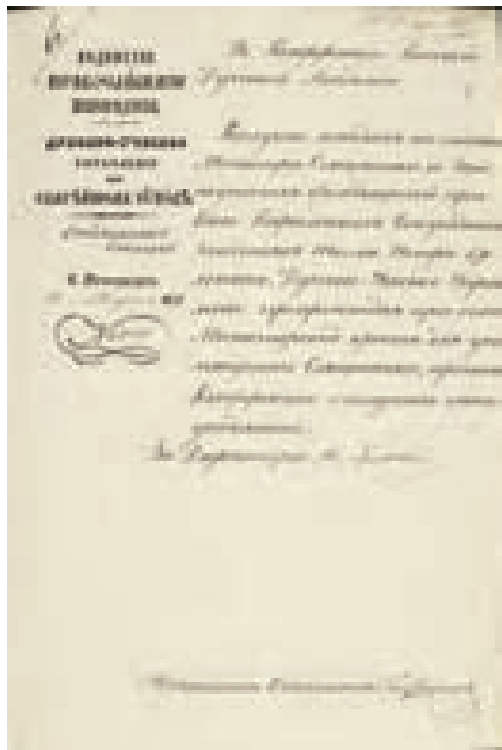

Рис. 3. ЦДІАК. Ф. 711.
Оп. 3. Од. зб. 551. Арк. 1.

Майже через півроку, 22 травня 1855 р., молодого священика Петра Івановича Орловського було затверджено у ступені старшого кандидата богослов'я з правом на отримання ступеня магістра без усного чи письмового іспиту, за вислоугою двох років духовно-навчальної або єпархіальної служби [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Од. зб. 1593, арк. 99 зв.]. Відмінне служіння, проповідницька та педагогічна діяльність священика були помічені духовним керівництвом. Священний Урядовий Синод 30 січня 1857 р. постановив: «Священника и Законоучителя Фельдшерской при Кирилловских Богоугодных заведениях школы, Кандидата Петра Орловского, прослужившего в должности Законоучителя с надлежащим одобрением более двух лет, возвесть на степень Магистра... Богословия и Философских наук... с выдачею ему установленных на сию степень диплома и креста и с производством, вместо Кандидатского, Магистерского оклада со дня возведения его на новую степень...»

[ЦДІАК. Ф. 711. Оп. 2. Од. зб. 5232, арк. 2; Оп. 3. Од. зб. 551, арк. 1 – 3; Ф. 127. Оп. 1011. Од. зб. 1593, арк. 99]. Диплом на ступінь магістра під № 35 було підписано Київським митрополитом Філаретом, ректором академії архимандритом Антонієм, інспектором академії Іоаннікієм, протопресвітером Іоанном Скворцовим та секретарем академічного Правління професором Венедиктом Чеховичем [ІРНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 5] (рис. 3).

За півроку, 23 червня 1857 р., в нагороду за відмінне служіння Церкві Божій Його Високопреосвященство Філарет, митрополит Київський і Галицький, благословив ієрея Петра Орловського на використання під час священнодійства набедреника, бронзового хреста на Володимирській стрічці та медалі на Андріївській стрічці в пам'ять про Кримську Кампанію 1853 – 1856 рр. [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1593, арк. 99].

Дар проповідника і вчителя знайшов своє втілення в роботі о. Петра у Київському сирітському будинку, де він з квітня 1858 р. викладав Закон Божий і церковний спів [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1593, арк. 100 зв.]. Проте головне служіння священника залишалося у Свято-Троїцькому Кирилівському храмі, яким він тоді опікувався. Отця Петра, як настоятеля, турбувала доля понівеченого в наслідок пожежі 1852 р. давнього Кирилівського храму. В листі до єпископа Чигиринського Антонія о. Петро просив звернути увагу на стан церкви та дзвіниці при ній, оскільки вони «находяться в крайнем запустении и требуют немедленной починки» [ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 89. Од. зб. 248, арк. 2].

Рис. 4. Інтер'єр Кирилівської церкви.
Південна стіна трансепта. Фото кін. XIX ст.

Ремонтні роботи в Кирилівському храмі розпочалися у 1860 р. Хоча стіни в інтер'єрі на той момент були потиньковані і забілені, о. Петро припустив наявність під набілами давніх розписів ще до початку ремонтних робіт і навіть власноруч відкривав їх (рис. 4). Очікування священника, який пильно стежив за роботами, справдилися, і нарешті він побачив «появляющуюся из-под штукатурки в больших размерах краску и даже начертание лиц и одежд» [Антонов 1878, с. 10]. Він писав: «Колоссальное изображение, в византийском вкусе, св. архидякона Стефана, видневшееся в пределе св. архистратига Михаила из-за отвалившейся штукатурки, заставляло меня предполагать, что Кирилловская церковь, подобно Киево-Софийскому собору, была некогда расписана, что живопись ее забелена в 16 столетии, когда знаменитою некогда Кирилловскою обителью незаконно овладел Францисканский орден» [Орловский 1861, с. 3]. Свя-

кая церковь, подобно Киево-Софийскому собору, была некогда расписана, что живопись ее забелена в 16 столетии, когда знаменитою некогда Кирилловскою обителью незаконно овладел Францисканский орден» [Орловский 1861, с. 3]. Свя-

щеником також були помічені фрагменти фрески у куполі та перед вівтарем. Він відмічав: «Открытие фресков я считал знаменитейшим приобретением настоящего времени» [Орловский 1861, с. 3].

Дотримуючись існуючого закону про заборону знищення або закриття будь-якої виявленої старовини, о. Петро Орловський доповів єпархіальному керівництву про відкриття стародавніх розписів в Кирилівському храмі, і просив про негайне припинення всіх внутрішніх робіт [Орловский 1861, с. 3]. Проте керівник робіт, архітектор О. В. Беретті, «нашел, что видимые из-за побелок изображения решительно никакого не заслуживают внимания, почему признал за необходимое скорее очищать стены, действуя сильнее скребками и в то же время покрывая очищенные места густым слоем побелки», знищуючи зображення і написи біля них майже повністю [Сементовский 1860, с. 836]. Намагаючись довести архітектору його фатальну помилку по відношенню до подальшого збереження давніх розписів Кирилівської церкви, о. Петро наголошував: «Потрудитесь сличить живопись, открытую мною, с живописью, открытою вашими рабочими» [Орловский 1861, с. 3]. Через недбалство архітектора Кирилівський храм постраждав набагато більше, ніж інші київські храми від нашествия половців, татар та інших давніх ворогів, вважав М. М. Сементовський [Сементовский 1860, с. 836].

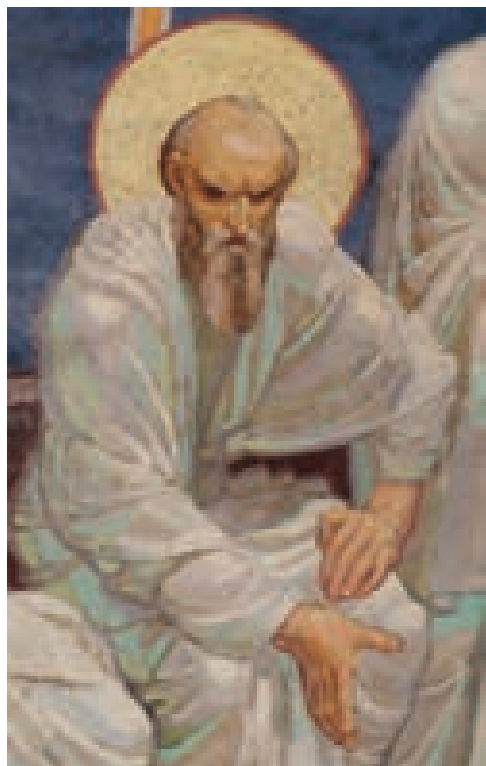

Рис. 5. М. Врубель. Зішестя Святого Духа.
Фрагмент. Апостол Матфей
(прототип – о. Петро Орловський).
Олія. 1884 р. Кирилівська церква. Хорі.

Обурений позицією О. В. Беретті, о. Петро розмістив в газеті «Киевский телеграф» статтю, де публічно звинуватив архітектора у халатному ставленні до покладених на нього обов'язків [Орловский 1861, с. 3]. Через розголос цієї справи і клопотаннями о. Петра роботи в храмі нарешті були припинені і «приезжавшие осмотреть фрески – преосвященный Викарий Киевской митрополии, г[осподин] генерал-губернатор и г[осподин] начальник губернии увидели по остаткам фресков, что рапорт мой заслуживает уважение» [Орловский 1861, с. 3], – відмічав о. Петро (рис. 5).

За два роки після описаних подій служіння ієрея Петра Орловського у Свято-Троїцькому Києво-Кирилівському храмі закінчилося, оскільки 22 жовтня 1863 р. резолюцією Його Високопреосвященства Арсенія, Митрополита Київського, о. Петра було переміщено до містечка Біла Церква. Проте у подальші часи (1897 р.) священник не забував храм, в якому розпочав свою священницьку кар'єру, і навіть написав наукову розвідку на тему: «Чумна епідемія 1700 – 1701 р.», згадуючи

Кирилівську церкву, як місце перебування хворих на чуму киян [Советов 1914, арк.79].

В свій перший день на посаді священника білоцерківського Преображенського храму о. Петро прочитав проповідь власного написання, а невдовзі поновив педагогічну діяльність: з 12 листопада він вже був призначений на посаду законоучителя Білоцерківської чоловічої гімназії з визначенням: «грамоту священническую имеет» [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 740, арк. 45, 46].

У м. Біла Церква сімейство Орловських мешкало три роки. В той час родина складалася з 44-річного о. Петра Івановича, його дружини Марії Яківни та чотирьох дітей: Якова, Івана, Надії і Олени. 17 серпня 1866 р. Орловські повернулися до Києва, оскільки Петро Іванович отримав місце священника у Києво-Софійському кафедральному соборі. З вересня він викладав Закон Божий у Київському жіночому духовному училищі. Це служіння в Києві тривало два роки. Можна припустити, що о. Петро не припиняв свою літературну діяльність і в цей період, оскільки у 1867 – 1868 рр. вийшли з друку його статті: «Діяльність митрополита Євгенія по управлінню Київською єпархією», «Сказання про Купятіцку ікону Божої Матері», «Сказання про священомученика Макарія» та «Шлях з Києва до Єрусалима».

Куди б не переводили о. Петра Орловського, він скрізь служив бездоганно. Наступне призначення його до м. Варшава та віддане служіння настоятелем Підвальної Свято-Троїцької церкви, було відзначено наперсним хрестом Св. Анни 3-ого ступеня. З 28 квітня 1869 р. діяльність священника була продовжена у передмісті Варшави – Празі, де, крім безпосереднього служіння в храмі, він викладав у чоловічій прогімназії загальну історію, географію та російську мову [ЦДІАК. Ф.127. Оп. 1009. Спр. 985, арк. 34].

Подальші вісімнадцять років ієрей Петро Орловський провів у польському м. Кельце настоятелем гарнізонної церкви на честь Вознесіння Христового. Ново-призначений настоятель став до обов'язків в день освячення храму, 21 травня 1870 р. Помешкання священника і його родини було зручно розташовано поруч з церквою, у кам'яному будинку, спорудженому у 1870 р. за проектом архітектора Франциска Ксав'єра Ковальського. Крім служіння у храмі о. Петро також займався і педагогічною діяльністю: був законоучителем і блюстителем православного початкового училища, законоучителем міських жіночої і чоловічої гімназій.

Його віддана праця була відзначена духовним керівництвом: наказом № 933 Священного Синоду від 1 квітня 1878 р. о. Петра було зведено у сан протоієрея. За старанне священнослужіння, педагогічну та літературно-досвідну діяльність 15 травня 1883 р. протоієрею Петру Орловському був «Всемилодивейше пожалован орден» Св. Анни 2-го ступеня. У Статуті 1797 р. імператора Павла I про Російський кавалерський орден Св. Анни 2 ступеню зазначено: «В сей степени ордена предназначается быть и тем из ученых, которые наукою своею приносят отменную пользу Отечеству». На момент отримання ордена о. Петром були надруковані розвідки на тему: «Матеріали для опису адміністративної діяльності Преосвященного Іоаннікія, першого архіпастиря Подільської єпархії», «Перший ректор Шаргородської семінарії архімандрит Гавриїл, що був капеланом при Варшавському посольстві після хіротонії у єпископа Віктора Садковського» та інші.

У 1888 р. протоієрей Петро Орловський повернувся до київської єпархії рі-

шенням митрополита Київського Платона (Городецького) та за своїм особистим клопотанням. 10 лютого він був призначений на штатну вакансію священника при Києво-Софійському соборі. Кількість богослужінь в ці роки для нього значно зменшилася. Так, у 1890 р. о. Петро виголосив у Києво-Софійському соборі тільки дві проповіді та кілька повчань в несвяткові дні [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 985, арк. 35]. Займався священник, переважно, адміністративною та літературною діяльністю; педагогічна робота була завершена за вислугою років. Свій вільний час о. Петро присвятив літературно-дослідним творам, котрі займають далеко не останнє місце у церковно-історичній літературі [ІРНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 5].

19 липня 1891 р. протоієрей Петро Іванович Орловський був обраний дійсним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 974, арк. 132]. Це була церковно-наукова інституція, створена при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії, котра об'єднувала істориків та краєзнавців. Комітет видавав свої «Труди», в яких друкувалися документи й наукові дослідження щодо історії православної та унійної церков на Поділлі, історико-статистичні описи церковних парафій тощо.

Протоієреєм Петром Орловським у 1890-ті рр. було опубліковано багато досліджень, серед яких: «Благодійники Києво-Михайлівського монастиря», «Києво-Межигірський монастир», «Тяжке становище православного духовенства в Білоцерківському окрузі в 1792 р. і візитація цього округу протоієреєм Іоанном Левандою», короткі описи Мінського Петро-Павлівського собору і білоруських монастирів, «Матеріали до історії малоруського духовенства», «Сторіччя київської єпархії в теперішньому її складі і стан церков в якому вони увійшли до цього складу» та інші. В своїх розвідках священник висвітлює імена багатьох київських митрополитів, таких як: Ісидор, Феогност, Рафаїл Забаровський, Філарет Амфітеатров, Арсеній Могилянський, Ієрофей Малицький, Євгеній Болховітінов.

Рис. 6. Будинок 12 по вул. Стрілецькій в Києві – останнє помешкання протоієрея П. І. Орловського і його родини. Фото XXI ст.

Окрему монографію о. Петро Орловський присвятив Софійському собору, якому віддав 22 роки свого життя. Монографія «Свята Софія Київська, нині Києво-Софійський кафедральний собор» вийшла з друку у 1898 р. В ній дослідник торкається питань історії будівництва і поновлення пам'ятки, монументального оздоблення інтер'єру, святинь, церковної ризниці, усипальниці та бібліотеки Києво-Софійського собору. Ця монографія стала цінним внеском у вивченні Софійського собору, важливим дослідженням для подальшої плеяди науковців.

Приватне життя священника було досить щасливим, хоча життєві бурі і проносилися над його головою. На 1889 р. в родині Орловських було п'ятеро дітей: Надія, Микола, Катерина, Наталія і Петро. Вірогідно, Яков, Іван та Олена, імена яких зазначені в архівних документах за 1863 р., померли в юному віці, оскільки у подальші часи про них не згадується. У «Клірових відомостях про Києво-Софійський кафедральний собор та його священно- і церковнослужителях» за 1890 та 1898 рр. зазначено, що всі діти священника Петра Орловського мали «відмінно гарну» та «благопристойну поведінку», [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 1047, арк. 5; Спр. 985, арк. 35 зв.]. Микола закінчив Університет св. Володимира і поступив на державну службу – став судовим слідчим [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 974, арк. 22]. Наталія навчалася у Київському інституті шляхетних дівиць. Петро закінчив Першу Київську гімназію [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 985, арк. 35 зв.] і у 1905 р. був співробітником акцизного відомства [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Од. зб. 1694, арк. 132 зв.]. Про інших дітей інформація наразі не знайдена. У 1903 р. поруч з о. Петром у Києво-Софійському кафедральному соборі служив його онук, священник Роман Барилевич [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 1047, арк. 5]. У 1890 р. родина протоієрея Петра Івановича Орловського мешкала у власному будинку, розташованому на вул. Житомирській, в подальші часи – на вул. Стрілецька, 12, у кв. 1 [ІРНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 11 зв.] (рис. 6).

У 1897 – 1899 рр. протоієрей Петро Орловський був членом комісії по будівництву будинку, розташованому на Києво-Софійському подвір'ї [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 974, арк. 132], дійсним членом Церковно-Археологічного Товариства при Київській духовній академії [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Од. зб. 974, арк. 132], Головою комітету по ремонту Києво-Андріївської церкви.

З 1 грудня 1897 р. до 1908 р. протоієрей Петро служив ключарем Києво-Софійського кафедрального собору [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1694, арк. 131 зв.]. Це були досить відповідальні і, навіть, складні обов'язки, оскільки крім охорони ризниці і всього майна собору, ним мав бути здійснений догляд за соборною будівлею та за неухильним дотриманням церковного статуту. Щоденне перебування протоієрея Петра в храмі свідчило про вимогливе ставлення священника до своїх ключарських обов'язків та про полум'яну любов до дому Божого [ІРНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 12 зв.].

За віддану працю 13 грудня 1903 р. протоієрею Петру Орловському було оголошено Архієрейську подяку. За довгочасне та бездоганне пастирське служіння протоієрей Петро Іванович Орловський отримав всі можливі нагороди і відзнаки, доступні білому духовенству. Його було нагороджено скуфією, камилавкою, наперсним хрестом та митрою. 3 квітня 1904 р. священник був «Всемилодивейше причислен» до ордена Св. Анни 1 ступеню, котрий давав йому право на спадкове дворянство [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Од. зб. 1694, арк. 132 зв.] (рис. 7).

П'ятдесятирічний ювілей чесного служіння у священному сані був відзначений 19 серпня 1904 р. врученням митрофорному протоієрею Петру Івановичу Орловському точної копії Києво-Софійської храмової ікони «Св. Софії – Премудрості Божої» та вітальних адресів. В цей день у Києво-Софійському кафедральному соборі відбулася літургія і подячний молебен, після чого Високопреосвященний Київський митрополит Флавіан (Городецький) і духовенство були запрошені на святковий обід до квартири отця Петра на вул. Стрілецьку [ІРНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 11].

1 серпня 1908 р., після 22-річного служіння у штаті Києво-Софійського собору, протоієрея Петра було звільнено на спочинок; його науково-літературна діяльність на

цей момент також припинилась. Проте священик відвідував всі недільні та святкові богослужіння, часто служив сам, особливо у дні Великого посту, приймаючи сповідь у парафіян.

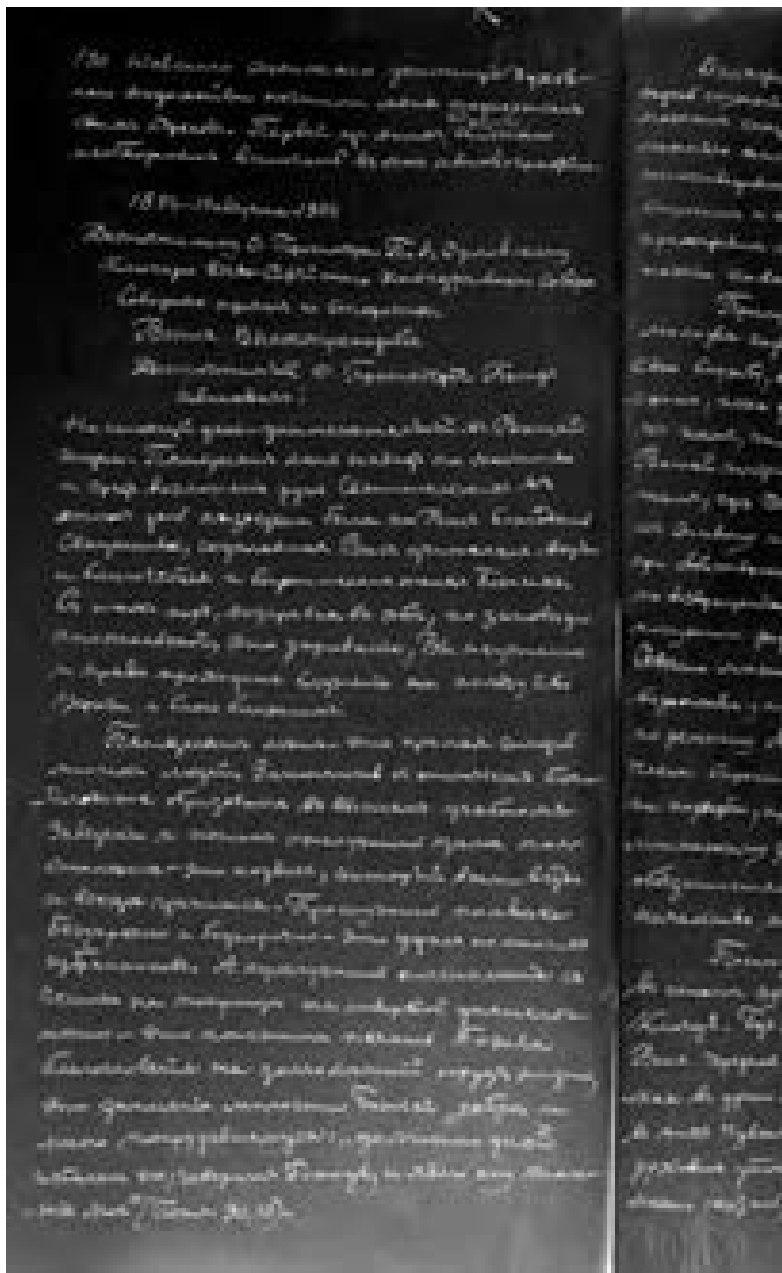

Рис. 7. Переписаний П. І. Орловським текст вітальних адресів з нагоди його 50-річного священнослужіння. ІР НБУВ. Ф. 175. № 1828. [б. г.]. Арк. 4 зв.

Так, 29 грудня 1913 р. 87-річний митрофорний протоієрей Петро Іванович Орловський був присутнім на недільному богослужінні у Софійському соборі, а наступного ранку, об 11 годині, він мирно і тихо почив. 31 грудня у Києво-Софійському кафедральному соборі преосвященним Никодимом, єпископом Чигиринським, була відслужена архієрейська заупокійна літургія. Протоієрей Г. Прозоров проголосив повчальне слово, зауваживши, що покійний із 87 років свого земного життя 60 присвятив священству. В чині поховання брало участь численне міське духовенство, після чого тіло священника урочисто поховали на нижньому кладовищі Києво-Флорівського монастиря [РНБУВ. Ф. 175. Спр. 1828, арк. 12] (рис. 8). Поховання до нашого часу не збереглося. Помер о. Петро «в старости доброй, престарелый и насыщенный жизнью» [Быт. 25: 8], тобто виконавши своє життєве призначення, жоден день не витративши марно, кожен день творячи добро на користь ближніх і прославляючи Бога. Життя, гідне наслідування.

Рис. 8. Кладовище Києво-Флорівського монастиря. Фото XIX ст.

Джерела та література

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (РНБУВ). Ф. 175. № 1828. Орловский Петр Иванович. [б. г.]. 49 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі ЦДІАК) Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 985. Клировые ведомости. 1890 г.

ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1593. Клировые ведомости в Киево-Подольском уезде за 1860 год / О церкви Свято-Троицкой, состоящей при Киево-Кирилловских богоугодных заведениях за 1860 год.

ЦДІАК. Ф. 711, Оп. 2, Од. зб. 5232. Представление Конференции академии о присуждении священнику Киево-Кирилловской церкви кандидату Орловскому П. степени магистра. 11 октября 1856 г.

ЦДІАК. Ф. 711, оп. 3, д. 551. Дело о присвоении степени магистра смотрителю Слуцкого училища иеромонаху Стрельбицкому, священнику Киевских Кирилловских богоугодных заведений Орловскому и др. и о награждении их магистерскими крестами. 12.02 – 30.04.1857 г.

ЦДАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 974. Клировые ведомости города Киева за 1889 год.
ЦДАК. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1694. Клировые ведомости за 1905 год I Благочиннейшего округа Киева.

Антонов В. Г. Киево-Кирилловская Троицкая церковь. С. 10 // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. К., 1878. Т. 2. 330 с.

Биографический словарь выпускников Киевской Духовной академии: 1819 – 1920 гг. Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. Т. 2: К-П / сост. В.И. Ульяновский. К.: Изд. отд. УПЦ, 2015. 624 с.

Орловский П. И. Несколько сведений о повреждении древнего, фрескового степнописания, открытого в 1860 г. в Киево-Кирилловской Троицкой церкви // Киевский телеграф, 1861 г., 2 апреля].

Сементовский Н. М. Киевская хроника // Северная пчела. СПб., 1860. № 204. С. 836.

Советов А. В. Киево-Кирилловская церковь (Церковно-Археологическое исследование). 1914. 220 арк. (XVI + 404 с.) // IP НБУВ. Ф. 304. Спр. 2303.

Орловский П. И. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1901. 74 с.

Опубліковані праці П. І. Орловського

Сказание о священномученике Макарии // Друг народа. 1867.

Путь из г. Киева в Иерусалим // Друг народа. 1867.

Сказание о Купятицкой иконе Божией Матери // Киевские Епархиальные ведомости (Далі КЕВ). 1867 – 1868.

Переписка преосвященного Иннокентия с киевским митрополитом Иерофеєм Малицким // Подольские епархиальные ведомости (Далі ПЕВ). 1878.

Материалы для описания административной деятельности преосвященного Иннокентия, первого архипастыря Подольской епархии, с половины сентября 1795 г. по 22 октября 1797 г. // ПЕВ. 1878.

Первый ректор Шаргородской семинарии архимандрит Гавриил, бывший капелланом при Варшавском посольстве, после хиротонии епископа Виктора Садковского // ПЕВ. 1878.

Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1778 гг. Каменец-Подольск, 1891. С. 143 – 149.

Материалы для истории православия в Брацлавщине в 1766 – 1768 гг. // ПЕВ. 1892.

Краткие описания Минского Петро-Павловского собора и белорусских монастырей // Минские епархиальные ведомости. 1892.

Краткие сведения о Яблоченском, Дорогоченском и Бельском монастырях // Холмско-Варшавский вестник. 1892.

Биография преосвященного Виктора Садковского и оправдательные документы против обвинения его в измене польскому королевству // Киевская старина (Далі КС). 1892. № 9. – С. 414 – 420.

Благодарственное письмо Киевского митрополита Рафаила императрице Елизавете Петровне за возвращение Киевской кафедры митрополитанского титула // КС. 1892.

Мои воспоминания о бывшем Киевском митрополите Исидоре // КС. 1892.

Преосвященный Виктор Садковский, архиепископ минский, изяславский и брацлавский, коадьютор киевской митрополии, управлявший с 1785 по 1796 год всеми православными церквами и монастырями в пределах бывшего ц[арства] Польского // КС. 1892. № 7. С. 20 – 54.

Миссионеры, распространявшие унию на Украине в 1776 г. // КС. 1892.

Приказ униатского митрополита Смогоржевского касательно платы за совершение церковных треб // КС. 1892.

Подати, наложенные в 1776 году на православное духовенство униатскими делегатами // КЕВ. 1893. № 6. С. 152 – 160; № 7. С. 178 – 188.

Биография протодиакона Киево-Софийского Николая Заградского // КЕВ. 1893.

Лебединский Георгиевский монастырь, упраздненный 20 декабря 1845 г. // КЕВ. 1893. № 1 – 3.

Бедственное положение православного духовенства в Белоцерковском округе в 1792 г. и визитация этого округа протоиереем Иоанном Левандою // КЕВ. 1893.

Трехмесячная ревизия церквей Киевской Епархии митрополитом Иерофеем Малицким в 1798 г. // КЕВ. 1893.

Переписка гетьмана Петра Кальнишевского с киевским митрополитом Арсением Могилянским // КС. 1893. № 7. С. 139 – 142.

Указ императрицы Елизаветы Петровны о поминовении на церковных службах гетьмана Кирилла Разумовского // КС. 1893.

Приказ киевского митрополита Самуила Миславского касательно обязанности ношения длинных волос сыновьям священно и церковнослужителей // КС. 1893.

Харитатыва // КС. 1894. № 4. С. 382 – 402.

Письма киевского митрополита Рафаила к молдавскому митрополиту касательно раскольников // КЕВ. 1894.

Исключение из титула митрополитов Киевских слов «митрополит всей Малой России» // КЕВ. 1894. № 18. С. 546 – 552.

Материалы для биографии Киевского митрополита Арсения Могилянского // Труды Киевской духовной академии (Далі ТКДА). 1894. № 6. С. 280 – 323; № 7. С. 479 – 485; № 10. С. 301 – 322.

Появление униатских церковно-богослужебных книг в 1739 г., распространение их в заграничных благочестивых монастырях и приходских церквах, принадлежащих к Киевской митрополии // Волынские епархиальные ведомости. 1895. № 32. С. 1079 – 1092.

Киево-Межигорский Ставропигиальный монастырь в 1774 г., во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи // КЕВ. 1895. № 18. С. 840 – 855.

С какого времени состоявшие в Польше монастыри и церкви православные находились под властью переяславских архиереев // КЕВ. 1895.

Грановский протопоп Иоанн Строчкий, как поборник православия на Украине во второй половине XVIII в. // КС. 1895. № 11. С. 119 – 144; № 12. С. 328 – 360.

Князь Адам Адамович Чарторыйский, как патрон православия на Украине // ТКДА. 1895.

Чин благословения ректора школы в игумена // ТКДА. 1895.

Украинские депутаты, защищавшие православие на варшавских сеймах, под руководством князя Адама Чарторыйского и варшавского капеллана Виктора Садковского // КС. 1895.

Материалы к истории малороссийского духовенства // КС. 1896. № 9. С. 49 – 64.

Странствующий архиерей – Евсевий, митрополит Призренский (1777 – 1778 гг.) // КС. 1896. № 1. С. 78 – 100.

Медоварение в Киево-Софийском монастыре в 1618 г. // КЕВ. 1897.

Слово в день тезоименитства Киевского митрополита Феогноста // КЕВ. 1897.

Благодетели Киево-Михайловского монастыря // КЕВ. 1897.

Столетие Киевской епархии в настоящем ее составе (1 сентября 1797 – 1 сентября 1897 г.) и состояние церквей, в каком они вошли в этот состав // ТКДА. 1897. Ноябрь. С. 400 – 419.

К. истории чумной эпидемии в Киеве 1770 – 1771 гг. // КС. 1897. № 6. Отд. 1. С. 445 – 459. 287.

Сказание о священномученике Макарии, митрополите Киевском, нетленно почивающем в Киево-Софийском кафедральном соборе: (составленное к 400-летнему празднованию его мученической кончины, последовавшей 1 мая 1497 года). К.: Тип. Петра Барского, 1897. 19 с.

Акт признательности митрополиту Евгению от дворян Киевской губернии // КС. 1899. № 8. С. 46 – 49.

Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевской епархией (24 января 1822 г. – 23 февраля 1837 г.) // КЕВ. 1901. № 9. Отд. 2. С. 415 – 425; № 13. С. 600 – 607; № 14. С. 627 – 634; № 16. С. 724 – 730.

Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1901. 74 с.

Чин извержения из священства, совершавшийся в Киевской митрополии в XVII веке // КС. 1904. № 12.

Материалы для истории Киевской духовной академии с 1798 по 1802 гг. // КС. № 4. 1904.

Погребение Киевских митрополитов Рафаила Заборовского, скончавшегося 22 октября 1747 г. и Арсения Могиланского, скончавшегося 8 июня 1770 г. (По запискам современника) // КС. 1904. № 7 – 8. С. 1 // ТКДА. 1904. Июль.

Участие запорожских козаков в восстановлении Иерусалимским патриархом Феофаном православной Западно-Русской иерархии в 1623 г. // ТКДА. 1905. Т. 2. № 8. С. 642 – 650.

Киевский церковный собор 1629 г. // ТКДА. 1905.

Сказание о киевском митрополите Рафаиле // ТКДА. 1908. Июнь. С. 234 – 237, 461 – 462.

Мои воспоминания о Бозе почивающем Киевском митрополите Филарете, скончавшемся 21 декабря 1857 г. // КЕВ. 1908. № 2. ч. неофициальная. С. 33 – 40.

Из воспоминаний прошлого // ТКДА. 1910. Кн. 5. Май. С. 176 – 182.

Церковно-археологическая заметка // ТКДА. 1910. Кн. 9. Сентябрь. С. 142 – 148.

РЕЛІКВІЇ

Верещагіна Н.В.

ЧУДОТВОРНИЙ СОФІЙСЬКИЙ ОБРАЗ МИКОЛИ МОКРОГО

У 1087 р. відбулася найважливіша подія в історії культу святителя Миколая Мирлікійського – перенесення його мощей з Мир Лікійських у Малій Азії до південноіталійського міста Барі. З перенесенням мироточивих реліквій архієпископа хронологічно пов'язана подія, що сталася у Києві й зафіксована у давньоруських текстах, відомих під назвами «Чудо о некоем детище», «Чудо о утопшем детище» «Чудо о отрочате, сотворшееся во граде Киеве» та ін. У «Чуді» розповідається про подружжя, яке вирушило на прощу до мощів Бориса і Гліба у Вишгород. Пожертвувавши свічки, проскури і ладан, «веселяся духовно», подружжя поверталось в човні по Дніпру до Києва. Втомлена мати, дримаючи, упустила у воду немовля, яке тут же потонуло. У розпачі батько благав прославленого чудесами святителя Миколая, «велику віру» в нього маючи, врятувати його єдиного сина і спадкоємця. В горі подружжя прибуло додому. Тим часом, «скорый же на помощь» св. Микола вийняв потонуле дитя з річки і переніс до Софійського собору. Тут, на замкнених зовні палатах, мокрого і кричущого немовля знайшли вранці, вражені побаченим, служителі храму: «Дитя лежаше при образе святого Николы и образ чудотворцове мокр». Митрополит наказав оголосити про те, що трапилося, на ринковій площі. Знайшлися щасливі батьки, а городяни стікалися до собору, прославляючи Бога і св. Миколая¹.

Уславленому софійському образу, відомому під назвою «Микола Мокрий» (рис. 1-3), належить одне з центральних місць у формуванні та розвитку культу святителя Миколая на східнослов'янських землях. Реліквія була першою прославленою чудотворінням іконою Київської Русі і набула статусу найдавнішої загальноруської святині.

Справжній образ не зберігся. Про нього ми знаємо за давніми переказами та історико-краєзнавчими матеріалами другої половини XIX – першої половини XX ст., що апелюють до документів і свідчень XVII – XIX ст. Пізній список образу, який вшановувався в київському Софійському соборі до 1943 р., знаходиться сьогодні в США і для вивчення недоступний. Фотознімки ікони були опубліковані в дореволюційних виданнях², у 50 – 70 рр. XX ст. – за кордоном³, а у 90-2000 рр. у деяких виданнях в Україні⁴.

У сучасній науці перші роботи, присвячені образу Миколи Мокрого, були опу-

¹ Чудо о некоем детище // Леонид (Кавелин), архимандрит. Житие и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему. Исследование двух памятников древней русской письменности XI века. СПб., 1881.

² Вознесенский А., Гусев Ф. Житие и чудеса св. Николая Чудотворца Архиепископа Мирликийского и слава их в России. СПб., 1899. С. 177; Нечволодов А. Сказания о русской земле. СПб., 1913. Ч. 1. С. 289.

³ Сагайдаківський В. о[тець]. Правди не втопити. Спогади з 50-річчя пастирства 1927-1977. Торонто, 1977. С. 246.

⁴ Білокінь С. І. Київська ікона Св. Миколи Мокрого на Американському континенті // Софійські читання. Київ, 2009. С. 147, 148, 151.

бліковані мною в 1995-1999 рр.⁵ Враховуючи визначне історико-культурне значення пам'ятника, вважаю за необхідне зупинитися детально на його іконографії, історичному побутуванні, іконописних репліках та ін.

Рис. 1. Микола Мокрий. Ікона до реставрації А. Прахова. Собор св. Софії. Київ.

⁵ Верещагіна Н. Найдавніша чудотворна київська ікона // Родовід. Київ, 1995. № 1. С. 80-85; Верещагіна Н. В. К вопросу о византийской генеалогии древнейшей киевской чудотворной иконы Николая Мокрого // Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего отечества. Тезисы докладов научной конференции. Институт всеобщей истории РАН. Москва, 13-25 июня 1997 г. М., 1997. С. 15-16; Верещагіна Н. В. Чудотворный образ Николая Мокрого в восточнославянской культурной традиции // Правило веры и образ кротости... Образ свт. Николая, архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии / Ред. А. Бугаевский. М., 2004. С. 403-412; Верещагіна Н. Славетна київська святиня – чудотворна ікона Миколи Мокрого та її місце в східнослов'янській культурі // Український релігієзнавчий бюлетень. Київ, 1999. № 10. С. 52-58; Верещагіна Н. Перші загальнодержавні культи святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі // Автореф. дис. <...> канд. іст. наук. Київ, 1999. С. 12; Верещагіна Н. В. Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева: [монография]. Одесса, 2012. С. 98-122.

*Рис. 2. Микола Моцрий. Ікона після реставрації
А. Прахова. Собор св. Софії. Київ.*

Рис. 3. Микола Мокрий. Ікона. Церква св. Трійці в Брукліні. США.

ДОСЛІДЖЕННЯ І ОПИСИ ПАМ'ЯТКИ

Найбільш усталеним іконографічним варіантом святителя є його поясне зображення, яке, починаючи з X ст., було характерне, перш за все, для станкового живопису. Традиційна поясна іконографія Миколи Мирлікійського паралельна канонічному образу Христа і підкреслює винятковість статусу святителя в загальнохристиянському пантеоні святих. Іконографічний образ святителя зафіксований у східнослов'янських «іконописних подлинниках»: *«Подобою старий і сиві власи, головою плішивий, ніс продолгующ, борода кругляста й курчевата, лицем зморшкуватий»*⁶.

Зазвичай київський образ Миколи Мокрого відносили до числа візантійських. Перший дослідник ікони А. Прахов вважав, що ікона мала візантійське походження і була сучасна хрещенню Русі князем Володимиром. Датування А. Прахова підтримували й інші автори, вважаючи, що софійська реліквія є *«найдавнішою з ікон цього імені в Росії»*⁷. Деякі краєзнавці XIX ст. відносили образ до кола корсунських, привезених Володимиром *«разом з іншими святими іконами з Херсонеса»*⁸.

Дійсно іконографічний архетип міг прибути до Києва серед корсунських трофеїв князя Володимира: *«Володимеръ же поимъ цесарицю, и Настаса, и поны корсунскыя, моци святого Климента и Фива, ученика его, и поима съсуды церковныя, иконы на благословенье себе»*⁹. Ікона могла бути доставлена також з Константинополя у складі сакрального посагу Анни Порфірородної, адже в правління Македонської династії, до якої належала дружина князя, культ святителя набув найбільшої популярності. Наразі у Києві могли опинитися два або три образи святителя. У будь-якому випадку не викликає сумнівів візантійська генеалогія ікони, про що свідчить її іконографія та відсутність у цей час місцевих художніх шкіл.

Перші описання святині відносяться до кінця XIX ст. Протоієрей Петро Лебединцев писав: *«Ікона ця, найдавніша з усіх ікон цього імені в Росії, з давніх-давен знаходиться на хорах в іконостасі Миколаївського вівтаря, з правого боку від царських воріт, займаючи місце храмової ікони. Вона в срібному визолоченому окладі. <...> Дошка ікони масивного дерева. <...> Письмо давнє грецьке з підписом з боків лику: «ο αγιος-отець Николае». Святитель зображений з відкритою головою, без митри і панатії, у фелоні однобарвної зеленої матерії із золотими тонкими кантами»*¹⁰.

Найбільш докладний опис міститься в об'ємній праці А. Вознесенського і Ф. Гусева: *«Ця славна ікона Угодника носить очевидні ознаки свого найдавнішого походження і має багато спільного з найдавнішими фресковими і мозаїчними настінними зображеннями Святителя у храмах Софії Константинопольської і*

⁶ Иконописный подлинник сводной редакции XVIII века / Под ред. Г. Д. Филимонова. М., 1876. С. 340.

⁷ Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. Киев, 1882. С. 19; см. также: Петров Н. И. Киев, его святыни и памятники. СПб., 1896. С. 115; Вознесенский А., Гусев Ф. Житие... С. 238; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности. Киев, 1900. С. 107.

⁸ Оглоблин Н. Древности и достопримечательности в Киево-Софийском соборе // Труды Киевской духовной академии. 1874. Т. III. Август. С. 411.

⁹ Повесть временных лет [по Ипатьевскому списку] / Изд. подг. О. В. Творогов // Библиотека литературы древней Руси. СПб., 1997. Т. 1: XI-XII века. С. 160.

¹⁰ Лебединцев П. Описание... С. 19;

Київської, св. Георгія в Старій Ладозі і порівняно значно відрізняється від прийнятого нині зображення. І перш за все самий лик Святителя на ній більш довгастий, ніж прийнято нині. <...> Волосся у Святителя як у всіх давніх кліриків, коротке, підстрижене, нагадує про давній звичай тонзури, <...> проте обрамляє надзвичайно високий і широкий лоб з усіх боків. <...> Борода Святителя кругла, коротка, як підстрижена – теж особливість цього найдавнішого типу Святителя. Подібно до всіх найдавніших образів Святитель без митри на голові. <...> Та ж печатка давнини образу і досконалості у виконанні лежить і на всіх інших деталях зображення – в облаченні Угодника, його розташуванні, приналежності єпископського сану. Неодмінна риса найдавніших зображень Святителя – верхня риза його – не саκος, а фелонь, без вирізки знизу для рук, яка щільно і високо прилягає до шиї. Через невеликий тільки вирізок її у шиї на грудях видно частину хітона нижнього одягу святительського. Зверху фелоні на плечах, спускаючись по лівій стороні грудей, лежить омофор – теж стародавнього зразка – вужче нинішнього. Правою рукою у грудей в поручах, Святитель благословляє іменословно, а лівою на піднятому на руку кінці омофора він тримає закрите Євангеліє. Вбрання, фелонь і омофор легке, лежить на святителі красивими природними складками, доповнює загальне враження давнини і простої величної краси ікони. Все те саме можна сказати про характер виконання двох невеликих фігур по боках зображення: праворуч – Спасителя, що вручає Євангеліє, ліворуч – Богоматері, що простягає покров свій до Святителя. Напис з боків лику «отець Николає» по-слов'янськи, що суперечить найдавнішому візантійському стилю і вказує начебто на пізніше відновлення образу»¹¹.

Вперше дослідження ікони здійснив професор А. Прахов, який приїхав до Києва з Петербурга в грудні 1880 року для «відкриття і копіювання» фресок Кирилівської церкви. В його листуванні міститься наступне повідомлення: «Мені вдалося також отримати на деякий час без ризи чудотворця Миколая Мокрого, так що я міг зробити з нього копію (олійними фарбами) з передачею всіх подробиць не тільки зображення, але і псування. Моя копія у величину оригіналу»¹². У 1882 р. ікона була їм поновлена. При цьому А. Прахов виявив і попередні оновлення: «З дозволу духовного начальства образ цей був очищений мною від бруду і темного лаку, що його покривали, за винятком благословляючої руки. Переписані в цьому образі (в XVII ст.?) епітрахіль, благословляюча рука і євангеліє. Лик також децю прописаний. Напис кіновар'ю:

¹¹ Вознесенский А., Гусев Ф. Житие... С. 189.

¹² Цит. по: Пучков А. «Кирилловские черновики» А. В. Прахова (декабрь 1880 – ноябрь 1881 гг.) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Київ, 2007. Вип. 4. С. 186.

за начертанням букв зроблена, ймовірно, в XVII ст. Образ, мабуть, скопійований з мозаїчного, судячи з вінця, в якому мозаїка відтворена»¹³.

Останнє зауваження вкрай цікаве. Дійсно, у візантійському світі були широко представлені мозаїчні зображення святителя як в монументальному мистецтві, так і в станковому живописі. У зв'язку з цим звертає на себе увагу, висловлене наприкінці XIX ст. припущення, що ікона Миколи Мокрого була копією мозаїчного образу святителя, який колись знаходився над гробницею св. Миколи у Мирах Лікійських, і який баряни не змогли взяти з собою, оскільки він був вмурований у стіну¹⁴. З оповіді про перенесення мощей святителя відомо, що баряни намагалися забрати у Мирлікійському храмі *«ще одну давню чудотворну ікону»*, але їм це не вдалося. Похапцем відпливаючи від пристані, вони заспокоювали плачучих мирян тим, що у них залишається гробниця святителя повна святої вологи і *«ікона його, від якої багато хто отримав благодіяння»*¹⁵. Будь-які відомості про цю ікону відсутні.

А. Прахов збирався видати копію чудотворного образу «в ¼ натуральної величини» в кілька сотен екземплярів. З проханням про оплату цієї роботи він звертався до голови Московського археологічного товариства графа О. Уварова. У кошторисі, складеному літографом Р. Хорном, позначені наступні витрати:

Микола Мокрий (800 прим.)

18-20 каменів

друк800 р.

малюнок500 р.

папір50 р.

разом 1350 р.

Богоматір і Христос з образу Миколи Мокрого (800 прим.)

12 каменів

друк500 р.

малюнок200 р.

папір50 р.

разом 750 р.¹⁶

На жаль, мені невідома будь-яка достовірна інформація щодо реалізації цього проекту.

Н. Кондаков, у 80-ті роки XIX ст., вивчаючи у Києві фрески Софійського собору, бачив ікону після її реставрації А. Праховим. Він вважав, що образ «потребує розчищення» і датував його XV ст.¹⁷

Сучасна російська дослідниця І. Шаліна пише: *«Судячи з чорно-білої фотографії (до поновлення А. Праховим), на іконі було кілька поновлень, що не дозволяє відне-*

¹³ Каталог выставки копий памятников искусства в Киеве X, XI, XII вв., исполненных А. В. Праховым в течение 1880, 1881, 1882 гг. СПб., 1882. С. 21-22.

¹⁴ Августин, иеромонах. [Статья] // Киевское слово. 1888. № 386. С. 3.

¹⁵ Пролог, составленный наименьшим из клириков Никифором на перенесение св. Николая исповедника: Антонин (Капустин), архимандрит. Перенесение мощей святителя и чудотворца Николая из Ликии в Италию // Труды Киевской духовной академии. 1870. Т. 2. С. 409.

¹⁶ Пучков. А. «Кирилловские черновики»... С. 198.

¹⁷ Кондаков Н. П. Русская икона. Прага, 1931. Т. 3. Ч. 1. С. 110.

сти древній шар до певного часу. Без даних про основу – дошку, можна судити лише за пропорціями і силуетом зображення. Вони дають можливість пов'язувати сліди останнього живописного шару з XV століттям: пропорції фігури, плавний силует, невелика голова, присунуті фігури Христа і Богоматері. Дранірування вбрання Миколи теж нагадують характерні для XV ст. висвітлення і складки. Але наскільки видимий силует відповідає древньому зображенню, сказати складно. Ікона фіксує численні записи, а це – свідчення дуже шанованого, чудотворного образу»¹⁸.

Відомості про основу – дошку ікони містяться в публікаціях кінця XIX ст. Дошка була виконана, за одними даними, з липи¹⁹, за іншими – з дуба «з трьома шпугами»²⁰. Деякі різночитання спостерігаються і щодо розмірів ікони: 1 арш. 8 $\frac{3}{4}$ верш. x 1 арш. 3 верш.²¹ (110,06 см x 84,47 см) і 1 арш. 6 верш. x 1 арш. 1 верш.²² (97,82 см x 75,67 см).

Таким чином, судячи з описів і збережених фотокопій, за іконографічним типом чудотворна ікона Миколи Мокрого – поясне фронтальне зображення благословляючого святителя з відкритою головою без митри і панатії. Неприкритою кистю лівої руки святитель підтримує кодекс Євангелія, що спирається на перекинута через руку омофор. Біля голови – розгорнуті зображення Христа і Богородиці, які вручають святителю інсигнії єпископської влади – Євангеліє і омофор.

У липні 1924 р. за рішенням парафіяльної ради Софійського собору було розпочато дослідження ікони. При огляді пам'ятника був знятий оклад, під яким виявили золотий хрестик, золоту каблучку, мідні гроші, заздравні записки та ін. «всі речі не раніше часу Миколи II». Було зазначено, що слюда пошкоджена цілуванням. Встановлено, що образ написано темперою, голова – «переписана олійними фарбами». Основа ікони – липова дошка розміром 108,5 x 83 см і товщиною 4 см. У серпні 1924 р. Софійською комісією з реставрації і дослідження собору було прийняте рішення про реставрацію пам'ятки. Образ був розкритий і реставрований М. Каперовичем. Робота проводилася в реставраційній майстерні «Лаврського музею культів та побуту», що знаходився на території Києво-Печерської лаври. Попередньо була виконана фотофіксація образу – зроблено 10 фото²³.

Фахівці відзначали: «*Стиль і техніка малювання <...> не ствердили традиційних датувань і присунули дату виготовлення цих образів (мова йде також про ікону Ігорівської Божої Матері – Н. В.) значно ближче до нас. Алеж обидві пам'ятки своєю артистичною досконалістю дають чудовий матеріал для вивчення форм, художніх засобів та культурного обличчя Києва протягом останніх 500 років його історії*»²⁴.

¹⁸ Свою думку Ірина Олександрівна виклала письмово в 2003 р. під час зустрічі на московській конференції. Висловлюю їй щиро подяку.

¹⁹ Оглоблин Н. Древности... С. 411.

²⁰ О чудотворной иконе Святителя Христова Николая Мокрого // Киевские епархиальные ведомости. 1869. Отд. II. С. 439.

²¹ О чудотворной иконе... С. 439; Лебединцев П. Описание... С. 19;

²² Оглоблин Н. Древности... С. 411.

²³ Див. фотознімки: Полюшко Г. В. Стародавні київські ікони Миколи Мокрого і Миколи Пустинського: пошук утрачених раритетів // Культурологічна думка. 2016. № 10. С. 185. Висловлюю вдячність І. Марголіній за надіслану публікацію.

²⁴ Курінний П. Три роки праці реставраційної майстерні лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924-1927) // Український музей. Київ, 1927. 36. 1. С. 165.

М. Макаренко писав: *«Після монументальних мозаїк і розписів XI та XII віків ця ікона стає на перше місце як часом свого походження, так і художнім своїм виконанням. <...> Належить вона не пізніше як XIV століттю, а, можливо, і ранішій добі»*²⁵. Тієї ж думки дотримувався і І. Грабарь: *«Нещодавно розкриті ікони Миколи Мокрого і «Ігорівська» в Києві, наділені переказом глибокою старовиною, не виправдали своїх легенд і виявилися значно більш пізніми: бачена нами фотографія знаменитого Миколи з Софійського собору після його реставрації змушує нас віднести цей пам'ятник до XIV століття»*.²⁶ Також датував ікону і директор Софійського музею в 1941-1943 рр. О. Повстенко.²⁷

П. Жолтовський відносив ікону до XVI ст. і описував її в такий спосіб: *«Микола Мокрий має <...> дещо асиметричну побудову обличчя. Колорит глибокий, насичений, досить м'який, з переважанням блакитного кольору фелоні, нанесеного тонким лєсируванням. Піднесена урочистість образу поєднана з глибокою людяністю»*.²⁸

Звертає на себе увагу той факт, що П. Лебединцев вказував на зелений колір фелоні, а П. Жолтовський – на блакитний. Мабуть, ці розбіжності виникли внаслідок реставрації пам'ятника. Вірною видається думка П. Жолтовського про те, що останній твір підмінив собою древній оригінал, але *«зберіг в собі ряд його іконографічних та художніх особливостей»*.²⁹

Таким чином, імовірно, на межі XIV-XV ст. у соборі вже шанувалася ікона, що замінила візантійський оригінал і прийняла на себе його харизматичну функцію.

За моїми даними, в останній раз пам'ятник був вивчений у 1950-ті рр. 23 вересня 1954 р. «відомий в Торонто іконограф» М. Битинський опублікував у газеті «Український Прометей» детальний опис ікони. Цитую цей текст згідно з оригіналом, але у значно скороченому вигляді: *«Розмір образу досить великий, у площі 43 x 33½ інчів (109, 22 см x 85, 09 см – Н. В.); намальовано його на грубій кипарисовій дошці, чи сказати вірніше – на трьох зліплених дошках, скріплених двома сильними шпугами. Дошка і шпуги <...> від часу заялозились і закостеніли, але всередині виявляють вже значну струхлявість. Всю ікону покриває важка лита «срібна» риза з відповідними прорізами для обличчя святого і рук. На ризи навколо голів святих – Миколи і по боках його Христа та Богородиці прикуті визерункові німби. Риза, як можна пізнати по гарній, тонкій, технічно досконалій роботі і по дуже точному геометричному орнаментуванні – недавнього походження, очевидно з XIX, чи з кінця XVIII століття. <...> Живопис ікони давнього візантійського стилю – знаходиться саме під металевою ризою-покришкою. Мальовило зроблено на левкасовому ґрунті, <...> а самий малюнок виконано, як можна догадуватись, технікою яєчної темпері, настільки високої якості, що і досі через стільки століть зберігає витривалість і виразну чіткість барв. <...> Виразно видно темні смуги на тлі по краях об-*

²⁵ Цит. за: Ернст Ф. Київ. Провідник. Київ, 1930. С. 308-309.

²⁶ Грабарь И. О древнерусском искусстве. Исследования, реставрация и охрана памятников. М., 1966. Прим. 64. На жаль, я не маю в своєму розпорядженні фотокопію ікони після реставрації.

²⁷ Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. Видання української вільної Академії наук у США, 1954. С. 212.

²⁸ Жолтовський П. Український живопис XVII – XVIII ст. Київ, 1978. С. 24.

²⁹ Жолтовський П. Український живопис... С. 24.

раза в тих місцях, де западала колишня стара рама. <...> Продовгаста голова з коротким сивуватим волоссям і з такою округлою бородою; широко відкриті виразні темно-карі очі, вузький подовгастий ніс, малі уста. <...> Фелонь має незвичайний <...> блакитно-зелений колір. <...> Омофор має жовтаво-білий лагідний кольоровий тон, на якому виразно і гармонійно виділяються чорні видовжені хрести».³⁰

У 1955 р. ікона, що знаходилася в Торонто, була досліджена українським художником-емігрантом М. Дмитренко, за висновком якого вона являла собою копію давнього оригіналу і могла датуватися початком XVII, або, навіть XIX століття.³¹

ІСТОРИЧНЕ ЖИТТЯ ЛЕГЕНДАРНОГО ОБРАЗУ

Знаменитий образ з самого початку перебував на північних хорах Софії Київської у притворі св. Миколи. Посвячення вівтаря Миколі Мирлікійському, безумовно, давнє. Цей факт підтверджує чолобитна Петра Могили до царя Михайла Федоровича (1640 р.)³², з якої можна зробити висновок, що вісім нижніх і два верхніх вівтаря існували від початку. Миколаївський вівтар входив до складу первинних вівтарних комплексів, про що свідчить, перш за все, наявність півкругів-апсид, виконаних у техніці давньоруської кладки «opus mixtum», представленої у відкритих зондажах на східному боці Софійського собору.

Зведення таких архітектурних конструкцій природно передбачало улаштування в них вівтарів, давність яких демонструють і останні дослідження підлог на північних і південних хорах собору. У вівтарних апсидах виявлена вимостка з керамічних поливних плиток, що датуються часом будівництва храму і близьких за розмірами плінфі, яка використана в кладці вівтарних стін. Керамічні плитки укладені з орієнтацією на півкруги апсид³³. Крім того, дослідниця Софійського собору Н. Нікітенко звернула мою увагу на те, що в Миколаївському вівтарі збереглися фрески початкового розпису: в світловому барабані високого малого купола – ростові зображення не атрибутованих святих, а на північній стіні – фрагмент фігури архidiaкона – персонажа, характерного для вівтарних фрескових композицій, що підтверджує початкове функціонування тут літургійного комплексу.³⁴ Тому припущення митрополита Макарія і, слідом за ним, інших дослідників про створення вівтаря спеціально для образу, що уславився наприкінці XI ст.³⁵, а також думка О. Етінгоф про пізню (1089) дату написання ікони візантійськими іконописцями, що прикрашали Успенську церкву Києво-Печерської лаври³⁶, викликають заперечення. Наявність вівтар-

³⁰ Цит. за: Сагайдаківський В. о[тець]. Правди не втопити... С. 246-322.

³¹ Білокін С. І. Київська ікона... Додатки. С. 161-163.

³² Челобитная Киевского митрополита Петра Могили царю Михаилу Федоровичу о милостыне на устройство разоренных униатами церквей // Архив Юго-Западной России. СПб., 1861. Т. 3: 1638-1657. № 18.

³³ Нікітенко Михайло, Корнієнко В. Новітні дослідження підлог у Софії Київській // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. Київ, 2011. С. 124.

³⁴ Висловлюю щиро вдячність Надії Миколаївні за цю інформацію.

³⁵ Макарий (Булгаков), архиеп. Харьковский [митроп. Московский]. История русской церкви. СПб., 1868. Т. 2. С. 324; За-кревский Н. Описание Киева. М., 1868. С. 772; Хрусталева Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. СПб., 2002. С. 159, 161.

³⁶ Етінгоф О. Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. М., 2005. С. 82.

них півкруг, вівтарної плиткової вимостки, вівтарного фрескового розпису, що датуються часом зведення собору, вказують на те, що боковий вівтар від початку був богослужбовим. Справедливо вважати, що посвята вівтаря св. Миколі й розміщення храмової ікони відносяться до часу освячення собору (бл. 1018), коли основні роботи з оформлення інтер'єру підходили до кінця.³⁷

Оскільки прославлена ікона перебувала на хорах собору, тобто досить далеко від входів до храму і не завжди була доступна для прихожан і прочан, то, думається, що її список (списки?) був представлений в одному з нижніх притворів собору.

Відомості про форми шанування чудотворного софійського образу в домонгольський період відсутні. Однак звичай принесення дорогоцінних дарів церквам, монастирям і шанованим реліквіям був добре відомий в древньому Києві і зафіксований, зокрема, в оповіданнях Києво-Печерського патерика про знатного київського боярина Шимона, про черноризця Еразма та ін. Практику вотивних підношень підтверджують і давньокиївські зразки дрібної пластики – іконки із зображенням Богоматері, груди якої прикрашають вотивні гривни. Використовувалася для зцілення недужих і чудодійна вода з шанованої святині. Про те, що подібна практика була добре відома в Києві повідомляють літературні джерела.³⁸

Таким чином, для культури стародавнього Києва була характерна загальнохристиянської традиція «творіння честі»³⁹ святим реліквіям. Немає сумніву, що прославлена чудотворна ікона вже спочатку була прикрашена розкішним убором: дорогоцінним окладом, покровом, підвісною пеленою, молитовними подарунками та ін.

Невідомо, коли і за яких обставин зник древній образ Миколи Мокрого. Історична доля святині безпосередньо пов'язана з долею самого Софійського собору, який десятки разів нещадно розграбовувався руськими князями під час усобиць, ординцями у 1240 р., кримськими татарами під час набігів, та й, власне, митрополитами, які, продовжуючи носити титул «Київський і всієї Русі», лише зрідка навідувались до Києва, в основному для того, щоб вивезти вцілілі святині. Лише деякі з владик залишили по собі добру пам'ять. За митрополита Кіпріана Цамблака (1375-1407) Софійський собор був відремонтований і оснащений церковним начинням. Можливо, тоді ж з'явився в храмі й список стародавнього образу, котрий, за традицією, вшановували як сам оригінал: «Благочестивий звичай старовини дозволяв вважати список оригіналом за умови віддаленості або втрати останнього».⁴⁰ Після утворення в Україні у 1596 р. греко-католицької (уніатської) Церкви королівською грамотою 1608 р. Софійський собор та інші київські храми були передані уніатам, які продовжували їх розграбування. Таким чином, протягом декількох століть київсь-

³⁷ На межі XVI-XVII ст. за митрополита Варлаама Ясинського (1690-1707) собор зовні був перебудований у формах бароко і над стародавніми зовнішніми відкритими галереями надбудовано другі поверхи, прорізи галерей закрито. В результаті перебудови в північній частині храму утворилися нові вівтарі, що прилягали до стародавнього Миколаївського, – Богоявленський і Різдва Богородиці [Лебединцев П. Описание... С. 10-12; Орловский П., протоиерей. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. Киев, 1901. С. 18-19].

³⁸ Киево-Печерский патерик / Изд. подг. Л. А. Ольшевская, Л. А. Дмитриев // Библиотека литературы Древней Руси. СПб., 1997. Т. 4: XII век. С. 382.

³⁹ Докладніше див.: Стерлигова И. А. Драгоценный убор древнерусских икон XI-XIV веков. М., 2000.

⁴⁰ Кондаков Н. П. Русская икона. Прага, 1931. Т. 3. Ч. 1. С. 57.

кі святині розкрадалися і вивозилися⁴¹. Але пам'ять про них жила в народі. Якісь реліквії зберігалися православною громадою. Так, ковчег із св. мощами з Софійського собору православні міщани зберігали в ратуші.⁴² Можливо, серед збережених святинь були і списки ікони Миколи Мокрого.

Незважаючи на те, що тривалий період часу немає ніяких відомостей про побутування в Софії чудотворної ікони Миколи Мокрого, у XV ст. відомі факти вшанування київського чудотворного образу в Москві. У московському Китай-городі з XV ст. існувала кам'яна церква Миколи Мокрого, зведена, вочевидь, за традицією на місці більш давньої, однойменної. Є підстави вважати, що московська церква отримала свою назву в зв'язку з київською святинею, оскільки і чудо, і ікона тут були добре відомі. Недалеко від церкви Миколи Мокрого знаходилося поселення вихідців з Києва, відоме під назвою «Киевец». Засноване воно було київським боярином Родіоном Несторовичем, який в 1304 р. зі своїм родом перебрався до Москви і оселився в цьому урочищі. Киянами була зведена церква в ім'я св. Миколая з храмовою житійною іконою святителя, привезеною з Києва.⁴³ Без сумніву, це був список шанованого київського образу. Очевидно, цей храм і образ святителя Миколая Мирлікійського були в Москві, що політично і економічно облаштовувалась в якості центру Великого князівства Московського, одними з перших, а на честь київської святині і була названа зведена поруч церква.

Крім того, за деякими припущеннями, в першій половині XV ст. був перероблений і відредагований текст новгородського чуда від ікони Миколи Мокрого, який увійшов до складу Вологодського літопису.⁴⁴

Вочевидь ці факти пов'язані з відновленням шанування легендарного образу в його історичній «резиденції» – Софії Київській.

За часи митрополита Петра Могили (1632-1647) Софійський собор і сусідні храми були повернуті у власність православної Церкви. Після тривалого мовчання джерел з'являється перша згадка про образ Миколи Мокрого. За рахунок пожертвувань на софійські святині «року 1640» був виконаний золотий напрестольний хрест з карбованими зображеннями на лицьовому боці чудотворних ікон Миколи Мокрого та Куп'ятицької Божої Матері,⁴⁵ відомої як Куп'ятицький хрест-енколпійон, що, за легендою, у 1182 р. був «явлений» на дереві поблизу с. Куп'ятичі у Пінському Поліссі (Білорусь), а з XV ст. вшановувався у місцевій церкві, при якій згодом було засновано монастир. Культ цих двох святинь виявився тісно пов'язаним: чудеса біля богородичної ікони відбулися в свято Перенесення мощей Миколая Мирлікійського. На «копіях» Куп'ятицького енколпійона, не завжди відповідаючих оригіналу, зображувалася ікона святителя Миколая (іконографічний тип Миколи Мокрого). У

⁴¹ Докладніше див.: Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Київ, 2003. С. 212-228.

⁴² Левицкий О.Н. К истории водворения в Киеве унии // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1891. Кн. 5. С. 137-138, 143.

⁴³ Антонова В. И. Московская икона начала XIV в. из Киева и «Повесть о Николле Зарайском» // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы М., 1957. Т. 13. С. 376-377.

⁴⁴ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII веков. М., 2001. С. 612.

⁴⁵ Оглоблин Н. Древности... С. 407.

1638 р. ієромонах монастиря Афанасій Филипович отримав від Петра Могили благословення та «універсальний лист», який дозволяв збирати пожертву на куп'ятицький монастир на території митрополії. Подолавши численні труднощі, Афанасій добрався до Москви з дарунком для царя – живописною копією чудотворної ікони. Ще сім копій було подаровано представникам польського нобілітету на Варшавському сеймі 1643 р., що свідчить про широку популярність реліквії. За повідомленням джерел святиня була перенесена до Софійського собору у 1655 або у 1657 рр.⁴⁶ Проте, на мою думку, це сталося значно раніше – за часів Петра Могили, про що красномовно свідчить дорогоцінний напрестольний хрест. Оскільки зображення чудотворних образів прикрашало літургійне начиння митрополичої кафедри, то логічно вважати, що зразком послужили списки уславлених ікон, які входили до числа софійських святинь. Владико був відомий цілеспрямованою діяльністю із збирання чудотворних реліквій. Думається, що він доклав багато зусиль, щоб отримати образ, який належав куп'ятицькій обителі, а монастир одержав копії, що, за традицією, вшановувалися як чудотворний оригінал. Крім того, за допомогою митрополичого універсалу обитель мала змогу значно покращити своє матеріальне становище. Таким чином, вважаю, що не пізніше 1640 р. обидві чудотворні святині знаходилися в соборі.

Надалі ікона Миколи Мокрого була предметом особливої турботи київських митрополитів. Гедеон Четвертинський (1686-1690) заповів на прикрасу ікони «португал в сто червоних, по шість золотих в кожному». Португал прикріплювався у вигляді підвіски.⁴⁷

На замовлення митрополита Арсенія Могилянського (1758-1770) в 1761 р. для образу була виконана срібна риза і в 1763 р. оновлений Миколаївський боковий вівтар, який за традицією іменувався храмом або церквою святителя. У 1765 р. зафіксовані «нові чудеса» (чудесні зцілення) від ікони. Слуцьким купцем Петром Сухозанетом в подяку за зцілення від важкої недуги для ікони було пожертвовано новий кіот «*искусной снесарской работы малярским золотом выложенный, в коим явленной образ Николая Мокрого*».⁴⁸

У 1768 р. образ у новому кіоті був перенесений на майданчик хор «*для большего удобства прикладывающихся к св. иконе и для большего простора при служении молебнов и акафистов*». Про правила поведінки перед святинею повідомляли нехитрі вірші, вміщені на дерев'яному тязблі:

*Святая та икона, понеже есть мала,
Где нередко то весьма безчинно бывает,
Егда за теснотою друг друга толкает,
Ради поклонения к иконе идуци;
И для того пастырь zde на престоле суций
Арсений благословил поставит на месте
Старом изображенье, и zde образ истый,*

⁴⁶ Докладно про історію Купятицької ікони див.: Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. Київ, 2011. С. 56-74.

⁴⁷ [Скворцов И.]. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843-1853 годах. Киев, 1854. с. 34; Орловский П., протоиерей. Св. София... С. 46.

⁴⁸ Державний архів міста Києва. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 29 зв.

*До которого всяк со страхом приступаю,
Целовал, так как должно почитать святая,
А не толяся все вдруг по-прежнему дерзко,
Еже в храме творить есь дело богомерзко:
С таковым бесстрашием кто здесь приступает,
Лишены в просьбах пусть, не помощи чаят.
Иже здесь у иконы чудовной молились
И з верою, в болезнях вскоре исцелились,
Те в знамение своих больных исцелений
Телес к иконе з серебра приносили члены⁴⁹*

Документи свідчать про численні вотивні підношення образу Миколи Мокрого. Серед них хрест «кипарисный резной, оправленный в серебро, имеющий внизу на подножии следующую надпись: “Дан сей крест в Киево-Софийский монастырь до Мокрого Николая с куреня Величковского атаманом Данишлом Кучером <...> 1768 г. майя 20 дня”».⁵⁰

Судячи з грошових пожертвувань, відомості про яких почерпнуті з архівів, у 60-х рр. XVIII ст. образ Миколи Мокрого був найбільш шанованим серед софійських святинь.⁵¹ За майновим описом 1789 року на іконі налічувалося 296 золотих і срібних підвісок, серед яких переважали моделі частин тіла, зцілених святителем.⁵²

Наприкінці XVIII ст. ікону прикрашала срібна позолочена корона, що зазвичай пов'язують із впливом західної традиції коронації ікон.⁵³ Однак нагадаємо, що звичай «вінчання» ікони сходить до стародавньої київської практики. У житії Феодосія Печерського міститься розповідь про київського боярина, який, вирушаючи на битву, дав обітницю окувати вінцем ікону святої Богородиці, якщо залишиться здоровим. Повернувшись, він навіть не згадав про свою обіцянку. Але після чудесного явлення йому самої ікони «веньць святыя Богородиця на иконе окова».⁵⁴

У 1840 р. «усердием московского купечества» на образ Миколи Мокрого було пожертвовано новий срібний визолочений оклад.⁵⁵ При заміні ризи колишню перенесли на копію чудотворної ікони.⁵⁶ У київських храмах того часу було відомо кілька списків ікони. Але навряд чи старовинна риза покинула межі софійського монастирського комплексу. Швидше за все, оклад був перенесений на копію святині, яка перебувала в церкві Різдва Христового (Тепла або Мала Софія, побудована як монастирська Трапезна церква в 1722-1730 рр.). Висловлене в науці припущення,

⁴⁹ О чудотворной иконе... С. 442-444.

⁵⁰ Орловский П., протоиерей. Св. София... С. 56.

⁵¹ Прокоп'юк О. Б. Шанування святинь Софії Київської крізь призму прибутково-витратних книг монастиря або про «можливості» ще одного джерела // СЧ. 2010.

⁵² Державний архів міста Києва. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 29-32.

⁵³ Сінкевич Н. Реліквії... С. 140.

⁵⁴ Житие преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печерского / Подгот. текста, перев., коммент. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. СПб., 1997. Т. 1. XI-XII века. С. 400.

⁵⁵ О чудотворной иконе... С. 444; Лебединцев П. Описание... С. 19; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. Киев, 1888. С. 186; Орловский П., протоиерей. Св. София... С. 46.

⁵⁶ Лебединцев П. Описание... С. 18; Захарченко М. М. Киев... С. 186.

що риза була перенесена на копію ікони, яка перебувала під дзвіницею,⁵⁷ суперечить фактам. Під дзвіницею при вході на територію монастиря знаходилася картина (імовірно XVIII ст.), що була написана маслом на полотні. Композиція складалася з декількох сюжетів, які ілюстрували Чудо з немовлям. Крім того, картина була значно більших розмірів, ніж сам образ Миколи Мокрого (2 ¼ арш. х 1 ¾ арш. або 160,02 х 124,46 см). Поруч з картиною були поміщені вірші, присвячені давнім подіям.⁵⁸

У 1845 р. при оновленні собору кіот прибрали, що створило колишні незручності для паломників, а образ знову помістили в іконостас, де він зайняв місце біля самого краю парапету і його могли добре бачити знизу від амвона центрального нефа.

Біля чудотворних реліквій традиційно встановлювалися карнавки для пожертвувань. Наведу деякі дані з кружечних зборів за березень 1878 р. Він складав: від мощей священномученика Макарія – 25 руб. 25 коп.; чудотворної ікони св. Миколи – 14 руб. 72 коп.; ікони Спасителя – 5 руб. 56 коп.; Куп'ятицької ікони Богоматері – 1 руб. 47 коп.⁵⁹

У документі, складеному в червні 1919 р. зафіксовано, що чудотворний образ св. Миколи Мокрого в срібному позолоченому окладі і у великому дубовому кіоті знаходився у північному вітварі в ім'я св. Миколи Мокрого. Біля нього було 17 лампад.⁶⁰

У 20-ті роки минулого століття після реставрації образ розмістили на першому поверсі в притворі прп. Антонія і Феодосія. М. Макаренко зазначав: «В дуже зле освітленому місці стоїть ікона Миколи, чудовий мистецький твір».⁶¹ Пізніше ікону знову перенесли у верхній північний боковий вітвар святителя Миколая. За повідомленням О. Повстенка, до 1943 р. образ знаходився в срібній визолоченій ризі 1840 року в невеликому дубовому різьбленому кіоті на стіні притвору.⁶² Разом з тим існують й інші відомості. Архієпископ УАПЦ Никанор (Абрамович), який мешкав в окупаційний період на подвір'ї Софійського монастиря, в своєму листі до митрополита Полікарпа (Сікорського) від 21 квітня 1942 року писав, що має у себе благодатний образ Миколи Мокрого (ще один список образу? – Н. В.), перед яким дуже любить молитися.⁶³

Восени 1943 р. при відступі військ германського вермахту з Києва реліквія була втрачена. Про подальшу долю святині відомо з матеріалів, опублікованих у післявоєнні роки за кордоном. І хоча факти та імена осіб, які брали участь у вивезенні ікони, в публікаціях різняться, ситуація в цілому зрозуміла. З Києва в 1943 р. образ був доставлений до Варшави, звідки вивезений у США архієпископом Палладієм (Ведибіда-Руденко). За його розпорядженням у 1954 р. ікона передана «завідувачу української православної парафії» в Торонто протоієрею В. Сагайдаківському. Для

⁵⁷ Хрусталеv Д. Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. СПб., 2002. С. 159-160.

⁵⁸ О. Л. Старинная картина не на своем месте // Киевская старина. 1903. Т. 81. Май.

⁵⁹ Преловська І. М. До проблеми вивчення київської реліквії – ікони Миколи Мокрого // Могилянські читання. 2011. С. 100.

⁶⁰ Преловська І. М. До проблеми... С. 100-101.

⁶¹ Цит. за: Ернст Ф. Київ... С. 309.

⁶² Повстенко О. Катедра... С. 212.

⁶³ Преловська І. М. До проблеми... С. 101.

ікони виконали дорогий кіот і декоративне електричне освітлення. Оригінал був захований, а в кіоті поміщена копія, написана українським художником з Нью-Йорку Антоном Романюком.⁶⁴

За наявними відомостями, останні десятиліття чудотворний образ знаходиться у Нью-Йорку в церкві св. Трійці (Бруклін), що належить Українській православної церкві в США. У Торонто зберігається копія ікони. У 2010 р. Національний заповідник «Софія Київська» звернувся до Кабінету міністрів і Адміністрації Президента України з проханням ініціювати процедуру повернення ікони Миколи Мокрого в Україну. Однак у даний момент «справа не зрушила з місця».⁶⁵

ЧУДОТВОРНІ ІКОНОПИСНІ РЕПЛІКИ МИКОЛИ МОКРОГО

Впродовж століть чудотворна ікона Миколи Мокрого відігравала значну роль у східнослов'янській культурі, втілюючись в «незліченній кількості пізніших списків» і ставши найбільш звичайним, поширеним, типовим образом святителя.⁶⁶ Показово, що іконографічна схема київської святині відтворилася в численних пам'ятках дрібної пластики XI-XIII ст.

Немає сумніву, що популярність іконографічного ізводу Миколи Мокрого перебувала в прямому зв'язку із загальнооруським шануванням київської святині. Як показують дослідження, «в шанування ікон у світі візантійської культури завжди була велика роль іконографічного архетипу, його історії, явища, реплік і їх переміщення».⁶⁷ Ймовірно, саме таке сприйняття святині зумовило думку, що «до Батія на Русі був один образ Миколи – Микола Мокрий, зображений у зеленій ризи».⁶⁸

У працях вітчизняних істориків Церкви відзначені понад два десятки чудотворних, особливо шанованих у домонгольський період ікон, у т. ч. п'ять образів святителя Миколая Мирлікійського. Серед цих чудотворних ікон три повторюють іконографічний тип прославленої київської святині:

⁶⁴ Сагайдаківський В. *о[тець]*. Правди не втопити... С. 246-322.

Подальша доля святині на американському континенті стала предметом розгорнутої дискусії в ЗМІ, яка відобразила ідеологічні й культурно-релігійні протиріччя в середовищі української еміграції. З одного боку її представляли православні, з другого – католики та євангелісти. Точка зору перших була викладена В. Сагайдаківським: «Не забудемо, що св. Миколай після Бога і Богородиці є вся наша Надія!» Ним же було ініційоване утворення Комітету по будівництву «спеціального храму-підземелля» для збереження ікони Миколи Мокрого. Відповіддю була різка критика з боку українців-протестантів, які стверджували, що українським католикам і євангелістам «ані не сниться покладати надію на ікону та очікувати істини від мертвого ідола». Один з авторів писав: «Що ж вона (ікона – Н. В.) робила дотепер цілих 900 років в Україні? <...> Нічого не може допомогти нам мертва ікона в справі нашого спасіння. <...> Вже вистачить того, що наші діди та прадіди надіялися на подібних святих, і діждалися <...> неволі, заслання, штучного голоду, скитальщини». Однак, визнаючи художню та історичну цінність пам'ятки і приймаючи до уваги, що «навіть поліно, яке пролежало 900 років шанувати треба», опоненти пропонували віддати ікону в один з американських музеїв. Підсумовуючи цю дискусію, на мій погляд, слід навести переконливу думку В. Сагайдаківського, який стверджував, що «Св. Образ <...> доручено мені на те, <...> щоб урочисто виставити його у храмі Божому для всенародного почитання, як найдорожчу й найлюбішу святину цілої нації та щоб <...> завезти його до українського Сіону-Києва й поставити на тому місці в Софійському Соборі, де він стояв віками» [див.: Сагайдаківський В. *о[тець]*. Правди не втопити... С. 246-322].

⁶⁵ Куковальська Н., Марголіна І., Нікітенко Н. Нове дослідження поховання з саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 36. ст. на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. Київ, 2011. С. 81-84.

⁶⁶ Петров Н. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской Киевской духовной академии. Вып. 3. Южно-русские иконы. Киев, б/г. С. 18, 26.

⁶⁷ Смирнова Э. С. Культ икон св. Николая Мирликийского (соперничество Москвы и Новгорода) // Русское искусство позднего средневековья. XVI в. М., 2000. С. 40.

⁶⁸ Ремизов А. Образ Николая Чудотворца. Париж, 1931. С. 51.

- Микола Дворищенський;
- Микола Жидичинський;
- Микола Добрий.

Ікона *Миколи Дворищенського* найтіснішим чином пов'язана з шанованим київським образом у легенді про чудо, що сталося з Мстиславом-Харальдом Володимировичем (Великим), князем новгородським (1088-1117) і великим князем київським (1125-1132) під час його князювання в Новгороді.⁶⁹ Згідно з переказом, тяжкохворому Мстиславу з'явився уві сні св. Микола і пообіцяв одужання за молитви і шанування його київського чудотворного образу, який прославився дивом про дітище. При цьому святий описав київську ікону (чомусь круглої форми) і її «міру». Князь спорядив посольство до Києва, проте святиня була знайдена послами недалеко від Новгорода в водах озера Ільмень поблизу острова Липно. Після урочистого хресного ходу, водосвятного молебня і окроплення водою з чудотворної ікони Мстислав отримав зцілення, а згодом звів на княжому дворі собор на честь святиителя і помістив там круглу чудотворну ікону, що отримала назву Миколи Дворищенського.

Бажання князя мати у себе в Новгороді образ, з одного боку, пов'язаний традицією з прославленою київською реліквією, а з іншого – оригінальну святиню, зрозуміло. Є. Голубинський зазначає: *«Ймовірно, Мстислав Володимирович бажав мати храмовою іконою побудованого їм у 1113 р Дворищенського собору копію з ікони Київського Миколи Мокрого, внаслідок того, що остання почала славитися чудотворіннями»*.⁷⁰ Мабуть, бажання князя мати свою оригінальну реліквію виявилось в тому, що новгородська ікона, повторюючи іконографічний тип київської, була круглої форми. Новгородська святиня була перевезена до Москви у 1502 р. великим князем московським Іваном III (1462-1505), де перебувала в церкві Різдва Богородиці в Кремлі і загинула під час пожежі 1627 р. У Новгороді залишилася копія реліквії, також виконана на круглій дошці.⁷¹

З іконами Миколи Мокрого та Миколи Дворищенського в культурно-історичному контексті пов'язаний образ Миколи Липного, який отримав свою назву по острову Липно, недалеко від Новгорода, де була знайдена плаваючою в озері київська святиня. Цю ікону В. Антонова, спираючись на переказ, помилково вважала «найдавнішою копією» образу Миколи Мокрого.⁷² Однак храмова ікона Липенського монастиря, написана в 1294 р. майстром Олексой Петровим, представляючи собою поясний іконографічний ізвод святиителя, не є списком Миколи Мокрого.

Микола Жидичинський. Назва ікони пояснюється назвою містечка Жидичин, що знаходиться на Волині неподалік Луцька. За однією з версій, походження етноніма

⁶⁹ Чудо иже во святых отца нашего Мир Ликийских чудотворца и архиепископа, сотворившееся в великом Новограде, и что ради церковь святого Николая соборная, иже на торговой стороне на Ярославле дворище, именуется, и что ради в той церкви местный образ Николая чудотворца, круглая доска: Н. К. Никольский. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии Наук. СПб, 1907. Т. 82. С. 58.

⁷⁰ Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1904. Т. 1. Период первый, киевский или домонгольский. Вторая половина тома. С. 415.

⁷¹ Макарий [Миролюбов], архимандрит. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях: В 2 ч. М., 1860. Ч. 1. С. 255. Прим. 49-50; Царевская Т. Ю. Никольский собор на Ярославом дворище в Новгороде. М., 2002. С. 8.

⁷² Антонова В. И. Московская икона... С. 381.

Жидичин пов'язано з поселенням єврейських купців у цій місцевості. Древня легенда повідомляє, що якомусь благочестивому християнину уві сні було показано місце, де той мав знайти ікону св. Миколи, яка стане оберегом для жидичинців. На місці явлення ікони і був заснований Свято-Миколаївський монастир.⁷³

В Іпатіївському літописі міститься цікавий епізод, що демонструє ступінь шанування чудотворного образу. Під 1227 р. повідомляється про паломництво до нього галицького князя: «Еха Даниль въ Жидичинъ кланяється и молитися святому Николе». В цей же час Данило Романович був запрошений в гості луцьким князем Ярославом. Бояри Данила умовляли його напасти на Луцьк і взяти в полон Ярослава, але Данило відмовився, оскільки приїхав «молитву створити святому Николе».⁷⁴

Лучани були впевнені, що святителю Миколаю і св. Іоанну Богослова, якому було присвячено кафедральний собор міста, вони зобов'язані звільненням від татар у 1257 р. Жидичинський монастир св. Миколи був спалений татарами в 1496 р. Стародавній образ, якому поклонявся Данило Галицький, не зберігся.

Микола Добрий – знаменита київська святиня, яка виступає діючим персонажем у Чуді про половчина. Останній список, представлений в церкві Миколи Доброго, краєзнавці кінця XIX в. датували межою XVI-XVII ст. Розміри: 2 арш. × 1 арш. 12 верш. або 142,2 × 124,52 (см). Дошка ікони вгорі напівкругла, фон – мереживний, визолочений. Образ розміщувався в окремому кіоті. Його прикрашав срібний визолочений оклад, виконаний в 1886 р. на кошти парафіян.⁷⁵ Після руйнування храму в 1936 р. чудотворна ікона перебувала в родині священника А. Глаголева, а в 1988 р. була передана до Аннозачатіївської церкви Києво-Печерської лаври.⁷⁶

Відома ще одна ікона, що знаходилася в чоловічому Свято-Духовому монастирі Тульської губернії і вважалася тим самим чудотворним образом Миколи Доброго, перед яким колись клявся половець. Про це повідомляв напис на самій іконі. Розміри: 1 арш. 6 верш. × 1 арш. або 97,82 × 71,12 (см). За однією з версій, ікона була вивезена з Києва дружиною Андрія Боголюбського.⁷⁷

Отже, образ Миколи Мокрого, що уславився наприкінці XI ст. у Софії Київській, був першою чудотворною іконою Київської Русі і набув статусу найдавнішої загальноруської святині. Харизматична функція образу відтворилася у пам'ятках дрібної пластики, храмубудівництві, фольклорі. Маючи суто візантійську генеалогію, реліквія впродовж століть займала центральне місце в ієротопічному просторі Софійського собору, концептуально визначивши основні іконографічні традиції в зображенні св. Миколая у східнослов'янському живописі.

⁷³ Алипий (Светличный), игумен; Юревич Д. Г. Чудотворные и местнотимые иконы Святой Руси, на земле Украинской просиявшие. Киев, 2005. Ч. 2. С. 95.

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1997. Стб. 751.

⁷⁵ Георгиевский А. Историко-археологический очерк, писанный на Евгение-Румянцевскую премию о Киево-Подольской церкви Николая Доброго. Киев, 1892. С. 17-1818, 21, 68.

⁷⁶ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. Киев, 2002. С. 140.

⁷⁷ Георгиевский А. Историко-археологический... С. 17-21. Тамо ж опубліковані фотознімки ікон.

Бобровський Т.А.

БОГОСЛУЖБОВІ ХРЕСТИ З РИЗНИЦІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У КИЄВІ

Ризниця Софії Київської, як місце збереження церковних та інших цінностей, пов'язаних з історією українського православ'я, вже майже 200 років привертає увагу істориків та мистецтвознавців. При цьому, дослідники XIX – початку XX ст. розглядали її як невід'ємну частину унікального соборного ансамблю, хоча й акцентували увагу лише на чудотворних мощах та іконах, найкоштовніших чи найвизначніших пожегтах, реліквіях та раритетах, розмішених у самому соборі та прилеглих будівлях резиденції київських митрополитів [Полюшко, 2007, с. 353].¹

З огляду на статус Софійського собору як митрополичого кафедрального храму варто було би очікувати тут зосередження надзвичайних православних святинь, великої кількості найцінніших коштовностей, незрівняних шедеврів декоративно-ужиткового та церковного мистецтва. Втім, певні історичні обставини не дозволили софійській ризниці розвинути у неперевершений за віком та наповненням історико-культурний комплекс на зразок соборних скарбниць Московського Кремля.

Передусім зауважимо, що впродовж тисячолітньої історії Софійський собор неодноразово зазнавав масштабних пограбувань. Зокрема, у другій половині XII ст. військо князя Мстислава Андрійовича у соборі «взяша именья множество, ...обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколы изнесоша, ...и вся святыня взята бысть» [ПСРЛ, 1908, стп. 545]. А після того ж ще були нищівні навали військ Батия та Менглі-Герая, тотальна «ревiзiя» соборної ризниці, вчинена митрополитом Фотієм, тощо [Лебединцев, 1882, с. 76, 80; Александрович, 2009, с. 133-134]. Зрештою, на момент відновлення київським митрополитом Петром Могилою православного богослужіння у Софії Київській у 1633 р. було констатовано, що собор «украшения внѣшняго и внутренняго, св. иконъ, св. сосудовъ и св. одеждъ не единого не имущу» [Лебединцев, 1882, с. 82].

Але й у подальші часи «збагачення» Софійського собору доволі обмежувалося хоча б навіть тим, що місцеві архієреї, подекуди суміщаючи титули «київського митрополита» і «архімандрита Києво-Печерської лаври», аж до початку XX ст. опікувалися обома своїми резиденціями та «перерозподіляли» між ними церковні цінності.²

¹ Сприйняття соборної ризниці, як місця зосередження самих лише богослужбових предметів, визнається надто звуженим, оскільки поняття «ризниця», безумовно, є набагато змістовнішим за церковний дяконник, де зберігаються речі (посуд та одяг), необхідні для літургійної відправи [Тафт, 2011, с. 249-255]. У широкому розумінні ризниця є храмовою скарбницею, до якої належать усі матеріальні та духовні цінності, набуті церковною (монастирською) громадою: літургійний посуд, священницький одяг, а також ікони, мощі та інші храмові реліквії, усілякі пожертви релігійного і навіть світського характеру, церковне книгосховище тощо. Зокрема, у Софійському соборі у 1824-25 рр. предмети ризниці разом з книгами бібліотеки розміщувалися одразу у кількох приміщеннях (крім, власне, богослужбового простору вівтарів храму): у великому дяконнику у приділі св. Іоакима та Анни; у кладовій, що обіймала приділи св. Архістратиґа Михаїла та преп. Антонія та Феодосія Печерських; у «митрополитанській ризниці» в колишньому Богословському приділі у південній вежі [Болховитинов, 1825, с. 40-41].

² Зокрема, київський митрополит Петро Могила незадовго до своєї смерті переніс до Лаври «всю церковную Софійскую утварь и свои Архієрейскія одежды и крѣпости монастыря Софійскаго» [Болховитинов, 1825, с. 205].

Тим не менше, впродовж XVII – XIX ст. у Софійському соборі та пов'язаній з ним архієрейській резиденції сформувалася досить яскрава і значуща з точки зору історії та мистецтва збірка різнохарактерних старожитностей, яку можна умовно назвати «великою софійською ризницею».³ Як вже згадувалося, деякі з предметів цієї ризниці потрапили до поля зору дослідників XIX – початку XX ст., хоча ніколи не розглядалися ними у сукупності.⁴ Пізніше вивчення комплексу софійської ризниці надзвичайно ускладнилося, оскільки впродовж 1920-30-тих рр. більшість церковних цінностей була конфіскована з собору і митрополичої резиденції та згодом розпорощена по різних музейних зібраннях, а подекуди навіть втрачена [Іванисько, 2012, с. 150-156].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. історичні та мистецтвознавчі студії у галузі церковних старожитностей активізувалися, завдяки чому до поля зору фахівців потрапили окремі збережені речі з колишньої софійської ризниці. Втім, маємо констатувати, що узагальнюючих досліджень з цієї проблематики і досі немає. Єдине виключення становить ґрунтовна розвідка Григорія Полюшка, який намагався простежити долю предметів, що з софійської ризниці потрапили до так званого Всеукраїнського музейного городка (далі – ВМГ), а відтак частково збереглися у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПКЗ) [Полюшко, 2001; 2007]. Натомість, і у цьому випадку дослідником було здійснено поглиблений аналіз лише тієї частини «софійської» спадщини, що опинилася у фондах НКПКЗ або ж була свого часу вивезена за кордони України до Польщі та Росії.

Тож нагальними постають завдання системного вивчення історії софійської ризниці, реконструкції її складу у різні хронологічні періоди, нарешті, ідентифікації речей, які мають до неї відношення та збереглися у складі різних музейних зібрань або ж були втрачені. І першим кроком на цьому шляху має стати узагальнення розпорошеної по різних джерелах наукової інформації стосовно ризничних предметів. Власне, цьому й присвячено нашу публікацію, якою ми сподіваємося започаткувати низку історіографічних та джерелознавчих досліджень різних категорій речей, що свого часу входили до складу згаданої «великої ризниці» Софії Київської.

Насамперед звернемося до ризниці власне соборної, основу якої склали, предмети, призначені для використання під час літургій або інших церковних відправ: богослужбові хрести, літургійний посуд та інші релігійні аксесуари, різноманітні храмові покрови, предмети ієрейського (та архієрейського) вбрання, богослужбові книги. У цій статті ми розглянемо лише частку цього розмаїття, а саме – богослужбові хрести Софійського собору, які за своїм призначенням поділяються на хрести на престоліні

³ Питання загальної характеристики структури та предметного складу «великої» софійської ризниці залишаємо за шпальтами цієї статті; вони будуть розглянуті нами в окремій публікації, підготовленій за матеріалами доповіді «Історія великої ризниці Софії Київської: проблеми та перспективи дослідження» на міжнародній науковій конференції «Могилянські читання» (Україна, м. Київ, грудень 2017 р.).

⁴ Зокрема, з 1200 предметів, що були обліковані у ризниці собору у 1858 р. [Полюшко, 2007, с. 355], дослідники занотували лише малу частку: Євгеній Болховітинов – 103, Іван Фундуклей – 21, Іоанн Сворцов – 167, Микола Закревський – 100, Петро Лебединцев – 181, Михайло Захарченко – 60, Петро Орловський – 117, Костянтин Шероцький – 36; загалом, з урахуванням дублюючих позицій, – не більше 250 найменувань [Болховітинов, 1825, с. 47-57; Фундуклей, 1847, с. 41-45; Сворцов, 1854, с. 57-82; Закревський, 1868, с. 822-825; Лебединцев, 1882, с. 18-24, 50, 56-67; Захарченко, 1888, с. 184-188, 197-200; Орловський, 1901, с. 44-63; Шероцький, 1918, с. 50-52, 70-73].

(воздвизальні та благословенні) та запрестольні (процесійні або предносні).

Напрестольні хрести разом з антимінсами та Євангеліями є канонічними атрибутами будь-якого церковного престолу [Дебольский, 1994, с. 465-466]. Під час літургії напрестольний хрест не лише символізує знаряддя Спасіння (Хрест Розп'яття), – священник використовує його також для благословення пастви після відпусту, для освячення води тощо. Тому більшість напрестольних хрестів оздоблені держакми для зручного тримання у руках, – саме вони й називаються благословенними. Втім, оскільки на престолі може знаходитися декілька хрестів, деякі з них роблять стаціонарними, – вони встановлюються на масивних підніжжях і називаються воздвизальними.⁵

Процесійні (або предносні) хрести, які здебільшого встановлюють за престолами біля стіни вітваря, використовуються під час урочистих церковних процесій, зокрема, хресних ходів [Дебольский, 1994, с. 468]. Їх зв'язок з літургійною практикою є, швидше, опосередкованим, оскільки хресні ходи є виокремленими з церковного богослужіння молитовними переміщеннями, що символізують, між іншим, так звані «стаціональні літургії» – релікти давнішої візантійської церковної традиції [Тафт, 2011, с. 58].⁶

Безумовно, богослужбові хрести (і напрестольні, і процесійні) перебували у Софійському соборі від самого його освячення у першій половині XI ст. Про це, зокрема, свідчать літописні згадки щодо того, як у 1194 р. софійський клір на чолі з київським митрополитом Никифором вийшов «со кресты» назустріч князю Рюрику, або ж – щодо пограбувань собору 1203 та 1240 рр., коли вороги «...поимаша ...кресты честные» [ПСРЛ, 1846, с. 201; Лебединцев, 1882, с. 75-76].

Церковна легенда згадує найдавніший церковний хрест Софійського собору, який нібито ще у X ст. з Костянтинополя привезла св. княгиня Ольга.⁷ Згідно Проложному Життю святої цей хрест, оздоблений написом ОБНОВИСЯ РУСКАЯ ЗЕМЛЯ СВЯТЫМЪ КРЕСТОМЪ, ЕГО ЖЕ ПРИЯЛА ОЛЬГА, БЛАГОВЪРНАЯ КНЯГИНЯ, після освячення Софії Київської був перенесений до храму та встановлений у головному вітварі праворуч від престолу [Болховитинов, 1825, с. 47].⁸ Час, коли цей легендарний хрест зник з собору, невідомий, хоча не виключено, що це відбулося у першій половині XV ст., адже відомо, що близько 1408 р. київський митрополит Фотій вивіз з собору до Москви якісь часточки Животворного Хреста, а у 1420 р. інші фрагменти софійської реліквії були переміщені до базиліки св. Станіслава у Люблінському домініканському монастирі, звідки їх викрали у 1991 р. [Александрович, 2009, с. 133-134].

Втім, достеменно стародавнім церковним хрестом у софійській ризниці був благословенний хрест XV ст., який легенда приписує священомученику Макарію

⁵ Треба враховувати, що воздвизальними («водружальними») також називаються хрести, які встановлюються під час будівництва храму на місцях майбутніх престолів [ПЗ, 2005, с. 149].

⁶ Крім того, від 1686 р. київський митрополит отримав право «повсюдно» ходити у супроводі процесійного (предносного) хреста, що було засвідчено царською настільною грамотою митрополиту Гедеону Святополк-Четвертинському [Болховитинов, 1825, дод., с. 91; Лебединцев, 1882, с. 86].

⁷ За іншою версією цей хрест, який мав у собі часточки Животворного Хреста, був привезений до Києва Анною – дочкою візантійського імператора, що стала дружиною князя Володимира Святого [Сінкевич, 2011, с. 21; Нікітенко, Корнієнко, 2012, с. 84-85].

⁸ Те, що хрест розміщувався у вітварі собору, але поза престолом, можливо, вказує на його процесійне призначення.

– київському митрополиту, вбитому татарами та похованому у соборі у 1497-99 рр. [Бартош, 2003, с. 60-61]. Вперше зазначений хрест згадується в описі софійської ризниці 1847 р., де, між іншим, наводиться його зображення [Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 1].

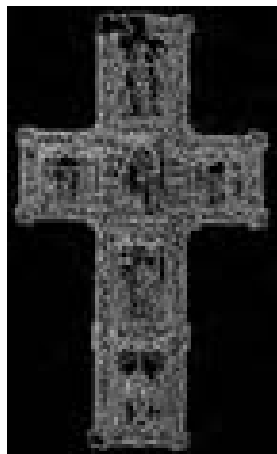

Рис. 1.
Благословенний хрест
XV ст.
(стан середини XIX ст.)
[Фундуклей, 1847,
с. 43-44, вкл. 1].

Цей чотирираменний хрест, розмірами 19,1 x 11,5 x 3,5 см (з оковкою), було вирізьблено з кипарису, а пізніше оковано сріблом та позолочено. Оковку прикрашено ажурними хрестиками, зображеннями херувимів та квітів. Ручку-держак хреста було втрачено ще до XIX ст. (Рис. 1). Дерев'яну основу хреста було вкрито різьбленими зображеннями по чотирьох сторонах (згодом бокові зображення були закриті оковкою). На одному боці хреста було вирізьблено сюжетні композиції «Преображення», «Христос перед Кайафою», «Несіння хреста», «Розп'яття», «Зняття з хреста», «Зішестя до пекла», на зворотному – «Благовіщення», «Різдво Христове», «Стрітіння», «Хрещення Христове», «В'їзд до Єрусалиму», «Вознесіння» у супроводі підписів грецькою мовою (одне з цих зображень нині є втраченим). За стилістичними ознаками дерев'яна основа цього хреста визначається як твір афонських майстрів XV ст. [Сергій, 2012, с. 321]. Це не суперечить його легендарній атрибуції як хреста, що належав священномученику Макарію. Цілком можливо, що він потрапив до собору близько 1497-99 рр. разом з тілом святого і

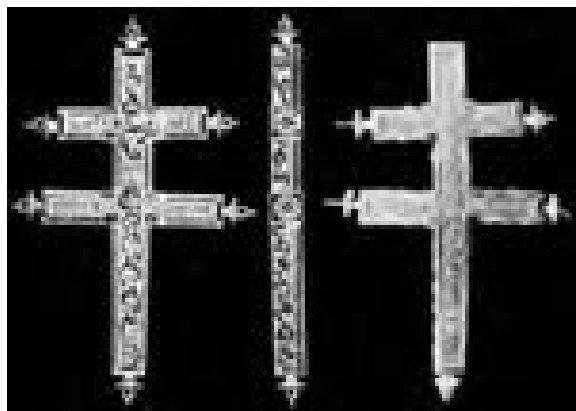

Рис. 2. Благословенний хрест 1627 (?) р.
(стан середини XIX ст. та сучасний)
[Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 5;
Полюшко, 2007, с. 358, рис. 6].

певний час знаходився у митрополітському похованні під підлогою храму. Досі невідомо, коли відбулося відкриття мощів священномученика Макарія, але його раку у вигляді дерев'яної скрині з нетлінним, загорнутим у полотно тілом згадує у 1594 р. Єрїх Лясота [Сборник, 1874, отд. II, с. 17]. Пов'язані з мощами святого дива були наведені у «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського 1638 р. [Скворцов, 1854, с. 63], а сам вигляд гробниці був замальований близько 1651 р. Абрахамом ван Вестерфельдом [Смирнов, 1908, табл. VI, рис. 2с; Никитенко, 1998, с. 299-300].⁹ Пізніше мощі святого були перекладені до срібної раки,

⁹ Яків Смирнов, публікуючи малюнок, висловив сумнів стосовно його отожднення з ракою св. Макарія [Смирнов, 1908, с. 471].

для якої близько 1787 р. на замовлення російської імператриці Катерини II виготовили коштовний покрив [Кара-Васильєва, 2008, с. 19]. Оскільки зазначений хрест не згадується Євгенієм Болховітіновим, припускаємо, що на початку XIX ст. він ще зберігався у гробниці святого і лише після виготовлення у 1833 р. нової раки був вилучений до соборної ризниці [Бардік, 2015, с. 55].

Цей хрест згадується практично в усіх історичних описах Софійського собору середини XIX – початку XX ст. [Скворцов, 1854, с. 69; Закревский, 1868, с. 824; Лебединцев, 1882, с. 60; Захарченко, 1888, с. 198; Орловский, 1901, с. 56; Шероцкий, 1918, с. 71-72]. Близько 1921-22 рр. його було конфісковано з собору Комісією по боротьбі з голодом у Поволжі [Преловська, 2004, с. 12], але незабаром передано до ВМГ, звідки він потрапив до фондів НКПКЗ, де зберігається і дотепер [Полюшко, 2007, с. 360].¹⁰

Маємо також звістки про декілька напрестольних хрестів Софії Київської з часів підпорядкування собору греко-католицьким священикам. Традиційно вважається, що собор перебував в уніатському управлінні з 1596 до 1633 рр., втім, документи засвідчують намагання греко-католиків відновити богослужіння у соборі не раніше літа 1622 р., коли уніатським митрополитом Йосифом Рутським було надіслано до Києва василіанську місію з дарами для освячення соборного престолу – «срібними келихом, хрестом та Євангелієм» [Гіщинський, 2017, с. 34]. Проти греко-католицьких відправ у Софії виступили київські міщани, які наприкінці вересня того ж року ув'язнили василіанських ченців та вилучили з собору «усю церковну утвар» [Там само, с. 34-35]. Втім, спроби греко-католиків відновити богослужіння у Софії продовжувались неодноразово, зокрема, восени 1623 та у лютому 1630 рр. [Там само, с. 36-37]. Можна не сумніватися, що кожна з таких спроб супроводжувалася комплектацією престолу необхідним начинням, зокрема, напрестольними хрестами. Не виключено, що саме з цим періодом варто пов'язувати відому згадку про вивезення до краківського костелу св. Вацлава якогось «золотого хреста з київської митрополії» [Полюшко, 2007, с. 353]. На нашу думку, це міг бути напрестольний хрест отців-василіан, вилучений з собору у 1632-33 рр. під час його «переходу» до православної громади.¹¹

У фондах НКПКЗ нині зберігається ще один благословенний хрест XVII ст. з Софії Київської (Рис. 2). Вирізьблений з дерева та вкритий срібною, оздобленою рослинним орнаментом оковкою, він має шість ramen та декілька викарбованих написів, зокрема, кириличний ЦАРЬ СЛАВЫ на верхній перекладині та грецький ΟΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ на нижній. Між ними на щоглі у два рядки викарбовано ΔΑΥ / ΡΛΕ. Напис на нижній щоглі без сумніву є перекладом на грецьку мову церковнослов'янського «Царь Славы» – «ο βασιλευς της δόξης» [Скворцов, 1854, с. 69; Лебединцев, 1882, с. 60].¹² Літери посередині можуть бути записом дати «δ αυ(γούστου) (ζ)ρλε» (4 серпня 7135=1627 року), що не суперечить запропонованому визначенню хреста як твору

¹⁰ НКПКЗ, інв. № М-8792. Рака з мощами святого була у 1947 р. перенесена з Софії Київської до Володимирського собору, де знаходиться і зараз.

¹¹ Григорій Полюшко чомусь вважає, що у даному випадку йдеться про «хрест св. княгині Ольги». Важливо зазначити, що дослідник висловив припущення щодо можливості збереження цього хреста дотепер у колекції Вавельського музею [Полюшко, 2007, с. 353]. Втім, не виключено, що зазначений хрест був вивезений поляками у 1651 р. під час їх короткочасного панування в Києві, коли з собору також зник перший список храмової ікони «Свята Софія – Премудрість Бога» [Скворцов, 1854, с. 59].

¹² Костянтин Шероцкий помилково прочитав у цьому написі ім'я Феодосій, що, безумовно, не відповідає дійсності [Шероцкий, 1918, с. 72].

балканських майстрів XVI-XVII ст. [Полюшко, 2007, с. 358, рис. 6].

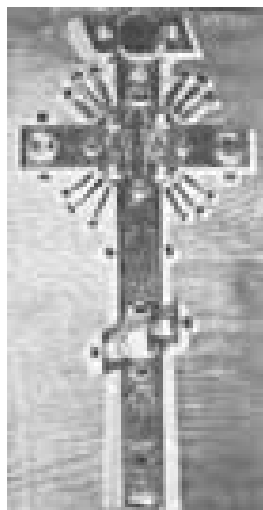

Рис. 3.
Благословенний хрест
1640 р.
(стан 1920-30-х рр.)
[Полюшко, 2007,
с. 354, рис. 1].

Не виключено, що хрест з датою «1627 рік» на ньому якимось чином був пов'язаний зі здобуттям Петром Могилою саме у цей час сану архімандрита Києво-Печерської лаври [Болховитинов, 1825, с. 166-167]. Хрест міг потрапити до Софійського собору після повернення храму православної громаді, що відбулося у 1633 р. завдяки старанням Петра Могили вже у сані київського митрополита. Втім, достеменно обставини появи цього хреста у Софії Київській невідомі. Він згадується в описах собору та його ризниці середини XIX – початку XX ст. [Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 5; Скворцов, 1854, с. 69; Закревский, 1868, с. 824; Лебединцев, 1882, с. 60; Орловский, 1901, с. 56; Шероцкий, 1918, с. 72]. Як і у попередньому випадку, близько 1921-22 рр. цей хрест було конфісковано з собору Комісією по боротьбі з голодом у Поволжі, але незабаром передано до ВМГ, звідки він потрапив до сучасних фондів НКПІКЗ.¹³

Можливо, з особою київського митрополита Петра Могили також варто пов'язувати нині втрачений благословенний хрест 1640 р. (Рис. 3). Він мав сім ramen та був виконаний із золота, зі вставками перлин і різнокольорового каміння та гравійованими зображеннями сцен «Розп'яття», «Хрещення», «Преображення» та інш., а на його звороті було виконано зображення ікони Куп'ятицької Богоматері в оточенні фігур святих.¹⁴ На хресті був вкладний напис ВАЖИТЬ ЧЕРВОННЫХЪ ЗОЛОТЫХЪ 80 ЗРОЗНАГО БЛАГОЧЕСТИВЫХЪ НА ОБРАЗЪ ЧУДОТВОРНЫЙ НАДАНЯ ЗРОБЛЕНЬ РОКУ 1640 ЮНЯ 20 ДНЯ [Лебединцев, 1882, с. 60].¹⁵ Згадка у написі «чудотворного образу» з огляду на розташоване поруч зображення Куп'ятицької Богоматері свідчить про виготовлення хреста з пожертв саме цій іконі. Оскільки куп'ятицька ікона була перенесена до Софійського собору лише у 1655 р. [Шероцкий, 1918, с. 70], поява тут у 1640 р. хреста з її «схематичним» зображенням, можливо, свідчить про намагання створити у Києві чудотворну копію вшанованого образу. За свідченням Григорія Полюшка зазначений хрест згадується у найстаріших описах Софійського собору середини XVIII ст. [Полюшко, 2007, с. 354]; він також фігурує в описах соборної ризниці другої половини XIX – початку XX ст. [Скворцов, 1854, с. 69; Захарченко, 1888, с. 198; Орловский, 1901, с. 57]. Зрештою, цей хрест був викрадений з собору

¹³ Олекса Повстенко помилково вважав, що після конфіскації цей хрест та згаданий вище «хрест священномученика Маркарія» були продані за кордон або же переплавлені на потреби держави [Повстенко, 1954, с. 178]. Порівняння сучасного стану цього хреста з його зображенням середини XIX ст. дозволяє стверджувати, що хрест зберігся дотепер майже неушкодженим (втраченими виявилися лише 4 «шишечки» по краях срібної оковки його ramen).

¹⁴ Зображення ікони на хресті примітивізоване, оскільки було виконане не за оригіналом, а за дереворитом, наведеним у «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського 1638 р. [Міляєва, 1994, с. 128-129, іл. 3].

¹⁵ Напис на хресті дуже подібний до вкладного напису на т.зв. «казанці Петра Могили», що також від 1640 р. зберігався у ризниці Софійського собору, а нині знаходиться у фондах НКПІКЗ: «сей сосудъ зроблень есть съ наданья людей разныхъ року 1640 г. мѣс. Дек. 11 дня» [Скворцов, 1854, с. 80; Полюшко, 2007, с. 360]. Це дає підстави розглядати обидва предмети як частини одного вкладу.

у 1923 р., тож подальша його доля лишається невідомою [Полюшко, 2007, с. 358].

До XVII ст. також належав один з процесійних хрестів Софії Київської. Він був виготовлений зі срібла, мав великі розміри, довге (до 2 м) окуте сріблом залізне руків'я і вагу понад 9 кг, був прикрашений рельєфним зображенням Розп'яття та карбованим гербом київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського [Лебединцев, 1882, с. 59-60]. Ймовірно, цей хрест був пожертвою митрополита Йосифа, наданою ним до собору між 1668 та 1675 рр.¹⁶ Хрест згадується практично в усіх описах софійської ризниці другої половини XIX – початку XX ст. [Скворцов, 1854, с. 70; Захарченко, 1888, с. 198; Орловский, 1901, с. 57; Шероцкий, 1918, с. 72].

Рис. 4.

Воздвизальний хрест 1706 р.
(стан середини XIX ст.)
[Фундулей, 1847, с. 43-44, вкл. 3].

Близько 1921-22 рр. його було конфісковано з собору Комісією по боротьбі з голодом у Поволжі [Преловська, 2004, с. 12]. Олекса Повстенко чомусь вважав, що цей хрест був проданий за кордон або ж переплавлений на потреби держави [Повстенко, 1954, с. 178].¹⁷ Втім, існують свідчення про псування злодіями якогось запрестольного хреста у Софії Київській під час пограбування собору у 1933 р., тож подальша його доля лишається невідомою [Нестуля, 1997, с. 56].¹⁸

Декілька напрестольних хрестів з'явилися у Софійському соборі у XVIII ст. Один з них – воздвизальний, на добре збереженому підніжжі – був вирізьблений з кипарису та окований сріблом зі вставками коштовного каміння (Рис. 4). На одному боці цього хреста розташовуються різьблені композиції, що зображують сцени «Розп'яття», «Преображення», «Зішестя до пекла» та фігури двох святих євангелістів. На зворотному боці в оточенні фігур двох святих євангелістів зображено сцени «Хрещення Христо-

вого» та «Благовіщення», а довкола оковки виконано орнаментальне оздоблення у вигляді срібних змій та рослинних паростків. Хрест закріплено на високій ніжці з підніжжям, на якому викарбовано дарчий напис НСАОІЮТІЕРОМОНАХОТ1706. За стилістичними ознаками зображень дерев'яна основа цього хреста визначається як твір афонських майстрів кінця XVII – початку XVIII ст. [Сергій, 2009, с. 93, рис. 4]. Цьому не суперечить і зміст дарчого напису, який, ймовірно, варто трактувати як

¹⁶ Вірогідно, до складу пожертви, крім зазначеного хреста, входило й срібне блюдо з викарбуваним на ньому гербом митрополита, яке було у 1920-х рр. передане з Софійського собору до ВМГ, а нині зберігається у фондах НКПІКЗ за інв. № М-1904 [Петренко, 1970, с. 70-71; Полюшко, 2007, с. 355, 360, рис. 3]. Датування цього вкладу зумовлюється розшифрованою ініціалів довкола герба на блюді («І(осифъ) Н(елюбович) Т(укальскій) А(фанасій) М(итрополитъ) К(иевскій) (Галицкій) І (всея) Р(уси) Е(кзархъ) К(онстантинопольскаго престола) Е(пископъ) Б(елорусскій) А(рхимандритъ) Л(ещинскій)»), що являє собою титул, якого митрополит Йосиф набув саме у 1668 р. [ПЗ, 2010, с. 638-646].

¹⁷ Ця думка, здається, є непевною, оскільки була висловлена дослідником також стосовно деяких софійських хрестів, що збереглися дотепер (пор. з прим. 13).

¹⁸ В описі майна соборної ризниці 1921 р. були зазначені два предносні (процесійні) хрести [Полюшко, 2007, с. 356]. Одним з них найвірогідніше був зазначений «хрест Йосифа Нелюбовича-Тукальського». Походження та доля іншого згаданого процесійного хреста наразі лишаються невідомими.

грецький «(Αλο τον) Ησαοιο τ(ον) ιερομοναχο τ(ο) 1706» («Від Ісаї (або Ісакія чи Йоасафа) ієромонаха у 1706 році»). Вірогідно, згаданий у написі ієромонах придбав на Афоні кипарисовий хрест, для якого замовив коштовну оковку, і у 1706 р. подарував його Софійському собору. Зазначений хрест згадується у деяких описах собору та його ризниці середини XIX – початку XX ст. [Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 3; Скворцов, 1854, с. 68; Закревский, 1868, с. 824; Орловский, 1901, с. 56].¹⁹ Ймовірно, за аналогією з іншими речами з софійської ризниці, у 1920-х рр. його було конфісковано з собору і передано до ВМГ, звідки він потрапив до фондів НКПІКЗ, де зберігається й дотепер.²⁰

Маємо дані також про нині втрачений благословенний хрест з Софійського собору, виконаний у середині XVIII ст. з золота, з накладним Розп'яттям з фініфті та іншими фініфтяними зображеннями, прикрашений рубінами та алмазами [Скворцов, 1854, с. 69]. У хресті шістьма вставками були сховані часточки мошів святих Євангеліста Матвія, Василя Великого, Григорія Богослова, священомученика Фоки, святих Костянтина Великого та князя Володимира, преподобних Іоанна Дамаскіна та Михаїла Синадського, преподобного Іларіона та священомученика Харалампія, святого Козьми Безсрібника, преподобного Макарія Єгипетського та святої Великомучениці Варвари, священомученика Макарія, преподобних Марка Фрачеського (Афінського) та Єфрема Сирина [Там само, с. 70, прим. 82]. Цей хрест також було оздоблено дарчим написом: «1752 года Августа 16 дня Принесла сей Крестъ вклада въ Кіево-софійській монастырь при Преосвященномъ митрополитъ Тимоѳеѣ Щербацкомъ Анна Ивановна Головина жена Сергея Артамоновича» [Там само, с. 70-71].²¹ Хрест згадувався в описах соборної ризниці другої половини XIX – початку XX ст. [Лебединцев, 1882, с. 60; Захарченко, 1888, с. 198; Орловский, 1901, с. 56]. Його було викрадено з собору у 1923 р. [Полюшко, 2007, с. 358].

Схожа доля, ймовірно, спіткала й великий воздвизальний хрест на підніжжі вагою близько 13 кг, який згідно вкладного напису був виготовлений зі срібла з позолотою за розпорядженням київського митрополита Тимофія Щербацького у 1755 р. [Болховитинов, 1825, с. 51]. Хрест згадувався практично в усіх описах собору XIX – початку XX ст. [Скворцов, 1854, с. 68; Закревский, 1868, с. 824; Лебединцев, 1882, с. 60; Захарченко, 1888, с. 198], при цьому, відомо, що на початку XX ст. він ще прикрашав головний софійський престол [Орловский, 1901, с. 56]. Можливо, був одним з семи напрестольних хрестів, викрадених з Софійського собору у 1923 р. [Полюшко, 2007, с. 358].

За часів київського митрополита Арсенія Могилянського у Софії Київській з'явилось щонайменше два нових напрестольних хреста. Один з них – благословенний срібний з позолотою хрест, вагою понад 1,2 кг, прикрашений коштовним камінням

¹⁹ Іоанн Скворцов наводить дещо іншу транскрипцію дарчого напису, але не пропонує його перекладу та тлумачення: «Ησαοιο Ιερομοναχου 1706» [Скворцов, 1854, с. 68].

²⁰ НКПІКЗ, інв. № М-10075.

²¹ Звичайно, замість «Артамоновича» треба читати «Автономовича». Сергій Автономович Головін був сином відомого військового діяча Російської імперії, генерала від інфантерії Автонома Михайловича Головіна (+1720 р.). Сергій Автономович був одружений з Анною Іванівною Бутурліною; обидва були мешканцями Санкт-Петербургу [<http://www.russianfamily.ru/g/golovini.html>].

і фініфтяними зображеннями сцен «Розп'яття Христового» та «Воскресіння Господнього» в оточенні живої та мертвої голів (символи спасіння людства в образі Адамової голови), з датою 1765 р. на руків'ї та супроводжуваним написом: «на сіе Христось и умре и воскресе, да мертвыми и живыми обладаетъ» [Скворцов, 1854, с. 69].²² Цей хрест зазначається у деяких описах собору другої половини XIX – початку XX ст. [Орловский, 1901, с. 56]. Натомість його подальша доля невідома; можливо, він також належав до тих семи напрестольних хрестів, що були викрадені з Софійського собору у 1923 р.

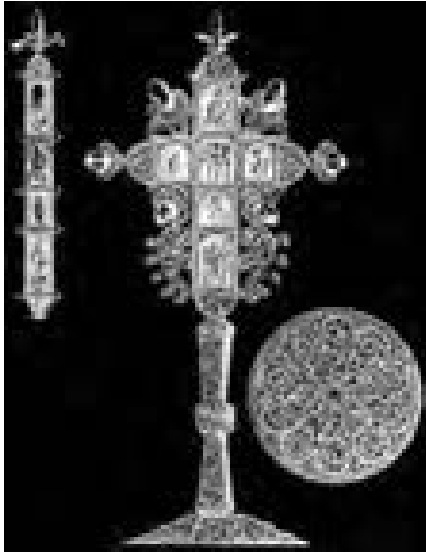

Рис. 5.
Воздвизальний хрест 1768 р.
(стан середини XIX ст.)
[Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 4].

Ще один софійський напрестольний хрест того часу був воздвизальним, вирізьбленим з кипарису, мав срібні оковку і підніжжя, прикрашені коштовним камінням (Рис. 5). На дерев'яній основі хреста було виконано сцену «Воскресіння св. Лазаря» та інші євангельські сюжети, а також зображення св. євангелістів. На внутрішньому боці підніжжя знаходився дарчий напис: «Данъ сей крестъ въ Кієво-Софійській монастирь до Мокрого Николая съ куреня Величковскаго атаманомъ Даниломъ Кучеромъ... 1768 г. маія 20 дня» [Орловский, 1901, с. 56].²³ Цей хрест згадується в кількох описах собору середини XIX – початку XX ст. [Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 4; Скворцов, 1854, с. 68-69; Закревский, 1868, с. 824]. З огляду на зміст вкладного запису, він, ймовірно, призначався для вівтаря Миколаївського приділу.²⁴ Як і у попередніх випадках, подальша доля цього хреста невідома; не виключено, що його також було викрадено з собору у 1923 р.

Софійська ризниця поповнювалася напрестольними хрестами і впродовж XIX ст. Один з них – благословенний, – вагою близько 0,5 кг, зі срібла з позолотою та вкладеною часточкою Животворного Древа, згідно вкладному напису «устроень Г. Анненковимъ» [Скворцов, 1854, с. 70].²⁵ Він згадується лише у деяких описах со-

²² Дещо відмінне прочитання знаходимо у Петра Лебединцева: «на сіе Христось умре и оживе, да живыми и мертвыми обладаетъ»; ним також вказано вартість виробу («182 рубля 6 коп.»), що була зазначена на самому хресті [Лебединцев, 1882, с. 60].

²³ У написі, очевидно, йдеться про відомого козацького отамана Данила Кучера «Пластуна» з Величківського куреня, який, зокрема, у тому ж 1768 р. перебував під слідством Малоросійської колегії у справі вбивства якогось поляка та грабіжницьких нападів на татар [Андреева, 1998, с. 103].

²⁴ Варто зазначити, що на 1768 р. припадає низка заходів у Софії Київській, пов'язаних саме з чудотворною іконою Св. Миколи «Мокрого»: цього року кіот з іконою задля зручності прочан було переміщено ближче до виходу з Миколаївського приділу, як це зазначено у супровідному акровірші XVIII ст. [Чигирик, 2017, с. 111, рис. 1], а у брамі дзвіниці було розміщено картину «Дивовижний порятунок дитини на Дніпрі», що ілюструвала одне з найвідоміших див зазначеної чудотворної ікони [Ластовська, 2017, с. 221].

²⁵ Можливо, згадану у написі «Г.» варто тлумачити як скорочення від «господин». У такому разі можна припустити, що вкладником цього хреста був Олександр Сергійович Анненков – київський «археолог»-любитель, який у першій третині XIX ст. ініціював «відбудову» Десятинної церкви та мав досить добрі стосунки з митрополитом Євгенієм Болховітиновим [Каргер, 1958,

бору другої половини XIX – початку XX ст., а його подальша доля також невідома [Лебединцев, 1882, с. 61; Орловский, 1901, с. 57].

Нарешті, один з воздвизальних хрестів був надісланий до Софійського собору у 1833 р. з Київської Консисторії. Цей хрест на підніжжі був виготовлений зі срібла і мав невеличкі розміри та вагу близько 1 кг; його прикрашали «грубі» зображення сцен «Розп'яття Христового» та «Хрещення Господнього» [Скворцов, 1854, с. 68]. Хрест випадково знайшли у селі Новосілки Київського повіту, тож деякі дослідники вважали його старовинним [Орловский, 1901, с. 56]. Від початку XX ст. доля цього хреста лишається невідомою.

Таким чином, ми згадали близько півтора десятка богослужбових хрестів з ризниці Софійського собору, з яких для 11 (4 воздвизальних, 6 благословенних та 1 процесійного) збереглися доволі деталізовані історичні описи, а для 5 – навіть їх зображення. З цього загалу 3 хрести ідентифіковано у сучасній фондовій колекції НКПЗК, а інші вважаються втраченими внаслідок вилучення Комісією по боротьбі з голодом у Поволжі (1921-22 рр.) або крадіжки церковного майна, що сталася у 1923 р.

Усі зазначені хрести, за винятком одного, що датується XV ст., були виготовлені та пожертвовані до собору у XVII (3), XVIII (5) та XIX (2) ст. Найдавнішим серед них можна вважати благословенний хрест, який нібито належав священномученику митрополиту Макарію, похованому у соборі близько 1497-99 рр. Два хрести – 1627 (?) та 1640 рр., – з огляду на обставини їх появи у соборі, можна гіпотетично пов'язати з митрополитом Петром Могилою, а втрачений нині процесійний хрест 1668-75 (?) рр. найімовірніше був жертвою митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського. Нарешті, ще одним архієрейським вкладом був великий воздвизальний хрест, виготовлений на замовлення митрополита Тимофія Щербацького для головного вівтаря собору у 1755 р. Крім того, один з воздвизальних хрестів був пожертвований собору Київською Консисторією у 1833 р., а інші хрести – воздвизальні та благословенні – були вкладами пересічних вірян: ієромонаха Ісаї (?) (1706 р.), дворянського подружжя Головіних (1752 р.), курінного отамана Данила Кучера (1768 р.), Олександра Сергійовича Анненкова (?) (1830-ті рр.), невідомого благочесника (1765 р.).

Звичайно, що цим перелік церковних хрестів Софійського собору не вичерпувався. Вище вже згадувалися «чесні хрести», які перебували у храмі від часів його створення, але були викрадені ще у давнину. Літургійне майно греко-католицької громади, яка діяла у соборі на межі XVI-XVII ст., було вивезено з Києва до 1633 р. Вірогідно, те саме сталося й з богослужбовими речами вірменської громади, що, як вважають, у XVI ст. мала у соборі свою каплицю на місці пізнішого приділу преп. Антонія та Феодосія Печерських [Корниенко, Остапчук, Колодницкий, 2012, с. 234-235].

З іншого боку, у XVIII-XIX ст. у храмі нараховувалося 17 церковних приділів [Болховитинов, 1825, с. 40-41], кожний з яких мав особливий престол, а отже й окремий нап্রেстьольний хрест (або навіть два – у комбінації «воздвизальний та благословенний»). Крім вже описаних, Іоанн Скворцов близько середини XIX ст. згадує у соборній ризниці такі жертви, як окутий сріблом дерев'яний хрест від полковниці Анастасії Прилуцької та хрест від ігумена Мгарського монастиря Феофана Трофи-

мовича [Скворцов, 1854, с. 78].²⁶ За свідченням Костянтина Шероцького у соборній ризниці на початку ХХ ст. зберігалося декілька шестираменних церковних хрестів [Шероцький, 1918, с. 72], хоча в інших історичних описах ми зустрічаємо згадку лише про один такий хрест (див. вище). Нарешті, в описі соборного майна, складеному у 1921 р., серед інших речей згадано 66 богослужбових хрестів, з яких 17 були воздвизальними (з підніжжями), а 5 – предносними [Полюшко, 2007, с. 356].²⁷

Безумовно, у наслідок вилучень церковних предметів з ризниці Софійського собору впродовж 1920-40-х рр. якась частка зазначених хрестів була втрачена остаточно (переплавлена, як, скажімо, окремі деталі срібних Царських врат Софії Київської), втім немає сумніву і у тому, що більшість з них мала зберегтися, а нині перебуває серед неатрибутованих предметів у різних музейних фондах або приватних колекціях.²⁸ Тож подальше опрацювання музейних зібрань церковних старожитностей (як в Україні, так і за її межами) є надзвичайно перспективним з огляду ідентифікації софійських старожитностей.²⁹

Варто зазначити, що підставами для визначення приналежності предметів до софійської ризниці можуть бути не лише їх історичні описи та зображення, але також і певний визначальний контекст вкладних написів (зокрема, на архієрейських пожертвах), або ідентифікуючі особливості, занотовані у різних архівних документах (наприклад, інвентарних описах церковного майна), або ж, зрештою, дані щодо «музейної історії» експонатів (як-от, результати порівняння фондових шифрів та облікових номерів).

Цікавим, на нашу думку, джерелом для атрибуції предметів з софійської ризниці є портретні зображення київських митрополитів. Достовірність речей, зображених на цих портретах, найкраще засвідчує малюнок панагії у вигляді двоголового орла на портреті митрополита Йоасафа Кроковського (першої половини ХVIII ст.) з колекції НКПІКЗ (інв. № П-527), ідентичний зображенню панагії з історичного опису софійської ризниці 1847 р. [Фундуклей, 1847, с. 43-44, вкл. 6; Український портрет, 2006, с. 172, рис. 153]. Що ж стосується богослужбових хрестів, їх зображення нами зафіксовані у чотирьох випадках, причому на портретах різних митрополитів намалювано абсолютно різні благословенні хрести (Рис. 6).³⁰

²⁶ Феофан Трофимович, як можна судити з літопису Мгарського монастиря, був його ігуменом приблизно між 1729 та 1737 рр. [Лазаревский, 1889, с. 71].

²⁷ Звертаємо увагу, що 17 воздвизальних хрестів, згаданих в описі 1921 р., узгоджуються з загальною кількістю церковних престолів у Софійському соборі ХVIII-ХІХ ст. Можливо, це свідчить на користь більш-менш цілісного збереження у храмі літургійних комплексів церковного начиння на момент складання зазначеного опису.

²⁸ Зокрема, не виключено, що свого часу до софійської ризниці мав відношення благословенний хрест, виготовлений у 1742 р. на замовлення київського митрополита Рафаїла Заборовського (на той час титулованого архієпископом). Цей хрест, джерело надходження якого лишається невідомим, нині зберігається у фондах НКПІКЗ (інв. № М-8776) [Сергій, 2005, с. 530-531].

²⁹ За нашими спостереженнями предмети з ризниці Софійського собору, крім фондів НКПІКЗ, поповнили свого часу колекції Національного музею історії України та Національного художнього музею України у м. Києві, а також опинилися у Державному історичному музеї Російської Федерації у м. Москві [Полюшко, 2007, с. 360].

³⁰ На зазначених портретах доволі часто зустрічаються також зображення настільних Розп'ять. Оскільки вони були предмети особистого благочестя, а не богослужбового призначення, їх розглядатимемо в окремій публікації.

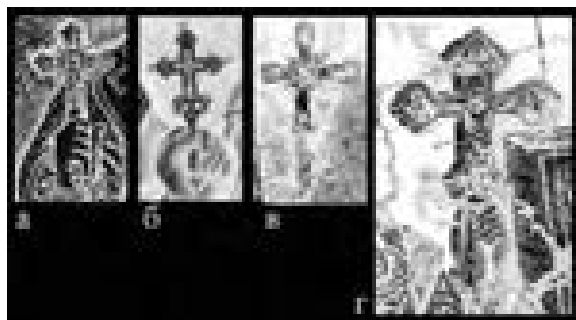

Рис. 6.

Деякі зображення благословенних хрестів на портретах київських митрополитів:

а) Варлама Ясинського; б) Йоасафа Кроковського; в) Тимофія Щербацького; г) Гавриїла Кременецького.

окутий у золоту чи срібну з позолотою оправу, прикрашену по кінцях коштовним камінням або кораловими вставками (Рис. 6б). На прижиттєвому портреті митрополита Тимофія Щербацького (між 1748 та 1757 рр.) з колекції Національного художнього музею України (інв. № Ж-454) хрест зображено покладеним на столик [Український портрет, 2006, с. 175, рис. 158]. Він – малий за розмірами, чотирираменний, ймовірно, виготовлений з золота або позолоченого срібла, з вставками коштовного каміння (можливо, рубінів) по центру та на раменах хреста (Рис. 6в).

Усі наведені зображення благословенних хрестів на митрополичих портретах не знаходять відповідності речам, які згадуються в історичних описах софійської ризниці, а отже розширюють можливості щодо подальшої ідентифікації неатрибутованих соборних цінностей. Виключення, ймовірно, становить зображення благословенного хреста на прижиттєвому портреті митрополита Гавриїла Кременецького (між 1770 та 1783 рр.) з фондів НКПІКЗ (інв. № П-86) [Український портрет, 2006, с. 178, рис. 160]. Цей масивний чотирираменний хрест, як можна судити з малюнку, був виготовлений з золота та прикрашений накладними фініфтяними накладками, зокрема, із зображенням Розп'яття (Рис. 6г). Це зближує його з вищеописаним благословенним хрестом, пожертвуваним до софійської ризниці подружжям Головіних у 1752 р., і може свідчити про тривале використання соборних «вкладів» не лише для суто храмових потреб, але й у богослужбовій діяльності київської митрополії взагалі.

Зрештою, на нашу думку, подальше комплексне вивчення музейних артефактів із залученням широкого кола архівних, бібліографічних та іконографічних джерел дозволить у майбутньому не лише віднайти вилучені з Софії Київської предмети, але й повніше реконструювати склад та історію формування софійської ризниці як визначної пам'ятки української минувшини.

На гравюрі з посмертним панегіриком на честь митрополита Варлама Ясинського (близько 1707 р.) хрест у правій руці архієрея – чотирираменний, малого розміру, нагадує афонські різьблені з кипарису хрести у срібній або золотій оковці [Ровинский, 1884, с. 10, іл. 4] (Рис. 6а). На вже згаданому портреті митрополита Йоасафа Кроковського з колекції НКПІКЗ хрест зображено у лівій руці архієрея; він також невеличкий та чотирираменний, вірогідно, з дерев'яною серцевиною з вирізьбленим на ній Розп'яттям,

Література

- Александрович, 2009. – Александрович В.С. Скарбниця Київського Софійського собору на початку XV століття // Софійські читання. – Вип. 4. – К., 2009. – С. 133-143.
- Андрєєва, 1998. – Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Випуск IV. – Запоріжжя, 1998. – С. 100-109.
- Бардік М.А. До питання оновлення монументального живопису храму Софії Київської у першій половині XIX ст. (Успенський приділ) // Вісник ХДАДМ. - № 6. – Харків, 2015. – С. 53-60.
- Бартош, 2003. – Бартош А.Є. Хрести-реліквії з Київського церковно-археологічного музею // Могилянські читання 2002 р. – К., 2003. – С. 56-62.
- Болховитинов, 1825. – Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825.
- Гіщинський, 2017. – Гіщинський В. Василянський монастир при соборі св. Софії в Києві на початку 20-х р. – початку 30-х р. XVII ст. // Місіонар. - № 3 (287). – Львів, 2017. – С. 30-39.
- Дебольский, 1994. – Дебольский Г.С. Православная церковь в ее таинствах, богослужении, обрядах и требах. – М., 1994.
- Закревский, 1868. – Закревский Н. Описание Киева. – Т. 2. – М., 1868.
- Захарченко, 1888. – Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. – К., 1888.
- Іванисько, 2012. – Іванисько С. Доля культових цінностей, вилучених із Софії Київської в 20-х роках XX століття // Культурологічна думка. - № 5. – К., 2012. – С. 150-156.
- Кара-Васильєва, 2008. – Кара-Васильєва Т. Художньо-функціональна роль літургійного шитва в ансамблі храму // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – Вип. 8. - К., 2008. – С. 15-26.
- Каргер, 1958. – Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. 1. - М.-Лг., 1958.
- Корниенко, Остапчук, Колодницький, 2012. – Корниенко В., Остапчук А., Колодницький Л. История реставрации, перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней галереи Софии Киевской // Софія Київська: Візантія. Русь Україна. – Вип. II. – К., 2012. – С. 208-235.
- Лазаревский, 1889. – Лазаревский Ал. Отрывки из летописи Мгарского монастыря 1682 – 1775 гг. // Киевская старина. – К., 1889. - № 5. – С. 53-76.
- Ластовська, 2017. – Ластовська О.Л. Києво-Софійський собор і монастир на сторінках журналу «Київська старовина» (1882-1906) // Софійський часопис. – Вип. 1. – Харків, 2017. – С. 219-224.
- Лебединцев, 1882. – Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. – К., 1882.
- Міляєва, 1994. – Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // Записки НТШ. – Т.ССXXVII (227). – Львів, 1994. – С. 124-140.
- Нестуля, 1997. – Нестуля О. Погром історико-мистецьких скарбів Софії Київської в 30-их роках // Народна творчість та етнографія. - № 1 (254). – К., 1997. – С. 56-58.
- Никитенко, 1998. – Никитенко Н. Рака священномученика Макарія у Софії Київській // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССXXXVI. Праці Комісії об-

разотворчого та ужиткового мистецтва. — Львів, 1998. — С. 294-304.

Нікітенко, Корнієнко, 2012. — Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Реліквія Чесного Хреста і фрески Софії Київської // Могилянські читання 2011 р. — К., 2012. — С. 83-93.

Орловский, 1901. — Орловский П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. — К., 1901.

Петренко, 1970. — Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. — К., 1970.

Повстенко, 1954. — Повстенко Олекса. Катедра св.. Софії у Києві. — Нью-Йорк, 1954.

Полюшко, 2001. — Полюшко Г. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. — К., 2001.

Полюшко, 2007. — Полюшко Г. Ризниця Києво-Софійського собору // Софійські читання 2005 р. — Вип. 3. — К., 2007. — С. 353-360.

Преловська, 2004. — Преловська І. До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934-2004) // Софійські читання 2003 р. — Вип. 2. — К., 2004. — С. 10-17.

ПСРЛ, 1846. — Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Спб., 1846.

ПСРЛ, 1908. — Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — Спб., 1908.

ПЭ, 2005. — Православная Энциклопедия. — Т. 9. — М., 2005.

ПЭ, 2010. — Православная Энциклопедия. — Т. 25. — М., 2010.

Ровинский, 1884. — Ровинский Д.А. Материалы для русской иконографии. — Вып. 1. — Спб., 1884.

Сборник, 1874. — Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.

Сергій, 2005. — Сергій О.С. Підписні дерев'яні різьблені хрести XVII-XVIII ст. з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Могилянські читання 2004 р. — К., 2005. — С. 529-533.

Сергій, 2009. — Сергій О.С. Афонські дерев'яні різьблені хрести з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Лаврський альманах. — Вип. 24. — К., 2009. — С. 91-99.

Сергій, 2012. — Сергей Е.С. Деревянная резная миниатюра в Афонских крестах из коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповідника // Могилянські читання 2011 року. — К., 2012. — С. 318-325.

Сінкевич, 2011. — Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. — К., 2011.

Скворцов, 1854. — Скворцов Г. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843-1853 годах. — К., 1854.

Смирнов, 1908. — Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. — М., 1908.

Тафт, 2011. — Тафт Р.Ф. Великий вход: история перенесения даров и других преданафоральных чинов. — Омск, 2011.

Український портрет, 2006. — Український портрет XVI-XVIII століть: каталог-альбом. — К., 2006.

Фундуклей, 1847. — Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. — К., 1847.

Чигирик, 2017. — Чигирик І.І. Кіоти на хорах Київського Софійського собору: історія та атрибуція // Софійський часопис. — Вип. 1. — Харків, 2017. — С. 107-118.

Шероцкий, 1918. — Шероцкий К. Киев (путеводитель). — К., 1918.

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

Сінкевич Н.О.

ДВА НОВИХ ДОКУМЕНТИ УНІЙНОГО ПЕРІОДУ ДО ІСТОРІЇ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ СВ. СОФІЇ

1 596 рік став важливим і вирішальним моментом в історії Київської митрополії. Цього року було підписано довгоочікувану і водночас суперечливу церковну Унію Київської митрополії з Римом. Наслідки цієї події перевищили уявлення політичних і церковних активістів того часу, значною мірою вони відчувались і донині. Найважливішим із цих наслідків став розкол Київської митрополії на два протиборчих табори – уніатів та противників унії (православних). Водночас, боротьба «Русі з Руссю» лягла в основу міжрелігійної полеміки та викликала активізацію духовного життя, зміцнення дисципліни та відновлення церковних установ у межах Київської митрополії.

Хоча титульний та сакральний центр київської митрополії перебував у Києві з перших років християнства на Русі, місто не стало епіцентром релігійного протистояння одразу після підписання Унії. Резиденція Київського митрополита з п'ятнадцятого століття перебувала в Новгородку, а релігійне життя в Києві зосереджувалося лише навколо міських монастирів: Києво-Печерській лаврі, Відубицькому, Пустинно-микільському, Михайлівському Золотоверхому та Кирилівському, де зосереджувалося не тільки літургійне, але також інтелектуальне, культурне та соціальне життя.

Уніатський період в історії собору, а також питання про поширення Унії в Києві залишається, незважаючи на його важливість, малодослідженим. Слід також зазначити, що це надзвичайно суперечлива тема. Факт більш 30 років функціонування уніатського храму в Києві підриває тезу дореволюційних російських істориків про категоричне неприйняття Унії з боку киян. Ці дослідники¹ прийняли без застережень уміщені у полемічній літературі сімнадцятого століття описи повного руйнування та занепаду собору, повної відсутності у ньому літургійного та сакрального життя². Цей спосіб подання історії відповідав і дослідникам радянського періоду, коли панувала атеїстична ідеологія, і ставлення до Унії було безумовно вороже. На жаль, сьогодні ми також можемо знайти таке тлумачення проблеми в роботах деяких сучасних російських та українських дослідників.

¹ Евгений (Болховитинов) митр. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // Митрополит Евгений Болховитинов. Выбранные труды к истории Киева. Київ, 1995. С. 60; Троцкий П. Возобновление древних Киевских храмов митрополитом Петром Могилою // Киевские епархиальные ведомости. 1864, N. 9. С. 266.

² Такий опис міститься, зокрема, належить перу префекта Київського колегіуму Сильвестра Косова: „Ten [Petro Mohyla] odebrał Cerkiew S. Sophiey w Kijowie na Residencya Metropoliey swoiey, tylko nie do gruntu tak spustoszała, odarta y opadła, że y podziś dzień wielki sumpt prowadząc, zaledwie z ruin ią mogli wykopa, a światu od części opatrzoną pokazać” (Kossow S. Paterikon albo żywoty ss. Oycow Pieczarskich. Kijow 1635, S. 181. Також про занедбану і спустошену святиню згадує чернець Києво-Печерської лаври Афанасій Кальнофойський (Kalnofoyski A., Teraturgima lubo cuda, ktore byly tak w samym... Monastyru...Kiiowskim. Київ, 1638. S. 24, 55, 195-199.

Протягом останніх 20 років історія Унії та історія Софії Київської стали предметом поглиблених досліджень як в українській, так і в російській та польській історіографії³. Проте синтетичний характер цих робіт не дозволяє виокремити таку вузьку проблему як історія Київського кафедрального собору в унійний період.

Джерельна база проблематики вкрай невелика; в ній переважає судова документація. Судова боротьба київських митрополитів за повернення земель собору святої Софії розпочалася в період перед Брестським собором, наприкінці шістнадцятого століття. Адже більшість митрополичих маєтків на Правобережжі були захоплені різноманітними власниками, а земельні маєтки Києві не давали митрополита ніякого прибутку⁴. Тому унійні митрополити Іпатій Потій та Йосип Велямин Рутський автоматично втягнулися в боротьбу за повернення і збереження всіх митрополичих земель володінь. До цього дня збереглося багато документів, які дозволяють нам реконструювати хід цих зусиль. Більшість з судових документів були опубліковані Михайлом Довбищенком у 2001 році⁵, інші зберігаються в архівах Києва, Варшави та Кракова.

На початку, основні зусилля уніатів були зосереджені довкола повернення так званої Софіївської слободи у Києві, землі якої були захоплені Київським підвоєводою і прилучені до земель Київського замку⁶. Софійська слобода була остаточно повернена унійним митрополитам тільки після смерті Київського воєводи Костянтина Острозького, який чинив значний супротив Унії⁷. Набагато важчими видалися справи за повернення маєтків Київського і Волинського воєводства. Опонентами в тих справах виступали сусіди митрополичих маєтків: Макаровичі-Івашенцевичі, Лози, Корецькі, а також Києво-Печерський монастир, землі котрого на Васильківщині межували із митрополичими⁸.

Сьогодні ми публікуємо два невідомі до цього часу документи з Державного архіву міста Кракова, що стосуються суду за грабунок села Вороб'євичі (нині село Копильського району Київської області) князями Корецькими. Судова боротьба унійних митрополитів з князями Корецькими набула особливо затяжного характеру. Як свідчить Михайло Довбищенко, у 1602–1605 рр. князі Корецькі ще в 1602-1605 рр. захопили низку маєтків Видубицького монастиря⁹. 4 серпня 1614 р. слуги княгині Анни Корецької вчинили збройний наїзд на село, пограбувавши його жителів. Село Вороб'євичі було одним із найбільших за кількістю населення тогочасних софійських

³ Нікітенко Н.М. Бароко Софії Київської. К., 2015; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000; Сkochиляс І., Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIIIст.: організаційна структура та правовий статус. Львів., 2010; Дмитриев М.В. и др., Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Ч. 1. Москва 1996; Jobert A. Od Lutra do Mohyly. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1684. Warszawa, 1994; Stradomski J. Spory o "wiarę grecką" w dawnej Rzeczypospolitej. Kraków, 2003 etc.

⁴ Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. К., 1891. С. 14-17.

⁵ Пам'ятки: Архів Української Церкви. Т. 3, ч. 1: Документи до історії Унії на Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / опр. М. Довбищенко. К., 2001.

⁶ Polska XVI wieku pod względem statystycznym / opr. A. Jabłonowski. Т. 9, cz. 2: Ziemie ruskie -Ukraina, (Źródła Dziejowe, t. 21). Warszawa 1894. S. 50-54.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 182. Оп.2. Спр. 62. Арк. 1-1 зв.

⁸ Пам'ятки: Архів Української Церкви... С. 320-321, 347-352.

⁹ Там само. С. 322.

землеволодін¹⁰. Тому уніатський митрополит та софійська капітула подали скаргу спершу до Київського гродського суду гродського суду, а згодом до центральної судової інстанції Речі Посполитої – Люблінського трибуналу. Рутський приїхав на трибунал особисто, що свідчить про те, що він надавав справі неабиякої ваги.

Описані в нинішніх документах судова тяганина та намагання обвинуваченого затягнути справу є типовими явищами судової практики початку сімнадцятого століття. Подана Корецькою апеляція до Люблінського трибуналу не дала результату – він постановив їй відповідати перед Київським гродським судом. Результат справи залишається невідомим.

Опис справи деталізований, він несе в собі багато подробиць економічного, соціального і навіть побутового характеру. Опубліковані сьогодні документи додають кілька важливих штрихів до економічної історії Софійської кафедри в унійний період її історії. Однак на цьому їхня важливість не вичерпується. Негативне трактування судової боротьби унійних ієрархів за повернення софійських землеволодін спричинило висновки російської дореволюційної та радянської історіографії щодо постійних конфліктів між уніатськими ієрархами та православною ієрархією, а також несприйняттям Унії у суспільстві. Насправді ж за активною судовою діяльністю митрополита Рутського приховуються його масштабні плани щодо заснування при Софійській кафедрі чоловічого кафедрального монастиря, відновлення і реконструкції київського митрополичого собору¹¹.

Віднайдені нами документи Краківського державного архіву публікуються мовами оригіналу з незначним осучасненням правопису та пунктуації. Виносні літери внесені в рядок, скорочення розкриті у квадратних дужках, пропущені, пошкоджені або погано зчитувані місця позначені трьома крапками.

Archiwum Państwowe w Krakowie. 3469 ASang teka XXX\50 Декрет між Йосифом Велянином Рутським та Анною Корецькою за наїзд на с. Вороб'євиче. 1614.

Wypis z xiąg grodzkich woiewodstwa Kiiowskiego

Roku panskiego tysiąc szeszet czternastego miesiąca decembria dwudziestego dnia.

Na roczkach sądowych grodzkich Kiiowskich od dnia siedmnastego miesiąca decembria w roku na dacie wysz pomienionem przypadłych y sądownie odprawowanych przed nami, Michałem Myszką Chłomewskim Rotmistrzem Jego K[rólewskiej] M[iło]sci podwoiewodzym, a Łukaszem Witowskim sędzą urzędnikami sądowymi grodzkimi Kiiowskimi, gdy z rejestru sądowego przitoczyła się sprawa miedzy wielebnym w Bozie iego mscia oycem Yosifem Weliaminem Ruckim, archiepiskopem Mitropolitom Kiiowskim, Halickim y wszystkiei Rusi y kapitułą iego M[iłości] powodami z iedny, a wielmożną xiężną Anną Chodkiewiczowną Iachimową Korecką pozwaną z drugie strony. A to z roku zachowałego rozeimem na roczkach miesiąca oktobra trzydziestego pierwszego dnia w roku teraz ydącym tysiąc y szeszet czternastem sądzonych miedzy

¹⁰ Там само. С. 319.

¹¹ Про це детальніше: Сінкевич Н. Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополичої кафедри в першій третині 17 ст. // Архів Української Церкви. Сер. 1: Дослідження. Вип. 1: Історія Унії на Київщині: 1596-1839 рр. Львів, 2011. С. 79-89.

rzeczonemi Stronami stałym y uczinionem, także y za pozwem Grodzkim Kiiowskim od strony powodowej po pozwaną na przereczone roczki oktobrowe, które w miesiącu awgustu przypadli, a w oktobrze dokączeni są, wydanym. Tedy stawszi oczewiscie u sądu od strony powodowej umocowany, urodzony pan Ian Aliexander Drewiecki, pozwaną do prawa przez woznego Andryana Kachowskiego przywołac dawszy, podniósł pozew ten, na który rozeim stał w te słowa pisany – Stanisław Zołkiewski, woiewoda Kiiowski, Hetman polny koronny, Rohatiński, Barski, Kamienacki, Halicki starosta, wielmożnei paniei Annie Chodkiewiczownie Iachimowej Koreckiei ze wszystkich dobr w m[iłości] leżących y ruchomych, zwirchnością Jego K[rólewskiej] M[iłości] władzą moią woiewodską przikazuie, abys W[asza] M[iłość] za tem pozwem przede mną, a w niebytności moiej przed sądem moim grodzkim Kiiowskim na roczkach grodzkich Kiiowskich, które w roku terazniejszym miesiąca oktobra dwudziestego wtorego dnia, w zamku kiiowskim przypadną y sązione będą, sama oblicznie y zawicie stała na załobie y prawne poparcie w Bodze Wielebnego iejo M[iłości] oycza Yosifa Wielamina Ruckiego archiepiskopa mitropolita Kiiowskiego, Halickiego y wszitkiei Rusi y kapituły iego M[iłości], ktorí W[asza] M[iłość] pozywaią. Oto yz sługa W[aszej] M[iłości] niejaki Makowski z Iędziem Szewcem z sioła Romanowki za własnym roskazaniem W[aszej] M[iłości] czasu niedawnego przeszłego roku terazniejszego tysiąc szeszet czternastego miesiąca awgusta czwartego dnia z ynszemi pomocnikami swemi, których oni ymiona y przezwiska liepi wiedzą, mocno gwałtem naiachawszy na sioło własne mitropolii Worobiewiczze, grabieze niemałe y beyprawne poczynili, mianowicie u Parfenia Mironowicza wzięli płecmi łocki trzydziescie, piędzdy gotowych dwadzieścia y drobiezkow wszytkich sprzętu domowego na kop czterdziescie wszystkiego ogułem wzięli y pograbili, w drugiego Sidorca Wasilewicza z komory pograbili piędzdy gotowych kop pięć, także płotna, koszul, płachot, kozuchow, stermięg y ynszych rzeczy domowych na kop trzidziescie pobrali y pograbili, w trzeciego Ruska Haponowicza arzędara tamesznego piędzdy gotowych wzieni z bodni kop piędziesiąć, także go rzalki miodu, przisnego piwa y wszytkiego sprzętu domowego za kop piędziesiąć wzięli y pograbili. Atamanowi tamesznemu Suwertoce, komoru odbiwszy, wszitko pobrali, a mianowicie żupan kunski sini, który kosztował kop cztyri ze wszitkim z gotowym, germak z stroką sprawiony za kop szesc, sukna kunskiego, groszi gotowych kop dwzdziescia y pięć, chust białych mionszych y cienkich, kozuchow siermięg wszitkiego, a wszytki kop szesdziesiąć wzięli y pograbili, a osobliwie wzięli trzy barany y sto szesdziesiąć kur pograbili y to wszitko do maiętnosci W[aszej] M[iłości] Romanowki. Zachowawszy tedy powod[...] poddanych y o mordowanie niewiast w sądzie należnym wolne prawo[...] tam pozwem do wrucenia pomienionego grabieży z sowitoscią y z nagrodze[niem] według statutu, co wszitko czasu prawa szerzi przełożono y ukazano będzie [...] stała y tych sług swych postawiła y w tem sienakoniec usprawiedliwiła. Pisa[no] roku tysiąc szeszet czternastego miesiąca septembra dziesiątego dnia, Paweł Rzecow[...] pisarz. A powyczitanium tego pozwu mianowany umocowany strony powodowej [...] roku, za tem pozwem przypadłego wedlie prawa prosił y domowił się aby pozwanei na pozew usprawiedliwić się było nakazano.

Gdzie tudzież ozwawszy się y u sądu niniejszego oczewiscie stawszi od pozwanei umocowany Jey urodzony pan Adam Ierzy Długoborski, za mocą zupełną, iemu w tei

sprawie daną, powiedział yż pozwana terminu mieć nie może, zaczem y sprawować się w tei mniwanei krzywdzie nie powinna, gdyż powod relacją woźnego dowodzi kładzenia pozwu w siele Romanowie, a Xiężna iey M[iłość] siola tem nazwiskiem niema y iego się zrzeka, ma siola Romanowczin, ale nie Romanowka, ponieważ tedy w cudzych dobrach położony iest, gdzie xiężna iey M[iłość] nie ma nic z tych miar wolności prosił od roku wtecz. Powod położy pozew porządnie iesli mieni, byc iako krzywde.

A umocowany strony powodowei na taką obrone umocowanego pozwanei tak powiedział, ze słusznie y porządnie ten pozew iest w naiętnosci pozwanei położony, a co powiada, jakoby na maiętnosc pozwanei ynakszym nazwiskiem nazwana być miała, to iest Romancziczami, a nie Romanowem, tedy tego niczym teraz przed sądem nie dowodzi, tylko gołemi słowy udawa. A co też się onei zrzeka, tedy zrzekanie maiętnosci tylko samemu Przincypałowi, a nie umocowanemu, należy. Alie mimo to wszystko maiętnosc ta, w ktori ten pozew iest położony, pozwanei własna iest. Y prosił umocowany powodow, aby sąd dobrze położenie pozwu byc uznawszy, pozwanei usprawiedliwic sie nakazał. Sąd mnieiszi grodski Kiiowski, kontrowersy stron obudwoch wysłuchawszy, aczkolwiek pozwana strona zadawała, że niema Romanowa, iedno Romanczice, iednak yż woźny zeznawa że w Romanowie maiętnosci xiężny iey M[iłości] Koreckiei pozwanei ten pozew iest położony, a strona zas pozwana tego niedowodzi żeby ta maiętnosc nie była zwana Romanowem, ale Romanczicami, k tomu by to y Romanczyce była strona przez umocowanego swego zrzeczi się iey nie może. Przeto sąd ninieiszi dobrze położone pozwu w Romanowie maiętnosci Xiężny iey M[iłości] Koreckiei, którego relacją woźnego powod podpira być uznawszy pozwanei postępować nakazuie, od którego dekretu umocowany pozwanei do sądu Głównego tribunalskiego apeliował. Sąd iemu tei apelacy yż ydzie o zbijanie roku nie dopuścił, a on opoparue iey swiadczył się. A po tem oświadczeniu pomieniony umocowany pozwanei stojąc pod obroną apelacy i protestacy swei perwszej powiedział być nieporządny pozew albowiem xiędz mitropolit nie o swe krzywde czini y nie mianuie aby to byli rzeczi iego mniwane ani też tego dołożył w pozwe swem aby miał dowodzić sprawiedliwości. A yż to iest głównieisza rzecz y resencyale czego w pozew swei nie włożył ale prosto o cudze rzeczi czini s tych miar pozew iest nieporządny y prosił wolności od nieporządnego pozwu y wsze obrony tak przeciw nienależnego powoda iako y nienależny akcy y ie waży wcale zachowuie. A umocowany strony powodowei na te alegacyią umocowanego pozwanei, tak powiedział yż pozew dobrze iest napisany gdyż w nim wyraźnie pisze że grabież bezprawny poddanym strony powodowei, za roskazaniem pozwanei przez poddanych albo sług iey iest uczyniony, to iuż tu inaczej rozumieć ani udawać nie może tylko że pan o krzywdę poddanym swoym czini y ym sprawiedliwości dowodzi, zaczem prosił powod umocowany aby sąd odciowski te obrone pozwanei, onei odpowiadać nakazał. Sąd nineiszi Grodski Kiiowski wysłuchawszy kontrowersy stron obudwoch pozew, którym pan poddanych swych krzywdy ych dochodze dobry być uznawszy, pozwanei odpowiadać nakazuie, od którego dekretu umocowany pozwanei do sądu głównego tribunalskiego apeliował. Ktorei apelacy sąd nineiszi iemu iako y pirwi yz ydzie o zbijanie pozwu niedopuscił. A on się opoparac swiadczył. A po tem oświadczeniu przereczony umocowany pozwanei stojąc pod obroną apelacy protestacy, swych prewszych wszitkie obrony prawne y ie ważne wcale zachowawszy powiedział być nienależną akcyią

s tych racy pirwsza co pisze mianując sobie krziwde od sług y poddanych Xiężny iey M[iłości] tedy nigdy te osoby ani sługami, ani poddanemi nie byli. A naostatek [...] ale iako iest o tem wiadomość że to kozacy temi nazwiskami ludzie swawolne, które nie tylko Xiężny iey Mi[łości], ale y Kroła Iego M[iłości] nie są posłuszni, nie mogła tedy ym wskazywać, bo nie byli nigdy pod iuryzdycją Xiężny iey M[iłości] y nie słusznie a prawie [...] do nie iest ta akcyja Xiężnie iey M[iłości], że miała kozuchi roskazywac brac każdy łacno rozsądzić to może, druga iako mienia żeby to sługi y poddane Xiężny iey M[iłości] a za kiedyby tak było niepotrzeba według prawa sprawiedliwości relwirowac yż tedy iest y ten prawo że ktoby miał od cziich sług y poddanych krziwde ma pana[...] wać sprawiedliwości z nich, a że tego nie ukazuie tedy nienależnie dana iest Xiężnie iey M[iłości] y prosił iako od nienależnei wolności wcale y wszeobrony [...] iesliby do niei przyszło Xiężnie iey M[iłości] zostawując.

A umocowany strony powodowej na takową [...] obrone umocowanego pozwa powiedział y ukazował być sprawę należną s tych miar że te osoby, przez które za roskazaniem poswanei grabież poddanym strony powodowej stał się, nie są kozakami zadnemi ale własnymi sługami y poddanemi pozwanej, s których uczynienia sprawiedliwości aby powod relwirowac miał prawo pospolite, nie pozwala albowiem samei właśnie pozwanej Xiężnie iey M[iłości] Koreckiej w madyrekte y roskaz dana iest, które za własnym roskazaniem iey będąc pod władzą y iurizdycją pozwanej ten grabież popelnili do tego tei obrony, która iego nam ni wspomóc nie może, nie na swym placu y nie rychło zażywa. Y prosił umocowany strony powodowej aby sąd sprawę ocalezną być uznawszy a odciowszy takowe nieprawne obrony pozwanej na strone o nei skuteczne odpowiadać nakazał obrony prawne dalsze w zupełnei mocy sobie zostawiwszy. Sąd niniejszi Grodski Kijowski s kontrowersy stron obudwuch zrozumiewszy y one wysłuchawsziznaiduie że pozwana strona iednych obron nie na swym czasie y nie rychło y drugich zas nieprawnych wnosi, dla czego sąd nineyszi aktora należnego y same sprawę być uznawszy y iekscepcyie pozwanej na strone odciowszy, onei skutecznie odpowiadać nakazuie, od którego dekretu umocowany pozwanej do sądu głównego trybunału Lubelskiego Koronnego apelował, sąd iemu tei apelacy z pozwolenia umocowanego strony powodowej dopuścił y rok za nią obudwum stronom przed sądem głównym tribunalskim w Lublinie w ten czas, gdy sprawy woiewodstwa Kiiowskiego porządkiem y wszich woiewodstw naipirwi podane dekretu niniejszego przypadną y sądzony będą stanowic się złożył y niniejszym dekretem krom wszelakiego przy pozwu składa y to wszitko dla pamięci do xiągGrodskich Kiiowskich iest zapisano, s których y ten wypis pod naszymi pieczęciami iest wydan. Pisan w Kijowie.

Archiwum Państwowe w Krakowie. 3684 ASang teka XXXII/28 Декрет Люблінського трибуналу в справі між Рутським і Анною Корецькою за наїзд на с. Воробєвичі 1618 року

Выпис с книг головных трибуналских воеводства Киевского.

Лета Божого нароженя тысяча шестсот осмьнадъцатого м[е]с[я]ца июня двадъцатого дня.

Перед нами депутати суду головного Трибуналу Любелского зо всих воеводствъ Короны Полское на рокъ теперешний вышей менованный обраными и высажоными приточила се справа з реестру судового межи велебнымъ в Бозе его м[и]л[о]стю

отцемъ Иосифомъ Велиаминомъ Рущкимъ архієпископомъ митрополитомъ Киевскимъ Галицкимъ и всея Руси и капитулою его м[и]л[ости] поводами, а велможною панею Анъною Ходкевичовною Яхимовою княжною Корецкою позваною, за апелляцією от декрету суду кгородского Киевского з рочковъ декабровыхъ в року прошломъ тисеча шестсот чотырьнадцатого сужонныхъ выточоного в справе от повода позваной заданой о то иж слуга позваное неякий Маковский зъ Андреемъ Чоборатомъ з села Романовки за власнымъ росказанемъ позваное року тисеча шестсот чотырьнадцатого м[е]с[я]ца августа четвертого дня з ыншими помочниками своими моцно кгвалтомъ н[а]ехавши на село власное митрополее Воробьевичи, грабежи немалые и безправные починили, меновите у Парфена Мироновича взяли полотна локтей тридцат, грошей готовыхъ копъ двадцет, дробезковъ усих спряту домового на копъ сорокъ усего огуломъ взяли и пограбили, у другого Сидорца Василевича с коморы пограбили грошей готовыхъ копъ пять, полотна, сорочокъ, плахот, кожуховъ, сермянницихъ речей домовыхъ на копъ тридъцет, у третего Юсиа Гапоновича арендаря тамошнего грошей готовыхъ взяли з борни копъ петнадъцать, горелки, меду присного, пива и всего спряту домового за копъ петъдесять, атаманови тамошнему Сувертоце комору одбивши, все побрали, меновите жупан луцкий синий, который коштоваль копъ чотыри зо всим з готовымъ к гетманъ [?] з строкою справлений за копъ шест сукна луцкого грошей готовыхъ копъ двадцъцать пять, хустъ белыхъ товстыхъ, тонкихъ кожуховъ сермягъ, усего на все копъ шестьдесят, баранов три, кур сто шестьдесятъ побрали и пограбили и до маетности позваное Романовки одпровадили. О который то неправный грабеж на веску его ко вины правные кгды поводъ позваную на рочки вышъпомененые за позвомъ тамъ по контроверьсияхъ сторонъ розныхъ инъстанцихъ судъ Кгородский Киевский актора належного и самую справу быти узнавши, стороне позваной skutечне отповедати наказал, от чого умоцованый позваное тую справу через апелляцію на Трибунал воеводства Киевского рокомъзаховалымъ выточил, о чомъ ширей тот декрет в себе обмовляет.

На року тогда нынешнемъ слушные в той справе припаломъ сторона поведовая сам очевидсто а позваная через урожного п[а]на Юря Длукгоборского умоцованого своего постановившисе широце межю собою контровертовали, с которыхъ контроверсий ихъ судъ нынешный головный трибуналский добре врозумевши декрет кгородский Киевский утверждаетъ и позваной присегнути наказует на томъ, яко тыхъ грабежовъ в позве мянованыхъ не чинила и на пожитокъ свой не оброчала, яко на рочкахъ кгородскихъ Киевскихъ, которые напервей отдать того дзырству по выстю шести неделъ сужонныхъ дот где и рокъ обомъ сторонамъ поведовой ку прислуханю, а позваной ку выконаню быть при позву зазует и то все для памети до книгъ ихъ записано. С которыхъ книгъ подъ печатю земскою воеводства Киевского [...Печатка и підписи]

Гордієнко Д.С.

ПРОБЛЕМА ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ В ДОСЛІДЖЕННІ АНДРІЯ ЛІНЧЕВСЬКОГО

Дискусія про час заснування Софії Київської продовжується вже понад 200 років. В основу досліджень науковці клали передусім писемні джерела – повідомлення літописів, відтак дискусія і зводилась до того, якій з літописних дат – 1017 р. Новгородського першого літопису та низки пізніших літописів (Никонівського [10, с. 75], Тверського [20, ст. 136], Львовського [20, ст. 136]) чи 1037 р. “Повісті временних літ” віддати перевагу [див.: 3, с. 10; 16, с. 5; 17, с. 18]. Інколи залучались повідомлення Тітмара Мерзебурзького, який згадує під 1018 р. “sancte monasterio Sofhiae” [27, р. 257]. І лише дослідження Н. Нікітенко, яка вперше комплексно розглянула цю проблему, зосередивши основну увагу на Софії Київській як на головному джерелі з цієї проблеми [14; 15 та ін.], підкріплені епіграфічними відкриттями В. Корнієнка [7 та ін.] суттєвого розширили коло джерел, що дало змогу кардинально по-новому дослідити питання часу заснування собору.

Нова атрибуція унікальних світських фресок собору, багатоаспектне визначення загальної концепції його стінописного ансамблю та поява цілого корпусу джерел (графіті) з історії Софії Київської, повернення в історію імені дійсного засновника собору – князя Володимира Святого викликало досить різку реакцію з боку низки науковців, т. зв. адептів “руського міра”, про що свідчить і їх пряма апеляція до “іноземних колег”, а саме Санкт-Петербурзьких “учених” з Ермітажу [2, с. 4–5]. Для цієї групи учених єдиними джерелами щодо дослідження українського середньовіччя (в їх термінах “давньої Русі”, питання, де ж новітня Русь?) є літописи, які нібито “не лишають місця й для найменших сумнівів у тому, що будівничим Софії Київської, як і усього нового міста, був Ярослав Мудрий” [24, с. 7]. Подібно, на думку М. Котляра, критикувати літописні повідомлення може лише “дилетант”. На думку цього ученого, *єдиною* пам’яткою нашої історії є “Повість временних літ” [8, с. 10]. При цьому жодних аргументів на підтвердження таких категоричних висновків не наводиться. Єдиний, хто спробував підтвердити дані літописів, є “відомий літописознавець” пан Толочко-молодший, який, проте, як і його колеги, не наводить жодних аргументів [23, с. 11]. На подібній методиці – не наводити аргументів – базує і свої висновки Г. Івакін, який проголошує, що “ми не обстоюємо 1037 р. чи 1017 р. Адже є прихильники обох датувань” [6, с. 70]. Така роздвоєність загалом притаманна групам старшого й молодшого Толочків – стверджувати протилежні позиції як істинні залежно від ситуації правоти.

Опоненти ж навпаки, зовсім не сприймають літописні повідомлення як абсолютно правдиві:

“Літописні датування різняться між собою двадцятьма роками, бо не фіксують історичного факту, а відбивають намагання приурочити створення Софії до правління саме цього князя [Ярослава I – Д. Г.]. Ярослав посів київський стіл не за заповітом батька, а у результаті гострої міжусобної боротьби з іншими нащадками Володимира. Для Ярослава важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найбільш гідного спадкоємця Володимира Хрестителя. Тому найважливішим діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії – головної святині Русі. Ось чому літописні дати заснування Софії «прив’язані» до головних віх княжіння Ярослава в Києві: появи тут наприкінці 1016 р. з Новгороду і перетворення в 1036 р. на самодержця Русі після смерті брата Мстислава Чернігівського і ув’язнення другого брата – Судислава Псковського. Отже, суперечливі літописні звістки про час заснування Софії є недостовірними” [3, с. 10]. Дослідниця зазначає, що літописні записи “можуть служити лише хронологічними орієнтирами для датування собору різними періодами княжіння Ярослава” [14, с. 286]. Те, що літописи тенденційні і виникли значно пізніше, є цілком очевидним. Однак, якщо з тексту “Повісті временних літ” випливає, що спорудження Софії є головною заслугою Ярослава, то у Новгородському першому літописі ця подія взагалі записана “між іншим”. Втім, це цілком зрозуміло для новгородського літописця, якого більше цікавили місцеві, а не київські події. Н. Нікітенко, ретельно проаналізувавши літописні статті 1017 і 1037 рр., припустила існування кількох етапів у забудові Києва в першій половині XI ст. та зауважила, що літописи не виключають можливість датувати Софійський собор різними епохами: “дна з них тяжіє до часу Володимира, інша – до zenіту княжіння Ярослава” [14, с. 281–287].

Тож, попри всю дискусійність, упередженість, заангажованість тощо літописів, вони залишаються базовими джерелами з історії українського середньовіччя. Виходячи з цього, особливий інтерес являють праці, в яких зроблено спробу джерелознавчої критики нарративних джерел (літописів) щодо дати заснування Софії Київської. Одним з таких досліджень є кандидатська робота випускника Київської духовної академії Андрія Лінчевського “Св. София Киевская (XI–XX вв.). Историко-археологическое исследование” (К., 1914), яка являє собою досить солідну монографію. Інтерес до праці посилюється ще й тим, що вона не була опублікована і не є відомою широкому загалу і, як наслідок, не інтегрована в софієзнавство. Рукопис монографії на сьогодні зберігається в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного.

Праця охоплює увесь період історії Софії Київської – від початку XI – до початку XX ст. Найцікавішим і найзмістовнішим є виклад хронологічно наближеної до життя автора історії собору з XIX ст., оскільки він бачив на власні очі те, що було згодом втрачено й забуто. Проте, деякі помітки й підходи автора щодо першого – середньовічного періоду також зберігають евристичний потенціал для сучасної українсь-

кої гуманітаристики. Так, поруч з основним завданням дослідження: установлення “з одного боку, фактів та обставин, за яких відбулась та чи та зміна давнього вигляду Софійського храму, а з другого – визначення, наскільки і якою мірою численні ушкодження, виправлення та ремонти храмової споруди відхилили його від первісної архітектурної форми” [11, с. II], дослідник уже у вступі декларує висновок, що “при визначенні часу заснування храму Св. Софії, зважаючи на суперечності літописів з цього питання, виявилась можливість доказати помилковість запису року заснування Київської Софії пізнішими літописними списками як історією княжіння Ярослава, так і церковно-політичними умовами та обставинами руського життя, що передували запровадженню на Русі митрополії та храму Св. Софії” [11, с. V].

Власне з питання часу побудови Софії Київської цілком природно й розпочинається дослідження А. Лінчевського. Це перша частина розділу Першого “Час заснування Св. Софії. Зовнішній вигляд і внутрішній устрій храму. Прикраси”. Дослідження порушеного питання А. Лінчевський проводить на аналізі традиційних писемних джерел: “Повісті временних літ”, Першого Новгородського літопису та Хроніки Тітмара Мерзебурзького. Залучає й повідомлення “храмового літопису Св. Софії”. При цьому Новгородський літопис дослідник називає “давнім”, а “Повість временних літ” – “пізнім списком” [11, с. 1]. Звертає автор увагу і на дворазову згадку Новгородського літопису про спорудження Софії Київської, відмітивши, що під 1017 р. вжито термін “заложити”, а під 1037 р. – “свершена”. Хоча насправді в обох випадках вжито “заложити”: 1017 р.: “И заложена бысть святая София Кыевъ” і 1037 р.: “Заложити Ярославъ город Кыевъ, и церковь святыя София” [18, с. 15, 16]. Відсутність “двократного заснування” у “пізніших списках” є достатньою підставою А. Лінчевському для висновку про те, що вже для укладачів цих пізніших списків була очевидною помилка давнього літописця.

Коротко подавши наявну історіографію, позиції adeptів закладення Софії Київської в 1017 р. та 1037 р., власне дослідження питання автор проводить, намагаючись реконструювати контекст подій і визначаючи, чи міг бути закладений собор у 1017 р. Основний сумнів дослідника зводиться до того, що “про існування в Києві Софійського храму після 1017 р. немає згадок у жодному літописі; хоча, безсумнівно, літописці не оминули б мовчанкою факту, напр., освячення храму, особливо коли останній призначався для катедри київських єпископів, чи митрополитів” [11, с. 5–6].

На цей період припадає лише повідомлення про “монастир” Св. Софії Тітмара Мерзебурзького, до київських повідомлень якого А. Лінчевський, слідом за М. Закревським [4, с. 761], ставиться досить скептично, що різко суперечить висновкам сучасних досліджень [14, с. 303–309; 3, с. 10]. Дослідник розвиває думку М. Закревського, що іменем “Св. Софії” хроніст називає Десятинну церкву. Позаяк ця церква була катедральною, отже – “центром релігійно-політичного життя руського народу”, саме в ній, на думку А. Лінчевського, і відбувались урочисті прийоми та церемонії. “Тому, коли Дітмар говорить про урочисту зустріч Болеслава «в монастирі

Св. Софії», то знову ж таки має на увазі ту саму Десятинну церкву, яка, ймовірно, називалась тоді ще й Софійською» [11, с. 7].

Тут варто відмітити, що повідомлення Тітмара Мерзебурзького про Св. Софію в Києві до А. Лінчевського були предметом вивчення митрополита Євгенія (Болховітінова) [1, с. 42–43], М. Максимовича [13, с. 97–100], П. Лебединцева [9, с. 54–55] та низки інших дослідників. При цьому попередники зійшлися на тому, що Тітмар повідомляє про “нову” дерев’яну Св. Софію, збудовану на місці нібито згорілої у “попередньому році” першої дерев’яної Св. Софії, збудованої ще нібито княгинєю Ольгою.

Як бачимо, А. Лінчевський пропонує кардинально інше вирішення повідомлення про “монастир Св. Софії” і взагалі пропонує його вилучити з джерел щодо Софії Київської, а віднести до Десятинної церкви. Враховуючи, що Десятинну церкву Тітмар згадує окремо називаючи її при цьому церквою св. мученика Климента, дослідник змушений вирішувати і це питання – проблему такого змішання і подвійної назви одного і того самого храму:

“Якщо назва Десятинної церкви церквою св. Климента мала підставу у факті перебування тут голови цього мученика, чи придільного храму на його честь, то назва «Софійського» могла бути загальним іменем, перенесеним на Десятинну церкву після знищення пожежею 1017 р. дерев’яної церкви Св. Софії, що розташовувалась поруч неї. Ця обставина дала привід змішувати ці церкви і не лише таким літописцям, як Дітмар.

Державне значення Десятинної церкви сприяло закріпленню за нею імені Св. Софії ще й тому, що вона була на перших порах церковно-політичного життя давньої Русі тим, чим була Софія Константинопольська для Візантії. З побудовою Ярославом «монументальної» Софії, митрополії руської, мало-помалу припинилась народна звичка називати Софією ту церкву, яка насправді не була посвячена цьому імені» [11, с. 7–8].

Відтак А. Лінчевський приходиться до категоричного висновку, що повідомлення Тітмара “не говорять про існування в Києві після 1017 р. храму в ім’я Св. Софії” [11, с. 8]. Висновок категоричний і, з точки зору джерелознавства, неприпустимий.

Коротко і повністю за П. Лебединцевим зупиняється А. Лінчевський на повідомленні, як він пише, “храмового літопису Св. Софії” – напису над північною підкупольною аркою собору: “Изволениемъ Божиимъ нача здатися сей Премудрости Божией храмъ въ лѣто 1011 благочестивымъ княземъ и самодержцемъ всеи Россіи Ярославомъ Георгіемъ Владимировичемъ. Совершился же въ лѣто 1038” – теж досить дискусійний у сучасній українській історіографії напис [3, с. 17; 16, с. 12–15; 22; 23, с. 14–15 та ін.]. Дослідник пристає до думки, що “помилка” з 1011 р. виникла під час реставрації 1853 р., до якої там нібито був зазначений 1037 р. [11, с. 35], при цьому якісь власні аргументи не наводить. На жаль, він не знає доступних за його часів архівних джерел XVIII ст., які підтверджують існування в цьому написі саме дати 1011 рік [16, с. 14].

Відтак, дослідник звертається до літописних повідомлень. При цьому порушує методику джерелознавчого аналізу і змішує всіх авторів літописів у поняття “літописці”, наприклад: “літописці переважно широко розповідають про всі видатні

події в житті Ярослава” [11, с. 8]. Тому у А. Лінчевського й викликає подив, чому Новгородський літопис детально оповідає про власне новгородські події, безпосередньо про спорудження Софії Новгородської [див.: 18, с. 16] і водночас мовчить про подібні події київські. Це є підставою для висновку, що “мовчання літописців про храм св. Софії Київської дорівнює у цьому випадку їх ствердженню, що після 1017 р. і до заснування Ярославом кам’яної Софії в 1037 р. в Києві не було храму на честь св. Софії; якщо ж не було храму, то не було і його «заложення» в 1017 р.” [11, с. 9]. Природно, що в центрі уваги новгородського літописця був Новгород, а не Київ. Тому й новгородські події в ньому подані детальніше, ніж київські чи, скажімо, чернігівські. Прикметно, що й сам А. Лінчевський далі, покликаючись на О. Шахматова [25, с. 582], говорить про те, що новгородський літописець значно скорочував “київський оригінал”, адже його завдання було якнайповніше висвітлити історію Новгородської землі [11, с. 10].

Однак, заперечивши таким чином “заложеніє” св. Софії Київської в 1017 р., А. Лінчевський все ж таки змушений був пояснити цей запис у Новгородському першому літописі. На думку дослідника, відповідь є простою і криється вона у звичайній кон’єктурі: “замість «заложена» під 1017 р. Новгородського літопису потрібно читати «зажена»” [11, с. 9]. На перший погляд така кон’єктура виглядає цілком ймовірною. Як доказ, А. Лінчевський наводить повідомлення Тітмара про пожежу в “монастирі” св. Софії [26, р. 257] та повідомлення “Повісті временних літ” про пожежу в Києві 1017 р. [5, ст. 130; 11, с. 9]. При цьому автор вступає у суперечність. Так, він стверджує, що новгородський літописець не знав про існування в Києві храму св. Софії до 1037 р., у той же час був змушений співставити повідомлення, очевидно, “Повісті временних літ” з повідомленням про пожежу в Києві 1017 р.: “Ось чому до цього, себто 1017 р. літописець новгородський відніс її закладення, і виправивши «зажена» на «за-ло-жена» і, пропустивши повз увагу зробити відповідну поправку під 1037 р., де також за давнім київським зводом значилось заложення Київської Софії”. Тут же додає, що це упущення “помітили пізніші літописці і під 1037 р. почали говорити про завершення, себто закінчення Софійського храму у відповідності з «заложенієм» його в 1017 р.” [11, с. 11].

Відтак, як у випадку з Тітмаром, щодо повідомлень Новгородського першого літопису А. Лінчевський приходять до категоричного висновку:

“Отже, запис давнього новгородського літописного зводу під 1017 р., де мовиться про закладення Київської Софії, потрібно визнати зіпсутим і помилковим. Тому не про закладення Ярославом нинішньої Софії і не про закладення, замість згорілого, другого дерев’яного храму в ім’я Св. Софії, як думали деякі дослідники та описувачі Києва і його святинь, говорить новгородський літописець, але у згоді з іншими літописами оповідає про пожежу київських церков, яких у 1017 р. загинуло, за Дітмаром, до 400, а за патріаршим списком – до 700” [11, с. 13].

При цьому Тітмар не говорить про загибель 400 київських церков, а лише зазна-

час, що в Києві на 1018 р. загалом було 400 церков [26, р. 258]. Повідомлення ж Никонівського літопису є пізніми, як і сам твір є не стільки історичним, як ідеологічним, покликаним обґрунтувати політичні інспірації Москви на “руську спадщину”.

Під 1016–1018 рр. у “Повісті временних літ” записано низку подій [5, ст. 129–131], які нібито й складають контекст повідомлення, точніше його відсутності про Софію Київську. Цей контекст бере до уваги й А. Лінчевський, точніше, вибудовує його за М. Приселковим [19], і припускає, що “радше можна допустити пожежу церкви і міста у воєнний час, а не закладення і побудову їх” [11, с. 14]. Відтак, в умовах боротьби за київський престол, загостреної польським втручанням, “Ярослав не міг приступити в цей бурхливий час ні до закладення, ні до побудови Софійського храму” [11, с. 15].

Іншим контекстним аргументом для А. Лінчевського є повідомлення “Повісті временних літ” під 1036 р. про перемогу над печенігами на полі “внѣ града”, “идѣже есть нынѣ святая Софѣя” [5, ст. 138]. Буквально сприймаючи повідомлення “Повісті временних літ”, що загалом було характерним для історіографії кінця XIX – початку XX ст., дослідник відносить побудову “града Ярослава”, а, отже, й включення зазначеного “поля” в межі міста до 1037 р. Тому, якщо й можна припустити, на думку А. Лінчевського, дійсне закладення собору до 1017 р., то воно могло відбутись лише в межах старого міста, так званого “града Володимира”, а отже до сучасного Софійського собору це повідомлення не має жодного відношення. Відтак, підсумовує А. Лінчевський, “роком заснування нинішньої Київської Софії потрібно визнати 1037”.

У концепції А. Лінчевського заснування собору і заснування Київської митрополії взаємопов’язані і невід’ємні одна від одної акції. Слідом за М. Приселковим [19, с. 33–34 та ін.], дослідник стверджує, що до 1036–37 рр. митрополії в Києві не було. Відтак, “встановлення «митрополії руської» літописець пов’язує з заснуванням храму, призначеного для катедри руських митрополитів” [11, с. 17], що нібито посилюється й повідомленням про перемогу над печенігами Ярослава I на “полѣ вне града”, де згодом була збудована Софія Київська. Свою позицію А. Лінчевський підкріплює відсутністю відповідного літописного зазначення (“митрополія”) щодо Десятинної церкви, попри те, що, на думку дослідника, саме такою – митрополичою мала бути Десятинна церква за задумом її творця – князя Володимира [11, с. 17]. Звідки відомі задуми Володимира А. Лінчевському – невідомо. Як дослідник потрапляє і в іншу суперечність, зазначаючи, що літописець писав про Десятинну церкву тоді, “коли йому відома була минула історія Десятинного храму” [11, с. 17]. Так само ретроспективно він писав і про Софійський собор у часи правника Ярослава Мстислава. І є великий сумнів, що він знав якісь задуми князів-попередників. Літописець, навіть пишучи про минуле, говорив про Софію Київську з позицій свого часу. На початок XII ст. Софія Київська була катедрою київських митрополитів і як така вона фігурувала у свідомості, а очевидно і усному мовленні, як “митрополія”. Однак, це жодним чином не вказує на час запровадження в Києві митрополії, катедральним храмом якої до побудови Софії Київської цілком ймовірно й була Десятинна церк-

ва; митрополія ж, як нині доведено, виникла не пізніше 997/8 рр. [26, с. 25–28]. За логікою А. Лінчевського, до побудови Софії Константинопольської 537 р. не було й Константинопольського патріархату, що доказати значно складніше.

Проте можна цілком погодитись з А. Лінчевським у тому, що одразу по захопленні Києва Ярослав не міг розпочати будівництво такого величного і великого храму [11, с. 20]. На його думку, знадобилось ще додаткових двадцять років, потрібно було перемогти печенігів під стінами Києва у 1036 р., щоб Ярослав почав будівництво Софії Київської, яка є пам'ятником “його блискучої перемоги над печенігами” [11, с. 23]. “Отже, – підсумовує А. Лінчевський, – храм Св. Софії – це пам'ятник перемозі Ярослава і миру та спокою, що настали на Русі; це монумент, що знаменує собою межу між постійною, що тяглася роки боротьбою, і спокійним князінням Ярослава, коли, врешті, цей «мудрий» князь міг віддати і присвятити всі свої сили і політичний такт внутрішній розбудові не лише свого князівства, але й Церкви руської; храм Софії – це монумент змужніння руської Церкви, що вийшла з-під опіки матері – Церкви Охридської і що нині мала свого предстоятеля і керівника в особі митрополита Київського” [11, с. 25–26]. Ці висновки вже давно застаріли, бо нині добре відомо, що Софію Київську закладено не на пресловутому “поле вне града”, де Ярослав переміг печенігів, а, як показали археологічні дослідження, в заселеному і укріпленому вже в X – на початку XI ст. міському районі [14, с. 283; 17, с. 25–26]. Спростовано і висновок про уявне початкове перебування Київської митрополії під юрисдикцією Охридської Церкви; насправді митрополія підпорядковувалася Константинопольській патріархії [26, с. 23–32].

З закладенням собору тісно пов'язано питання завершення будівництва. Для вирішення цього питання А. Лінчевський вдається до історичної хронології. Знаючи час освячення Софії Київської – 4 листопада, дослідник логічним методом намагається встановити рік, у який цей день припадав на неділю і який би був прийнятним як дата завершення будівництва і освячення собору. А. Лінчевський одразу відкидає 1039 р., адже за два роки, на його думку, не можна було збудувати такий грандіозний собор. 4 листопада припадало на неділю ще в 1044, 1051, 1061 та 1067 рр. Для вирішення питання дослідник вдається до порівняльного методу і залучає хронологічні аналогії з Десятинною церквою (будувалась 7 років), Софією Новгородською (7 років), Успенським собором Києво-Печерського монастиря (16 років) і Михайлівською церквою Видубицького монастиря (близько 18 років) і таким чином вираховує середній час побудови в 10–12 років, та приходять до висновку, що побудова Софії Київської “закінчена не раніше 1046 і не пізніше 1049 р.” [11, с. 31]. Однак у жоден рік з цього проміжку 4 листопада не припадало на неділю. А. Лінчевський далі залучає повідомлення місяцеслова при Мстиславовій Євангелії, де окрім дати освячення вказано і виконавця його – митрополита Єфрема [21, с. 12]. Хронологія київських митрополитів для першої половини XI ст. залишається дискусійною, як і взагалі їх імена мало відомими, а то й не відомими. Знаючи, що 1051 р. Ярослав

поставив митрополитом Іларіона, А. Лінчевський припускає, що він правив не довго і вже в тому самому 1051 р. його замінив митрополит Єфрем, кандидатура якого задовольняла як Київ, так і Константинополь.

Таким чином, “можливо, що перемовини [з Константинополем – Д. Г.] завершені були в 1051 р., так що новий митрополит міг вступити в управління руською церквою в кінці 1051 р. і здійснити в цьому році освячення храму Св. Софії 4 листопада. До цього року могло вже все бути завершеним, позаяк Ярослав прагнув, щоб цей знаменний акт був звершений митрополитом Іларіоном; коли бажання Ярослава не вдалось, то з появою в Києві митрополита Єфрема відкладати освячення давно готового для цього Софійського храму не було потреби” [11, с. 34]. Висновок суто ретроспективний. Навряд чи міг Ярослав у 1037 р. знати, що він завершить собор саме тоді, коли для його освячення поставить власного, місцевого з українців митрополита.

Відтак, А. Лінчевський приходить до остаточного для себе висновку: “храм Київської Софії заснований великим князем Ярославом I Володимировичем у 1037 р.; закінчений побудовою в період з 1046–9 р. і освячений митрополитом Єфремом 4 листопада 1051 року” [11, с. 34–35].

Таким чином, праця А. Лінчевського, що мала “нещастя” бути закінченою напередодні Першої світової війни і розділила долю багатьох досліджень того часу – не була опублікованою, показує основні концепти дискусії щодо часу спорудження Софії Київської, наявні в тогочасній історіографії. Звісно, дослідження певним чином спрямовано на обґрунтування дати “Повісті временних літ” – саме давньоукраїнського літопису як місцевого, київського. Тому з такою послідовністю А. Лінчевський і відстоює 1037 р. як дату заснування Софії Київської, яка згодом стане “хрестоматійною” [16, с. 18] і лише наприкінці ХХ ст. обґрунтовано буде піддана сумніву в дослідженнях Н. Нікітенко. З іншого боку, як випускний твір, дослідження А. Лінчевського демонструє й рівень підготовки випускників у Київській духовній академії початку ХХ ст. і, варто зазначити, зберігає свій евристичний потенціал і на сьогодні, воно, безперечно, становить історіографічний інтерес для софієзнавства.

Проте, й на сьогодні немає жодної написаної біографії священика Андрія Лінчевського. По Революції і окупації України російськими більшовиками він був ієрархом РПЦ, єпископом Черкаським і Чигиринським (з 1923 р.), архієпископом Вінницьким (1932–1933 рр.) та архієпископом Волинським і Житомирським (з 1934 р.). Невідомі і якісь його наукові праці за той час. А 27 листопада 1937 р. владика був розстріляний НКВС, – так російський окупант перервав життя неординарної постаті в історії України. Таким чином, ця стаття є й маленьким штрихом до творчої біографії Андрія Лінчевського та історії Української Православної Церкви і Київської духовної академії початку ХХ ст.

Джерела та література

1. Болховитинов Евгений. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К.: Либідь, 1995. – С. 36–270.
2. Від упорядників // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – С. 4–6.
3. Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних: наукова концепція // Час заснування Софії Київської / Пристрасті довкола мілленіума. – К.: Горобець, 2010. – С. 10–17.
4. Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. II.
5. Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй). – Москва: Языки русской культуры, 1998.
6. Івакін Г. Ю. З приводу нового датування Софійського собору // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – С. 70–75.
7. Корнієнко В. В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. – К.: Слово, 2014.
8. Котляр М. Ф. “Софійські архімеди” // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – С. 9–10.
9. Лебединцев П. Г. О святой Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г. – К., 1878. – Т. 1.
10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. Извлечений из монографии Б. М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков” (Полное собрание русских летописей. Том IX). – Москва: Языки русской культуры, 2000.
11. Линчевский Андрей, свящ. Св. София Киевская (XI–XX вв.). Историко-археологическое исследование. – К., 1914 (рукопис).
12. Львовская летопись. Ч. 1 (Полное собрание русских летописей. Том XX). – Санкт-Петербург, 1910.
13. Максимович М. А. О времени основания Киево-Софийского собора // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. Передне слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – С. 94–100.
14. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К.: Издательский дом “Слово”, 2004.
15. Никитенко Н. Н., Корниенко В. В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К.: Мошак М. І., 2012.
16. Никитенко Н. Н., Корниенко В. В., Рясная Т. Н. Новая датировка Софии Киевской: конструктивная критика или профанация концепции? / Отв. за вып. Д. С. Гордиенко. – К., 2012.
17. Нікітенко Н. Софії Київській – 1000 років і це не “вчена фікція”, а історична реальність // Час заснування Софії Київської / Пристрасті довкола мілленіума. – К.: Горобець, 2010. – С. 18–38.

18. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (Полное собрание русских летописей. Том III). – Москва: Языки русской культуры, 2000.
19. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 1913.
20. Рогожский летописец. Тверский сборник. (Полное собрание русских летописей. Том XV). – Москва: Языки русской культуры, 2000.
21. Сергей, архиепископ. Полный месяцеслов Востока. – Владимир, 1901. – Т. 1.
22. Толочко О. П. Так званий “Напис Петра Могили” у Софії Київській та дата заснування собору // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 4–25.
23. Толочко О. П. Код Нікітенко з маятником // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – С. 10–16.
24. Толочко П. П. Тисячоліття Софії Київської: реальність чи фікція? // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу. – К., 2010. – С. 7–9.
25. Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908.
26. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва: Наука, 1989.
27. Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon / Post edit. Ioh. M. Lappenbergii, rec. F. Kurze. – Hannoverae, 1889.

Костючок О.В.

ФЕДІР ШМІТ НА ЛАВІ ПІДСУДНИХ: СПРАВА «ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ»

Рис. 1.
Шміт Федір Іванович (1877–1937).
Фото з фондів НБУ
імені В. І. Вернадського.

Ф. Шміт¹ був одним з найвідоміших дослідників візантійського мистецтва та Софійського собору зокрема. Вчений віддавав усі сили вивченню мистецтва. Можливо, він зробив би чимало наукових відкриттів, якби не низка вчинків науковця, які, на нашу думку, стали фатальними в його подальшій долі. Йдеться про період громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії.

Співпрацю Ф. Шміта з білогвардійцями та як наслідок – арешт, радянський трибунал і покарання в 1920–1921 рр., частково висвітлено в дослідженнях В. Афанасьєва, С. Чистотінової, спільній статті В. Гусєва й І. Верби, вступній статті до збірника «Реабілітовані історією. Харківська область» В. Золотарьова та Н. Лапчинської. Так, В. Афанасьєв [Афанасьєв В. А. 1992, 213 с.] на сьогодні найбільш повно розкрив цей період життя Ф. Шміта. Але він лише конста-

тував події, які трапилися з вченим. Аналогічну спробу дослідити життєвий шлях Ф. Шміта зробила С. Чистотінова [Чистотінова С. Л. 1994, 206 с.]. У колективних статтях В. Гусєва й І. Верби [Гусєв В., Верба І. 1995], В. Золотарьова та Н. Лапчинської [Золотарьов В. А., Лапчинська Н. В. 2005, С. 7–30] дослідники основну увагу надавали висвітленню судового процесу в справі «Харківського відділення Національного Центру» в контексті радянських репресій проти дореволюційної інтелігенції; Ф. Шміт згадувався як один із підсудних.

Отже, на сьогодні джерелознавче вивчення матеріалів, у яких досліджуються дії радянської каральної системи проти Ф. Шміта, є недостатнім.

Організація і проведення зазначеного трибуналу мало наслідком формування корпусу документів, який міститься у справі з 8 томів, що на сьогодні зберігається

¹ На сьогодні найґрунтовнішою працею, присвяченою життєвому шляху Ф. Шміта, є дослідження В. Афанасьєва (Див.: Афанасьєв В. А. 1992, 213 с.). Також діяльність науковця вивчали С. Чистотінова (Див.: Чистотінова С. Л. 1994, 206 с.) та О. Нестуля (Див.: Нестуля О.О. 1991, С. 37–55).

в Галузевому державному архіві Служби безпеки України за № 72201 фп, з назвою: «Харківське відділення «Національного Центру» 1921 р.» Цей корпус документів є основною джерельною базою дослідження.

Об'єктом дослідження є діяльність радянських каральних та судових органів щодо Ф. Шміта, а предметом – джерелознавчий аналіз документів трибуналу у справі «Харківського відділення Національного Центру» пов'язаних з обвинуваченнями Ф. Шміта у злочинах проти радянської влади.

Ф. Шміт народився 1877 р. у Петербурзі й до 1912 р. ніколи постійно не мешкав в Україні. 1912 р. Ф. Шміт отримав пропозицію стати завідувачем кафедри історії та теорії мистецтв Харківського університету [Афанасьєв В. А. 1992, С. 30]. В 1912–1921 рр. (з короткими перервами), будучи пов'язаним з місцем роботи, вчений постійно мешкав у Харкові. 7 грудня 1920 р. органи ЧК (іще – Харківська губернська Надзвичайна комісія) заарештували Ф. Шміта. Його долучили до провадження у справі «Харківського Національного Центру». Серед обвинувачених у цій справі були переважно представники харківської інтелігенції.

Відділення Національного Центру (далі – НЦ) було створено в Харкові після того, як 24 червня 1919 р. місто захопила Добровольча армія. А 12 грудня 1919 р. до Харкова увійшли частини Червоної Армії. На початку грудня 1920 р. Харківська губернська Надзвичайна комісія заарештувала низку осіб, які, на її думку, скоїли злочини проти радянської влади. Серед заарештованих переважали представники місцевої інтелігенції – лікарі, земські, громадські діячі, професура харківських вищих навчальних закладів та ін. [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 2, арк. 1–160; т. 8, арк. 160–178 зв.] Поміж них був і Ф. Шміт, якого заарештували 7 грудня 1920 р.² Справи заарештованих об'єднали в одне провадження під назвою «Харківського відділення “Національного центру”». А 24–29 квітня 1921 р. їх судив Харківський губернський революційний трибунал. Суд відбувався публічно – в залі Державної опери м. Харкова. У процесі, окрім членів трибуналу, брали участь 2 обвинувача та 4 громадських захисники підсудних. На лаві підсудних було 24 особи [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 66].

Офіційною причиною організації слідства й суду називалася вимога робітників, які приходили до радянських органів влади зі скаргою, що наукові заклади очолюють вороги робітничого класу. «Оскільки громадянська війна була незакінчена, у оточенні ворожого елементу», радянські слідчі «були змушені» розслідувати ту «зраду» – співпрацю з білогвардійцями. Вони хотіли знати, що було в Харкові під владою білих; для чого збиралась і що робила міська дума [Матеріали відкритого

² Ф. Шміта затримала Харківська губернська Надзвичайна Комісія 7 грудня 1920 р., а 10 грудня того самого року завдяки персональному клопотанню народного комісара освіти УСРР Г. Гринька арештанта звільнили на поруку наркома (Див.: ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 2, арк. 21; Там само, т. 8, арк. 160–160 зв.). Водночас, слід також звернути увагу на тяжкі умови ув'язнення. Так, двоє з усіх заарештованих померли у в'язниці від тифу (Див.: ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 67). Тому швидке звільнення на поруки Ф. Шміта можна вважати вагомим фактом, який сприяв його виживанню. Під час суду Ковалев – голова Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, заступник народного комісара закордонних справ УСРР публічно захищав підсудного (Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 73–74). Згадані факти вказують на значний авторитет Ф. Шміта серед високопоставлених радянських чиновників.

судового процесу 2005, С. 76].

Для проведення суду слідчі ЧК збирали докази участі підозрюваних у злочинах проти радянської влади, тому матеріали слідства є цінним джерелом у вивченні співпраці місцевої інтелігенції з білогвардійцями. Але це джерело має низку недоліків, які ускладнюються тим, що, на жаль, архівно-слідчі матеріали справи й судового процесу збереглися неповністю. Наприклад: з усіх стенограм судових засідань трибуналу в цій справі збереглися тільки стенограми засідань від 28 та 29 квітня 1921 р. [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 9–99]

Матеріали справи показують початкову версію слідства, яку можна охарактеризувати як упереджену та необ'єктивну. Ці риси виявились у намаганні слідчих об'єднати справи всіх осіб, які співпрацювали з білогвардійцями, та показати, що це – справа рук Національного Центру, частина членів якого готувалася до збройних виступів проти більшовиків у Петрограді та Москві й інтенсивно співпрацювала з керівниками Білого руху. Слідчі, очевидно, не мали доказів, які дали б підстави довести зв'язки Харківського осередку НЦ з Московською і Петербурзькою філіями або особами, що скеровували політику білогвардійського руху. Як випливає з матеріалів слідства, не було доказів, щоб встановити зв'язки частини підсудних з Харківським НЦ взагалі. Тому обвинувачення в співпраці з НЦ (або участі в ньому) намагалися обґрунтувати шляхом вибудовування опосередкованих зв'язків підсудних з установами, пов'язаними з НЦ. А якщо такого зв'язку не було, то підставою для затримання й долучення до кримінального провадження ставав вияв підтримки або симпатії до Білого руху. Тому до справи як обвинувачених у злочині долучили тих, хто балотувався до Харківської міської думи, брав участь в Академічному союзі³, агітував за підтримку Білого руху, підписав «Звернення харківських професорів до вчених Заходу». Зазначені нюанси організації слідства дають підстави стверджувати про те, що радянська влада готувала показовий процес над представниками харківської інтелігенції, які виявили антибільшовицьку позицію під час окупації Харкова Збройними силами Півдня Росії незалежно від причетності підсудних до організації НЦ. Так, слідчі вибудували «зв'язок» між Національним центром і професурою Харкова – спочатку стверджувалося, що навколо очільників НЦ у Харкові згрупувались представники місцевої професури та інтелігенції. Таким чином, за версією слідства, НЦ, маючи представників в Університеті, міг впливати на решту професури, а через неї – й на більшість Харківської громади [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 2, арк. 82–82 зв.]. У вирокі трибуналу зв'язок з НЦ констатувався лише в одного підсудного – Івана Красуського, який був членом правління цієї організації [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 108].

Радянська пропаганда намагалась актуалізувати судовий процес серед громадян. В пресі «встановлювався зв'язок» підсудних «під Денікіним» з викритими осередками НЦ у Москві й Петрограді та в інших регіонах, які готувалися до збройного

³ Союз характеризувався як організація, котра підтримувала білогвардійців. (Див.: Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 70).

виступу проти радянської влади, а також з діячами, що тісно співпрацювали з керівництвом білогвардійського руху, Антантою. В такому контексті діяльність підсудних асоціювали зі злочинами білогвардійців взагалі. Водночас перебільшувалося значення Національного Центру в білогвардійському русі. Стверджувалося, що НЦ як політичне об'єднання, був приблизно тим самим для денікінської влади, що й комуністична партія для влади радянської [К делу Национального Центра 1920, С. 1]. Під час суду сторона обвинувачення намагалася створити образ значної провини підсудних. Так, наводилися сцени розправ білогвардійців над комуністичними діячами в Одесі, хоча причетності обвинувачених до цих злочинів не було встановлено. Більше того, її навіть не намагалися довести [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 74–75]. В рішенні Трибуналу діяльність підсудних було охарактеризовано як активну підтримку Добровольчої армії, а отже – як сприяння її жорстокій розправі над робітниками й селянами в тилу і в боротьбі з Червоною Армією на фронті [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 103].

Матеріали справи дають також змогу виявити безпідставність деяких звинувачень, які закидали підсудним, що вказує на певну упередженість судового процесу, оскільки викриття реальних злочинів більшовиків не могло розглядатись як факт умисної фальсифікації чи наклепу. Так, під час слідства радянська сторона вважала злочином викриття репресій та інших зlodіань, які скоїли радянські службовці 1919 р., а потім згадали у «зверненні» харківські професори [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 5]. Майже дослівно ці твердження висловив один з обвинувачів під час суду [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 72]. Проте водночас інший обвинувач визнав факт більшовицьких репресій і виправдовував їх оборонною спрямованістю супроти ворогів [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 75].

Що ж злочинного вбачалося в діях Ф. Шміта під час білогвардійської окупації Харкова? Злочином радянські слідчі вважали підписання «Звернення харківських професорів до вчених Заходу» (далі – Звернення), участь в Академічному союзі. А під час судового процесу було встановлено, що Ф. Шміт читав лекції у відділі пропаганди установи, підпорядкованої білогвардійцям [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 5, 103]. Долучення до судового процесу над НЦ справи Ф. Шміта є безпідставним. Звинувачення й докази ніяк не вказують на його зв'язок з Національним Центром. Але зазначені факти засвідчують те, що Ф. Шміт підтримував Білий рух.

На початку розслідування слідчі не мали достатньо доказів співпраці затриманих з білогвардійцями. Так, навіть не було оригіналу Звернення й списку тих, хто його підписав [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 5]. Тому слідчі вдавалися до провокативних запитань і таким чином встановлювали участь особи в організаціях, установах або дії, про які не знало слідство⁴. Так і виявилось, що Ф. Шміт підписав

⁴ Про це зазначив Ф. Шміт під час суду: «У грудні місяці, коли я був заарештований за підозрою у тому, що був кандидатом в Міську Думу. На першому допиті з'ясувалося, що кандидатом не був у Думу, у списку не був. Тоді слідчий поставив мені запитання, ну що, а відозву [до] вчених Заходу ви підписували, я так само прямо відповів, так, підписував» (Див.: ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 81–83).

Звернення⁵. На наступних допитах і під час трибуналу він не заперечував цього, хоча документально слідчі нічого не могли підтвердити. Але вчений намагався виправдати свої дії в період білогвардійської окупації Харкова, які радянська влада вважала злочинними. Протоколи допитів⁶ дають змогу простежити зміни у свідченнях обвинувачуваного. Спочатку Ф. Шміт стверджував, що підписав Звернення, не читаючи, натякаючи на те, що всі підписували [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 195–196]. На наступному допиті він стверджував, що підписав, бо підписували всі й що він, як той, хто багато співпрацював з радянською владою під час перебування більшовиків у Харкові 1919 рр., міг підозрюватись у співчутті до неї [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 197–198]. Перед судом, на додатковому допиті, він стверджував, що підписав, бо всі підписували звернення й не підписання могло мати негативні наслідки, а також те, що частина звернення містила перелік заходів радянської влади в академічній сфері, які Ф. Шміт сприйняв негативно [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 199–200]. На судовому процесі підсудний уже стверджував, що поява звернення стала наслідком терору радянської влади в Харкові 1919 рр. [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 70]. Під час слідства він не визнавав своєї провини [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 199–200]. В останньому слові на суді зазначив, що все значення свого вчинку усвідомив лише під час процесу, проте провини не визнав [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 81–83]. Намагаючись пом'якшити собі вирок, Ф. Шміт, як і більшість підсудних, апелював до своєї роботи на користь радянської влади, до бажання працювати на її благо, втіленого в тому, що він не втік за кордон [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 63–83]. Ф. Шміт усіляко намагався переконати слідство у тому, що білогвардійці сприймали його як політично ненадійного, та у своїй прихильності до комунізму. На допитах він постійно зазначав, що висловив комуністичні переконання в дослідженні «Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция», надрукованому 1919р. [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 197 зв., 199–200], що давало підстави вважати його позапартійним комуністом [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 199–200]; під час суду розповів про прочитану під час білогвардійської окупації в м. Слов'янську лекцію, в якій він звернув увагу на творчі аспекти в реформах радянської влади у сфері мистецтва [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 70]. Також слід вказати, що під час слідства й суду лише Ф. Шміт називав себе комуністом за переконаннями [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 81–83], а С. Жилкін – марксистом [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 107–108]. На суді ці твердження розглядалися як обставини, що обтяжували провину.

Зважаючи на зазначене, постає питання про об'єктивність слідства й суду. Розглядаючи це питання, слід звернути увагу на низку обставин, за яких проводився

⁵ Це звернення представник інтелігенції м. Харкова до вчених Заходу, яке викривало злодіяння більшовиків та прохало підтримки у боротьбі проти них. Його підписання слідство вважало вагомим контрреволюційним злочином (Див.: ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 1–5).

⁶ Матеріали слідства є цінним джерелом, яке відкриває маловідомі сторінки з побутового життя Ф. Шміта в перший післяреволюційний рік. Так, з донесень радянських агентів відомо, що родина Ф. Шміта не мала великих статків – жили вони «по середньому, начиння в квартирі небагато» (ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 7, арк. 121).

трибунал. На 1921 р. ще не було сформовано достатню юридичну базу для проведення подібних процесів – законодавство царської Росії було скасовано, а радянське право лише поступово створювалося. Фактично, щоб судити, обирати міру покарання для підсудних, не було достатньої кількості нормативно-правових актів. Не існувало й регламентованої процедури слідства, судового процесу. Тому стверджувати про беззаконня чи порушення нема сенсу – правової бази в радянській Україні не було й, відповідно, її не порушували. Процес, очевидно, відбувався за традиціями, сформованими ще в дореволюційній Російській імперії. Радянські каральні органи збирали та вивчали матеріали діяльності установ, організацій, преси часів денікінської окупації та намагалися виявити осіб, які співпрацювали з білогвардійцями або підтримували їх. Ті самі матеріали⁷ стали одними з головних доказів для доведення провини підсудних. Очевидно, були агентурні донесення на ворогів більшовицької влади, тому що на деяких із затриманих, зокрема на Ф. Шміта, у слідства не було компромату. Трибунал відбувався в змагальній формі – обвинувачі й захисники активно виступали на процесі; залучалися всі докази й свідчення свідків. Суд приймав усі заяви свідків, і чимало з цих свідчень були на захист або на підтримку підсудних. Коли доказів для доведення вини підсудного бракувало, його звільняли. Так звільнили М. Ф. Сумцова й І. П. Білоконського – за відсутністю складу злочину [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 7]. На слідстві М. Ф. Сумцов стверджував: «в обговоренні “Звернення до вчених Заходу” я брав участь, але протестував проти деяких пунктів, які при мені були закреслені. На сьогодні я не пам’ятаю чи підписував я це звернення чи ні» [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 4, арк. 163]. Доказів, які встановлювали б провину М. Ф. Сумцова, радянські слідчі не мали⁸. І. П. Білоконський спочатку погодився балотуватись у гласні Харківської міської думи, але згодом написав листа до газети «Нова Росія» з повідомленням про відмову балотуватися та заперечив свою належність до партії кадетів [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 2]. Ці дії І. П. Білоконського члени трибуналу вважали такими, що можуть слугувати підставою для звільнення підсудного через відсутність складу злочину [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 7].

На трибуналі звільнили В. Покровського та В. Окунева. В. Покровський також добровільно балотувався до думи, але згодом відмовився від звання гласного. В. Окунев балотувався в думу від демократичного блоку і протестував проти того, що без його згоди опинився у списку прогресивного блоку [Матеріали відкритого судового процесу 2005, С. 71, 74]. Зазначені факти демонструють, що трибунал звільняв від суду тих осіб, які спочатку хоч і погоджувалися співпрацювати з білогвардійцями, але згодом відмовлялися від цього, або якось виявили незадоволення діями осіб (установ, партій тощо), пов’язаних з окупаційною адміністрацією Харкова. Аналіз матеріалів слідства і трибуналу дає підстави засвідчити високу об’єктивність процесу,

⁷ Ці матеріали-докази вміщені в 5-му томі архівно-слідчої справи «Харківського відділення «Національного центру» (Див.: ГДА СБУ, спр. Ф. 72201 фп, т. 5).

⁸ Див. матеріали справи ГДА СБУ, спр. 72201 фп.

який організували більшовики.

У вирокі суду Ф. Шміта звинувачено в тому, що він був членом Академічного союзу, підписав «Звернення до вчених Заходу», організував цикл лекцій у відділі пропаганди⁹. За це його засудили на три роки громадсько-примусових робіт з позбавленням волі умовно. Передбачалося відрядити Ф. Шміта на роботи за спеціальністю з випробувальним терміном на один рік. Схожі вирокі отримали й інші підсудні [ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 100–112]. Порівняно з учасниками судових процесів над радянськими службовцями, які покинули службу, воювали в денікінських військах проти більшовиків, учасників процесу «Харківського Національного центру» засудили суворо. Наприклад, помічник начальника радянської повітової міліції під час відступу більшовицьких військ відмовився евакуюватися й залишився на території, яку зайняли білогвардійці. Через деякий час він вступив на службу до Дроздовського полку білогвардійців і під час боїв з більшовиками отримав поранення. З одужанням, під час відступу білогвардійців, колишній помічник начальника знову вступив до лав Збройних сил Півдня Росії. Після успішних військових операцій Червоної армії йому не було куди тікати, тому він повернувся. Щоб уникнути мобілізації до Червоної армії підсудний влаштувався до військово-санітарного відділу. Але його викрили й засудили до трьох років і чотирьох місяців ув'язнення [Красный суд 1921, С. 2].

Процес над харківським відділенням Національного Центру, безумовно, погіршив подальшу долю Ф. Шміта. Як показує дослідження В. Афанасьєва, Ф. Шміт робив зусилля інтегруватися в радянське суспільство – він намагався стати марксистом, вступити до ВКП(б) [Афанасьев В. А. 1992, С. 127–128]. Проте Ф. Шміт діями в період білогвардійської окупації Харкова залишив на собі тавро ворога радянської влади. Тому з фактів, які навів В. Афанасьєв, можна зробити висновок, що радянський режим відмовив Ф. Шміту в цій інтеграції – його прохання про вступ до лав ВКП(б) відхилили, а в трудовому списку було зазначено судимість за контрреволюцію [Афанасьев В. А. 1992, 127–128].

У підсумку, слід визнати, що Ф. Шміт у певний період громадянської війни підтримував білогвардійців, тому в очах більшовиків був ворогом. Зважаючи на це, з позицій більшовицької влади та її прихильників, він отримав справедливе покарання.

Як оцінюють сучасні історики судовий процес у справі «Харківського відділення “Національного Центру”»? На початку 1990-х рр. В. Афанасьєв назвав суд над Ф. Шмітом у цій справі «горестным недоразумением» і наголосив, що його непри-

⁹ У вирокі Трибуналу Ф. Шміту є низка суперечливих тверджень. Так, в оригіналі вирокі Трибуналу пункт про діяльність Ф. Шміта як лектора за білогвардійців зазначено: «открыл цикл лекций в отделе пропаганды» (Див.: ГДА СБУ, спр. 72201 фп, т. 8, арк. 103). Російське слово «открыл» у вирокі могло вживатися у значенні «організував» або «розпочав». У матеріалах судово-слідчої справи немає інформації щодо цієї діяльності Ф. Шміта, вона згадується лише у вирокі. Також слід звернути увагу на те, що зазначені лекції читались у «відділі пропаганди». На жаль, у матеріалах справи бракує інформації, яка допомогла б конкретизувати відомче підпорядкування «відділу пропаганди». Імовірно, це міг бути Відділ пропаганди при уряді Збройних сил Півдня Росії – інформаційно-пропагандистський орган Збройних сил Півдня Росії, який мав повноваження надавати інформацію про дії офіційних структур денікінської адміністрації й поширювати інформацію для мас-медіа на підконтрольних йому територіях.

четність до Національного Центру було доведено під час суду [Афанасьєв В. А. 1992, С. 52–53]. С. Чистотінова також стверджує, що це був політичний процес, і також звертає увагу на те, що суд визнав – Ф. Шміт не був причетний до Національного Центру [Чистотінова С. Л. 1994, С. 74]. У наступних дослідженнях відбулися зміни в оцінці самого процесу. Так, В. Гусєв та І. Верба стверджують, що він став ілюстрацією заміни переконання на адміністрування й суворий примус. А звинувачення «прямо сказати, носили не кримінальний, а політичний характер, що, як відомо, у компетенцію судді не входить... І зроблено це, щоб накрити чорним покривалом стару, буржуазну професуру, яка, нібито, була й залишалася ворогом робітників і селян. Бракувало одного: фактів або документів, котрі б неспростовно засвідчили причетність звинувачених до перерахованих подій. Довелося потім у вирок трибуналу вмонтовувати факти та приклади з дожовтневого періоду діяльності немолодих уже людей, котрі до конкретно розглянутої справи ніякого відношення не мали. Що ж до злочинів денікінського режиму, то й тут вийшла неув'язка. Навіть не фахівцю видно, що приклади цього періоду частенько не співпадають ні в просторі, ні в часі, суперечать один одному. Не витримує критики дотримання процесуальних норм правосуддя. Засідання перетворилися не у змагання звинувачення і захисту, а в мітингову вакханалію... Справі про колишніх гласних Харківської міської думи судилося стати одним з перших показових політичних процесів в Україні. Хоч у його ході й припускалося чимало порушень юридичних норм, все ж деякі обов'язкові формальності дотримувались (звинувачувач, захисник, право підсудних на захист і т. п.). Водночас не можна не помітити, що виразно почали проступати й елементи беззаконня: будувати звинувачення тільки на свідченнях, відсутність суттєвих речових доказів, використання фактів, які не стосуються суті справи і т. ін. Коротко кажучи починався засів квіточок свавілля і репресій» [Гусєв В., Верба І. 1995].

Аналогічні висновки зробили В. Золотарьов та Н. Лапчинська, які вважають, що відкритий суд над харківською інтелігенцією був однією з перших в Україні спроб показового політичного фарсу, своєрідною репетицією київського травневого процесу над українськими лівими есерами. Під час цього судового розгляду почали виразно проступати й елементи беззаконня: побудова обвинувачення лише на свідченнях, відсутність суттєвих речових доказів, використання фактів, що не стосуються суті справи, тощо [Золотарьов В. А., Лапчинська Н. В. 2005, С. 30].

Незважаючи на таку критичну оцінку багатьох істориків щодо судового процесу у справі «Харківського осередку “Національного Центру”», аналіз матеріалів процесу дає підстави засвідчити їхню високу достовірність, яка, в загальних рисах, доводить співпрацю Ф. Шміта та харківської інтелігенції з білогвардійцями у період білогвардійської окупації Харкова 1919 р.

Рис. 2. Повідомлення в більшовицькій пресі про судовий процес у справі «Харківського відділення Національного Центру».

Джерела та література

- Афанасьев В. А. Федор Иванович Шмит. К.: Наук. думка, 1992. 213 с.
- Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ), справа 72201 фп.
ГДА СБУ, справа 72201 фп, т. 2.
ГДА СБУ, справа 72201 фп, т. 4.
ГДА СБУ, справа 72201 фп, т. 5.
ГДА СБУ, справа 72201 фп, т. 8.
- Гусев В., Верба І. ...«Ягідки взріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1995. 1/2: [URL]: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.1995.pdf>
- Золотарьов В. А., Лапчинська Н. В. Червоний терор на Харківщині у період національно-визвольних змагань//Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. К., Х.: Оригінал, 2005. С. 7–30.
- К делу Национального Центра // Коммунист. 28 апреля 1920 г. № 92 (387). С. 1.
Красный суд. Измена // Пролетарий. 29 апреля 1921 г. № 83. С. 2.
- Матеріали відкритого судового процесу над членами «Національного центру» // Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 1. Ч. 1. К., Х.: Оригінал, 2005. С. 66–82.
- Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) / Репресоване краєзнавство. К., 1991. С. 37–55.
- Чистотинова С. Л. Федор Иванович Шмит. М.: Дело, 1994. 206 с.

ДУХОВНА ОСВІТА

Чигирик І.І.

ДОМОВА ЦЕРКВА НА ЧЕСТЬ БОГОРОДИЦІ «ВИХОВАННЯ» В ІСТОРІЇ КИЄВО-СОФІЙСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА

За роки незалежності України можна спостерігати, що звичай облаштування домових церков при закладах різноманітного типу (навчальних установах, лікарнях, в'язницях) поступово починає відроджуватися, їх кількість на сьогодні швидко зростає. Серед таких можна назвати каплицю на честь преподобного Нестора Літописця при Київському університеті права НАН України, храм Святих рівноапостольних Кирила і Мефодія при Черкаському Національному університеті ім. Богдана Хмельницького, церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» тощо. Враховуючи сучасні тенденції, досвід заснування та функціонування домової церкви на честь Богородиці «Виховання» при Києво-Софійському училищі, її місця та ролі в історії цього духовного навчального закладу, матиме користь не лише для розуміння культурно-історичних традицій, які закладалися протягом багатьох років у стінах домових святинь, але й дозволить висвітлити цікаві сторінки історії Києво-Софійського духовного училища, мало, а то й повністю не представлені на сторінках наукових та науково-популярних праць, присвячених історії пам'яток Національного заповідника «Софія Київська».

На сьогодні ми не виявили жодного видання, яке хоча б частково розкривало зазначену тематику, хоча у процесі дослідження нами був опрацьований значний пласт різноманітної наукової та науково-популярної літератури, пов'язаної з історією духовної освіти в Російській імперії в цілому та України зокрема, історією Софійського собору та Софійського монастиря, історією Софійського училища, біографією окремих осіб тощо [Закревский 1868; Троцкий 1868; Сергей (Василевский) 1888; Корнеева 1982; Линчевский 1914; Шероцкий 1994; Московченко 2004; Игнатович 2017].

Результатом пошуку стали дуже стислі відомості лише в одному з дореволюційних видань – путівнику 1910 р., присвяченому короткому огляду святинь та пам'яток міста Києва. Зокрема, у ньому лише одним реченням повідомляється, що при Києво-Софійському духовному чоловічому училищі в 1886 р. була заснована церква домова на честь ікони Божої Матері «Виховання». Варто відзначити, що інформація про саму історію появи цієї ікони в історіографії теж відсутня, виняток склало хіба що ілюстроване видання 1914 р. Є. Поселянина, в якому описане земне життя Богородиці та присвячених їй імені чудотворних ікон. Серед великої кількості представлених автором різноманітних образів Божої Матері, кількома реченнями відзначена й ікона Богородиці «Виховання». Цінність повідомлення Є. Поселянина посилює світлина з зображенням цієї рідкісної ікони [Путеводитель 1910, с. 144; Богоматір: повне ілюстроване 1994, с. 174].

Ще одна робота, в якій присутні відомості з дослідження теми – це монографія

І. Преловської, один із розділів якої присвячений історії Софії Київської у період української революції 1917–1921 років, в якому є матеріали про діяльність Києво-Софійського духовного училища. Утім, інформація про історію домової церкви при Києво-Софійському чоловічому духовному училищі в книзі відсутня. Проте, І. Преловська у своїй роботі висловила вагоме спостереження: на фотографії Софійської Бурси (початку ХХ ст.) вона звернула увагу на хрест, який, як зазначає дослідниця, вказує на місце розташування домового храму, що функціонував при Києво-Софійському духовному училищі (рис. 1) [Преловська 2015, с. 59].

Рис. 1. Споруда Бурси при Києво-Софійському кафедральному соборі. Світлина початку ХХ ст.

Рис. 2. Східний ризаліт південного фасаду Бурси, в якому до 20-х рр. ХХ ст. знаходилась домової церква. Фото 1950 р.

Отже, як помітно з цього історіографічного нарису, питання історії заснування та функціонування домової церкви при Києво-Софійському духовному училищі так і не отримало належного висвітлення. Проте в нашому розпорядженні все ж є достатньо джерел, які дозволяють здійснити нарис історії цього храму.

Так, у фонді 127 (Київська духовна консисторія) Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, наявні документи, що можуть бути залучені для вирішення питання історії домової церкви. Зокрема, це окремі свідчення щодо дати облаштування та освячення домової церкви, а також імена осіб, які були причетні до цього. Крім того, за допомогою документів фонду нами була встановлена особа першого священника училищної домової святині, церковного старости тощо [Дело об устройстве, ЦДІАК України. Ф. 127, арк. 1; Клировые ведомости 1894, арк. 41; Там само. 1895, арк. 35; Там само. 1896, арк. 35; там само. 1897, арк. 45 – 45 зв.].

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (приміщення колишньої Бурси) були виявлені деякі матеріали про архітектурні форми та оздоблення південного фасаду Софійської Бурси, а, точніше, тієї частини споруди, у якій знаходилася училищна домової церква. Мова йде про малюнки відомого українського архітектора М. Даміловського, датовані 1920 р. (рис. 3, 4). На обох ілюстраціях видно хрест, який розташовувався над училищною святиною, що додатково підтверджує припущення І. Преловської [Даміловський, ЦДАМЛМ України. Ф. 53, арк. 24, 42; Чигирик. Організація 2017, с. 308 – 321].

Безперечно, не можна забувати і про саму будівлю Софійської Бурси – унікальну пам'ятку XVIII ст., яка збереглася до нашого часу та у якій знаходилася училищна домової церква (рис. 5). У XIX столітті, у зв'язку зі зміною функціонального призначення, приміщення Бурси неодноразово перебудовувалося.

У 70-х роках XX століття проведено реставрацію Бурси, її фасади відновлено у формах XVIII ст. Наразі вона складається з трьох різночасових об'ємів: первісного, витягнутого по осі північний схід – південний захід, ядра будівлі з двома ризалітами по краях північного фасаду (1763 – 1767), двох ризалітів (1786 – 1789 рр.) на південному фасаді (рис. 2) та триповерхової добудови 1870 року на північному фасаді. У 1963 р. Бурсі надано статус пам'ятки архітектури національного значення, а як складова об'єкта «Собор Святої Софії і монастирські будівлі, які до нього відносяться», включена у 1990 р. до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО [Корнеєва 1982, с. 26 – 28; Про впорядкування справи обліку; Про внесення об'єктів].

Найближчим часом Національним заповідником «Софія Київська» заплановано «Комплексну реставрацію пам'ятки архітектури XVIII ст. Бурси». Не виключено, що у процесі її втілення, будуть отримані нові відомості як з історії самого Софійського духовного училища, так і домової святині, яка функціонувала при ньому. Крім цього, по завершенні реставрації доречним було б у приміщенні колишньої домової училищної церкви відтворити її інтер'єр, або, принаймні, створити експозицію, що допомогло б відвідувачам зануритися у глибину тогочасної епохи та її святинь. Тож, висвітлені у цій статті відомості, можуть стати в нагоді не лише з теоретичного погляду – висвітлення історії святині, але й з практичного – при проведенні музеєфікації домової церкви.

Рис. 3. Південний фасад Бурси (деталь). Вигляд з півдня. М. Даміловський. 1920 р.

Рис. 4. Південний фасад Бурси (деталь).
Вигляд з південного заходу.
М. Даміловський. 1920 р.

Рис. 5. Софійська Бурса. Сучасний загальний вигляд та ризаліт східного крила південного фасаду.

Проте, перш ніж перейти безпосередньо до питання історії домової церкви при Києво-Софійському духовному училищі, варто відзначити, що формування канонів східної церкви, які регламентували облаштування домових церков та парафіяльного життя у них, завершилось до кінця IX ст. Що ж, власне, розумілося під назвою «домова церква»? Сама назва говорить за себе: це – храм, який розташовувався в «доме». У традиціях Православної Церкви під домовою церквою розумілася окрема прибудова чи приміщення при житловому будинку чи установі, що мала антимінс¹⁰ та використовувалася для здійснення богослужіння, а також призначалася для участі у бого-

¹⁰ Антимінс (давньо-грецьк. ἀντί – замість і лат. Mensa – стіл: «замість престолу») – у православної церкви чотирикутний, із шовкової або льняної тканини плат з вшитою у неї часточкою мощів святих, який лежав у вітарі на престолі. На антимінсі звершується під час Св. Літургії таїнство Євхаристії. Без антимінса не можна служити св. Літургії.

служіннях осіб, які постійно чи тимчасово перебували чи навчалися у цих установах. Відкритість чи закритість домової церкви для «сторонніх» зазвичай залежала від режиму тієї установи, при якій вона існувала. Зовні димова церква, яка розташовувалася у тому чи іншому закладі, виділялася невеликою банею або звичайним хрестом над крівлею. На відміну від каплиці, в церкві є вітвар, а тому в ньому може здійснюватися Таїнство Літургії та Причастя [Кузнецов; Православная энциклопедия 2007, с. 640 – 641; Энциклопедический словарь 1890, с. 839; Там само. 1903, с. 62].

Указ Петра I від 12 квітня 1822 р., був направлений на зведення домових храмів в Російській імперії до мінімуму, а також суттєве пониження їх в статусі. Згідно документу, домові церкви проголошувалися тимчасовим явищем. Проте згодом, відповідно до нового указу від 5 жовтня 1723 р. Святішим Синодом з дозволу імператора було підтверджене право знатних осіб у окремих випадках їх влаштовувати. З 1762 р. поступово відновлюється практика заснування домових церков. Вони організовувалися на казенний кошт або пожертви при військових частинах, лікарнях, державних установах, навчальних закладах тощо. До таких установ належали і духовні училища, зокрема Києво-Софійське [О позволении иметь домовые церкви 1830, с. 652 – 653; О позволении знатым персонам 1830, с. 130; Энциклопедический словарь 1890, с. 62; Кузнецов; О благоустройстве 1842, с. 227 – 229].

Рис. 6.
Митрополит Київський і
Галицький Філарет (Амфітеатров),
засновник повітово-парафіяльного
училища та Бурси при Києво-Софійському
кафедральному соборі.

У 1839 р. стараннями святителя Філарета (Амфітеатрова) (1779 – 1857), Митрополита Київського і Галицького (у схимі Феодосія) (1837 – 1857) (рис. 6) було засновано повітово-парафіяльне училище і Бурса при Києво-Софійському кафедральному соборі. Для навчального закладу було обрано приміщення просторого триповерхового Києво-Софійського будинку митрополичої економії [Переписка, ЦДІАК України. Ф. 711, арк. 1 – 3, 16; Троцький 1868. № 18. с. 690 – 691; Собрание постановлений Святейшего Синода 1875, с. 192 – 193].

Будівля була збудована у 1763 – 1767 роках як корпус келій Софійського монастиря. Після закриття монастиря у 1786 році, в корпусі було відведено квартири для дзвонарів собору. У 1822 – 1826 роках келії було перебудовано під митрополичі покої, в яких до 1837 р. мешкав митрополит Євгеній (Болховітінов). У 1839 р. митрополит Філарет призна-

чив місцевий комітет з міського духовенства, якому доручив провести перебудови в корпусі та приготувати все необхідне для облаштування училища і Бурси. Згідно з указом Миколи I (від 25 лютого 1839 р.), на перебудову будинку під училище і Бурсу було надано 22166 руб. 17 коп. На першому поверсі містилися їдальня, лазарет і квартири, а на другому – навчальні класи і житлові кімнати гуртожитку для учнів (бурси). Через це і весь будинок згодом почав зватись Бурсою. Згідно Статуту православних духовних семінарій і училищ 1867 р., Софійське училище мало свою печатку з зображенням державного герба з написом: «Печать Киево-Софійского Д[уховного] У[ездного] училища» (рис. 7) [Переписка, ЦДІАК України. Ф. 711, арк. 1 – 3, 16; Троцкий 1868. №18. с. 690 – 691; Жарких; Корнеєва, с. 28; Свидетельства, ЦДІАК України. Ф. 712, арк. 9].

Рис. 7. Печатка Києво-Софійського духовного училища.

Кількісний діапазон учнів Києво-Софійського училища коливався щорічно від 275 до 300 осіб. Всіх, хто мешкав в училищному корпусі на повному утриманні або ж на частковому було від 16 до 185 душ (інші – жили на квартирах чи у родичів). Одним із головних завдань, покладених на керівництво Бурси (доглядач чи ректор – головний розпорядник училища й інспектор – його помічник) по відношенню до майбутніх служителів церкви (бурсаків), було прищепити у них любов та повагу до Православної віри, до церковних статутів, священних дійств та обрядів [Троцкий 1868. №19, с. 735 – 736; Чигирик. Києво-Софійське, 2017, с. 149].

Великого значення в духовному середовищі учнів Софійського училища надавалося церковній службі, яка була невід’ємною складовою повсякденного життя Бурси та його вихованців. Так, всі недільні і святкові дні учням ставилося в обов’язок бути присутніми на церковній службі (всеношній чи ранковій і Літургії). Не відвідувати церкву дозволялося лише тяжко хворим учням або особам, які мали іншу поважну причину, і лише з відома свого керівництва. Прийнято було, щоб всі вихованці як і ті, що жили у самому училищі, так і на квартирах, збиралися перед початком богослужіння (переважно перед Літургією) в училищі – по своїх класах або в одній з найбільших класних кімнат [Сергий (Василевский) 1888, с. 36].

Помічник доглядача робив переключку присутніх учнів, відмічав відсутніх, а також контролював зовнішній вигляд та охайність вихованців. Нарешті, у призначений час (коли розпочинався тризвін) усі вихованці, у супроводі помічника-доглядача чи одного із наставників, або під наглядом старших учнів прямували до церкви. Відвідувати ж сторонні церкви, без відома керівництва, суворо заборонялося. У Софійському духовному училищі при ректорі протоієреї Микиті Дубницькому (1849 – 1853) з дозволу владика Філарета в зимовий час ранішні та вечірні служби відправлялися в училищній залі [Журнал Учебного Комитета 1875, с. 38; Чигирик. Організація 2017, с. 315 – 316; Троцкий 1868. № 19, с. 731].

Оскільки училище розташовувалося на території Софійського кафедрального собору, вірогідно, у літній період та на церковні свята учні ходили на богослужіння до Софійського храму. Згідно «Височайше затвердженого штату духовних училищ», при Києво-Софійському духовному училищі не передбачалося ні церкви, ні причту. Проте, оскільки благоустрою духовного училища (комфортних умов проживання, навчання тощо), а, особливо, практичному ознайомленню учнів з богослужінням багато в чому сприяло влаштування у ньому церкви, керівництво Софійської Бурси постійно клопотало перед Єпархіальною владою про заснування при навчальному закладі домового храму. Нарешті, згідно Указу Святішого Синоду від 30 листопада 1883 р. за № 8, при училищі було дозволено мати церкву і причт [Клировые ведомости 1890. Ф. 127, арк. 35; Там само. 1894, арк. 4; Там само. 1895, арк. 35; Там само. 1897, арк. 45].

11 лютого 1885 р., указом святішого Синоду за № 484 на ім'я Його Високопреосвященства Платона Митрополита Київського і Галицького вирішено було залучити місцеве духовенство до пошуку коштів для облаштування церкви у будівлі Києво-Софійського духовного училища. Було прийняте рішення заснувати училищну домову церкву на честь Пресвятої Богородиці «Виховання» або «Виховательки» [Дело об устройстве церкви, ЦДІАК України. Ф. 127, арк.1].

У 1886 р. у кам'яній училищній будівлі була облаштована домовая церква. Освячена вона була 12 лютого 1887 р. ректором семінарії архімандритом Ірінеєм у співслужінні з соборним протоієреєм Миколою Флоринським, членом Правління від духовенства священником Іоною Ніцкевічем, священником печерської Воскресенської церкви Петром Вельміним і училищним священником Василієм Сокольським. Заснована вона була на кошти духовенства Києво-Софійського училищного округу, забезпечена антимином та включена до списку домових церков м. Києва. Священником домової церкви згідно резолюції Його Високопреосвященства Платона, митрополита Київського і Галицького від 28 вересня 1886 р. за № 1912 призначений колишній священник Херсонської єпархії Василій Сокольський. Відомо також, що у жовтні 1889 р. на цю посаду був призначений Семеон Васильович Крилиновський [Дело об устройстве церкви, ЦДІАК України. Ф. 127, арк. 5; Клировые ведомости 1890. Ф. 127, арк. 35; Там само. 1891, арк. 40 – 41; Там само. 1894, арк. 41; Там само. 1895, арк. 35; Там само. 1897, арк. 45].

Престол був освячений на честь Пресвятої Богородиці. Храмовий день святкувався 5 березня, в день явлення чудотворної ікони Богоматері «Виховання». Точно відомо, що один із списків цієї ікони знаходився на початку ХХ ст. в московському Казанському соборі, проте логічно припустити, що ще один із списків перебував у домовій церкві Софійського училища. Давній візантійський образ отримав назву «Виховання». Перед нею молилися учні, вчителі, батьки, прохаючи Пресвяту Богородицю послати розум та наповнити серце премудрістю. Іконографія образу Ікона Божої Матері «Виховання» за своїм типом відноситься до Одигитрії (тобто Та, що вказує шлях). На згаданій святині зображена Богоматір, яка тримає Немовля на лівій руці. Саме ж Дитятко простягає свою праву руку до лику Богородиці (на деяких образах – дві руки). Лик Божої Матері пронизаний любов'ю і ніжністю не тільки до Сина свого, а й до всього людського роду. Сама Богоматір також правицею вказує на Дитятка Ісуса. З обох боків від голови Богоматері зображені літери МР і ΘΥ –

скорочено від грец. Μήτηρ Θεοῦ – «Мати Бога». На хрещатому німбі Немовляти прокреслені літери Ο, ὦ, Ν – ὁ ὦν (грец.) скорочений напис імені Бога «Сущій, Вічний» (рис. 8) [Богоматір 1994, с. 174; Филатов 2006, с. 21; «Виховання», ікона Божої Матері: історія, значення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://faqurk.ru/duhovnij-rozvitok/138736-vihovannja-ikona-bozhoi-materi-istorija-znachennja.html>]

Рис. 8. Ікона Богородиці «Виховання». Е. Поселянин. Репр. видання 1914 р.

Церковним начинням училищна святиня була забезпечена достатньо. Церковним старостою був призначений училищним Правлінням з дозволу Його Преосвященства київський купець, потомствений дворянин М.О. Григорович-Барський (правнук Івана Григоровича-Барського). Богослужіння в училищній церкві Софійської Бурси здійснював наглядач училища. Він та його помічник слідкували за тим, щоб богослужіння в училищному храмі не скорочувалися, учнями дотримувалися дисципліна та порядок. Платня священику по штату не передбачалася, але місце духовенство призначало за згодою Училищного Правління йому визначений гонорар. У 1893 р. на пожертви благодійників домова церква додатково поповнилася церковним начинням [Дело об устройстве церкви, ЦДІАК України. Ф. 127, арк. 7; Собрание постановлений святейшего Синода 1875, с. 160; Клировые ведомости 1890. Ф. 127, арк 35; Там само. 1894. Ф. 127, арк. 41;

Там само. 1895. Ф. 127, арк. 35; Там само. 1897. Ф. 127, арк. 45].

За розташуванням хреста на світліні початку ХХ ст. та малюнках архітектора М. Даміловського (рис. 1, 3, 4) можна припустити, що домова училищна церква знаходилася у приміщенні на другому поверсі ризаліту східного крила південного фасаду Софійської Бурси; судячи з усього, сюди виходив вітвар церкви [Даміловський, ЦДАМЛМ України. Ф. 53, арк. 24, 42].

З метою контролю та забезпечення належного порядку під час навчання та проживання в Києво-Софійському духовному училищі, Святійшим синодом та керівництвом духовних навчальних закладів склалися та затверджувалися різноманітні нормативно-правові документи. Правила та норми поведінки учнів стосувалися як загальних, так і більш конкретних навчально-виховних процесів, які відбувалися у стінах Києво-Софійського духовного училища. Зокрема, це стосувалося і невід'ємної складової духовного життя Бурси та її мешканців – церкви. Так, наприклад, бурсакам суворо заборонялося під час богослужінь у церкві переходити з одного місця на інше, озиратися чи поглядати навкруги, сміятися, розмовляти, опиратися на стіну тощо. Ставши на своє місце, згідно положень училищної інструкції, учні повинні були уважно слухати службу і сердечно молитися [Журнал Учебного Комитета 1875, с. 38-39].

Вивчення церковного Статуту було запроваджено в училищі не інакше, як на практиці. Ще в 1841 р., за розпорядженням Філарета (Амфітеатрова), в училище із

Києво-Печерської Лаври був привезений повний курс усіх церковно-богослужбових книг. Крім цього, найбільш здібних учнів з вивчення церковного читання і співу зобов'язували при кожному богослужінні ставати на кліросах чи на хорах, для постійного співу та почергового читання молитов. Підготовка учнів до загального співу в церкві духовного училища покладалася на вчителя церковного співу. Крім цього, під час служби, учні старших класів, по правилах Софійського училища, почергово заходили до вітваря. З одного боку, щоб прислужувати священнослужителям, з іншого, щоб ближче познайомитися з порядком і самим процесом дійства богослужіння. Прислужування у вітварі учні сприймали для себе як винагороду. Варто відзначити, що викладачі Бурси по можливості теж відвідували церковні богослужіння, надихаючи учнів своїм прикладом [Журнал Учебного Комитета 1875, с. 40].

За порушення правил та норм поведінки як в училищі, так і в церкві – учні несли відповідальність перед своїм керівництвом. Покарання залежало від міри тяжкості скоєного вчинку: у вигляді попередження чи догани, незадовільної оцінки, переведенням із вищого класу до нижчого, виключення із лав учнів духовного училища тощо. Зауважимо, що керівництво духовного училища особливо пильно стежило за дотримання учнями правил та норм поведінки саме під час перебування їх у Домі Божому – церкві [Журнал Учебного Комитета 1875, с. 42, с. 117 – 125; Уставы православных духовных семинарий и училищ 1888, с. 155].

Софійське духовне училище, як і домовою Богородична церква при ньому, виконували свою функцію до початку української революції 1917 – 1921 рр. Прихід до влади більшовиків у 1917 р. змінив хід історії церковного життя всієї країни. Не минули кардинальні зміни, запроваджені новою владою, і подальшу долю софійського духовно-навчального закладу та його домової святині. Більшовицька влада розпочала застосовувати механізм «фінансового удушання», припинивши з листопада 1917 р. перераховувати кошти на утримання духовно-навчальних закладів із Державного казначейства. У 1918 р. Софійське училище ще утримувалося на місцеві кошти духовенства Київської єпархії, однак невдовзі заняття були припинені через переміщення до будинку училища Київської духовної семінарії. Училищний цейхауз (склад) було розкрадено у розташованими у будинку Софійського училища під час революційних подій військовими частинами (у Бурсі розміщувався більшовицький лазарет). З майна на той час залишилося тільки те, що знаходилося у тимчасовому училищному інтернаті, який знаходився у будинку лікарні при Київській духовній семінарії [Московченко 2004, с. 196; Соколов 2014, с. 624].

Що стосується домової церкви, то саме з цієї категорії храмів після приходу до влади більшовиків, розпочалася боротьба з релігією, і важливою віхою у цьому протистоянні став випущений через три місяці після захоплення влади «Декрет про свободу совісті» (більш відомий як «Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня (5 лютого) 1918 р). Згідно одного із пунктів зазначеного декрету, все майно церковних та релігійних установ оголошувалося народним надбанням. У серпні цього ж року була розроблена інструкція Наркомпроса, яка передбачала обов'язкове закриття домових церков при навчальних закладах. Домові святині планувалося закрити до вересня 1918 року, однак «вся кампанія розтяглася до 1923 р.» [Собрание узаконений 1919, с. 35 – 36; Соколов 2014, с. 719 – 720].

Подальша доля церковних цінностей та майна, які знаходилися в училищі та Софійській домовій училищній святині, на сьогодні – невідома. Відомо лише, що у 1919 р. педрада Києво-Софійського духовного училища звернулася до Київського губвідділу народної освіти про охорону їхнього майна від зазіхань на нього Підвідділу по ліквідації майна релігійних установ і передачі їх до відомства Відділу народної освіти. У відповідь «експерт міських шкіл» повідомив, що Софійське Духовне училище знаходиться у будівлі по вул. Володимирській, 22, яка (наголошено в документі) «добре збереглася та є одним з кращих прикладів українського бароко» [Московченко 2004, с. 196].

Отже, домові училищна церква на честь Богородиці «Виховання», тривалий час була невід’ємною та важливою складовою повсякденного духовного життя як самої Бурси, так і її навчально-виховного складу. Під одним дахом віра і знання поєдналися в єдине ціле, гармонійно доповнюючи одне одного. Так, учні мали можливість не лише у недільні та святкові дні закріплювати на практиці набуті ними теоретичні знання (співати в хорі, брати участь у богослужіннях тощо), але і в будні, причому як на ранішніх, так і вечірніх богослужіннях. У свою чергу, керівництво навчального закладу мало більше можливостей вести нагляд за дотриманням учнями передбачених норм та правил поведінки, контролювати засвоєння ними набутих навиків та знань, слідкувати за регулярним відправленням богослужінь у церкві тощо. Це мало загалом сприяти підвищенню ступеня духовності, культури та освіченості на той час діючих та майбутніх служителів церкви і держави.

Ще багато питань з історії функціонування домової церкви при Києво-Софійському духовному училищі залишаються відкритими та потребують уточнення і ретельного вивчення (інтер’єр домової церкви, подальша доля церковних цінностей та майна домової святині тощо). Тож маємо надію, що нові знахідки в царині архівних матеріалів допоможуть заповнити лакуни однієї з найцікавіших сторінок в історії духовної освіти православної України середини ХІХ – початку ХХ ст. домової церкви на честь Богородиці «Виховання» при Києво-Софійському духовному училищі.

В додатках до статті містяться архівні справи – три документи про заснування церкви на честь Богородиці «Виховання» в приміщенні Києво-Софійського духовного училища, а також біографічна довідка одного із священників домової церкви Києво-Софійського духовного училища С.В. Крилиновського. Матеріали вводяться до наукового обігу вперше. Документи видаються у сучасній орфографії і пунктуації.

Додаток 1.

В.П.И.
Правление
Киево-Софийского
духовного училища
Декабря 23 дня 1886 г.
№ 828
г. Киев

В Киевскую духовную Консисторию.

Указом Св[ятого] Правительствующего Синода от 11 Февраля 1885 г. за № 484 на имя Его Высокопреосвященства Высокопреосвященнейшего Платона Митрополита Киевского и Галицкого признано необходимым расположить окружное духовенство к изысканию средств для устройства церкви в самом здании Киево-Софийского духовного училища, в видах наилучшего практического ознакомления учеников с церковным богослужением и приучения их к благолепному церковному чтению и пению. После заслушания сего указа в съезде депутатов духовенства Киево-Софийского училищного округа 16-18 Сентября 1885 г. определено устроить при училище церковь во имя Пресвятыя Богородицы, именуемой «Воспитание» или «Воспитательница» празднуемой 5-го Марта.

Ныне же, в виду окончания сей церкви, Правление училища долгом своим составляет уведомить о сём Киевскую духовную Консисторию. Священником домово́й церкви по резолюции Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего Платона Митрополита Киевского и Галицкого от 28 Сентября 1886 г. за № 1912 назначен бывший священник Херсонской епархии Василий Сокольский.

Смотритель училища
Делопроизводитель

А. Корсаковский.
Ив[ан] Макаревич.

Дело об устройстве церкви в здании Киево-Софийского духовного училища / ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 858, спр. 451, арк. 1 – 1 зв.

Додаток 2.

В.П.И.
Правление
Киево-Софийского
духовного училища
Февраля 9 дня 1887 г.
№ 42
г. Киев

В Киевскую духовную Консисторию.

Во исполнение резолюции Его Преосвященства, Преосвященнейшего Сильвестра Епископа Каневского от 6 сего февраля за № 144, Правление училища честь имеет покорнейше просить духовную Консисторию снабдить вновь устроенную

при училище домовую церковь антиминсом чрез посредство училищного священника Василия Сокольского, определённого на настоящую должность резолюцией Его Высокопреосвященства Высокопреосвященнейшего Платона Митрополита Киевского и Галицкого от 28 Сентября 1886 г. за № 1912.

Смотритель училища
Делопроизводитель

А. Корсаковский.
Ив[ан] Макаревич.

Дело об устройстве церкви в здании Киево-Софийского духовного училища / ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 858, спр. 451, арк. 3 – 3 зв.

Додаток 3.

В.П.И.
Правление
Киево-Софийского
духовного училища
28 Февраля 1887 г.
№ 67
г. Киев

В Киевскую духовную Консисторию

Во исполнение резолюции Его Преосвященства, Преосвященнейшего Сильвестра Епископа Каневского от 25 Февраля за № 201, Правление училища честь имеет уведомить духовную Консисторию, что устроенная при училище домовая церковь 12-го Февраля освящена была о. Ректором Семинарии Архимандритом Иринеем в сослужении соборного Протоиерея Николая Флоринского, Члена Правления от духовенства священника Иоанна Ницкевича, священника Печерской Воскресенской церкви Петра Вельмина и училищного священника Василия Сокольского. Вместе с этим, во исполнение той же резолюции, Правление училища честь имеет уведомить Консисторию, что, с разрешения Его Преосвященства, училищным Правлением приглашён на должность церковного старосты при училищной церкви Киевский купец Николай Григорович-Барский.

Смотритель училища
Делопроизводитель

А. Корсаковский
Ив[ан] Макаревич

Дело об устройстве церкви в здании Киево-Софийского духовного училища / ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 858, спр. 451, арк. 5.

Додаток 4

Священник Семион Васильевич Крилиновский, сын Священника; по увольнении из низшего отделения семинарии определён помощником в с. Маньшовку Уманского уезда – 13 Октября 1848 г.; перемещён в Митрополичий Хор 24 Апреля 1854 г.; определён псаломщиком в Киево-Софийский собор 14 Апреля 1855 г.; рукоположен в диаконы на штатное место к тому же собору 8 Июня 1858 г.; С 13 Октября 1841 г. по 8 Июля 1863 года преподавал уроки в Низшем отделении училища девиц духовного отделения по славянскому чтению и занимался Церковным пением и письмоводством при том же училище – безмездно; с 1 Августа 1861 года по 1 Января 1885 года исполнял при Софийском соборе письмоводительную должность; переведён на псаломщицкую вакансию 7 Мая 1886 г.; указом Консистории 17 Января 1885 г.

назначен членом Комитета по построению и исправлению Здания Консистории, в каковой должности по 1 Января 1887 г. определением Св[ятого] Синода 14 (28) марта 1889 г. за усердную и полезную службу преподано ему благословение Св[ятого] Синода; рукоположен во Священники к Церкви при Киево-Софийском духовном училище – 28 октября 1889 года.

Жена его:

Евфросиния Тимофеева.

Сын их:

Николай, обучался в 1 гимназии.

Клировые ведомости Старо-Киевского Благочиния за 1890 год / ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1011, спр. 1677, 36 зв.

Список літератури і використаних джерел:

Даміловський М.О. Альбом з малюнками, ескізами. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 53, оп. 1, спр. 10, 43 арк.

Богоматір: Повне ілюстроване описання її земного життя та присвячених її імені чудотворних ікон: [У 2 ч.]. Під ред. Є. Поселянина. – Репринт. вид. 1914 р. – К., 1994. – [Ч. 1]. – 400 с.

«Виховання», ікона Божої Матері: історія, значення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faqkr.ru/duhovnij-rozvitok/138736-vihovannja-bozhoi-materi-istorija-znachennja.html>

Дело об устройстве церкви в здании Киево-Софийского духовного училища / Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127, оп. 858, спр. 451. – 8 арк.

Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона в 86 т. – (82 т. и 4 доп.) Т. 1. – СПб., 1890. – 950 с.

Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона в 86 т. (82 т. и 4 доп.) – Т. 38. – СПб., 1903. – 482 с.

Журнал Учебного Комитета при Святейшем Синоде с соображениями по вопросам, касающимся устройства воспитательной части в духовных училищах. – СПб., 1875. – 212 с.

Закревский Н. Описание Киева. В 2-х т. – Т. 2. – М., 1868. – 951 с.

Жарких М.І. Архітектурний ансамбль Софійського собору. Пристосування (кін. XVIII – кін. XIX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.m-zharkikh.name/uk/Heritage/StSophiaEnsemble/19Cent.html>

Игнатович Т.Н. Домовые церкви Москвы и богоборческая деятельность большевиков в годы советской власти. 1917 – вторая половина 1930-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestarchive.ru/issledovaniia/2062-domovye-cerkvi-moskvu-i-bogoborcheskaia-deiatelnost-bolshevikov-v-gody-sovetskoi-vlasti-1917-vtor.html>

Клировые ведомости церковей Старокиевского Благочиния за 1890 г. / ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1677. – 191 арк.

Клировые ведомости церковей Старокиевского Благочиния за 1891 г. / ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1678. – 191 арк.

Клировые ведомости церковей Старокиевского Благочиния за 1894 г. / ЦДІАК

України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1681. – 213 арк.

Клировые ведомости церквей Старокиевского Благочиния за 1895 г. / ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1682. – 204 арк.

Клировые ведомости церквей Старокиевского Благочиния за 1896 г. / ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1684. – 210 арк.

Клировые ведомости церквей Старокиевского Благочиния за 1897 г. / ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 1685. – 228 арк.

Корнеева В.И., Дегтярёв М.Г. Бурса Софийского монастыря в Киеве // Строительство и архитектура. – 1982. – № 7. – С. 26 – 28.

Кузнецов А.В. Домовые храмы: история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/11_k/uz/nezov_dom.htm

Линчевский А.К. Святая София Киевская (XI – XX вв.) историко-археологическое исследование [Рукопись] / священник Линчевский А.К. – К., 1914. 603 с.

Московченко Н. Архівні джерела про використання націоналізованих церковних приміщень Софійського собору в 20 – 40-х роках ХХ ст. // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». – К., 2004. – С. 195 – 198.

О благоустройстве и сооружении церквей // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗР). – Собр. 2-е. – Отд. 1-е. – Т. XVI. – СПб., 1842. – 364 с.

Об отделении церкви от государства и школы от церкви // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народный комиссариат юстиции. – К., 1919. – 580 с.

О позволении знатым персонам, по желанию их, в домовых своих палатах иметь для немощи их, домовые церкви // ПСЗР. – Собр. 1-е. – Т. VII. – СПб., 1830. – № 4320. – 922 с.

О позволении иметь домовые церкви токмо по крайней нужде, об исчислении приходских церквей в Москве и об уничтожении излишних // ПСЗР. – Собр. 1-е. – Т. VI. – СПб., 1830. – № 3964. – 815 с.

Переписка с Духовно-учебным управлением и Киевской семинарией об открытии Вторых уездно-приходских духовных училищ в г. Киеве / ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 2, спр. 2993. – 18 арк.

Православная энциклопедия. – Т. XV – М., 2007. – 752 с.

Преловська І.М. Передумови, обставини організації та перші роки функціонування Софійського державного архітектурно-історичного музею-заповідника. – К., 2015. – 263 с.

«Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». – Постанова кабінету міністрів України від 30 серпня 2017 р. № 659, Київ. – редакція від 30.08.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250234567>

«Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». – Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963. № 970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.dtkr.ua/doc/1048.1487.2>

Путиводитель при обозрении святых и достопримечательностей Киево-Печер-

ской Лавры и г. Киева. – К., 1910. – 191 с.

Свидетельства об окончании курса Киево-Софийского духовного училища за 1865 г. / ЦДІАК України. Ф. 712, оп. 3, спр. 115. – 50 арк.

Сергий (Василевский) архим. Высокопреосвященнейший Филарет, в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров), митрополит Киевский и Галицкий, с портретами и текстом факсимиле. В 3-х т. – Казань, 1888.

Собрание постановлений святейшего Синода 1867 – 1874 относительно устройства духовных семинарий и училищ, согласно требованиям Высочайше утверждённых 14 мая 1867 года духовно-училищных уставов, СПб., 1875. – 236 с.

Соколов А.В. Государство и православная церковь в России, февраль 1917 – 1918 гг.: дис. ...доктора исторических наук: 07.00.02. – СПб., 2014. – 810 с.

Троцкий П. Киево-Софийское уездно-приходское духовное училище // КЕВ. – 1868. – № 18. – С. 689 – 709.

Там же. – № 19. – С. 728 – 742.

Там же. – № 20. – С. 753 – 766.

Уставы православных духовных семинарий и училищ высочайше утверждённых 22 августа 1888 года, с относящимся к ним постановлениями святейшего синода. – СПб., 1888. – 202 с.

Филатов В.В., Камчатнова Ю.Б. Наименование и надписи на иконных изображениях: Справочник для иконописцев. Издание 2-е. – М., 2006. – 352 с.

Чигирик І. Києво-Софійське духовне училище у часи архіпастирства Філарета (Амфітеатрова) // Церква – наука – суспільств: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.) / Нац. Києво-Печер. Іст.-культ. заповідник. – К., 2017. – с. 148 – 153.

Чигирик І. Організація церковно-релігійного виховання учнів у Києво-Софійському духовному училищі (1839 – 1920) // Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2017. – с. 308 – 321.

Шероцький К. Київ: путівник: репринтне відтворене видання 1917 р. – К., 1994. – 374 с.

Пахачук Ю.М.

ПРОТОІЄРЕЙ ІОАНН СКВОРЦОВ В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УЧИЛИЩА ДЛЯ ДІВЧАТ ДУХОВНОГО ЗВАННЯ

Православна Церква ніколи не стояла осторонь освітніх процесів, які відбувалися на українських землях. Церковні ієрархи неабиякого значення надавали поширенню духовно-моральної освіти, опікувалися нею, оскільки розуміли рівень суспільної відповідальності, що лягала на плечі священнослужителів як провідників церковної політики, поширювачів освіти та культури. Особливо гостро питання освіти постало у середині XIX ст., коли почалась трансформація усталених правил суспільного життя, відбувались зміни в соціально-економічному та культурному розвитку країни.

Особлива ситуація на той час склалась із доступом до освіти для дітей самого православного духовенства. Так, для хлопчиків, що в основному мали продовжувати справу батьків, ще з I половини XIX ст. в Російській імперії існували 3 типи навчальних закладів: чотирирічні нижчі духовні училища (бурси), шестирічні духовні семінарії та чотирирічні духовні академії. Що ж стосується доньок священнослужителів, то їхня освіта не була в пріоритеті, і те, чи отримає дівчина освіту, чи залишиться неграмотною, залежало насамперед від прогресивності поглядів та наявності коштів на оплату навчання у батьків. Тоді дівчатка могли отримати ґрунтовну освіту тільки у світських навчальних закладах (приватних пансіонах), що було більш доступно для міського духовенства. Ще була можливість навчання при жіночих монастирях, але вони мали вельми обмежену програму (рукоділья, домашнє господарство, елементарна грамота) і не могли охопити велику кількість дітей [Руководство 1860, № 1, с. 17-18]

Усвідомлення духовенством факту необхідності освіти для своїх доньок прийшло в середині XIX ст., коли все частіше осиротілі дочки церковнослужителів, не маючи засобів для існування, перетворювались від нужди на селянок, найманок та жебрачок. Тому більш широкий доступ до навчання дівчат духовного звання мав сприяти підвищенню їх статусу у суспільстві: як майбутні дружини священнослужителів мали б стати надійною опорою для своїх чоловіків та прикладом для своєї пастви (в ролі матушок), нести отримані знання в народ, або ж забезпечити собі гідне існування власною працею (для незаміжніх дівчат).

Першим таким училищем на теренах Російської імперії стало Царськосельське зразкове училище для дівчат духовного звання засноване у 1843 р. Височайшим повелінням великої княжни Ольги Миколаївни (пізніше королеви Вюртембергської) та знаходилось під Височайшим покровительством імператриці Олександри Федорівни. Згідно статуту, основною метою закладу було виховати гідних майбутніх дружин служителів Храму Божого та гарних матерів, які б у душі християнської мо-

ралі виховували своїх дітей, а також могли підготувати синів до вступу в духовне училище [Полное собрание 1843, с. 528-529].

Вже в середині XIX ст. по всій території Російської імперії активізувався процес організації училищ для дочок духовенства за зразком Царськосельського, але з єдиною відмінністю: фінансове утримання новостворених училищ покладалось на плечі місцевого єпархіального духовенства, а не на кошти Святішого Синоду як у випадку з училищем в Царському Селі. З літа 1860 року духовенство Київської єпархії на чолі з митрополитом Київським та Галицьким Арсенієм (Москвіним) розпочало активну роботу з організації такого училища в Києві. Бажання щодо якнайшвидшого відкриття навчального закладу було загальним, але головна перешкода полягала у відсутності достатніх коштів.

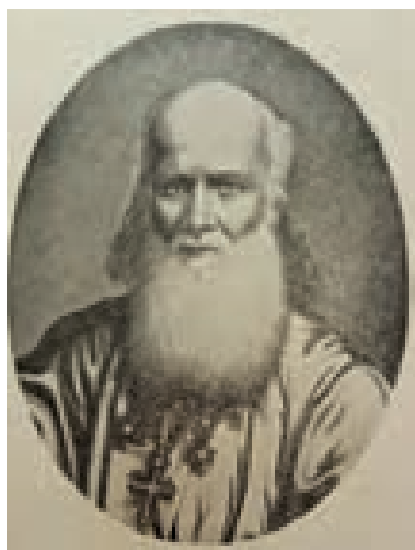

Рис. 1. Кафедральний протоієрей
Іоанн Скворцов.

Проте успіх такої відповідальної справи як відкриття училища міг залежати не тільки від наявності фінансування, а й від тих, хто втілював цю ідею в життя: ініціативних, відповідальних та наполегливих виконавців. Такою людиною для реалізації задуманого єпархіальним правлінням проекту створення Київського училища для дівчат духовного звання став кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору Іоанн Скворцов (рис. 1).

Народився Іоанн Михайлович Скворцов у листопаді 1795 р. в селі Стесково Ардатівського повіту Нижегородської губернії в родині священика. Початкову освіту здобув у Нижегородському духовному училищі та семінарії, а в 1814 році вступив до Санкт-Петербурзької Духовної академії. Під час навчання там зарекомендував себе досить здібним студентом, а за блискуче виконану та захищену випускну роботу на тему «О составе человеческого существа по разуму Св. Писания» рішенням Академічної Конференції від

18 червня 1817 р. Іоанн Скворцов отримав звання магістра богослов'я. Пізніше, 31 червня того ж року, рішенням Комісії Духовних Училищ був направлений до Києва і призначений на посаду професора філософії, математики та фізики у Київську духовну семінарію. З цього моменту Київ став невід'ємною частиною його життя, де розвивалась його подальша кар'єра як викладача, філософа та священнослужителя [ДАК. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 83, арк. 7].

Іоанн Скворцов був надзвичайно працьовитою людиною. Здавалося, що його творчій енергії немає меж. З цього приводу цікаву статистику подає Ф. Лебединцев у некролозі, написаному по смерті Скворцова, де він перелічує всі посади займані покійним. Отже, протягом життя Іоанн Скворцов перебував:

у званні пастиря Церкви з 1820 по 1863 рр. – 43 роки;

на посаді професора з 1817 по 1863 рр. – 46 років;

у званні члена Академічної Конференції з 1823 по 1863 рр. – 40 років;

- на посаді цензора з 1828 по 1863 рр. – 40 років;
- на посаді члена Київської духовної консисторії з 1833 по 1863 рр. – 30 років;
- у званні члена окружного академічного правління з 1824 по 1849 рр. – 25 років;
- на посаді редактора журналу «Воскресное Чтение» з 1837 по 1862 рр. – 25 років;
- «Київських єпархіальних відомостей» з 1861 по 1863 рр. – 3 роки;
- у званні члена Київського єпархіального опікунства про бідних духовного звання з 1849 по 1863 рр. – 14 років;
- у званні кафедрального протоієрея Києво-Софійського кафедрального собору з 1849 по 1863 рр. – 14 років;
- на посаді члена комітету з відновлення Києво-Софійського кафедрального собору з 1849 по 1853 рр. – 4 роки;
- на посаді члена комітету з питань побудови в Києві Володимирського собору з 1852 по 1863 рр. – 11 років;
- у званні члена статистичного комітету з 1854 по 1863 рр. – 9 років;
- на посаді бібліотекаря Київської духовної академії з 26 вересня 1819 по 10 червня 1820 р. – 1 рік [Лебединцев 1863, с. 523-524].

Таким чином, ми можемо побачити, наскільки багатогранною особистістю був Іоанн Михайлович, поєднуючи водночас по кілька посад і виконуючи колосальний обсяг робіт з особливою скрупульозністю та відповідальністю. Проте в даній статті ми хочемо висвітлити роль Іоанна Скворцова саме як головного розпорядника Київського училища для дівчат духовного звання, якому він присвятив останні роки свого життя.

Перші спроби щодо пошуку матеріальних ресурсів для улаштування в Києві училища для доньок духовенства відбулися в період перебування на митрополичій кафедрі Ісидора (Нікольського). Він співпереживав прагненням місцевого духовенства і видав у жовтні 1858 р. циркуляр, згідно якого духовенству єпархії пропонувалось жертвувати щороку на користь училища 1,5 відсотка від своєї платні, на що останні погодились. Також почали надходити персональні пожертви на різні суми від небайдужих церковнослужителів і церков. Так, згідно рапорту Бердичівського протоієрея Михайла Дашкевича на ім'я митрополита Ісидора від 4 серпня 1859 р., Бердичівським міським собором на користь влаштування майбутнього училища жертвувалося 1000 руб. сріблом, які зберігалися в банку з 1853 р. разом з відсотками [Гневушев 1890, с. 22; ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 831. Спр. 234, арк. 1-2].

Проте, митрополиту Ісидору не судилось далі продовжити таку богоугодну справу, позаяк 1 липня 1860 р. його було переведено до Санкт-Петербургу. Його наступник – митрополит Київський і Галицький Арсеній (Москвін), очоливши кафедру, активно включився у процес реалізації училищного проекту. Так, духовенству єпархії було запропоновано збільшити суму щорічних пожертв на користь училища від 1,5 % до 2 % від своєї платні, на що було отримано згоду і тим самим щорічна сума відрахувань мала складати близько 4000 руб. [КЕВ 1861, № 17, с. 509-510] (рис. 2).

Серед тих, хто висловлював палку підтримку ідеї училища ще до початку активної кампанії митрополита Арсенія, був кафедральний протоієрей Іоанн Скворцов. Перебуваючи довгий час на посаді викладача і, водночас, будучи батьком великої родини (3 сина і 6 доньок), він дуже добре розумів необхідність отримання дітьми якісної освіти, а особливо дівчатами.

Рис. 2. Митрополит Київський і Галицький Арсеній.

З власної ініціативи Іоанн Скворцов починає займатись справами майбутнього училища. Так, у своїй доповіді від 5 вересня 1860 р. він представив на розгляд духовної консисторії зразок анкети для проведення опитування серед дівчат 10-12 років духовного стану Київської єпархії, що включала такі пункти: записи церковної метрики, наявність чи відсутність батьків, платоспроможність батьків (опікунів), рівень освіти (навички письма, читання), оцінка можливостей забезпечення себе одягом після вступу тощо. Вся ця інформація давала змогу оцінити реальний стан справ у єпархії, окреслити масштаби потреб та визначити кількість майбутніх вихованок училища (казеннокоштных і своєкоштных місць) [ЦДІАК. Ф 127. Оп. 1023. Спр. 134, арк. 1-2].

Іоанн Скворцов у якості одноразового внеску пожертвував на користь училища 178 руб. 75 коп. і пожиттєво відмовився від свого окладу за ступінь доктора богослов'я в розмірі 143 руб. Будучи на той момент членом редакторського колективу «Київських єпархіальних відомостей», домовився про щорічну пожертву від них ще 150 руб. на утримання навчального закладу. Така відданість справі улаштування училища була високо оцінена митрополитом Арсенієм, який своєю резолюцією від 7 листопада 1860 р. призначив головним розпорядником училища для дівчат духовного звання в м. Києві доктора богослов'я і кафедрального протоієрея Києво-Софійського собору Іоанна Скворцова [Гневушев 1890, с. 24; Копецкий 1911, с. 8-9].

До збору коштів для майбутнього училища були також долучені монастирі та церкви Київської єпархії, духовні та світські особи. Цікаві свідчення про те, як проходили збори пожертв, містяться у некролозі Іоанна Скворцова. Зокрема, там описано як у грудні 1860 р. він, під час святкової аудієнції у Високопреосвященного митрополита для духовенства і вищих військових та цивільних чинів, отримавши благословення архіпастиря, звернувся до присутніх з проханням зробити посильний внесок на користь майбутнього училища. Звичайно ж, виступ такого поважного мужа був підтриманий, багато гостей зробили значні пожертви без яких відкриття могло б ще затягнутися на невизначений період [Лебединцев 1863, с. 564].

Отже, на улаштування та потреби училища на початок 1861 р. вдалося зібрати наступні кошти:

- від Високопреосвященного митрополита Київського і Галицького Арсенія – 4000 руб.;
- від Києво-Флорівського жіночого монастиря – 5000 руб.;
- від Києво-Печерської лаври – 3337 руб. 53 коп.;
- від чоловічих монастирів: Михайлівського – 1100 руб., Києво-Братського – 500 руб., Києво-Миколаївського – 289 руб. 95 коп., Видубицького – 100 руб.;
- від церков: Святого Іллі – 1000 руб., Добро-Микільської – 135 руб., Бердичівського собору – 1000 руб.;

від духовенства: кафедрального протоієрея Скворцова – 178 руб. 75 коп., пресвященного Серафима, єпископа Чигиринського – 100 руб., благочинних єпархії – 282 руб.; від приватних благодійників: генерал-губернатора князя І.І. Васильчикова – 500 руб., княгині В.С. Голіциної – 300 руб., таємного радника І.І. Фундукля – 1000 руб., купця Кіндрата Яхненка – 500 руб., графа Владислава Браницького – 300 руб., генерала Офросимова – 200 руб., пані Рапопорт – 170 руб., невідомої особи – 100 руб. [Копецкий 1911, с. 9-10].

Крім цього, на утримання в майбутньому самого закладу щорічно в училищну касу від духовенства, монастирів та церков Київської єпархії мали поступати наступні суми:

- 2 % від платні духовенства єпархії – близько 4000 руб.;
 - 3 % від річного свічного доходу Видубицького монастиря;
 - від єпархіального опікунства – 500 руб.;
 - від Києво-Печерської лаври – 1000 руб.;
 - від Михайлівського монастиря – 300 руб.;
 - від церкви Святого Іллі на Подолі – 200 руб.;
 - від редакції «Київських єпархіальних відомостей» – 150 руб.;
 - від кафедрального протоієрея Іоанна Скворцова докторський оклад – 143 руб.
- [Гневушев 1890, с. 24]

Таким чином, зібрані кошти демонстрували рішучість і готовність духовенства Київської єпархії до відкриття нового навчального закладу для доньок священнослужителів. Орієнтовною датою відкриття училища було визначено 1 жовтня 1861 р., перший набір вихованок мав складати 30 осіб. Навчальний заклад пропонувалося розмістити у найманому приватному будинку. Дане рішення було прийняте з метою економії та прискорення відкриття навчального закладу, оскільки на будівництво власного приміщення необхідно було значно більше матеріальних ресурсів і часу. Проте волею долі та зусиллями розпорядника училища, кафедрального протоієрея Іоанна Скворцова заклад отримав у безоплатне користування приміщення на 2-му поверсі будинку для притчу Києво-Софійського кафедрального собору. Цікавою є історія отримання цього приміщення для училищних потреб. У січні 1860 р. було розпочато будівництво нового 3-поверхового житлового будинку для соборного притчу, зумовлене турботою та покращенням побуту священнослужителів собору. Розташовувався він у північній частині кварталу, для чого було розібрано частину монастирського муру XVIII ст. Цей будинок, побудований у 1861 р., зберігся дотепер, хоча й перебудованому в XX ст. вигляді (провулок Рильський, буд. 3) (рис. 3) [ДАК. Ф. 300. Оп. 1. Спр. 31, арк. 1-3, 97-98; Звід пам'яток 2011, с. 1537-1538].

На початку літа 1861 р. будівельні роботи наближалися до завершення, а члени соборного притчу почали готуватись до заселення в нові квартири. Саме тоді протоієрей Іоанн Скворцов, прагнучи не відтягувати відкриття навчального закладу і зменшити училищні витрати, вирішив відмовитись від виділеної йому квартири на 2-поверсі нового будинку на користь училища.

Таке безкорисливе і мудре рішення останнього було підтримане консисторією. У свою чергу митрополит Арсеній, розуміючи, що однієї квартири замало для потреб училища, спробував спонукати до аналогічного вчинку ключаря собору, про-

тоієрея Григорія Крамарева, якому також було виділено квартиру на 2-му поверсі. Ключар відмовився зробити таку пожертву для училища, мотивуючи це бажанням жити ближче до собору. Але митрополит не сприйняв відмови, а лише нагадав протоієреєві Крамареву про втрачені ним училищні кошти в розмірі 2000 руб. і запропонував віддати квартиру в рахунок оплати частини боргу. В свою чергу, Києво-Софійський собор зобов'язався опалювати училищні квартири за власний кошт. Таким чином, майбутнє училище отримало тимчасове приміщення, яке відповідало основним потребам і головне без великих затрат [Копецкий 1911, с. 13-14].

Рис. 3. Будинок притчу Києво-Софійського кафедрального собору (сучасний вигляд).

Що ж стосується призначення, основних цілей, навчального плану та організаційної структури училища, то ці питання регулювалися відповідно до спеціальних інструкцій. При їх складанні за основу було взято статут Царськосельського училища для дівчат духовного звання, але з певними відмінностями. На відміну від Царськосельського, на чолі Київського училища стояли розпорядник і училищна Рада замість начальниці і благочинного, а навчальний курс обмежувався чотирирічним замість шестирічного. Відповідні інструкції були складені розпорядником училища протоієреєм Іоанном Скворцовим разом з митрополитом Арсенієм та затверджені указом останнього від 16 квітня 1861 р. [Копецкий 1911, с. 15-16].

Згідно цих інструкцій, призначення Київського училища для дівчат духовного звання полягало в релігійно-моральному вихованні та навчанні доньок священно- і церковнослужителів. Управління закладом здійснювалося:

головним розпорядником училища, обраним із протоієреїв, що мали академічну ступінь і педагогічний досвід викладання в навчальних закладах;
начальницею училища, що повинна була походити з осіб духовного звання;
економом, що обирався зі священнослужителів.

Кандидатури на ці посади особисто визначалися і затверджувалися митрополитом Київським і Галицьким [Гневушев 1890, с. 23].

До безпосередніх обов'язків розпорядника училища належало наглядати за всіма училищними справами навчально-виховного і господарського характеру, контролювати виконання розпоряджень митрополита. Для обговорення та вирішення питань пов'язаних із покращенням навчально-виховного процесу було створено училищну Раду, до складу якої входили: розпорядник, начальниця і 3 старші викладачі (переважно із числа священнослужителів). Постанови Ради затверджувалися Його Високопреосвященством митрополитом Київським і Галицьким [Гневушев 1890, с. 23].

Навчальна програма училища включала в себе наступні предмети:

Закон Божий – катехізис;

Священну історія Старого і Нового Заповіту та вчення про богослужіння;

Російську граматику;

Загальну та російську географію;

Словесність;

Арифметику;

Чистописання та малювання;

Церковний спів;

Рукоділья та практичне господарство.

Крім того, вихованки старшого класу мали отримати навички по догляду за дітьми та хворими, знання про властивості та застосування відомих лікарських засобів, якими можна користуватись за відсутності лікаря [КЕВ 1861, № 17, с. 512].

Передбачалось створення двох класів з дворічним курсом навчання в кожному. Планувалось також, що училище нараховуватиме 120 вихованок: 60 казеннокоштных та 60 своєкоштных, але перший училищний прийом склав 30 вихованок, з яких 20 навчалися безкоштовно і 10 на платній основі. Плата за навчання складала 60 руб. на рік для своєкоштных пансіонерок, а для приходящих – 15 руб. на рік. Учениці були прийняті до першого нижчого класу і розділені на два відділення: вище – ті що мали навички в письмі та читанні, нижче – не мали жодних [КЕВ 1861, № 17, с. 513].

На розпорядника училища, протоієрея Іоанна Скворцова, крім значного обсягу організаційних робіт, збору коштів, вирішення поточних господарських питань, було покладено завдання з пошуку та укомплектування викладацького штату. Так, в серпні 1861 р. за рекомендацією керівництва Інституту шляхетних дівчат на посаду начальниці училища митрополитом було призначено протоієрейську доньку А. К. Станіславську. Складними виявились пошуки кандидатур на заміщення двох посад класних наглядачок. Протоієрей Іоанн Скворцов у своїй доповіді до консисторії (жовтень 1861 р.) повідомляв наступне: «із осіб жіночої статі, які б бажали обійняти ці посади, з'явилися тільки дві, обидві освічені, але не мають училищних свідоцтв, гарні рукодільниці і обидві духовного звання: 1) дівиця М. Я. Комарницька; 2) вдова

священника Є. Я. Протопопова». Він звернувся до митрополита Арсенія з проханням прийняти цих осіб на посади класних дам тимчасово, поки не знайдеться кандидатура з училищним свідоцтвом. Митрополит дав свою згоду. Посада економа училища була доручена диякону Києво-Софійського собору Андрію Дорожинському. Через вкрай обмежені ресурси платню службовцям було призначено наступним чином: начальниця отримувала 150 руб., класні наглядачки – по 100 руб., економ – 90 руб на рік., а розпорядник училища Іоанн Скворцов повністю відмовився від платні [Копецкий 1911, с. 18-19].

Забезпечувати навчальний процес в училищі, відмовившись від оплати, висловили бажання наступні особи: розпорядник училища, доктор богослов'я, протоієрей Іоанн Скворцов, ключар Києво-Софійського собору, магістр богослов'я Григорій Крамарев, священники того ж собору: кандидат богослов'я Василь Каменський, магістри богослов'я Микола Оглоблин та Михайло Богданов, бакалавр КДА Петро Лашкар'єв. Також до училища були запрошені випускники духовної семінарії Петро Славицький та Іван Синельников для навчання вихованок чистописанню. Штатним лікарем у навчальному закладі погодився бути доктор медицини А. В. Чоповський [КЕВ 1861, № 17, с. 512].

Урочисте відкриття Київського училища для дівчат духовного звання відбулося 15 жовтня 1861 р. З цієї нагоди Високопреосвященним митрополитом Арсенієм була відправлена літургія в Києво-Софійському соборі, по закінченню якої архіпастирем було виголошено повчальну промову про значення християнського виховання. На відкритті училища були присутні вищі військові та цивільні чини м. Києва, преосвященний Серафим, єпископ Чигиринський, члени консисторії, ректор і професори Київської духовної академії, ректор духовної семінарії, благочинні та багато представників міського й сільського духовенства Київської єпархії. По закінченню літургії, в приміщенні училища було звершено молебень та освячення святою водою вихованок і навчальних класів. Потім розпорядником училища, протоієреєм Іоанном Скворцовим була прочитана записка про відкриття, склад і кошторис училища. Після чого він звернувся до учениць із наставницькою, майже батьківською промовою, в якій закликав їх до сумлінного навчання, послуху і вихованню в собі християнських чеснот [Гневушев 1890, с. 26-27; Скворцов 1861, с. 514-517].

27 листопада 1861 р. знаменна дата в історії училища, оскільки навчальний заклад був прийнятий під Височайше покровительство імператриці Марії Олександрівни, але й надалі залишався під безпосереднім підпорядкування митрополита Київського і Галицького. Таке визнання закладу на високому державному рівні слугувало поштовхом до ще більшої його підтримки з боку місцевого духовенства та світських осіб м. Києва [КЕВ 1864, № 5, с. 143].

Після початку занять як керівництво училища, так і митрополит Арсеній, продовжували пошуки постійного приміщення пристосованого для учбових потреб. Серед розглянутих варіантів найбільш придатною для таких потреб було визнано напівзруйновану внаслідок пожежі колишню будівлю Першої Київської чоловічої гімназії, що знаходилася в історичній місцевості Клов – колишній Кловський палац (сучасна вулиця Пилипа Орлика, 8). (Рис. 4) Будівля перебувала у віданні Міністерства народної освіти та Київського навчального округу, які мали власні плани

щодо її подальшої долі. Проте митрополит Арсеній не відступав і постійно подавав клопотання щодо передачі будівлі з прилеглою ділянкою (1 ½ десятини) духовному відомству для улаштування там училища. Нарешті, згідно Височайшого указу імператора Олександра II від 13 січня 1862 р., колишню будівлю Першої Київської гімназії разом з подвір'ям передано у відання духовного відомства для розміщення там Київського училища для дівчат духовного звання [Гневушев 1890, ст. 28].

Для відбудови споруди було спеціально сформовано будівельний комітет, до якого входили: розпорядник училища, кафедральний протоієрей Іоанн Скворцов, протоієрей Петро Лебединцев, П. Візерський та епархіальний архітектор Павло Спарро. Детально розроблений архітектором Спарро план відбудови будівлі було представлено будівельному комітету та погоджено митрополитом Арсенієм. Роботи з перебудови будівлі були віддані на торгах підряднику купцю М. Починіну, кошторис якої склав 20000 руб. сріблом. Впродовж будівельного сезону 1862 р. було закінчено чорнові роботи в будівлі, про що протоієрей Іоанн Скворцов доповів митрополиту в кінці жовтня. В липні місяці 1863 р. всі внутрішні роботи в будівлі були завершені й 1 серпня вона була передана у відання училищної Ради. Відбудована споруда була двоповерховою, мала 22 великі й малі кімнати. У них розміщувались навчальні класи, домовна церква, дортуари, квартири начальниці і класних дам, їдальня, кухня. На подвір'ї було споруджено приміщення для лазні, пральні, комори, льодовні, сарай для екіпажів та худоби. На облаштування училищних приміщень, а саме: придбання меблів, постільної білизни та інших необхідних речей було виділено з училищної суми 2000 руб. сріблом [КЕВ 1864, № 5, с. 143-144].

Рис. 4. Кловський палац у 1901 р.

Предметом особливих турбот розпорядника училища протоієрея Іоанна Скворцова стало влаштування при училищі домової церкви. В червні 1863 р. ним було представлено звіт митрополиту Арсенію, де зазначалось, що в зв'язку з відсутністю достатніх коштів для придбання іконостаса, ікон та церковного начиння він просить дозволу вирішити проблему наступним чином: взяти готовий іконостас із придільної семінарської церкви, а інше церковне приладдя, необхідне для звершення богослужінь, позичити з кафедрального собору та з Києво-Печерської лаври. У результаті, митрополит Арсеній 28 червня видав резолюцію згідно якої був складений перелік необхідного церковного начиння для кращого розуміння того, що брати з собору, що з лаври, а що могли б надати інші київські монастирі [Копецкий 1911, с. 27].

Протоієрей Іоанн Скворцов був ініціатором створення штатної посади священика для домової училищної церкви. Він запропонував митрополиту оголосити конкурс на цю посаду серед випускників академії та семінарії, які збиралися приймати священицький сан з можливістю паралельної викладацької роботи в училищі. Майбутньому священику пропонувалась платня в розмірі 200 руб. на рік, проживання в одній з училищних квартир в будинку для притчу Києво-Софійського собору з майбутнім наданням квартири в самому приміщенні училища. Митрополит Арсеній спочатку дав згоду на таку пропозицію, але через кілька днів кардинально змінив своє рішення [Копецкий 1911, с. 28].

Так, 2 липня 1863 р. на ім'я митрополита надійшло клопотання від притчу Києво-Печерської Спаської церкви (де на той час розпочався капітальний ремонт і поновлення фрескового живопису) дозволити притчу цієї церкви тимчасово проводити у новоствореній домовій училищній церкві богослужіння. Архіпастир одразу задовольнив це прохання, давши розпорядження настоятелю Спаської церкви безоплатно забезпечити всім необхідним церковним начинням училищну церкву, а посаду законовчителя в училищі тимчасово доручити священику Підвисоцькому [Копецкий 1911, с. 29].

Така позиція митрополита вкрай здивувала і викликала стурбованість розпорядника училища, через що той вирішив діяти більш наполегливо й рішуче. Вже 4 липня протоієрей Іоанн Скворцов подав архіпастирю нову доповідь, в якій висловив своє занепокоєння наданням дозволу настоятелю і прихожанам Спаської церкви проводити богослужіння в училищній церкві. Він вважав, що доступ до церкви різного роду людей може викликати ряд незручностей для цілого училища, а саме: вихованки будуть позбавлені практики в церковному співі та читанні Св. Письма, існувала ймовірність глузувань над ними з боку сторонніх прихожан храму. Також виникла б складність у дотриманні чистоти в коридорах, на сходах і в самій церкві, а через надмірну кількість людей могли виникнути проблеми з міцністю балок підлоги в приміщенні церкви, які не розраховані на велику кількість людей. У зв'язку з вищенаведеними аргументами, протоієрей Іоанн Скворцов просив митрополита виділити для притчу і прихожан Спаської церкви інший храм, або ж звільнити його від нагляду за порядком в училищі та відповідальності за можливий безлад внаслідок допущення в училищну будівлю сторонніх людей [Копецкий 1911, с. 30].

Можливо, висловлені Іоанном Скворцовим побоювання були перебільшені й надто різкі, але вони справили враження на митрополита і той прислухався до зау-

важень свого вірного заступника та відповідального виконавця училищних справ. У той же день рішенням митрополита Арсенія протоієрею П. Лебединцеву з притчом було відмовлено в відправленнях богослужінь у домовій училищній церкві через незгоду розпорядника та начальниці. Крім цього, посаду заоновчителя в училищі було вирішено не надавати священику Підвисоцькому, а зачекати появи більш гідного кандидата з випускників академії [Копецкий 1911, с. 31].

Не можна не згадати ту обставину, що протоієрей Іоанн Скворцов весь свій вільний від управлінської роботи по училищу час намагався присвятити його вихованкам. Варто лише згадати, як він у позаурочний час щоденно відвідував учениць, щоб дізнатися про найменші подробиці їхнього побуту, а за необхідності, якнайшвидше залагоджував проблеми, якщо такі виникали. Звичною справою для головного розпорядника училища було проконтролювати, як проходить процес одужання хворих вихованок чи вручити ученицям до свята подарунок. Він не цурався сісти з дівчатами за буквар, пояснити незрозумілі арифметичні завдання чи надати консультацію з інших предметів, передбачених навчальним процесом, дати батьківську пораду тощо. За необхідності, Іоанн Скворцов власноруч робив креслення з географії, клав на музику церковні пісні, створював конспекти з релігійного навчання. Також він зробив щедрю пожертву для училищної бібліотеки, поповнивши її 150 примірниками книг із власного зібрання [Малишевський 1863, с. 473-474; ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 962. Спр. 88, арк. 1-2].

Незамінним з точки зору як керівника, так і викладача, він став і для своїх колег. Так, Іоанн Скворцов допомагав вчителям зробити навчальний процес більш доступним та якісним, а в разі потреби міг підмінити на занятті когось з викладачів. Така відданість справі на благо училища говорила про унікальність його особистості як людини і викладача, а також глибокого розуміння ним людських проблем з власного життєвого досвіду (складне дитинство, багатодітність власної родини тощо).

Протоієрей Іоанн Скворцов як розпорядник училища постійно тримав напоготові до реалізації десятки клопотань з усіх куточків єпархії про прийняття нових вихованок до училища, опікувався подальшим облаштуванням домової церкви, складав плани щодо функціонування училища вже в новій будівлі, але йому так і не судилось втілити свої задуми в життя. В кінці липня 1863 р. він несподівано і тяжко захворів. Проте, навіть перебуваючи на смертному одрі, не полишав думок про училище. Помер протоієрей Іоанн Скворцов 5 серпня того ж року, відспівування тіла відбулося в Києво-Софійському кафедральному соборі за участі митрополита Арсенія та більшості духовенства м. Києва. Поховали покійного 7 серпня на Щекавицькому кладовищі в родинній усипальні поряд з дружиною. Через півроку після смерті, згідно його усного заповіту, редакція Київських єпархіяльних відомостей надіслала училищу 136 руб. 12 коп. авторського гонорару покійного, призначеного ним для облаштування іконостаса для домової церкви Київського училища для дівчат духовного звання [Копецкий 1911, с. 32-33; Лебединцев 1863, с. 570-571].

Продовжувати розпочату Іоанном Скворцовим роботу на посаді головного розпорядника училища, згідно резолюції митрополита Арсенія від 5 серпня 1863 р., було доручено благочинному Києво-Подільських церков протоієрею Петру Лебединцеву.

ву. 1 вересня 1863 р. училище було переведено до нового просторого приміщення – колишнього Кловського палацу, а кількість вихованок зросла до 75 осіб. Замість священнослужителів Києво-Софійського кафедрального собору були запрошені нові викладачі, яким була призначена оплата за викладання. Проіснувало Київське училище для дівчат духовного звання до 1918 р. [Гневушев 1890, с. 29].

Підсумовуючи вищесказане, не можна не наголосити, що саме на теренах Святої Софії, в будинку соборного притчу, відкрило свої двері для перших вихованок нове училище, таке необхідне для Київської єпархії. Саме кафедральний протоієрей Іоанн Скворцов увійшов в історію Київського училища для дівчат духовного звання як його організатор, перший розпорядник, ідейний натхненник і виконавець задуму, який на власних плечах виніс всі турботи щодо створення і перших років функціонування навчального закладу. Саме його стараннями до такої богоугодної справи з поширення освіти серед доньок духовенства були залучені в якості викладачів священнослужителі Києво-Софійського кафедрального собору, що в сукупності з іншими його ініціативами забезпечило високий рівень навчально-виховного процесу та належні побутові умови, а це в подальшому дало змогу випустити не одне покоління освічених вихованок.

Джерела та література

Державний архів м. Києва (Далі ДАК) Ф. 16. – Оп. 276. – Спр. 83. – Дело Совета Университета Св. Владимира об определении профессора Киевской духовной академии протоиерея Скворцова профессором Университета Св. Владимира, 12 июля 1834 г. – 31 июля 1834 г. – 14 арк.

ДАК. Ф. 300. – Оп. 1. – Спр. 31. – О постройке трех этажного дома в ограде Софийского собора. – 1860-1861 гг. – 126 арк.

Центральный державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДІАК) Ф. 127. – Оп. 831. – Спр. 234. – Дело по рапорту Бердичевского протоиерея Дашкевича с приложением билета в 1 тис. рублей на учреждение училища для девиц духовного звания. – 1859 г. – 3 арк.

ЦДІАК. Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 134. – Доклад кафедрального протоиерея Скворцова об открытии в Киеве училища для дочерей лиц духовного звания. – 1860 г. – 2 арк.

ЦДІАК. Ф. 127. – Оп. 962. Спр. 88. – О пожертвовании протоиереем Иоанном Скворцовым 150 экземпляров книг. – 1862 г. – 2 арк.

Гневушев М. Историческая записка о состоянии Киевского женского училища духовного ведомства в течении первого двадцатипятилетия его существования 1861-1886. – К., 1890. – 77 с.

Женское образование в России // Руководство для сельских пастырей. – 1860. – № 1. – С. 16-27.

Записка об устройстве и составе Киевского училища для девиц духовного звания (Читана при открытии его 15 октября 1861 г.) // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 17. – С. 508-513.

Звід пам'яток історії та культури України: Енцicl. вид. – Кн. 1. – Ч. 3: С-Я (Київ). – К., 2011. – С. 1217-2197.

Киевское училище девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 5. – Отдел 2. – С. 140-147.

Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища духовного ведомства в течении первого пятидесятилетия его существования 1861-1911 гг. – К., 1911. – 250 с.

Лебединцев Ф. Протоиерей Иван Михайлович Скворцов, кафедральный протоиерей Киево-Софийского собора (Некролог) // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 17. – С. 514-535.

Лебединцев Ф. Протоиерей Иван Михайлович Скворцов, кафедральный протоиерей Киево-Софийского собора (Некролог) // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 18. – С. 558-571.

Малышевский И. Иван Михайлович Скворцов, кафедральный протоиерей Киево-Софийского собора (Некролог) // Труды Киевской духовной академии. – 1863. – Т. 2. – С. 436-490.

Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. СПб., 1844. – Т. XVIII. – 637 с.

Скворцов И. Речь к воспитанницам Киевского училища для девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 17. – С. 514-517.

Про авторів

Бобровський Тимур Анатолійович – к.і.н., старший науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Верещагіна Надія В'ячеславівна – к.і.н., доцент

Вільчинська Ірина Миколаївна – старший науковий співробітник сектору науково-методичної роботи науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Гордієнко Дмитро Сергійович – к.і.н., провідний науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Картамішева Наталія Сергіївна – провідний архітектор сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Корнієнко Вячеслав Васильович – д.і.н., заступник генерального директора Національного заповідника «Софія Київська» з наукової роботи

Костючок Олександр Васильович – к.і.н., провідний науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Куковальська Неля Михайлівна – генеральний директор НЗСК, дійсний член Української академії архітектури, заслужений працівник культури України

Ластовська Оксана Леонідівна – к.і.н., провідний науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Марголіна Ірина Євгенівна – к.і.н., завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК, заслужений працівник культури України

Нетудихаткін Ігор Анатолійович – к.і.н., завідувач сектору «Музей «Андріївська церква» НЗСК

Нікітенко Михайло Михайлович – історик-археолог, старший науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень НЗСК у 2002 – 2012 рр.

Нікітенко Надія Миколаївна – д.і.н., професор, завідувач науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК, заслужений працівник культури України

Пахачук Юлія Миколаївна – молодший науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Проніна Марина Володимирівна – старший науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Рясная Тамара Миколаївна – завідувач сектору науково-методичної роботи науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Сінкевич Наталія Олександрівна – к.і.н., науковий співробітник дослідницького проєкту «Релігійне знання у ранньомодерній Європі. 800–1800 рр.» при Тюбінгенському університеті (ФРН)

Ульяновський Василь Іринархович – д.і.н., професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Чигирик Інна Іванівна – к.і.н., провідний науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія» НЗСК

Summary

The second decade of the XXIth c. is commemorated by the millennium anniversary of Sophia of Kyiv. In 2011, Ukraine and the world celebrated 1000 years since the founding of St. Sophia, and in 2018 – since its consecration and the first worship in it. The celebrations of these anniversaries that resulted from the latest research of the monument made by scientists of the Reserve, enjoyed wide public and scientific resonance. This is not accidental. Sophia is not only a remarkable monument of history, culture and high art, but also the age-long core of the people's spirit, inexhaustible source of popular memory. Just like the Biblical Temple of Jerusalem, as well as the famous Sophia of Constantinople, Sophia of Kyiv is dedicated to the Wisdom of God, under which auspices the whole life of every human being and every nation must be exercised, its state must be built. From the time of its construction, Sophia was the tenement of the Ultimate Wisdom, the site of the oldest in Rus-Ukraine library with the scriptorium and chronicle writing center, wise scholars worked there and pupils learned from them. The awareness of spiritual and historical mission of Sophia led to the creation in 2016 the Research Department "Institute "St. Sophia"" in the Reserve. The former led foundation here of the homonymous Research Institute. In the Ukrainian museum practice, it became "a pioneer", although such institutions in museums exist abroad and proved their expediency and effectiveness. The study, restoration and popularization of Sophia of Kyiv is a matter of national importance that is of great significance for our science and culture. The Institute "Saint Sophia" united a strong research team, consisting of eminent scientists – the veterans of the Reserve and young scientists, who comprehensively and thoroughly study the large monument – its archeology and architecture, mosaics and frescoes, monumental and easel painting of the XVIIth, XVIIIth and XIXth c., graffiti inscriptions, holy relics, comprehend the tremendous contribution of generations of scientists and restorers, who devoted their life and work to Sophia. Within the verge of the Institute, an own scientific school of Sophia studies is actively forming, which, in turn, should enter the national science as its special branch.

This collection presents the results of studies of Sophia of Kyiv, which have been carried out by the scientists of the Reserve and other institutions in recent years and have put together a multi-authored scientific monograph. The large, extremely interesting search material has been studied, summed up and summarized for introduction into the museum activities and comprehended on the prospect of research, which allows seeing Sophia in a new light and will become an outstanding contribution to domestic and world science. The acquaintance with it once again convinces that the olden walls of Sophia of Kyiv are the true Tablets of Eternity, on which the origins of our spirituality, thousand-year progress of the history and culture of Rus-Ukraine are chased.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЮЗР	Архив Юго-Западной России
ВАА	Всесоюзная академия архитектуры
ВВ	Византийский Временник
ГНАСБЗ	Государственная научная архитектурно-строительная библиотека им. В.Г. Заболотного
ДІАЗ «СК»	Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ»
ДРИ	Древнерусское искусство
ДРМ	Державний Російський музей (Санкт-Петербург)
ДТГ	Державна Третьяковська галерея (Москва)
ЗОРСА РАО	Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Київ)
КДА	Киевская духовная академия (Киев)
КЕВ	Киевские епархиальные ведомости
КСИА	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НАВ	Новгородский архивный вестник
НГМ	Новгородский государственный музей (Новгород)
НДОМЗ	Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник(Новгород)
НЗСК	Національний заповідник «Софія Київська» (Київ)
НКПКЗ	Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Київ)
НАДР	Науковий архів досліджень і реставрації (Фонди НЗСК)
ПДРЛ	Памятники древнерусской литературы
ПОЛИРу	Подотдел по ликвидации имущества религиозных учреждений
ПСТГУ	Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет (Москва)
РГБ ОР	Российская Государственная Библиотека. Отдел рукописей (Москва)
РО ГТГ	Рукописный отдел Государственной Третьяковской галереи (Москва)
СА	Советская археология
СМ	Держаний архітектурно-історичний заповідник «Софійський Музей» (Київ)
ТрКДА	Труды Киевской духовной академии
ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України (Київ)

ЗМІСТ

<i>Куковальська Н.М.</i>	3
Скрижалі вічності	

АРХЕОЛОГІЯ, АРХІТЕКТУРА, МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС, РЕСТАВРАЦІЯ

<i>Нікітенко М.М.</i>	7
Про деякі особливості влаштування фундаментів і смальтової підлоги п'ятинефного ядра Софії Київської	
<i>Картамишева Н.С.</i>	21
Щодо етапів перебудов Софійського Собору: план дослідження та перші результати	
<i>Нікітенко Н.М.</i>	39
Хрещальня Софійського Собору в Києві: задум, функція, датування, фресковий декор	
<i>Корнієнко В.В.</i>	69
Фрескові зображення святих Севастійських мучеників у південній внутрішній галереї Софії Київської	
<i>Вільчинська І.М.</i>	78
Історичні образи у сюжеті могилянської доби «світоприймна свіча» благовіщенського вітаря Софії Київської	
<i>Рясная Т.М.</i>	87
Прихований живопис Софії Київської	
<i>Марголіна І.Є.</i>	110
Живопис М. Врубеля в куполі Софійського Собору	
<i>Марголіна І.Є.</i>	120
Художник Іван Селезньов та його сакральний живопис у Софії Київській	

ПЕРСОНАЛІЇ, НЕКРОПОЛЬ, МЕМОРІЇ

<i>Нікітенко Н. М., Нікітенко М.М.</i>	140
Поховання митрополита Кирила II у Софії Київській	
<i>Нікітенко Н.М.</i>	154
Мартирій святого митрополита Макарія Київського у Софійському Соборі	
<i>Ульяновський В.І.</i>	177
Митрополичі склепи Софійського Собору: відоме й невідоме про результати розкопок 1935 – 1936 рр.	

<i>Нетудихаткін І.А.</i>	199
Життя та смерть київського митрополита Сильвестра Косова: особливості резиденції архіпастиря та загадка його поховання у Святій Софії	
<i>Нетудихаткін І.А.</i>	212
Київський архієпископ/митрополит Рафаїл Заборовський (1731-1747) та майстри його кола	
<i>Ластовська О.Л.</i>	236
Митрополит Серапіон, Софія Київська та Київ на початку ХІХ століття	
<i>Проніна М.В.</i>	253
Протоієрей Петро Орловський	
РЕЛІКВІЇ	
<i>Верещагіна Н.В.</i>	268
Чудотворний Софійський образ Миколи Мокрого	
<i>Бобровський Т.А.</i>	286
Богослужбові хрести з ризниці Софійського Собору в Києві	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
<i>Сінкевич Н.О.</i>	302
Два нових документи унійного періоду до історії землеволодінь кафедрального собору Св. Софії	
<i>Гордієнко Д.С.</i>	309
Проблема часу заснування Софії Київської в дослідженні Андрія Лінчевського	
<i>Костючок О.В.</i>	319
Федір Шміт на лаві підсудних: справа «харківського відділення національного центру»	
ДУХОВНА ОСВІТА	
<i>Чигирик І.І.</i>	330
Домова церква на честь Богородиці «Виховання» в історії Києво-Софійського духовного училища	
<i>Пахачук Ю.М.</i>	346
Протоієрей Іоанн Скворцов в історії Київського училища для дівчат духовного звання	
Про авторів	359
Список скорочень	362

Наукове видання

СОФІЯ КИЇВСЬКА У НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Коректор **Ірина Прибельська**
Дизайн обкладинки **Ірина Марголіна**
Верстка **Альона Марущак**

Здано до складання 19.11.2018 р. Підписано до друку 21.12.2018 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 30. Тираж 500 прим. Зам. 3803

ПрАТ «Вінницька обласна друкарня»
Реєстр. свідоцтво ДК № 4971 від 31.08.2015 р.

21100, м. Вінниця, вул. Київська, 4.
Тел. (0432) 67-10-53, 67-10-54
E-mail: VOD2000@i.ua

A series of horizontal dashed lines spanning the width of the page, providing a template for handwritten notes.

